

ISSN 2306-7365 (Print)

ISSN 2664-0686 (Online)

Индекс 75637

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

№4 (114) 2019

қазан-қараша-желтоқсан

БАС РЕДАКТОР

биология ғылымдарының докторы, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЙҰЛЫ

-
Беркимбаев К.М.	-	Бас редактордың орынбасары, п.ғ.д., профессор
Пилтен Пусат	-	Бас редактордың орынбасары, профессор, доктор
Балтабаева А.Ю.	-	Жауапты хатшы, филос.ғ.к., доцент

ҰАУІН ҮӨНЕТМЕНІ

Prof., Dr.

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYULI

-
Berkimbayev K.M.	-	Ұауін үөнетмен yardımıcısı, Prof., Dr.
Pilten Pusat	-	Ұауін үөнетмен yardımıcısı, Dr., öđr. üyesi
Baltabayeva A.Y.	-	Ұауін kurulunun sorumlu sekreteri, Doç., Dr.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор биологических наук, профессор

АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЕВИЧ

-
Беркимбаев К.М.	-	Заместитель главного редактора, д.п.н., профессор
Пилтен Пусат	-	Заместитель главного редактора, профессор, доктор
Балтабаева А.Ю.	-	Ответственный секретарь, к.филос.н., доцент

CHIEF EDITOR

Professor, Doctor of Biological Sciences

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYEVICH

-
Berkimbayev K.M.	-	Deputy chief editor, Professor, Doctor of Pedagogical Sciences
PiltenPusat	-	Deputy chief editor, Doctor, Associate Professor
BaltabayevaA.Yu.	-	Responsible secretary, Associate Professor, Ph.D.

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637**. Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2018 жылдың 11 желтоқсандағы №1945 және 14 желтоқсандағы №1992 бұйрықтарымен журнал Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне Философия, Тарих, Педагогика және Филология бағыттары бойынша енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığı İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defa. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce, Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, Uzak ve yakın yabancı ülkeler. **İndeks: 75637**. Dergi Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 11/12/2018 tarih ve 1945 sayılı kararı ve 14/12/2018 tarih ve 1992 nolu kararıyla bu dergisi Felsefe, Tarih, Pedagoji ve Filoloji alanlarında KC EBB tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье. **Индекс №75637**.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 11 декабря 2018 года №1945 и от 14 декабря 2018 года №1992 журнал включен в перечень научных изданий в области Философии, Истории, Педагогике и Филологии, рекомендуемых Комитетом.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637**.

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Pursuant to the Order of the Committee for Control in Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 11, 2018 №1945 and December 14, 2018 №1992, the journal is included in the list of scientific publications in the field of Philosophy, History, Pedagogy and Philology, recommended by the Committee.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Умбетов Өмірбек	- техн.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Есімова Шолпан	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ақбасова Аманкүл	- техн.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Абуов Әміреқұл	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Акйол Хаяти	- профессор, доктор /Түркия/
Бүлбүл Ибрагим	- профессор, доктор /Түркия/
Булуч Бекир	- профессор, доктор /Түркия/
Бөлеев Талант	- психол.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Гржибовский Андрей	- м.ғ.д., профессор /Норвегия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Демиркөз Мелахат Білге	- профессор, доктор /Түркия/
Жетпісбаева Бахытгүл	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Корнилов Виктор	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Ланди Лиан	- профессор, доктор /Ұлыбритания/
Мейер Бургхард	- профессор, доктор /Германия/
Мырзақұлов Рэтбай	- ф.-м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Мырзалиев Бораш	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Петрова Луиза	- ф.ғ.д., профессор /Украина/
Ташпынар Мехмет	- профессор, доктор /Түркия/
Турметов Батирхан	- ф.-м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Жұрынов Мұрат	- ҚР ҰҒА президенті, академик /Қазақстан/
Йылдыз Мұса	- профессор, доктор /Түркия/
Агаева Файза	- ф.ғ.д., профессор /Әзірбайжан/
Атемова Қалипа	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Батырбаев Нұрлан	- з.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Байсалов Жомарт	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Григорьев Сергей	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Капилла Хосе Э.	- профессор, доктор /Испания/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Молдалиев Ықылас	- м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Накипов Балғабай	- з.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ниязов Талғат	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Перленбетов Мұқан	- психол.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сагироғлу Шереф	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жәмила	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ыдырыс Серікбай	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

Tomar Cengiz	- Prof., Dr. /Türkiye/
Umbetov Ömirbek	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Esimova Şolpan	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Akbasova Amankül	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Abuov Amrekul	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Akyol Hayati	- Prof., Dr. /Türkiye/
Bülbül İbrahim	- Prof., Dr. /Türkiye/
Buluç Bekir	- Prof., Dr. /Türkiye/
Böleyev Talant	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Grjibovskiy Andrey	- Prof., Dr. /Norveç/
Gelişli Yücel	- Prof., Dr. /Türkiye/
Jetpisbayeva Bahtıgöl	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Demirköz Melahat Bilge	- Prof., Dr. /Türkiye/
Kornilov Viktor	- Prof., Dr. /Rusya/
Lundy Lian	- Prof., Dr. /Birleşik Kırallık/
Meyer Burghard	- Prof., Dr. /Almanya/
Myrzakulov Ratbay	- Prof., Dr. /Kazakistan/
MyrzaliyevBoraş	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Petrova Luyiza	- Prof., Dr. /Ukrayna/
Taşpınar Mehmet	- Prof., Dr. /Türkiye/
Turmetov Batırhan	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Uzakbayeva Sahıpjamal	- Prof., Dr. /Kazakistan/

EDİTÖR KURULU

Jurınov Murat	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof., Dr. /Türkiye/
Agayeva Fayza	- Prof., Dr. /Azerbaycan/
Atemova Kalipa	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Batırbayev Nurlan	- Doç., Dr. /Kazakistan/
Baysalov Jomart	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Ergöbek Kulbek	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Erkibayeva Gulfayruz	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Grigorev Sergey	- Prof., Dr. /Rusya/
Jetibayev Köpjasar	- Doç., Dr. /Kazakistan/
Kapilla Jose E.	- Prof., Dr. /İspanya/
Kenjetay Dosay	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Moldaliyev İkilas	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Nakıpov Balgabay	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Niyazov Talğat	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Perlenbetov Mukan	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Sağıroğlu Şeref	- Prof., Dr. /Türkiye/
Tarıbayeva Jamila	- Prof., Dr. /Kazakistan/
Idırıs Serıkbay	- Prof., Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/
Умбетов Умирбек	- д.техн.н., профессор /Казахстан/
Есимова Шолпан	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Акбасова Аманкул	- д.техн.н., профессор /Казахстан/
Абуов Амрекул	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Акйол Хаяти	- профессор, доктор /Турция/
Булбул Ибрагим	- профессор, доктор /Турция/
Булч Бекир	- профессор, доктор /Турция/
Болеев Талант	- д.психол.н., профессор /Казахстан/
Гржибовский Андрей	- д.м.н., профессор /Норвегия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Демиркоз Мелахат Билге	- профессор, доктор /Турция/
Корнилов Виктор	- д.п.н., профессор /Россия/
Ланди Лиан	- профессор, доктор /Великобритания/
Мейер Бургхард	- профессор, доктор /Германия/
Мирзакулов Ратбай	- д.ф.-м.н., профессор /Казахстан/
Мырзалиев Бораш	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Петрова Луиза	- д.ф.н., профессор /Украина/
Ташпынар Мехмет	- профессор, доктор /Турция/
Турметов Батирхан	- д.ф.-м.н., профессор /Казахстан/
Узакбаева Сахипжамал	- д.п.н., профессор /Казахстан/

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Журинов Мурат	- президент НАН РК, академик /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Агаева Файза	- д.ф.н., профессор /Азербайджан/
Атемова Калипа	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Батырбаев Нурлан	- к.ю.н., доцент /Казахстан/
Байсалов Жомарт	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Еркибаева Гульфайруз	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Григорьев Сергей	- д.п.н., профессор /Россия/
Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Капилла Хосе Э.	- профессор, доктор /Испания/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Молдалиев Ыкылас	- д.м.н., профессор /Казахстан/
Накипов Балгабай	- д.ю.н., профессор /Казахстан/
Ниязов Талгат	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Перленбетов Муқан	- д.психол.н., профессор /Казахстан/
Сагироглу Шереф	- профессор, доктор /Турция/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Ыдырыс Серикбай	- д.э.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

Tomar Cengiz	- Professor, Doctor /Turkey/
Umbetov Omirbek	- Doctor of Technical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Essimova Sholpan	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Akbasova Amankul	- Doctor of Technical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Abuov Amirekul	- Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/
Akyol Hayati	- Professor, Doctor /Turkey/
Bulbul Ibrahim	- Professor, Doctor /Turkey/
Buluc Bekir	- Professor, Doctor /Turkey/
Boleyev Talant	- Doctor of Psychology, Professor /Kazakhstan/
Grjibovsky Andrey	- Doctor of Medical Sciences, Professor /Norway/
Gelisli Yucel	- Professor, Doctor /Turkey/
Zhetpisbayeva Bakhytgul	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Demirkoz Melahat Bilge	- Professor, Doctor /Turkey/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Lundy Lian	- Professor, Doctor /United Kingdom/
Meyer Burghard	- Professor, Doctor /Germany/
Myrzakulov Ratbay	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Myrzaliyev Borash	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Petrova Luiza	- Doctor of Philology, Professor /Ukraine/
Tashpinar Mehmet	- Professor, Doctor /Turkey/
Turmetov Batyrhan	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Uzakbayeva Sakhizhamal	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/

EDITORIAL COUNCIL

Zhurnov Murat	- President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, academician /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Agayeva Faiza	- Doctor of Philology, Professor /Azerbaijan/
Atemova Kalypa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Batyrbayev Nurlan	- Candidate of Law, Associate Professor /Kazakhstan/
Baysalov Jomart	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yergobek Kulbek	- Doctor of Philology, Professor /Kazakhstan/
Yerkybayeva Gulfayruz	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Grygoriev Sergey	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/
Kapilla Hose	- Professor, Doctor /Spain/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/
Moldaliyev Ykylas	- Doctor of Medical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Nakipov Balgabay	- Doctor of Law Sciences, Professor /Kazakhstan/
Niyazov Talgat	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Perlenbetov Mukan	- Doctor of Psychology, Professor /Kazakhstan/
Sagiroglu Sheref	- Professor, Doctor /Turkey/
Torybayeva Zhamilya	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ydyrys Serikbay	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/

ӘОЖ 639

МҒТАР 16.01.45

Ж.И.ИСАЕВА¹, Ұ.О.ЕРКІНБАЕВ²

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
А.Байтұрсынұлы атындағы Білім беру академиясы (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.)
E-mail: u.yerkinbayev@gmail.com

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӨРТ ӨЛШЕМДІ ЖҮЙЕСІ

Мақалада латын графикасын білім беру саласында оқытудың төрт өлшемді (оқыту теориясы, оқыту стандарты, оқыту әдістемесі мен тәжірибесі) жүйесі сөз болады. Мақала авторлары латын графикасына үйрету әдіснамасының стандарты мен тұжырымдамасына және тәжірибелік мәніне айрықша басымдық береді. Мақаланың негізгі бөлігі латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің мақсаттары мен міндеттерінен, басты ұстанымдарынан тұрады. Сонымен қатар, мақалада авторлық курстар негізінде жасалған іс-тәжірибелік тұжырымдар мамандар талқысына ұсынылады.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, қазақ жазуы, латын графикасы, мемлекеттік тіл мәртебесі, орфографиялық ережелер, әдістеме, лингводидактикалық мәселелер, Дублин дескрипторлары, құзыреттер.

Zh.I.Issayeva¹, U.U.Erkinbaev²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan)
E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Academy of Education named after A.Baitursynov (Kazakhstan, Nur-Sultan)
E-mail: u.yerkinbayev@gmail.com

Four-dimensional System of Teaching the Latin Graphics

The article deals with four-dimensional (teaching theory, training standard, teaching methods and practice) teaching Latin graphics in the field of education. The author of the article gives particular priority to the standard and concept to the practical significance of the teaching methodology of Latin script. In addition, the report presents practical conclusions for discussion by specialists made on the basis of author's courses.

Keywords: spiritual modernization, Kazakh writing, Latin graphics, the status of the state language, spelling rules, methodology, linguo-didactic problems, Dublin descriptors, competences.

Ж.И.Исаева¹, У.О.Еркинбаев²

*¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
(Казахстан, г.Туркестан), E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

*²кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Академия образования имени А.Байтурсынова (Казахстан, г.Нур-Султан)
E-mail: u.yerkinbayev@gmail.com*

Четырехмерная система обучения латинской графике

В статье рассматривается четырехмерное преподавание (теория обучения, стандарт обучения, методика и практика обучения) латинской графики в сфере образования. Авторы статьи придают особый приоритет стандарту и концепции к практическому значению методологии обучения латинской графике. Кроме того, здесь представлены для обсуждения специалистам практические выводы, сделанные на основе авторских курсов.

Ключевые слова: духовная модернизация, казахская письменность, латинская графика, статус государственного языка, орфографические правила, методика, лингводидактические проблемы, Дублинские дескрипторы, компетенции.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылғы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында белгіленген [1] қазақ жазуын латын графикасына негіздеп жаңалау – халық көкейінен қолдау тауып, нәтижелі болып жатқан серпінді процесс. Елбасы: «Мен 2012 жылғы желтоқсан айында жария еткен «Қазақстан-2050» Стратегиясында «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін» мәлімдедім. Бұл – сол кезден барлық салаларда біз латын қарпіне көшуді бастаймыз деген сөз. Яғни, 2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз. Ол кезең де таяп қалды, сондықтан біз уақыт ұттырмай, бұл жұмысты осы бастан қолға алуымыз керек. Біз осынау ауқымды жұмысты бастауға қажетті дайындық жұмыстарына қазірден кірісеміз. Үкімет қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің нақты кестесін жасауы керек» - деп, келелі міндеттерді атап көрсетті [2].

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында қазақ жазуын латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшіруге байланысты жұмыстар жүргізілуде.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Жарлығымен 2018 жылғы 19 ақпанда түзету енгізілген жаңа әліпби бекітілді [3].

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» әзірленіп, ол 2019 жылғы 18 қаңтар күні «Егемен Қазақстан» газетіне жарияланды [4].

Қоғамда латыннегізді жаңа жазуды үйренуге және оқытуға байланысты сұрақтар өзектілікпен туындап келеді. Күн артқан сайын жаңа жазуды меңгертуге байланысты тілдік-лингвистикалық мәселелер біртіндеп әдістемелік, дидактикалық мәселелермен ауыстырылуда. Қазіргі уақытта жаңа әліпби мен жаңа орфографиялық ережелерді оқыту мәселесінен гөрі, таныстыру, талқылау мәселесі орын алып отыр. Бұл – заңды, бірақ уақытша құбылыс. Келесі қадам – аса байыппен ұйымдастыруды қажет ететін процесс. Қоғамның латыннегізді жаңа жазуды түсінуі мен қабылдауы, үйренуі мен игеруі өткір қажеттілікпен күн тәртібіне қойылуда. Жаңа жазу жүйесін қазақстандық қоғамның дамуындағы жаңа серпін деп қабылдауын, соның негізінде мемлекеттік тілді дамытудың серпінді құралы ретінде қолдануын қамтамасыз ету үшін, жаңа жазуға бейімдейтін, үйрететін, дағдыландыратын әдістеме мен жүйелі технологиялар уақыт оздырмай әзірленуі және практикаға ендірілуі керек. Бұл мәселені кешіктіру жаңа жазуды меңгерудің стихиялық, жүйесіз әдістерін эклектикалық

топтауға, сол арқылы әлеуметтік салалардың жаңа жазуды меңгеруге деген ықыласының қарқынын төмендетуі мүмкін тәуекелі бар [5,115-б.].

Түрлі оқу бағдарламаларымен қаруланған өзара бәсекелес оқу орталықтары жаңа жазу жүйесін елге оқытуды бастады. Мақсаттары қоғамды жан-жақтан жаңа жазуды меңгеру процесіне қосу болғандықтан, оқу орталықтарының бәсекелестік артықшылықтары мынадай сипаттарынан танылады:

- әрбір жеке адам, өзінің жеке даму ерекшелігіне сай жаңа жазуды үйрену бағдарламасын еркін таңдай алады;

- жаңа жазуды оқытуды ұйымдастырудың мазмұны мен формаларының көп нұсқасы болады;

- жаңа әліпби мен жаңа орфографиялық ережелер жөнінде көптеген қосымша білім қалыптасады және қосымша ақпараттар ағыны пайда болады;

- қоғам мүшелерінің жаңа жазуды меңгеруге байланысты болып жатқан өзгерістерге бейімделу мүмкіндіктері көбейеді.

Бұл сипаттамалардың болмысы жаңа жазуды оқытып-үйретудің құнды мәртебесін терең түсінуге алып келеді. Жаңа қазақ әліпбиін үйрету әдістемелері мен технологиялары жасалынуы арқылы қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі жаңа белеске көтеріледі. Бұл ретте Елбасының: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес. 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс», - деген сөздері мәселені өте айқын белгілеп береді [5,116-б.].

Жаңа қазақ жазуын меңгерту процесі әрбір қазақтың және әр қазақстандықтың қазақ тілін меңгеруге қатысты мотивтік кеңістігіне айналуы тиіс. Ол кеңістікте әрбір жеке адам өзіне таным субъектісі ретінде қарап, өзінің ішкі танымдық мүмкіндіктерін жаңаша бағалап, рефлексиялық деңгейден өтеді. Ал адам өзінің ішкі мүмкіншіліктерін қайта бағалауда қоғамның назар салып отырғанын сезіну – үлкен стимул. Осы жаңа жазудың жүйесін меңгеруге кіріскен әрбір жеке адам ғана қоғамның дөңгеленген даму қозғалысынан қалып қоймау керектігін түсінеді. Осымен де жаңа қазақ жазуының елімізді біртұтастыққа тәрбиелейтін қуатты күш екендігі танылады.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің Тұжырымдамасы (әрі қарай – Тұжырымдама) жаңа қазақ әліпбиі мен жаңа орфографиялық ережелер жүйесін қазақ халқының танымдық, шығармашылық, бірлік пен рухани жаңғыру мотивацияларын дамытудың әлеуметтік-мәдени тәжірибесі ретінде нақты іске асыруға бағытталады [5]. Жаңа әліпби негізіндегі жаңа жазу феноменін қазақ тілін мемлекеттік тіл мәртебесінде дамытудың шынайы жүйелік кіріктірушісіне айналдыра отырып, жеке тұлға ретіндегі әрбір қазақстандықтың, тұтас қоғамның бәсекелестікке қабілетін дамытуға бағыт ұстанады. Жаңа қазақ жазуының құндылық болмысын тұтас қоғам болып мойындай отырып, сол арқылы Елбасының Жарғысында, бағдарламалық мақалаларында, Жолдауларында мемлекетіміздің тілді дамыту саясатында белгіленген негізгі қағидаларды, маңызды шараларды жүзеге асыруға үлесін қосуды мақсат тұтады.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесінде қызмет етуінің бағыттары мен мақсат-міндеттері анықталған Тәуелсіз Қазақстанда нақ осы кезеңде жаңа қазақ жазуының енгізілуі

алдыңғы қатарға қойылып отыр. Осынау маңызды міндетті шешуде әрбір қазақстандықтың жеке тұлға ретінде өзінің тұлғалық өсуі мен азаматтық ынтымақтастығын мүмкін етуіне қажетті оқу-әдістемелік база дайын болуы үлкен, тіпті шешуші рөл атқарады. Яғни басылым беттерінде жарияланған Жаңа әліпбимен танысу. Жаңа орфографиялық ережелер жүйесімен танысуды бұқараға тегіс қолжетімді ету міндетінен ендігі ретте әрбір азаматтың жеке тұлғалық кеңістігінде жаңа жазуды меңгеру жүйесін қалыптастыруға көшуді бастау керек. Жаңа жазуды меңгерту жаңадан қабылданған жалпыға ортақ жазу нормалары мен мәдениет үлгілерін жаңа таңбалар негізінде игеруді, сол арқылы ұлттық мәдениетіміздің санада таңбалануының жаңа жүйесін игеруді танытады. Сонымен бірге және өте маңызды тұсы - әрбір жеке адамның тұлғаның дамуына қажетті ішкі әлеуетті күштерін оятуға, ішкі мүмкіндіктерін жүзеге асыруға жаңа серпін тауып береді. Сол арқылы жаңа жазуды меңгерту процесі баладан бастап, ересек азаматтарға дейін өзін-өзі танудың жаңа қырдан танылған екінші қуатты тынысы болады. Жаңа әліпбидің рухани жаңғыру процесімен тығыз байланыстылығы осымен анықталады.

Қазақстан Республикасындағы тіл үйрету орталықтары, білім беру мекемелері, т.б. орындар жаңа әліпби мен жаңа орфографиялық ережелерді халыққа, әлеуметтік топтарға үйретуге стихиялы түрде кірісіп кетпес үшін, соның негізінде жаңа орфографиялық ережелер мен жаңа әліпби жөнінде перифериялық кеңістіктерде талқылаулардың түрлі басқа сарынға түсіп кетпеуін қадағалау керек. Ондай мәселелер орын алған кезде оның алдын алу әрбір қазақстандықтың өзінің әлеуметтік орнына қарай жаңа қазақ жазуын меңгеру кеңістігінің қалыптасуына педагогикалық басшылық жасаумен тікелей байланысты болады. «Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН» нақтылап алудың орны осы айтқандармен анықталады. Тұжырымдама негізінде нақтыланатын Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің Стандарты (әрі қарай – Стандарт) мен Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің Типтік бағдарламасы (әрі қарай – Типтік бағдарлама) – жаңа жазуды үренуші тұлғаның танымдық белсенділігін жеке басының жаңа әліпбиді үйрену аясынан тұтас қоғамның түрлі әлеуметтік салаларына алып шығатын дидактикалық нормативтік құжаттар. Стандартта нақтыланған мазмұнның Типтік бағдарламада дидактикалық талаптармен үйлестіріле орналастырылуы арқылы жаңа жазуды оқып-меңгеруші әрбір жеке тұлғаның қазақ мәдениетінің, жалпы адамзат мәдениетінің, адами іс-әрекеттің субъектісі ретінде дамуына қажетті қалыпты жүйе орнығады [6].

Білім беру мен тәрбиелеу мекемелерінің, балабақша, бастауыш мектеп, негізгі мектеп, орта мектеп, лицейлер, университеттерде білім алушылар мен жоғарыдан кейінгі білім алушылар, қызметтегі ересектердің барлығына қажетті маңызды әлеуметтік-мәдени темір қазық болатын құрал – жаңа жазуды меңгертетін сапалы әдістемелер мен тиімділігі жоғары педагогикалық технологиялар модельдері. Бұл әдістемелер мен технологиялар модельдерінің негізгі сипаттары оқу, шығармашылық, ойын, өзіндік жұмыстар орындау, т.б. әдістері арқылы танылады.

Тұжырымдамалық негіздері айқын, Стандартқа түсірілген және Типтік бағдарламаға лингводидактикалық талаптарға сай үйлестірілген Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесі жаңа жазуды үйрететін басқа жүйелерден мынадай қырларымен айрықшаланады [7]:

- жас ерекшелігіне, білім беру мекемелерінің, түрлі әлеуметтік салалардың ерекшеліктеріне бейімделетін жаңа жазуды үйрету бағдарламаларының нұсқаларын әзірлеп, қолдануға мүмкіндігі болады;

Жаңа жазуды «ана тілінің жазу жүйесі ретінде үйрету» – ана тілі болып табылатын қазақ тіліндегі дыбыстардың таңбаларының жүйесі ретінде оқытуды көздейтін бағыт.

Ал жаңа жазуды «екінші тілдің жазу жүйесі ретінде үйрету», яғни еліміздегі өзгетілді аудиторияға үйрету – екінші тілде сөйлеуге, жазуға үйрететін таңбалар жүйесі ретінде оқыту бағыты.

Сонда ана тілі ретінде оқыту бағытында «жаңа жазуды» үйретуде лингвистикалық құзырет басты, ал сөйлеу тақырыптары екінші орында болып табылады.

Ал қазақ тілін екінші тіл ретінде үйрету бағытында «жаңа жазуды» үйретуде сөйлеу тақырыптарына басты назар аударылады.

Айта кету керек, жазу – сөйлеуден күрделілеу процесс, өйткені адам жазу барысында ауызша сөзді жазу түріне аудара салмайды. Жазуға үйрену тек жазу техникасын игеру дегенді білдірмейді.

Кирилицамен жазып үйренген ересектерге латыннегізді жазуды меңгертуде мұғалімдер, оқытушылар ескеруі тиіс мәселе келесіде.

Жазуды үйрену процесінде адам абстракциялану керек, ауызша тілмен салыстырғанда жазуда екі есе абстракциялану өтіледі. Ал үйренген кирилицадан латыннегізді жаңа жазуға көшуде абстракцияланудың үшқабатты деңгейіне өтуі мүмкін деп болжаймыз. Өйткені, алдымен айтылған сөзден дерексіздену өтіледі, одан соң ойында қалыптасқан пікірін сөзбен жеткізу үшін үйренген кирилицамен ойын жинақтайды, үшінші деңгейде сол кирилица әріптерінің орнына латыннегізді жаңа әліпбидегі әріптерді алмастырып қояды. Мұның бәрі жазып отырған адамнан жоғары саналылықты керек етеді, тіпті талап етеді. Сондықтан да жазуды үйретуде ақыл-оймен жұмыс жасалатыны баса ескеріледі [10,160-б.].

Жазу, Л.С.Выготскийдің сөзімен айтқанда, «сөздің алгебрасы, ниет етілген және саналылықпен ұйымдастырылған сөйлеу әрекетінің ең қиын және күрделі формасы» болып саналады. Алгебра дегеніміз арифметиканың қайталамасы емес, математикалық ойлаудың жоғарғы және абстрактылық дамуы болса, жазу да адамды сөйлеудің ең жоғарғы абстрактылық деңгейі болып табылады, жазу – адамның ауызша сөйлеуіне де ықпалын тигізетін қуатты құрал.

Жаңа қазақ жазуын үйрету әдістемесінде бастауышта әріпті жаздырып үйрету әдістемесінің элементтері де, екінші тілді үйретудегі жазуды үйрету әдістемесінің элементтері де, жазба тілді дамыту әдістемесінің элементтері де интеграциялана қолданылады [11,115-б.].

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің қазіргі жай-күйі жоспарлы ағымда жүргізіліп келеді. Қазіргі кезеңде латын графикасына негізделген жаңа қазақ жазуын үйрену мүмкіндігін Тіл комитетіне, облыстық тіл дамыту басқармаларына қарасты тіл үйрету орталықтары және мемлекеттік емес ұйымдар мен жеке кәсіпкерлер қамтамасыз етуде.

Нақ осы шақта жаңа қазақ жазуын үйрету курстарындағы оқу бағдарламаларының мазмұны мыналарға бағытталған:

- жаңа әліпбимен танысу;
- жаңа орфографиялық ережелермен танысу;
- жаңа орфографиялық ережелерге енгізілуі тиіс деп саналатын өзгерістерді талқылау;
- жаңа графика бойынша оқылым мен жазылым.

Инновация – жаңашылдықты енгізу. Сонымен бірге инновация – жаңа нәрсе ойлап табудан және жаңа нәрседен өзіндік ерекшелігі бар құбылыс. Латыннегізді жаңа қазақ жазуының инновация ретінде танылу реті, біріншіден, латын графикасын қолдану қазақ жазуы тарихында болған құбылыс екендігімен анықталады. Екіншіден, латыннегізді жаңа қа-

зақ жазуы – басқа жазу жүйесін ауыстырушы жүйе.

Латын негізді әліпби қабылдануы, орфографиялық ережелер нақтылануы, ел арасында ақпараттық-түсіндіру жұмыстары жүргізілуі, барлығы осы маңызды істі инновациялық процестің басталғанын көрсетеді.

Жаңа жазуды әлеуметтік барлық деңгейлерге енгізуге қатысты нормативтік реттеу тетіктері әлі де жасалмауына байланысты, түрлі бағыттағы оқу бағдарламаларының жасалуына, жаңа жазуды оқытуды түрлі бағытта жүргізуді мүмкін етеді. Дегенмен, ортақ негізі болмаған түрлі оқу бағдарламалары әдістемелік жағынан лайықты сапалы және тиімді толыққанды бола бермейді [12, 97-б.].

Әлі де болса терең тамырлана тарамығанымен, қарқынды басталған игілікті процестің нәтижелі болуына аса қажетті лингводидактикалық жабдықтармен дер кезінде қамтамасыз етілуі өте маңызды болып табылады.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің лингводидактикалық мәселелері қаншалықты анықталды және тәжірибеде қаншалықты басшылыққа алынуда деген сұрақ жаңа жазуды оқытудың әдістемелік оңтайлылығы мен сапалылығын анықтайды.

Графика және орфография, қазақ тілін оқыту әдістемесінің құрамдас бөлшектері ретінде лингводидактикамен тығыз байланыста болады. Қазіргі кезеңдегі жаңа қазақ жазуын игеруге байланысты басталған процестер – жаңа орфографиялық ережелерді үйрететін тренерлер дайындау курстары – инновациялық сипаттағы жаңа қазақ әліпбиін өмірге енгізудің бірінші кезеңі деп танылады. Осы кезеңде қатарласа жүргізілетін жұмыстар – жаңа әліпби мен жаңа жазуды оқытуға қажетті оқулықтар мен дидактикалық құралдар әзірлеу. Ал екінші кезеңі – дайындалған тренерлер өздерінің үйрету істерін бастауы және әзірленген оқу-әдістемелік, дидактикалық құралдарды жалпы оқыту процесіне енгізуі [13, 117-б.].

Жаңа әліпбидің баспа түрі Елбасының Жарлығымен бекітілді. Бірақ жаңа әліпбидегі әріптердің жазба түрі әлі де анықталмаған (мысалы: Аа – Аа, А́а – А́а) әрбір ересек үйренушінің шет тілін үйрену барысында қалыптасқан түрлі жазу үлгілерін қолдануға ауысып кетеді. Ал бастауыш мектептен бастап жаңа жазуды меңгертуде әріптердің жазба түрі аса қажет болатыны белгілі. Сондықтан әріптердің жазба түрінің анықталмауы жаңа жазуды оқытуда үлкен кедергі келтіруі мүмкін.

Латын негізді жаңа қазақ жазуын жалпы процеске енгізуде жан-жақты, яғни дидактикалық, техникалық, әдістемелік-сервистік тұрғыдан қамтамасыз ету мәселесі нақтылану керек.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінде жаңа жазуды оқытып-үйретудің инновациялық мазмұнды жаңа лингводидактикалық негіздері танылуы керектігі осы айтылғандармен анықталады. Сондықтан сапалы нәтижеге жету мақсатымен, инновациялық оқыту технологияларының жазуды меңгерте алатын барлық мүмкіндіктері латыннегізді жаңа жазуды оқытып-үйретуде қолданылуы мүмкін және қажет деп саналады [14, 242-б.].

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің принциптері (ұстанымдары)

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету әдістемесінің әзірленуі мен қолданылуы барысында қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамыту және қазақтардың ана тілі ретінде қазыналық-кумулятивтік қырын заманауи әдістер мен инновациялық оқыту технологияларын қолдана отырып қуаттандыру бағыты ұсталынады.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйренуге ынталандыру, мотивациясын дамыту және қоғамның барлық мүшелерін тарту мақсатында келесідей принциптерге негізделген инновациялық бағдар ұсталынады [15, 426-б.]:

- латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйретудегі базалық элемент және негізгі

орын ретінде – Оқу бағдарламасын қарастыру принципі (бұл жерде басты нәрсе – оқытатын мекеме емес, Оқу бағдарламасы және оның білімдік-құндылық [аксиологиялық] мазмұны мен құрылымы);

- латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету процесін қазақ тілін коммуникативтік жүйеде оқыту технологиясымен тығыз байланыста жүргізу принципі;

- латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрететін курстар жүргізудің сапалы және оңтайлы инновациялық принципі;

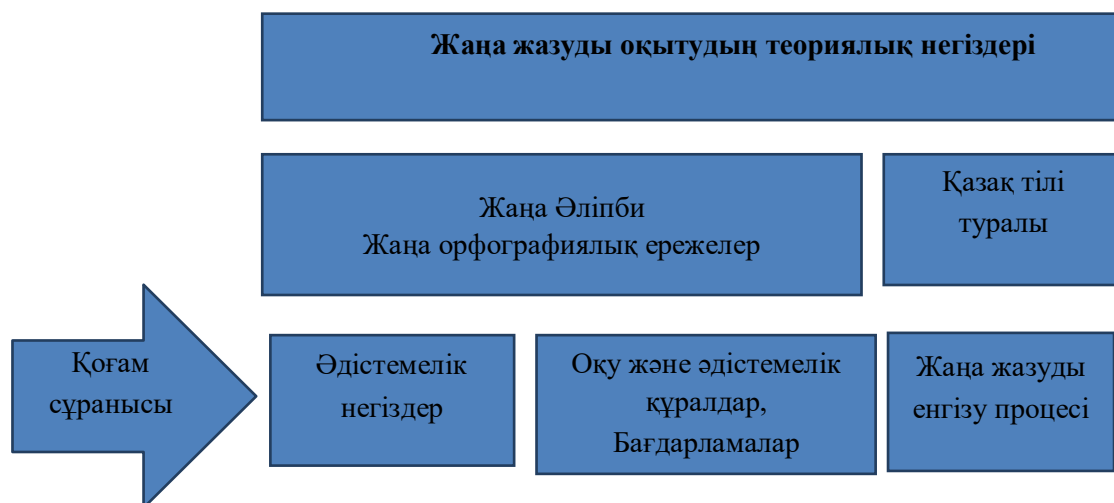
- курстардың оқу бағдарламаларын тыңдаушылардың кәсіби салаларына байланысты мақсаттары мен сағат сандарына қарай дифференциациялау принципі;

- латын графикасына негізделген қазақ жазуын үйрету процесінде тұлғалық-бағдарлы және іс-әрекет теориясын басшылыққа алу принципі;

- курсқа қатысушы әрбір тыңдаушының келешекте ондаған (жүздеген) адамға жаңа жазуды үйретуші тұлға екендігіне баса назар аудара отырып, оларға лингводидактика заңдылықтарымен бірге ұлттық-танымдық, тіл мен жазу тарихы, әлеуметтік лингвистикалық, білім минимумын ұсыну арқылы тілдік тұлға қалыптастыру принципі.

Жаңа қазақ жазуын оқыту процесіне енгізу әдістемесінің интерактивтік моделі

Латын графикасына негізделген жаңа қазақ жазуын практикаға ендірудегі маңызды мақсат – жаңа қазақ әліпбиін қоғамда болып жатқан рухани жаңғыру процесімен, түрлі инновациялық процестермен, жаңа түрлі жаңалықтармен бір қабатта, тығыз байланыстылықта оқытатын әдістеме әзірлеу. Осы ретте «Жаңа қазақ жазуын жалпы оқыту процесіне енгізудің интерактивтік моделін» ұсынамыз (Сызба 1).

Сызба 1 – Жаңа қазақ жазуын жалпы оқыту процесіне енгізудің интерактивтік моделі.

Бұл интерактивтік модель деп аталады. Мұнда жаңа жазуды үйренуші тұлғаларда тек жаңа білім ғана емес, осыған дейін де игерген білімдері бар және оларды тірек ету керек деген идея алынады. Яғни, жаңа әліпбиді үйренушілердің жалпы жазу дағдысы қалыптасқандығы, латын әліпбиін шет тілдерін үйрену барысында танып-білуі, компьютерді жақсы білуі, т.б. білімі латыннегізді жаңа әліпбиді меңгеруде тірек білім болып табылады. Сонымен бірге әдістемелік бұл модельдің ерекшелігі оның теориялық базасы болуын қажет етуімен анықталады.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Білім Академиясы осы стандартқа сәйкес және Дублин дескрипторлары мен Тіл меңгерудің жалпы еуропалық құзыреттері шеңберімен келісілген

жаңа жазуды оқыту бағдарламаларын өз бетінше әзірлейді (Кесте 1). Оқу бағдарламалары жаңа графиканы және жаңа емле ережелерін оқытудың нәтижесіне бағдарланады [16,374-б.].

Кесте 1 – Қазақ тілін ана тілі ретінде меңгерген топтарға арналған «Латын графикасына негізделген қазақ жазуын оқыту әдістемесі» курсы бағдарламасында Дублин дескрипторларын қолдану

№	Дублин дескрипторлары	Оқыту нәтижелері	Құзыреттер
1	Білу және түсіну	Қазақ тілі жүйесі бойынша кең түсінігін көрсетеді, жаңа әліпби мен жаңа емле ережелерін тілдік құбылыстармен тығыз байланыста талдай отырып, саналы игереді.	Әліпби, ағылшын тіліндегі әліпби туралы білімін кеңейтуі. Емле ережелері туралы білімін жаңа жазумен байланысты тереңдетуі.
2	Білімі мен түсінігін қолдану	Жазуды ойша жоспарлай алады, жаңа әріптерді қолдануда дыбыс пен әріптің санадағы бейнесін сәйкестендіре алады, оны қағаз бетіне / мониторға түсіре алады.	Құралдық
3	Пайымын білдіру	Қазақ тілі жүйесіндегі заңдылықтарды білгендіктен, әліпби мен жаңа емле ережелері туралы өзінің көзқарасын айта алады, сол арқылы өзінің танымдық, ғылыми деңгейін көтереді.	Жүйелілік
4	Коммуникативтік қабілеттері	Жазуда латын графикасына негізделген жаңа алфавиттің жүйесін дұрыс қолданып, телефонда, компьютерде, е-поштада жаңа әліпбиді қолданып жазу жаза алады. Жазу дағдыларын жаңа әріптерді жазуға бейімдей алады.	Коммуникативтік
5	Оқуға деген қабілеті	Әліпбидегі әріптер туралы, жаңа емле ережелері туралы сыни талдау жасай алады, бағалай алады, жаңа күрделі идеяларды ұсына алады.	Жүйелілік

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқып-меңгеруші топтарға жаңа жазу мен жаңа емле ережелерін үйретуде коммуникативтік бағыттың «жазу» дағдысын қалыптастыруға қатысты әдістемелік талаптар басшылыққа алынады. Осы ретте жаңа графика мен жаңа емле ережелерін интенсивтілікпен үйрету интерактивтік әдістеме арқылы оқытудың тиімді жолдарын қолдану табысты болады. Бұл бағыт қазақ тілі орфографиясының жаңаланған әдістемелік жүйемен оқытуға бет ұстауына тірек болады. Сонда біз тек жазу жүйесін жаңалап қоймаймыз, сонымен қатар жазуға дағдыландыру мен емле ережелерін оқыту әдістемесін де жетілдіруге бағыт ұстанамыз.

Бұл бағытты ұстау арқылы әлемдік тілді оқытумен, жазу дағдысын қалыптастырумен, графика мен орфографияны меңгертумен байланысты табысты әдістемелерді де анықтаймыз.

Қазақ тілінің жаңа графикасы мен емле ережелерін оқытуды ескі әдістемеден жаңа сапалы деңгейге көтере аламыз.

Егер қазақ тілін ана тілі ретінде оқыту саласында мұғалімдер мен оқытушыларға көп жағдайда, тек орфография мен әліпбидің өзі көбірек оқытылатын болса, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту саласында әдістерге, әдістемелерге, тиімді педагогикалық технологияларға, жаттығулар жүйесіне көбірек назар аударылады. Нақты айтқанда меңгерту әдістерін алдыңғы орынға қою байқалады.

Бағдарламада көрсетілген әрбір тақырыпты нақты салаларға, оқыту нысандарына қарай өзгерту, яғни бейімдеу керек екені белгілі. Сондықтан әрбір көрсетілген тақырып әрі қарай дифференциацияланып, әлеуметтік топтар мен бағдарларға қарай бейімделеді.

Бағдарламаға негізделіп, алдағы уақытта жаңа әдістемелік жүйелер мен тиімді технологиялар түзілетіні белгілі.

Алдымен жаңа әліпбиді меңгерту бағытындағы жұмыстар жүргізіліп, графика мен каллиграфиялық дағдыларды қалыптастыру жаттығулары орындатылады.

Одан соң жаңа емле ережелерінің әрбір пунктіне байланысты тапсырмалар мен жаттығулар орындатылады. А.Байтұрсынұлы атындағы Білім Академиясы тарапынан осы міндетті шешуге байланысты арнайы жаттығулар жүйесі әзірленуде.

Тиімді әдістемелер мен педагогикалық технологиялардың жаңа әліпби мен жаңа емле ережелерін меңгерту мақсаты мен міндеттеріне сәйкес, дидактикалық материалдар жинақталады. Ондай дидактикалық материалдар қатарында, мәтіндер, дидактикалық-иллюстрациялық материалдар, аудио және бейне материалдар, фильмдер мен радио хабарларынан, спектакльдерден үзінділер, газет-журнал, смартфон мүмкіндіктері мен компьютерлер, интернет мүмкіншіліктері – дидактикалық тұрғыдан жақсы нәтижеге жеткізуге септігі тиетін барлық құралдар қолдануға болады.

Осы кезге дейін кирилица әліпбиін қолдана отырып, орфографиялық ережелерді оқытуда, үйретуде қазақша жазу сауаттылығын жоғары деңгейде қалыптастыру мүмкіндігінің қол жеткізбей келген себептері біршама.

Оның ішінде қазақша айту мен жазу алшақтығынан басқа, орфографиялық ережелерді оқытуға аз назар аударылғанын да қосу керек. Сонымен бірге орфографияны оқыту әдістемесінің зерттелмеуі, жазылымды оқытуда көбіне тек қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту бағытына қатысты қарастырылғаны, оның өзінде дәстүрлі, қалыпты әдістер ғана қолданып келуі, ендігі ретте латыннегізді қазақ жазуына және жаңа емле ережелерін оқытуда жаңа болмыспен түрленуі міндетті болмақ.

Латын графикасына негізделген жаңа жазуды әрбір үйренушіге бірден сапалы әдіспен меңгерту – заман талабы. Сондықтан, бұл мәселе өзектілігімен күн тәртібіне қойылып отыр.

Сонымен бірге орфографиялық сауаттылық – әрбір қазақтың, әрбір қазақстандықтың өз бетімен қазақша мәтіндерді, сөздерді, сөйлем мен сөз тіркестерін жаза алу қабілеті. Осы сауаттылық деңгейіне жеткізу үшін, жаңа әліпби мен жаңа емле ережелерін үйрету тренерлер мына жағдайларды болдырмау үшін, олардың алдын алып отыруды өз жұмыстарының маңызды қыры деп қабылдауы керек.

1) Қазақша жазу барысында үйренушілердің қоршаған ортасы сауатсыз болмауын білу керек, атап айтсақ, хабарландыруларда, газеттерде, жарнамалардағы қателерге көзі үйренген болса, оны норма деп қабылдайтынын ескеру керек.

2) Жаңа жазуды үйрететін мұғалімдер мен оқытушы /тренерлердің оқыту әдістемесінің ескі сүрлеуде қалып қоймағанын ескеру керек.

3) Жаңа жазуды үйренушілердің жеке басы ерекшеліктеріне назар аудару керек.

4) Жаңа әліпби мен Бірыңғай орфографиялық талаптар (единый орфографический режим) сыныпта, мектепте, жұмыс орындарында, барлық сабақ өтілетін кабинеттерде ілініп тұруы керек.

5) Графикалық, каллиграфиялық, орфографиялық жаттығулардың сан түрі алдын ала әзірленіп, сабақтар түрлендіріп өткізілуін қадағалау керек.

6) Қазақ тілі грамматикасы мен стильдері туралы білімін әр сабақ сайын жетілдіріп отыру керек.

7) Орфографиялық қырағылығын арнайы жаттығулар арқылы дамытып, жетілдіріп отыру керек.

8) Жаңа жазу мен емле ережелерін қызықтыра оқытып, мотивациясы мен үйрену ниетін өсіріп, қолдап отыру керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 2017 жылғы 12 сәуір.- [www. akorda.kz](http://www.akorda.kz)
2. «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылы 26 қазандағы №569 Жарлығы.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығымен 2018 жылғы 19 ақпанда түзету енгізілген жаңа әліпби Латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі.
4. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері // Егемен Қазақстан. 2019 ж. 18 қаңтар.
5. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің стратегиялық негіздері. – Алматы: ҚР ҰҒА А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2017. – 128 бет, 210 слайд.
6. Положение "О повышении квалификации и переподготовке кадров в Республике Казахстан" Приложение к приказу Министра образования, культуры и здравоохранения Республики Казахстан от 21 ноября 1997 г. №444. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 25.05.1998 г. за №523. Утратил силу - приказом Министра образования и науки РК от 12 декабря 2004г. № 1006.
7. Стандарт государственной услуги «Обучение по программам переподготовки и повышения квалификации в Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан и региональных центрах повышения квалификации государственных служащих».
8. Жолымбетов Қ. Қазақ орфографиясын оқытудың ғылыми негіздері. – Алматы: Мектеп, 1974. -126 б.
9. Мырзабеков С. Қазақ орфографиясының арнаулы курсы бойынша методикалық нұсқауы. – Алматы, 1991. – 52 б.
10. Жапбаров А. Оқушылардың орфографиялық икемділіктері мен дағдысын қалыптастыра оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Шымкент, 2011. – 160 б.
11. Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. -242 б.
12. Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы. – Алматы, 2012.
13. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
14. Резолюция I тюркологического съезда о новом латинированном алфавите Культурное строительство в Казахстане (1918-1933). – Алматы, 1965. – 564 с.
15. I Всесоюзный тюркологический съезд 26/II-5/III-1926. – Баку, 1926. – 426 с.
16. Из резолюции общего собрания студентов-казахстанцев г. Москвы по докладу о латинизации казахского алфавита // Культурное строительство в Казахстане. – Алма-Ата, 1965. – 564 с.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa bagdar: rýhanı jańgyrý» atty maqalasy. 2017 jylgy 12 sáyir.- www. akorda.kz.
2. «Qazaq tili álipbiin kirillitsadan latyn grafikasyına kóshirý týraly» Qazaqstan Respýblikasy Prezidentiniń 2017 july 26 qazandagy №569 Jarlygy
3. Qazaqstan Respýblikasynyń Prezidenti Jarlygymen 2018 jylgy 19 aqpanında túzetý engizilgen jańa álipbi Latyn grafikasyına negizdelgen qazaq tili álipbi.
4. Jańa álipbi negizindegi qazaq tili emlesiniń erejeleri» //Egemen Qazaqstan. – 2019 j. 18 qańtar.
5. Qazaq álipbiin latyn grafikasyına kóshirýdiń strategualyq negizderi. – Almaty: QR ÚGA A.Baitursynuly atyndagy Til bilimi institýty, 2017. – 128 bet, 210 slaid.
6. Polojenie "O povysheniı kvalifikatsii i perepodgotovke kadrov v Respýblike Kazahstan" Prilojenie k prikazy Ministra obrazovaniia, kúltýry i zdavoohraneniia Respýblikı Kazahstan ot 21 noiabria 1997 g. № 444. Zaregistririvan v Ministerstve iýstitsii Respýblikı Kazahstan 25.05.1998 g. za № 523. Ýtratil silý - prikazom Ministra obrazovaniia i naýki RK ot 12 dekabriia 2004g. № 1006
7. Standart gosýdarstvennoi úslýgi «Obýchenie po programmam perepodgotovki i povysheniia kvalifikatsii v Akademii gosýdarstvennogo úpravleniia pri Prezidente Respýblikı Kazahstan i regionalnyh tsentrah povysheniia kvalifikatsii gosýdarstvennyh slýjainh»
8. Jolymbetov Q. Qazaq orfografiiasyn oqytýdyń gylimi negizderi. – Almaty: Mektep, 1974. – 126 b.
9. Myrzabekov S. Qazaq orfografiiasynyń arnaýly kúrsy boıynsha metodikalıq nusqaýyn. – Almaty, 1991. – 52 b.
10. Japbarov A. Oqýshylardyń orfografiialyq ikemlilikleri men dagdysyn qalyptastyra oqytýdyń gylimi-ádistemelik negizderi. – Shymkent, 2011. – 160 b.
11. Kúderimova Q.B. Qazaq jazýynyń tarihy men teoriiasy. Oqý quraly. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2013. – 242 b.
12. Ámirjanova N. Qazaqstandagy latyn jazýynyń tarihi tagylymy. – Almaty, 2012j.
13. Jubanov Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. – Almaty: Ğylym, 1999. – 581 b.
14. Rezoliýtsiia I tírkologicheskogo sezda o novom latinirovannom alfavite Kúltýrnoe stroitelstvo v Kazahstane (1918-1933). – Almaty, 1965. – 564 s.
15. I Vsesoiúznyı tírkologicheskii sezd 26/II-5/III-1926. – Baký, 1926. – 426 s.
16. Iz rezoliýtsii obego sobraniia stýdentov-kazahstantsev g.Moskvy po doklady o latinizatsii kazahskogo alfavita // Kúltýrnoe stroitelstvo v Kazahstane. – Alma-Ata, 1965. – 564 s.

U.E.KARAKULOVA¹, R.K.OTEGEN²

¹*Senior Teacher of the Khoja Akhmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: ulbolsyn.karakulova@ayu.edu.kz*

²*Senior Teacher of the Regional Social-Innovational University (Kazakhstan, Shimkent) E-mail: roza_1967_1967@mail.ru*

TEACHING INDEPENDENT READING IN SECONDARY SCHOOLS

The article is devoted to the problem of motivation of students' independent work in the process of reading in a foreign language. The components of the motivational-stimulating phase of independent work in teaching foreign language reading are considered. It describes the steps that make up a truly independent reading in a foreign language, as well as factors that encourage students to perform them voluntarily. The need to study the motivational-stimulating phase of independent reading arises due to the fact that the vast majority of students outside the classroom on their own initiative almost do not work independently, not trying to find ways to solve learning problems by reading literature.

Keywords: motivation, independent work, foreign language reading, goals, needs, motives, interest, incentives, informational opportunities, installation.

Ұ.Е.Қарақұлова¹, Р.К.Өтеген²

¹*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: ulbolsyn.karakulova@ayu.edu.kz*

²*Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Шымкент қ.), E-mail: roza_1967_1967@mail.ru*

Орта мектептерде өзіндік оқуға үйрету

Мақала оқушылардың шетел тілінде оқу үдерісінде өзіндік жұмысты ұйымдастыру мәселесіне арналған. Шетел тілін оқып үйренудегі өзіндік жұмыс мотивациялық ынталандырушы кезеңінің компоненттері ретінде қарастырылады. Ал бұл өз кезегінде шетел тілін өз бетінше оқитын қадамдарды, сондай-ақ оқушыларды өз еріктерімен орындауға ынталандыратын факторларды сипаттайды. Оқушылардың басым көпшілігі сабақтан тыс өздерінің бастамалары бойынша әдебиеттерді оқып үйрену жолдарын іздемейді, өз бетімен дербес жұмыс жасамайды. Осыған орай өз бетінше оқудың мотивациялық ынталандырушы кезеңін зерделеу қажеттілігі туындап отыр.

Кілт сөздер: мотивация; өзіндік жұмыс, шетел тілінде оқу, мақсаттар, қажеттіліктер, қызығушылық, ынталандыру, ақпараттық мүмкіндіктер, орнату.

У.Е.Каракулова¹, Р.К.Утеген²

¹*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: ulbolsyn.karakulova@ayu.edu.kz*

²*старший преподаватель Регионального социально-инновационного университета (Казахстан, г.Шымкент), E-mail: roza_1967_1967@mail.ru*

Обучение самостоятельному чтению в средней школе

Статья посвящена проблеме мотивации самостоятельной работы учащихся в процессе чтения на иностранном языке. Рассматриваются компоненты мотивационно-побудительной

фазы самостоятельной работы при обучении иноязычному чтению. Описываются шаги, составляющие подлинно самостоятельное чтение на иностранном языке, а также факторы, которые побуждают обучающихся к их добровольному выполнению. Необходимость исследования мотивационно-побудительной фазы самостоятельного чтения возникает в связи с тем, что подавляющее большинство обучающихся вне аудитории по своей инициативе почти не работает самостоятельно, не пытаюсь найти возможности решения учебных задач путем чтения литературы.

Ключевые слова: мотивация, самостоятельная работа, иноязычное чтение, цели, потребности, мотивы, интерес, стимулы, информационные возможности, установка.

Reading interesting books is the best way of the motivating to learn English. This makes it possible to get acquainted with the literary works in the original language (although the works are simplified). The leading principle for the selection of literary works with such an approach is their fame among native speakers. These should be such works that belong to the mass background knowledge of representatives of a given cultural and linguistic community.

Literary works can be successfully used both as educational material when working on the language itself, and as cross-cultural component, acquainting students with the best examples of literary works of the country whose language they are learning.

Adapted books are much more interesting to read than textbooks, so reading, and therefore, learning English, are easier. Students memorize new words and expressions better and begin to “feel” the grammar. Reading books in English makes their speech more literate and richer in terms of vocabulary. They get used to reading large texts in English, and the “barrier” gradually disappears, and they become ready for more active learning of a foreign language.

Most learners suffer from the lack of vocabulary. This can lead to serious problems in learning various types of practical language skills: listening, reading and speaking [1, p.79].

There is an opportunity in the process of reading to learn the most frequently used words and expressions. As a rule, books are composed in such a way that expressions are repeated, many words are replaced by synonyms.

Complex grammatical expressions are simplified to the level of students.

Modern adapted books in English often contain an additional study load:

- Footnotes, explanations of individual words and expressions.
- exercises and tasks after chapters.

Independent home reading is understood as compulsory for all students. Independent reading feasible for students of foreign language literature should be an integral component of the process of learning foreign languages. By “the independent work of students” we mean activities related to the subject of activity - reading in a foreign language. Independent home reading, as an independent aspect of learning activities in mastering a foreign language, should play a decisive role in shaping the skill of “proper reading” [2, p.35].

Home reading as a form of independent work in the study of a foreign language is designed to solve one of the main tasks of a teacher - to cultivate a certain culture of independent work and, rationally directing it, to form a methodology for students in the development of various speech skills while mastering linguistic material.

At the same time, the leading educational function of home reading is a culture building. This makes it possible to make a significant contribution to raising the level of humanitarian education. The leading developmental function of the “home reading” aspect is the formation of an independent aesthetic attitude to the world around us, creative thinking, humanistic and valuable orientations in the process of getting acquainted with the best literary works of foreign literature.

The task of the training is to select the content of training, to provide a rational organization

of self-learning.

An important task of home reading is the development of foreign language speaking skills. The quality of the student's speech creativity within the framework of the learned material can be achieved through the organization of a special set of tasks.

In order to preserve the real communicative nature of speech activity in home reading classes, one of the main tasks is to teach students to discuss what they read.

The leading educational function of home reading involves the interpretation of what has been read, the correlation of the content of the work with its personal experience and the ability to present its understanding of the problems raised in the work of art in accordance with this level of development of children's thinking.

Stages of work with the text:

-the first stage is actually reading as a process of obtaining information from the text. This stage is required in the work on any text. However, at this stage the work on most of the texts proposed to students for independent home reading should be completed.

-the second stage is a conversation on the material of home reading. This stage of work should be selective and apply only to a part of the texts most suitable for speech practice or their fragments.

Speech exercises are used only as a means to check reading comprehension. The lesson includes three stages:

- 1) Control understanding of the general content;
- 2) Verification of the understanding of certain essential details;
- 3) Evaluation or appraisal of the book.

Types of work depend on the purpose we set for home reading. If it is reading for the sake of reading, then the tasks will be focused only on content control. If we want to have a conversation on what we read, on a text problem, then exercises are included so that students can express their opinions, gradually moving from prepared to unprepared speech.

Speech exercises are sometimes used only as a means of reading comprehension, which greatly reduces the interest of students in this aspect. We should not forget about the learning character of the "home reading" aspect, where the content itself and properly organized work with it should serve as a powerful incentive to enhance learning motivation [3, p.63].

One of the directions in our practice is the summer reading. The list of books that make up the summer reading program includes: Francis Burnett, "The Mysterious Garden", Mark Twain, "The Prince and the Pauper", Jerome C. Jerome, "Three in a Boat", Harper Lee, "To Kill a Mockingbird," Oscar Wilde "Portrait of Dorian Gray", Jack London "Martin Eden", George Orwell "Animal Farm".

Since the beginning of the school year, the list of books for extracurricular reading has been growing. This is a monthly reading, when students are given a book for a month for independent reading in English, and then one or two lessons are given for discussion. Here are just some of the books that we read: Brett Harte's "Stories", James Barry "Peter Pan", James Greenwood "The True Story of a Little Shredder". At first, many children reluctantly took up reading, forgot about the issued books. In addition, when reading the first books in English, it became clear that there was a discrepancy between the level of knowledge and the possibilities of children in the language and their requests for reading. The question was left open: "How to make the discussion of books interesting?" It often happened that home reading lessons turned into a 45-minute test — a survey of vocabulary, answers to questions, a retelling.

All tasks on such lessons can be divided into three groups:

- gaming (gaming techniques are required at the initial stage, but older children are happy to be included in game);
- To know the text;

- Debatable (more acceptable in high school, but elements of the discussion are gradually introduced at the initial stage).

I will give examples of tasks for home reading lesson.

Game tasks:

•“Search notice”. Who! What did you wear? Where have you seen? With whom?

Appearance?

•"Lost and found". Games with objects and pictures: Whose is it? What did you take with you? What have you forgotten?

•“Film script”. For example: What characters and in what area will you shoot?

•"Balloon". Without which of the secondary characters can the plot do? Retell the episode, "throwing out the extra hero from the balloon."

•"Crossword". Using vocabulary from the book.

Tasks for knowledge of the text:

• Arrange events in chronological order.

• Get to know the hero by the description of who was positive and who was negative, what happened to everyone at the end of the story.

• Each character has a secret: which one and why?

• Who and when was surprised, scared, angry, upset?

• Who said that? What situation?

• Choose an illustration that fits / doesn't fit the book content?

• Draw the text of the emotions of the hero.

Discussion tasks:

• Selection of the epigraph.

• Causes and effects of events.

• Personal attitude to the actions of the hero.

• Personal changes of the hero.

• Tips for heroes.

• Selection of evidence.

While working on a book, we often look for proverbs expressing the essence of episodes, which allows us to get acquainted with folk art.

Before visiting the theater, there is a lesson in preparation for watching the play, then a discussion. Lessons from the book do not take time away from studying the program material. At such lessons there is an opportunity to study and fix vocabulary, work on synonyms, antonyms, homographs, phrasal verbs, word formation, enrich the speech of children with adjectives. During the lessons on the book, you can practice grammar in a relaxed manner, develop speech skills. Children learn to think, analyze and compare. You can develop a creative written language of children as writing letters, reviews, annotations, essays, descriptions. Pupils can present both verbally and in written form or predict the course of events.

In these lessons interdisciplinary connections are made with the lessons of history and literature. Schoolchildren in English class talk about England from the time of King Arthur, Henry VIII, Queen Victoria, the Scarlet Rose and the White Rose, the colonization of America. We get acquainted with the biographies of writers and the peculiarities of their work, genres of literature and literary movements; we find typical fairy-tale features in Oscar Wilde's fairy tales and the stories written by S. Maugham. Children have a desire to learn more about this time, about this author, about his other works. So, many high school students, after reading “Animal Farm” by J. Orwell, got to know his novel “1984” on their own.

Reading and learning verses and their poetic translations also helps to feel the beauty of Kazakh and English. Here we also go beyond the program, more deeply studying the work of

Shakespeare, Burns, Byron and other poets. Students with great pleasure translate some extracts and compose themselves, illustrating their own work. Another type of work on the development of creative literary abilities of students is the composition of poems on a given topic.

Thus, the activities on literary works help us not only to master the program, but also to develop children, to introduce them to the world of cultural heritage. In addition to the comprehensive development of students, such lessons give rise to the desire to share with the teacher, to discuss what they read, to exchange books. Therefore, interpersonal contact occurs, which contributes to the success of the training [4, p.90].

Consideration of the motivational-incentive phase of independent work in teaching foreign language reading is undoubtedly of great importance, since understanding its deep structure contributes to the organization of such activity, which is based on the intentions of the student's personality [5].

Moreover, the emergence of Internet materials slightly changes the situation for the better, because for the most part, trainees turn to those sources that arouse their purely subjective interest or seem to them to be the least complex from the point of view of understanding and further use.

On the other hand, referring to the problems of learning a foreign language, psychologists, as a rule, begin their studies from the moment when the reader already has a ready-made plan, knows what he has to read. The only thing that is being studied is how the transition from the idea to its implementation takes place.

However, it is very rare to put another problem, logically preceding, - consideration of the initial motivation, the factors by which it is determined.

When considering the motivational-incentive phase of independent work in teaching foreign language reading, we, following T.S. Serova, adhere to the view that it should take into account a number of closely related components: subject, goals, needs, motives, interest, incentives, information capabilities, installation and conditions [6, p.179]. In order to maximize the effectiveness of students' independent work, all these components must be "launched into action". The motivational-incentive phase, in contrast to the cognitive, intellectual, is more dynamic, which provides great opportunities for the teacher to improve the learning process through targeted improvement of the motivation of students' teaching.

The truly independent activity of foreign language reading suggests that the subject himself:

- 1) sets an individual goal-task, correlating it with a collective one;
- 2) determines the strategy, program of action;
- 3) actualizes its informational capabilities;
- 4) selects the funds;
- 5) is oriented in the conditions of the program implementation;
- 6) performs and controls the activity;
- 7) defines (outputs) the subject of reading in the form of a goal-result, including it in a collective result [7, p.41].

Such a division of the activity of independent reading into successive steps is conditional, since in the process of direct independent work they are closely interrelated. However, it is worth considering each of these actions and those factors that encourage students to voluntarily perform them.

First of all, the trainee sets himself the goal of reading, which is the leading factor in the activity, its impetus. Following V. D. Shadrikov, considering two aspects of the purpose of the activity, namely: the goal as a task is the level of achievement and the goal as an ideal image of the future result [8, p.35], we believe that at the initial stage of reading a clearly visible, but directly inaccessible goal appears as a specific task - to understand specific information. In the future, it performs a regulatory function and contributes to the independent advancement of the subject to

achieve the subject of reading in the form of a goal-result - the preservation and subsequent use of understood information.

It is clear that at the initial stage of training it is difficult to expect students to set goals themselves, therefore the task can be offered in the form of a requirement, question, instruction, and recommendation. It is important that such a goal be assigned or accepted by the subject as its own, corresponding to its internal aspirations. But such a transformation is possible if there are needs, motives, interest and incentives.

During independent work, the goal given from the outside or independently formulated by students due to the need to solve a specific 0 creates a desire to achieve it. This desire is the subject's need for activity, namely, reading, and it is desirable that this need be triangular in nature. First of all, the task of reading should cause a situation of generating a cognitive need, i.e. when the conditions for accomplishing this task appear primarily as subjectively known and customary, but in the process of solving it is revealed that it is impossible to solve it using known methods. Then the new requirements of the cognitive task act as a source of the generation of a cognitive need, aimed at finding and mastering the unknown. Secondly, in the process of reading you should always create an information need, i.e. objective need for information on a specific problem. And, finally, successful self-study requires one more need – the need to succeed in the activity the student is engaged in. If during reading a student for a long time does not feel certain, albeit insignificant, positive results, then a negative result of his activity is possible.

Although the need takes the leading place in the motivational-incentive phase of independent work, it is not enough to carry out activities. “Only as a result of ... meeting the subject that meets her (needs) is she for the first time able to direct and regulate activities” [9, p. 87].

The objectified need, according to Krashen, S., is the motive [10]. This is the onset of the moment when a person begins to actively realize his intentions, sees the object of activity and is involved in this activity, and everything is done consciously. Usually, reading is poly-motivated; it responds not to one, but to several simultaneously acting motives. The task of the teacher should probably be the creation of an optimal set of motives that will lead to the expected effect - self-setting the goal of reading and its further implementation.

Full-fledged independent work is governed by a system of communicative, value-orientation, cognitive, educational motives of self-affirmation. That is, an independent foreign language reading is carried out for the further use of the material for the purposes of communication, information orientation on the studied problem, expansion of existing knowledge, education through printed and Internet sources. Therefore, purposeful selection of foreign language text materials is necessary, as well as giving personal orientation to exercises and assignments to texts. In the absence of the active use of foreign language speech, the motives of independent work, primarily communicative, fade away and even disappear.

On the basis of the cognitive need, a cognitive interest arises and develops - a source of mental activity and independence of the students. Unlike a motive, interest does not reveal the meaning of the activity, does not allow detecting what a person is reading for, but only indicates that he wants to read.

The following factors contribute to the emergence of cognitive interest during self-reading:

- 1) the novelty of the readable content;
- 2) the significance of the material, the urgent need for knowledge for life, their use for practical purposes;
- 3) update already learned, the so-called background knowledge. The university does not study everything new, but much of what has become familiar. When reading, the semantic information is compared with a small (linguistic environment of words) and a large (knowledge of what is associated with the text) context determined by the information stock of the addressee. Great

context and represents the background knowledge. In order to activate them, independent reading requires such texts, in which the description of already known material is presented from a new angle, due to which familiar facts that have become every day, have lost their sharpness of novelty are communicated in a new way.

Needs, motives and interest can be attributed to the group of internal motivators of cognitive activity of independent reading. There are also external drivers, which are incentives. The stimulus gives rise to a motive, and for this it must rely on the needs of the individual. Through motive and need, the stimulus influences goal setting. The stimulus for independent reading is the selection of specific text materials and the system of exercises for them. The task must be formulated in such a way that students perceive it as their own cognitive or practical goal and actively strive to achieve optimal results on their own.

Having set for itself the goal-task of reading, at the initial stage of independent work most often representing only acquaintance with information and its understanding, the student proceeds to the next stage of his activity – determines the strategy, the program of actions. The instruction, external information base and the student's personal information capabilities help to do this. It is reasonable to assume that the latter include the past reading experience, the formation of the thesaurus, and the possession of linguistic means.

Referring to the reader's experience, one should understand that in the process of learning it is not so much the detailed and clear presentation of the described, as the correlation of the perceived with the already existing experience. A contradiction must be created between the conditions of the task facing the student and his experience, which contributes to the implementation of the activity of independent reading. The thesaurus is a kind of subtext that allows overcoming the semantic incompleteness of the text, which is especially important in the absence of a teacher [11].

In determining the strategy of its activities in the process of reading, the student actualizes his internal informational capabilities and, depending on their degree of sufficiency, consciously selects the appropriate means of external informational basis to achieve the anticipated goal-result. There is an orientation in the conditions of the program implementation and the degree of application of certain components of the external information base is determined. So, if a student is aware that his vocabulary is not enough to understand the information of the text, he turns to dictionaries, reference materials, teaching aids, etc.

At the initial stage of developing the skills and abilities of independent activities of foreign language reading, the external information base plays a dominant role, since the past experience of a foreign student, especially a professionally-oriented student reading is small, their thesaurus is not sufficiently formed, and their knowledge of language means is limited. The task of the teacher, ensuring the feasibility of independent work, is to purposefully increase the level of internal information readiness. The nature of the activity provides an opportunity for independent use of dictionaries, reference books and tables, textbooks, encyclopedias, as well as Internet sources. All this, on the one hand, determines the intellectual mental activity and creative nature of independent work, and on the other hand, it contributes to the independent accumulation of the lexicon, the formation of concepts, the acquisition of knowledge, and the student increasingly begins to actualize the reading experience he has gained.

Having determined the strategy of their actions, while updating their internal information capabilities and using the instructions, choosing the means to achieve the goal as a result of orientation in the conditions of the activity, the student proceeds to directly carry out independent reading activities with intermediate self-control and adjust the results in accordance with the intended goals. At the same time, as in the process of any other activity, he seeks not only to get a certain result, but also to make it the most economical way. In this regard, independent work proceeds the more successfully, the more voluntary it is, therefore, the effect of external influences

of the teacher depends on the internal conditions of the student's personality. These internal conditions imply the existence of a facility for carrying out activities, i.e. his preparedness for action. Having not yet begun to read, but having set himself the goal of obtaining information from the text, the reader is in a state of readiness, understood as a device for the improvement of a certain activity. The appearance of the installation depends on the creation of the situation, and in the conditions of independent reading it is a learning-language situation created by the trainee himself or offered to him within the framework of the instruction - the target communicative task. By the teaching-speech situation of a professionally-oriented reading, the author implies a situational exercise, in which, under the influence of conditional circumstances creating a certain problem, the learner turns to extract information from the written text and uses it to solve this problem.

It can be assumed that a student voluntarily and with pleasure starts to perform independent work, if in addition to having an installation, instruction and training situation that serve as a kind of impetus, he will be in conditions that best promote his independent activity. Such conditions, which constitute the external motivation plan for independent work, are created by the teacher and the student himself. Achieving the result, aimed at future interaction with partners, is the main condition contributing to the activity of self-reading of the subject.

In the educational process, such collective communication can occur in the dialogue mode for solving communicative-cognitive tasks, compiled on the material of independently read texts. The situation of the constant creation of such conditions in the framework of independent work in teaching foreign language reading prepares the student for professional activity, which is based mainly on the subordination of identical conditions: reading professional-oriented literature with a view to subsequent collective communication.

Conditions depending on the student include the place of employment, his posture during reading and the timely conduct of work breaks.

By creating for the student such external and internal circumstances that "force" him to use the understood, information extracted from the text, and consequently, to perform reciprocal external and internal actions based on it, we will ensure a situation when he himself determines the goal-result of reading. And if this happens, it means that the student has the same interest in the result of independent work, as well as the teacher in her organization. Independent determination of a goal in any activity is the highest level of independence.

Considered communication is one of the important conditions for creating a strong structure of motivation for independent work in teaching foreign language reading.

In conclusion, we would like to note that independent reading is invaluable, since students can work out and consolidate grammatical and lexical material studied in class, and also have the opportunity to come into contact with modern living language and get acquainted with the culture of the country of the language being studied.

BIBLIOGRAPHY

1. Karakulova U.E. Some ways of using interactive forms of teaching vocabulary at the English lesson // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2018. - №3 (109) 2016. – 79-82 бб.
2. Бердникова И.А. Развитие критического мышления на занятиях по домашнему чтению на английском языке // Иностр. языки в школе. – 2009. – № 1. – С.35-37.
3. Лобоккая Н.Н. Два подхода к организации содержания элективного курса «Английская и американская литература» для средней школы // Иностр. языки в школе. – 2006. – № 7. С.63-65.
4. Мельникова В., Тупицына И. Современный подросток и проблемы чтения. – СПб.: АППО, 2009. – С.90-94.

5. Середя Т.К. Teaching English through reading // Иностран. языки в школе. – 2008. – № 3.
6. Серова Т.С. Психологические и лингводидактические аспекты обучения профессионально-ориентированному иноязычному чтению в вузе. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 2008. – 232 с.
7. Перлова И.В. Дидактическое содержание и организация самостоятельной работы при обучении иноязычному информативному чтению: дисс. ... канд. пед. наук. – М., 1997. – 244 с.
8. Шадриков В.Д. Психологический анализ деятельности как системы // Психологический журнал. 1990. Т. 1. № 3. – С. 33-46.
9. Grabe, W. Reading in a second language: Moving from theory to practice. Cambridge: Cambridge University Press. 2009, p.87.
10. Krashen S. Do we learn to read by reading? The relationship between free reading and reading ability. In D. Tannen (Ed.) Linguistics in context: Connecting observation and understanding 1988. pp. 269-298.
11. Жұмажанова Т. Қазақ әдебиеті әдістемесі. – Алматы, 2003.

REFERENCES

1. Karakulova U.E. Some ways of using interactive forms of teaching vocabulary at the English lesson // Iasaýı ýniversitetiniń Habarshysy. – 2018. №3 (109) 2016. 79-82bb.
2. Berdnikova I.A. Razvitiye kriticheskogo myshleniya na zanyatiyakh po domashnemu chteniyu na angliyskom yazyke// Inostr. yazyki v shkole. - 2009. - № 1. - S.35-37.
3. Lobotskaya N.N. Dva podkhoda k organizatsii sodержaniya elektivnogo kursa «Angliyskaya i amerikanskaya literatura» dlya sredney shkoly // Inostr. yazyki v shkole. – 2006. – № 7. S.41-44.
4. Mel'nikova V., Tupitsyna I. Sovremennyy podrostok i problemy chteniya. – SPb.: APPO, 2009.
5. Sereda T.K. Teaching English through reading // Inostr. yazyki v shkole. – 2008. – № 3.
6. Serova T.S. Psikhologicheskiye i lingvodidakticheskiye aspekty obucheniya professional'no-oriyentirovannomu inoyazychnomu chteniyu v vuze. – Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta, 1988. 232 s.
7. Perlova I.V. Didakticheskoye sodержaniye i organizatsiya samostoyatel'noy raboty pri obuchenii inoyazychnomu informativnomu chteniyu: diss. ... kand. ped. nauk. – М., 1997. -244 s.
8. Shadrikov V.D. Psikhologicheskiy analiz deyatel'nosti kak sistemy // Psikhologicheskiy zhurnal. 1980. Т. 1. № 3. S. 33-46.
9. Grabe W. Reading in a second language: Moving from theory to practice. Cambridge: Cambridge University Press. 2009, p.87.
10. Krashen S. Do we learn to read by reading? The relationship between free reading and reading ability. In D. Tannen (Ed.) Linguistics in context: Connecting observation and understanding 1988. pp. 269-298.
11. Jumajanova T. Qazaq ädebiyeti ädistemesi. – Almaty, 2003.

Б.Р.ҚҰЛЖАНОВА¹, А.С.ЖҰЗБАЕВА²

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: bahit777@mail.ru

²PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: ar-aika@mail.ru

**СӨЗ БАСЫНДАҒЫ й=дж=ж=т=д= ч=ш=с=з... СӘЙКЕСТІГІ
ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ БОЛЖАМДАР**

Түркі халықтары – түркі тілдерінде сөйлейтін этнотілдік топ. Түбі бір түркі тілдерін білу, олардың дыбыстық, грамматикалық, синтаксистік ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтау – түркітанудың басты міндеті болып табылмақ. Мақалада ХХ ғасырдың соңына дейін даулы болып келген сөз басындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестіктері туралы сөз болады. Бұл тақырыпта пікір білдірген бірнеше ғалымдардың тұжырымдары беріліп, өзара салыстырылды. Сонымен қатар мақалада й=дж=ж=т=д=ч=ш=с=з сәйкестігі туралы жаңа ғылыми болжам сөз болады. Сәйкестіктің пайда болу, қалыптасу, даму жолдары кезең-кезеңімен көрсетіледі, нақты мысалдармен дәлелденеді.

Кілт сөздер: түркі тілдері, дауыссыз дыбыстар, фонема, диалект, сәйкестік, архетип, аффрикат, күрделі аффрикат.

B.R.Kuljanova¹, A.S.Zhuzbayeva²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty), E-mail: bahit777@mail.ru

²PhD Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), E-mail: ar-aika@mail.ru

**Scientific hypotheses about the compliance
й=дж=ж=т=д= ч=ш=с=з... at the beginning of words**

The Turkic peoples' ethno-linguistic community of the peoples speaking Turkic languages. Knowledge of Turkic languages, their phonetic, grammatical, syntactic features are the main task of Turkology. The article deals with controversial issues about the correspondence of consonants at the beginning of words that were discussed until the end of the twentieth century. The conclusions of several scientists who commented on this topic are presented and compared. And also in the article we speak about a scientific new hypothesis of conformity of й=дж=ж=т=д=ч=ш=с=з... Stages of formation and evolution of data of conformity are confirmed by concrete examples.

Keywords: Turkic languages, consonants, phoneme, dialect, conformity, archetype, affricate, complex affricate.

Б.Р.Кулжанова¹, А.С.Жузбаева²

¹кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г.Алматы), E-mail: bahit777@mail.ru

²PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г.Алматы), E-mail: ar-aika@mail.ru

Научные гипотезы о соответствии й=дж=ж=т=д= ч=ш=с=з... в начале слов

Тюркские народы – этноязыковая общность народов говорящих на тюркских языках. Знание тюркских языков, определить фонетические, грамматические, синтаксические осо-

бенности – является главной задачей тюркологии. В статье рассматриваются спорные вопросы о соответствии согласных в начале слов, которые обсуждались до конца XX-го века. Приведены и сравнены выводы нескольких ученых, прокомментировавших эту тему. А также в статье говорится о новой научной гипотезе соответствии $y=dz=z=t=d=c=sh=c=z$. Стадии формирования и эволюция данных соответствий подтверждаются конкретными примерами.

Ключевые слова: тюркские языки, согласные звуки, фонема, диалект, соответствие, архетип, аффрикат, сложный аффрикат.

Тіл – денотативті құрал ғана емес, сонымен қатар коннотативті құрал. Ол дегеніміз тіл мен мәдениет арасында үлкен байланыс бар деген сөз. Демек, тілді мәдениеттен бөліп қарастыруға болмайды. Ал мәдениет бар жерде тарих бар. Түркі халықтарының тарихы, мәдениеті бір болса, олардың тілінде де ұқсастық бар. Тұңғыш президентіміз – Елбасының түркі халықтарының болашағын ойлап, болжаған көреген саясатының нәтижесінде 1999 жылы шыққан «Тарих толқынында» атты кітабында түркі халықтарының мәдени, экономикалық, саяси байланысы туралы жазған толғаныстары бүгінгі таңда іс жүзіне асуда. Атап айтқанда, ТүрікПА, ТЫМ-кеңесі, ТҮРІКСОЙ, Түркі академиясы құрылымдарының және Түркі әлемінің мәдени байланысы, бірлігі мен дамуына байланысты басқа да атқарып жатқан жұмыстарды ерекше атауға болады. Түркі әлемінің бірігуінің Түркі әлемінің гүлденуіне ықпалы зор [1, 91-б.]. Осы орайда түркі халықтарының мәдениетінің өлшемі ретінде көрінетін тілі де назардан тыс қалмауға тиіс.

Тіл – өте баяу дамитын күрделі құбылыс. Сондықтан тілдің даму барысында қандай да бір дыбыстың қалай пайда болғанын, оның қалай дамығанын анықтау үлкен зерттеулерді қажет етеді.

Түркі тілдерінің қалыптасып дамуы туралы бірнеше тюрколог ғалымдар сүбелі зерттеулер жүргізгені баршамызға аян. Ғылым болған соң зерттеушілердің пікірлері екіге айырылған тұстары да баршылық. Мұндай даулы мәселелердің бірі $y=dz=z=t=d=c=(sh=c=z)$ сәйкестігі туралы әр жақты пікірлер.

Егер бүкіл түркі тілдеріне ортақ сөздерді бір-бірімен салғастырып-салыстырсақ, сәйкестіктердің аясы, шеңбері ұлғая түседі. Мәселен, «сүрлеу» мағынасындағы «жол» сөзі оғыз, қарлұқ тілдерінде «йол», қыпшақ тілдерінде «джол-жол», алтай, чулым тілдерінде «тйол-дйол», тува, хакас, шор тілдерінде «чол», қарашай-балқар тілінде «джол-зол», якут тілінде «суол», чуваш тілінде «с’ул» [2, 10-б.]. Сондай-ақ, жаңбыр сөзінің түркі тілдерінде бірнеше сәйкестік түзетінін де аңғаруға болады. Аталған сөз алтай тілдерінде «йанмыр-дьянмыр», чуваш тілінде «сумар», якут тілінде «самыыр» [3, 55-56-бб.], башқұрт тілінде «йамғыр», өзбек диалектілерінде «йағмур», қырғыз тілінде «жамғыр» [4, 57-б.] болып дыбысталады. Зерттей келе, $y=dz=z=t=d=c=sh=c=z$ сәйкестігін түзетін сөздердің саны біраз екенін анықтадық. Демек, бұл дыбыстардың өзара сәйкесуіне қандай себеп бар? Олардың алғашқы формасы қай дыбыс? Бұл дыбыстардың тарихи қалыптасу, даму жолдары қандай деген сұрақтар тюркологтарды бей-жай қалдыра алмады.

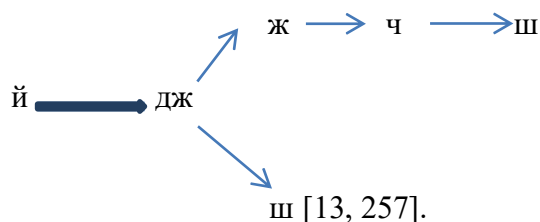
Түркі тілдерін үлкен екі топқа бөлген сөз басындағы $y=dz$ сәйкестігінің ең алғашқы формасы y ме әлде dz ма деген мәселе күн тәртібінде бірінші болып тұрды. «Как известно, тюркские языки по признаку употребления в начале слов $y=dz$ делятся на 2 большие группы: йокающие языки и джокающие языки» [5, 68-б.]. XIX ғасырдың II жартысында бұл мәселеге В.В.Радлов алғаш болып пікір білдірді.

В.В.Радлов 4 рет жарық көрген «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігінде аталған сәйкестік бір негізден шықты және оның алғашқы формасы – y фонемасы деп есептейді де, архетиптің қалай дамығандығы жөнінде екі түрлі схема ұсынады.

1) $j > z, j > c, c > z, z = c, s > s'$

2) $j > z, j > c, c > z > s'$

Оның ізінше В.А.Богородицкий В.Радловтың пікіріне толықтай келіседі. Ғалымның айтуынша, *й* дыбысы көне түркі тілдерімен қатар половец тілдерінде басым қолданысқа ие. *й* фонемасы қырғыз және қазан татарлары тілдерінде ызың шулы *дж* аффрикатына, ал қазақ тілінде жалаң спирант *ж* дыбысына айналса, тува, қарағас, хакас, шор тілдерінде *дж* аффрикаты қатанданып *ч* дыбысына айналған да, якут тілінде *ч* аффрикаты *с* шұғыл спирантына өзгерген. Сонда В.А.Богородицкийдің $й = дж = ж$ сәйкестігі туралы болжамын сызба түрінде былай көрсетуге болады:

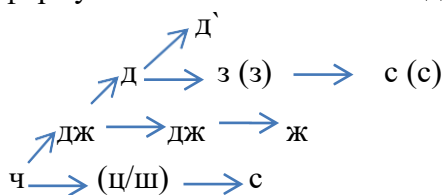
Ғалым М.Томанов В.А.Богородицкийдің пікірін қостамауға екі түрлі себеп айтады: көне ұйғыр тілі ескерткіштерінде жалаң *ж* да, аффрикат *дж* да бар. Соған орай С. Малов *ж*, *дж* дыбыстары *й*-ге қарағанда ескі болу керек деген пікір айтады. Түркі негіз тілінде болған дауыссыз дыбыс бір буынды сөздің басында қазақ тілінде *ж*-ға, тува, хакас, шор тілдерінде *ч*-ға, чуваш тілінде *с*-ға, басқа тілдерде *й*-ге айналған: қазақ – жаз, тува – час, чуваш – сур, якут – сас. Алайда осы сәйкестік бір тіл құрамында да сақталатыны байқалады. Татардың халық тілінде *й*аз, сонымен қатар *дж*ип, *ж*іп. Сөйтіп бір ғана тіл құрамында, сөз басында әрі *й*, әрі *ж*, әрі *дж* қатар айтылады. Нақ осындай құбылыс, яғни әрі *й*, әрі *дж* аффрикатын қолдану монғолдың халық тілінде де бар екен [6, 68-69-бб.].

Ғалым Г.И.Рамстедт өз кезегінде *й* алтай тобындағы тілдерде кездесетін көне спирант дейді. Оның айтуынша, *й* фонемасы көп жағдайда дауысты дыбыстардың алдында сақталып қалған. Түркі тілдерінің бізге белгісіз дәуірінде *дж* алдымен *й*-ге, уақыт өте келе кейбір тілдерде қайтадан *дж*-ге өзгерген деп береді. Г.Рамстедттің формуласы сонда былай болмақ:

$$дж = й, дж = й = дж$$

Г.И.Рамстедттің пікірін кейбір зерттеушілер ғана қолдағандықтан, ғалымның пікірі кеңінен қолдау таба алмады.

Белгілі ғалым Ш.Ақбаев қарашай-балқар тілдерінің диалектілік ерекшеліктерін зерттеу барысында *й* диалектісі болғандығын айғақтайтын ең ерте деген ескерткіштер жазылған кезеңде *дж* диалектісі де жарыса өмір сүрген. Бұған тарих куә. *й*-ді ежелгі дыбыс деп танудың, одан *дж* пайда болды деп есептеудің ешқандай негізі жоқ екендігін тұжырымдай келе, бұл мәселеге тарихи және артикуляциялық тұрғыдан келу керектігін ескертеді. Десе де, ғалым, *ч* дыбысын түпкітек ретінде анықтайды, балқарлықтар өз диалектінде көне *з* дыбысын біздің заманымызға дейін жеткізген. Бұл дыбыс сөз басында да, ортасында да күрделі құбылыстарды бастан өткерген деп топшылайды [5, 88-б.]. Сонда Ш.Ақбаевтың формуласы былай болып шығады:

й

Өзбек ғалымы Ф.А.Абдуллаев Ш.Х.Ақбаевтың болжамын шындыққа жақын деп табады. Біз түркі тілдері дамуының ежелгі дәуірінде сөздердің үлкен тобының басқы позициясында қатаң [ч] аффрикаты болды деген ойды батыл айта аламыз. Біз тува, шор, хакас тілдерін, алтай тілдерінің солтүстік диалектілерін, сондай-ақ сары ұйғыр тілін жазу шықпастын көп бұрын, өзге ерекшеліктермен қатар, түркі тілдеріне тән негізгі фонетикалық белгілерді қазіргі күнге дейін сақтап келе жатқан ең ескі тілдер деп санаймыз [7, 34].

Аса көрнекті ғалым А.М.Щербак, архетипті *j дыбысы деп танығанымен, түркі тілдерінде сөз басында ұяң және үнді дыбыстардың кездеспейтінін тілге тиек етеді. А.М.Щербактың айтуынша, «система гласных фонем и их распределение в большинстве современных тюркских языков таковы, что они исключают возможность употребления *й* в начале слова. В начальной позиции *й* восходит к *с'* глухому межзубному спиранту, который в наибольшей мере сохранил свое первоначальное качество очень древних черт» [8, 79-80-бб.]. А.М.Щербак кейінгі шыққан еңбектерінде *с'* алтай тілінде *д'*, тува, хакас, шор тілдерінде *ч*, чуваш тілінде *с'*, якут тілінде *с*, балқар тілінің диалектілерінде *з*, қазақ, қарақалпақ, ноғай және татар тілдерінде *ж* дыбысы болып дамыған дейді. Ғалым түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасының ең қиын мәселесі әрі қалың жұртшылықтың толықтай қолдауына ие бола алмай жүрген бұл сәйкестікті төмендегідей формуламен береді:

$$j=z=z'=s=c=s$$

Алайда, ғалымның пікірін Б.Серебрянников пен Н.Гаджиева дұрыс емес деп есептейді де, *с* немесе *с'* *й* дыбысынан шыққан деп, мынандай формула береді:

$$1) j > ч > ч' > ш > с$$

$$2) j > ч > ж' > ш' > с'$$

Бірінші нұсқа якут тілінің даму ерекшеліктеріне тән болса, екінші нұсқа чуваш тілінің диалектілеріне тән.

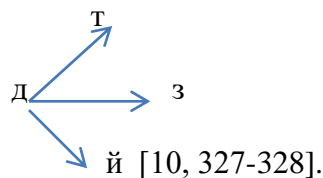
Аса көрнекті ғалымдар Б.А.Серебрянников пен Н.З.Гаджиева «В большинстве тюркских языков праязыковой краткий *й* сохраняется. К такому языку принадлежит язык орхонских надписей, староуйгурский, турецкий, азербайджанский, туркменский, гагаузский, караимский, карачаево-балкарский, кумыкский, крымско-татарский, якутский [9, 24-б.], - дей келе, *й*-ді *дж*-ден пайда болды дегендерге қарсы уәж айтып, В.В.Радлов пен В.А.Богородицкийдің болжамын дұрыс деп санайтынын мынандай аргументтермен дәлелдей түседі:

1. Случаи превращения начального *j* в позиции перед гласными в аффрикату *ч* отмечены в истории ряда языков. Начальный латинский *j* в положении перед гласным переходил в аффрикату *ч* в истории испанского, португальского и ретророманского языков. Древнеиндийскому начальному *j* соответствует аффрикат *ч* в некоторых новоиндийских языках. Превращение *j* в *ч* происходило также в иранских языках. Это отнюдь не случайность, а определенная типовая тенденция изменения звука в данной позиции, своего рода типовая линия изменения, которая может быть положена в основу гипотезы о первичности начального *j* в тюркских языках.

2. Есть некоторые косвенные доказательства тому, что начальному *ч*, имеющемуся в некоторых тюркских языках некогда предшествовал начальный *j*. В киргизском и алтайском языках аффрикса *ч* перед узкими гласными отсутствует, ср. кирг. и алт. ыр «песня», но казах. жыр, тат. ьр, кирг. и алт. ыра:к «далеко», «далекий», но казах. жырак, уйг. ьйрак, татар ьйрак

[9, 54-55]. Бұл жерден ғалымдардың түркі тілдерінде сөз басындағы *й* дыбысы алғашқы болып есептелінуі тиіс деген қорытындыға келгенін байқаймыз. Ал, қырғыз, алтай тілдеріндегі сөз басындағы *й* дыбысының жойылуы іс жүзінде *ы*, *й*, *у* сияқты қысаң дауыстыларына ғана тән құбылыс дегенді алға тартады.

Белгілі түркітанушы ғалым Н.К.Дмитриев те $\partial = m = z = \text{й}$ дауыссыздарының сәйкестігіне тоқталған. Бұл сәйкестік чуваш тілінен басқа барлық түркі тілдерінде кездеседі. Оған ХХ ғасыр басында жарық көрген М.Қашқари сөздігінде *д*, *з*, *й* дыбыстарының алмасуларына мысалдар жеткілікті дейді. Н.К.Дмитриевті Азов қаласының атауы қызықтырады. Академик В.В.Бартольдтың *адақ > азақ > аяқ* вариант сөздерін басшылыққа ала отырып, ғалым былай дейді: «Интересное происхождение собственного имени города Азова (Азақ). Академик В.Бартольд производил его от варианта *з* к слову *адақ > азақ > аяқ* что, как известно, означает не только «нога», но и «сосуд на ножке», «миска», «чашка» (последнее значение во многих тюркских и во всех монгольских языках). Из формы «азақ» «плоская миска», т.е. в данном случае «котловина», «низменность» с параллельным вариантом *азағ* произошла кыпчакская форма «азау, перешедшая в русское «Азов». Нечто подобное имели в русской переделке название таких городов, как, Саратов из татарского Сары тау «Желтая гора» дей келе тағы да көптеген мысалдар келтіреді. Ғалымның ойынша, *т*, *з*, *й* дыбыстары *д* дыбысынан шыққан. Бірақ бұл – өте қате пікір болды. Сонда ғалымның сызбасы былай болмақ:

Көрнекті ғалым Ғ.Мұсабаев «Қазақ тілінің тарихынан» атты еңбегінде *й* ертеде жалаң дыбыс болғанын, бергін келе созылып айтылу қасиеті арқылы қосынды дыбысқа, дифтонгoidке айналған дейді [11, 67-б.].

Тарихи тұрғыдан қарағанда, орта ғасырдың өзінде *й* мен *ж* дыбыстары қатар өмір сүре бастаған. Көне хун, үйсін хандықтары тұсында, біздің жыл санауымыздан көп бұрын, *й*, қосарлы *и* (дифтонг) қолданылған көрінеді. Біздің заманнан III ғасыр бұрын болып өткен үйсін тайпалар одағының әкімі бек, бег емес би аталған. Бұл транслитерацияны транскрипцияға аударсақ бй болар еді дейді ғалым [11,69-б.].

Түркі тілдерінің көпшілігінде *й*-ден басталатын сөздер көп. Мысалы, татар, башқұрт тілдерінде *й*-ден көптеген сөздер басталып айтылады. Оларда *й* болса, біздің тілімізде *ж* дыбысы айтылады. Бірақ *й* ғана емес $i+\text{й}=и$, $\text{й}+\text{э}=е$, $\text{й}+\text{o}=\text{o}$, т.б.

Бірақ *й* қосындысынан басталатын сөздер де тілімізде баршылық. Ондай сөздер жүздеп саналады. Ал *ж* дыбысынан басталатын сөздердің саны *қ*, *т* дыбыстарынан басталатын сөздер санымен қарайлас мыңдап саналады.

Біздің байқауымызша, *д*, *й*, *ж* дыбыстарының тарихы арыдан басталатын көрінеді. Тілімізде *ж* болып қалыптасу кезеңін қараханидтер тұсынан көп бұрын деп шамалаймыз. Баласағұнға 950 жылы келген бұлғарлар – найман *д*, *й* дыбыстарының *ж*-ға айналу процесін тездетуге себепкер болған. Ал оны зерттеп, тарихи шындықты ашу – бәріміздің борышымыз, [11, 71-б.] дейді ғалым.

Сөз басындағы аталған сәйкестіктер туралы түркологияда тағы да бірнеше ғалымның болжамдар айтқаны белгілі. Алайда соңғы жылдары түбіртек теориясы туралы құнды пікірлер айтып жүрген ғалым Б.Сағындықұлы сөз басындағы $\text{й}=\text{дж}=\text{ж}=\text{т}=\text{д}=\text{ч}=\text{ш}=\text{с}=\text{з}$ сәйкестіктері туралы жаңа ғылыми болжам айтты.

Ғалым өз кезегінде алдымен алтай тілдерінде біздің заманымызда сақталып қалған аффрикаттарға зер салып, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталады (Кесте 1).

Кесте 1.

Аффрикаттар	Мысалдар	Түркі тілдерінде кездесуі туралы ақпарат
тс (ц)	цъғар (шығар), цақыр (шақыр), цық (шық), цақ (шақ) (Б.А.Серебренниковтың анықтауынша)	татар тілінің мишар диалектісінде, сібір татарлары тілінің барбиан диалектісінде, қарайым тілінің галицк-луцк диалектісінде, т.б.
дз аффрикаты	дзи (же), дзепдзе (айыр), дзигек (түйін), дзун (жаз), дзайсан (жайсаң)	сары ұйғыр, салар тілдерінде, монғол тілдерінде
тш (ч) аффрикаты	чана (шана), чық (шық), чөл (шөл), чай (шай)	татар, ұйғыр, алтай, өзбек, түркімен, чулым, шор, қазақ тілінің диалектілерінде
дж аффрикаты	джийен (жиен), джігіт (жігіт), джый (жи), джу (жу), джол (жол)	түркімен, қырым татарлары, құмық, ноғай, қырғыз, қарашай-балқар, т.б. тілдерде
тс аффрикаты	азашқан (адасқан), аузару (аудару), йондоз (жұлдыз), қайза (қайда)	түркімен, башқұрт тілдерінде
ti, di аффрикаты	die (айт, де), тјақшы (жақсы), тјат (жат), дјол/тјол (жол)	тува, қарағас, қойбал, телеут, качи тілдерінде

Ғалым Б.Сағындықұлы аффрикаттардың түпкі тегін анықтауда, типологиялық салыстырмалы әдісті пайдалану керектігін ескереді. Сөз басындағы, сөз ортасындағы, сөз аяғындағы дауыссыз дыбыстарды анықтауда тілдердің бір тармағына ғана емес, өзге де тармақтарына шолу жасамаса, жекелеген мәселелер шешілмей қала беретіндігін алға тартады. Аффрикаттарың ішіндегі **ц**, **ч** аффрикаттары түркі тілдерінде ғана емес, тұңғыс-манчжур, монғол, қытай, жапон, корей, үндіеуропа тілдерінде кездесетінін ескере келе, олардың прототүркілік дәуірден келе жатқандығына күмән келтірмейді.

Осы орайда ғалым өз тұжырымын былай дәлелдейді: «Даму логикасы мынаны мегзейді: **тс (ц)**, **тш (ч)** аффрикаттары кейінгі дәуірде *т*, *с*, *ш* сияқты ұсақ дыбыстарға бөлініп жатса, өзінен бұрынғы дәуірде сөз жоқ, өзінен күрделі аффрикаттың құрамына енген. Одан әрі тарихтың терең қойнауына барған сайын диффузды элементке ұласуға тиіс. Бұлардың өзгеру, құбылу динамикасын қазіргі заманнан ежелгі дәуірге қарай былайша көрсетуге болады: **фонема – аффрикат – күрделі аффрикат – ... диффузды элемент**. Неғұрлым ірі бөлшектің орташа бөлшекке, орташа бөлшектің ұсақ бөлшекке ауысуы – тілдік дамудың диалектикалық заңдылығы. Осы заңдылыққа арқа сүйей отырып, **тс (ц)**, **тш (ч)** аффрикаттарын ежелгі дәуірдегі бір күрделі негізден пайда болған деп пайымдаймыз. Сонда күрделі аффрикат дегеніміз қазіргі түсінігіміздегі екі немесе одан да көп аффрикаттың бір кездегі органикалық құранды қосындысы болып шығады» [2, 30].

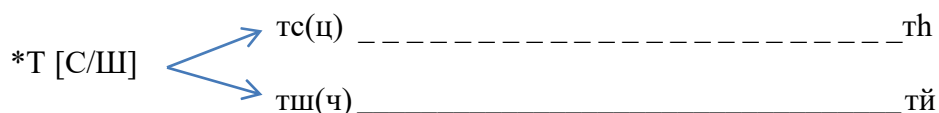
Сонда бірнеше күрделі кезеңдерді бастан өткерген күрделі аффрикат ***Т [С/Ш]** архетип болып табылады. Архетипті анықтауға кедергі келтіріп тұрған бір ғана дыбыс. Ол – *й* фонемасы. Себебі түркологтардың басым көпшілігі *й* фонемасын архетип деп таныды. Алайда кейінгі зерттеулер барысында бұл дыбыстың сына дыбыс екендігі жан-жақты дәлелденген-ді.

Тарихи даму барысында ***Т [С/Ш]** күрделі аффрикаты екіге жарылып, қарапайым **тс (ц)**, **тш (ч)** аффрикаттары пайда болған. Қазіргі заман тұрғысынан **тс (ц)** аффрикаты шығыс хун бұтағына жататын түркі тілдері үшін арғытек (архетип) болып есептелсе, **тш (ч)** аффрикаты батыс хун бұтағына жататын түркі тілдері үшін арғытек болып есептеледі. **тш**

(ч), тс (ц) аффрикаттары ұянданғанда **дж, дз** аффрикаттарына айналады. Бұл аффрикаттардың алғашқы жапсары элизияға ұшырап, жойылып кеткенде жалаң *с, ш, з, ж* дыбыстары қалады. Екінші жапсары жойылғанда *т, д* дыбыстары өмірге келеді.

Алайда ғалым бұл пікірімен тоқтап қалмайды, түпкітектердің пайда болу, қалыптасу, даму кезеңдеріне жекелей тоқталып, кезең-кезеңге бөліп қарастырады. Б.Сағындықұлы, ең алдымен, дауыстылар мен дауыссыздардың даму тарихын екі кезеңге бөліп қарастырады. Біріншісі, диахрония дәуірі, екіншісі, синхрония дәуірі. Енді осы кезеңдерге жеке-жеке тоқталайық.

Диахрония – тарихқа белгісіз аса ежелгі дәуір. Сөз болып отырған архетип дауыссыздар таза флективті құрылым дәуірінің жемісі болып табылады. Алайда, тарихи даму барысында, таза флективті құрылым орнына келген полисинтетикалық құрылым өзімен бірге заңдылықтарын да ала келді. Бұл кезеңде ***Т [С/Ш]** күрделі аффрикатынан **ТС(Ц)** және **ТШ(Ч)** аффрикаттары бөлініп шығады. Бұған себеп – әр түрлі ішкі және сыртқы факторлар. Бұл дәуірде дауыссыздармен қатар дауыстылар да дами бастады. Бірақ алғашқы кезеңде дауыстылардан тікелей дауысты дыбыс пайда болған жоқ: жартылай дауысты, жартылай дауыссыз *й* мен *у* тілдік өмірге келді [11, 34-б.]. Ғалымның айтуынша, бөлініп шыққан аффрикаттар бүкіл алтай тілдерін шартты түрде екі бөлді: **тс(ц)** аффрикатымен туыстас халықтардың солтүстік-шығыс бөлігі, **тш(ч)** аффрикатымен оңтүстік-батыс бөлігі сөйлеген. Екінші кезеңде, ***Т [С/Ш]** күрделі аффрикаты мүлдем жойылады және олар екі түрлі бағытта өзгеріске ұшырайды. Бірінші, аффрикаттар құрамындағы *с, ш* элементтері әлсірейді де, олардың орнына эпентезалық *h, й* дыбыстары пайда болады. Сонда тарихи даму барысында *тс* аффрикаты *th, тш* аффрикаты *тй* қосар дыбыстарын берген. Ғалым топтастыра келе *тс-th-tш-тш-тй* сәйкестіктері түзілгенін байқайды. Бұл аффрикаттардың екінші даму бағыты қалай өрбіді? **ТС** аффрикатының құрамындағы екінші жапсары *с* әлсірей келе, мүлдем жоғалады. Сөйтіп, аффрикаттар құрамындағы жабысыңғы *т*-ның орнына жуысыңқы *т* қалыптасады дейді ғалым. Сонда аффрикаттардың даму схемасы былай болып шыққан:

Екі кезеңнен кейін жаңа дәуір синхрония дәуірі келеді. Бұл дәуір қатаңдардың ұяндануымен ерекшеленеді. Сонда солтүстік-шығыс алтай тілдерінде *th-dh-тс-дз* аффрикат сәйкестіктері, оңтүстік-батыс алтай тілдерінде *тй-дй-тш-дж* аффрикат сәйкестіктері түзіледі. Оның себебін ғалым былай түсіндіреді: Адам баласының жабайы тіршіліктен өркениетті тіршілікке қадам басуы жаңа заманның басы болды. Егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, өнеркәсіп, мәдениет бірте-бірте өркендей бастады. Бұлардың барлығы сөздік құрамға мыңдаған сөздерді әкелді. Сандық өзгерістер сапалық өзгерістерді талап етті. Адамдардың физиологиялық, психологиялық жағынан қайта қалыптасуы, ауырдан жеңілге қарай ұмтылушылығы тілге де әсер етпей қалған жоқ. Екінші жағынан тілдің өз заңдылықтары да белсенділік танытты. Мысалы, екі дауыстының аралығындағы қатаңның ұяндануы сөздердің көбеюіне байланысты жылдамдады. Дауыстылар мен дауыссыздардың тіл артынан тіл алдына қарай жылжу процесі де үдей түсті. Қысқасы, қатаң дауыссыздардың барлығы ұянданды, жаңа сапалы дыбыстар пайда болды. Олар – *б, д, г, ж, з* ұяндары еді [12, 36-б.].

Дамудың төртінші кезеңі, ғалымның есептеуінше, алтай дәуіріне келіп тіреледі. Аталған кезең аффрикаттардың дыбыстық құрамы түгелдей ыдырап, жалаң фонемалардың дүниеге келуімен ерекшеленеді. Аффрикаттардың толығымен ыдырауына сөз басында екі

дауысты дыбыстың қатар айтылмау заңдылығы, екпін әсер етсе керек. Жоғарыда айтылған дыбыстық өзгерістердің барлығын проф. Б.Сағындықұлы төмендегі схема арқылы береді:

I	тс (ц)	_____	с
II	дз	_____	з
III	тш (ч)	_____	ш
IV	дж	_____	ж
V	ті	_____	і (й)
VI	ді	_____	і (й)
VII	th	_____	h
VIII	dh	_____	h
IX	т'с'	_____	с'
X	д'з'	_____	з' [1, 39].

Даулы мәселе болып келе жатқан сөз басындағы $\dot{y}=\dot{d}j=\dot{z}=m=\dot{d}=c=ш=c=z$ сәйкестігі туралы ғылыми болжамдар XX ғасырдың соңында өз шешімін тапқанға ұқсайды. Қысқасы, $\dot{y}=\dot{d}j=\dot{z}=m=\dot{d}=c=ш=c=z$ сәйкестігінің түзілуіне бірнеше аффрикат қатысқан. Сәйкестіктің арғытегі бір ғана дыбыс немесе бір ғана аффрикат деп тануға болмайды. Бұл мәселе профессор Б.Сағындықұлының еңбектерінде дұрыс шешімін тапты деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мәмбетов Қ. Елбасы және түркі халықтарының бірлігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2012. - №3.
2. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.
3. Исхаков Ф.Г. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – Часть III. – Москва, 1962.
4. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука. Издательство академии наук СССР / ответственный редактор Л.С.Левитская / – 1989.
5. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. – Черкесск: Карачаево-черкесское книжное издательство, 1963.
6. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988.
7. Сағындықұлы Б. Түркі тілдері лексикасы дамуының фонологиялық заңдылықтары / филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1994.
8. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Москва-Ленинград, 1970.
9. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979.
10. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика, 1-часть. – Москва: Издательство академии наук СССР, 1955.
11. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1988.
12. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
13. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. / Отв. редактор Э.Р.Тенишев. – Москва: Наука, 1984.

REFERENCES

1. Mambetov Q. Elbasy jane turki halyqtarynyn birligi // Iasaýı ǵnıversitetiniń Habarshysy. – 2012. - №3.
2. Sagyndykuly B. Qazaq tili leksikasy damuynyn etimologiyalyk negizderi. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005.
3. Ishakov F.G. Issledovaniya po sravnitel’noi grammatike turkskih yazykov. – Chast’ III. – Moskva, 1962.
4. Etimologicheskii slovar’ turkskih yazykov. – Moskva: Nauka. Izdatel’stvo akademii nauk SSSR / Otvetstvennyi redactor L.S. Levitskaya / – 1989.
5. Akbaev Sh.H. Phonetica dialektov karachaevo-balkarskogo yazyka. – Cherkessk: Karachaevo-cherkesskoe knижnoe izdatel’stvo, 1963.
6. Tomanov M. Qazaq tilinin tarihi grammatikasy. – Almaty: Mektep, 1988.
7. Sagyndykuly B. Turki tilderi leksikasy damuynyn fonologiyalyk zandylyktary / philologiya gylymdarynyn doktory gylymi darejesin alu ushin daiyndalghan dissertasiya. – Almaty, 1994.
8. Sherbak A.M. Sravnitel’naya fonetika turkskih yazykov. – Moskva-Leningrad, 1970.
9. Serebrennikov B., Gadjeva N. Sravnitel’no-istoricheskaya grammatica turkskih yazykov. – Baku, 1979.
10. Issledovaniya po sravnitel’noi grammatice turkskih yazykov. Phonetica, 1-chast’. – Moskva: Izdatel’stvo akademii nauk SSSR, 1955.
11. Musabaev G. Qazaq tilinin tarihy. – Almaty: Mektep, 1988.
12. Sagyndykuly B. Qazaq tilinin tarihy. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011.
13. Sravnitel’no-istoricheskaya grammatica turkskih yazykov. Phonetica / Otv. redactor E.R.Tenishev. – Moskva: Nauka, 1984.

G.Zh.ARIPZHAN¹, G.A.DUISEBAEVA²

¹*Senior Teacher of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), E-mail: gulnur.aripzhan@ayu.edu.kz*

²*Master Teacher of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), E-mail: Gulnara.dusebayeva@ayu.edu.kz*

THEORETICAL BASES OF SYNCHRONIC TRANSLATION

Translation activity in the modern world is becoming increasingly large and of increasing social significance. The translating profession has become widespread, and in many countries, special educational institutions have been established that train professional translators. It took a whole century for the modern translation theory to declare itself at the beginning of the second half of the 20th century as a special scientific direction. Since then, a little more than 50 years have passed - a period that is quite short in the history of activity, which is estimated at thousands of years. However, for the theory of translation this period turned out to be more fruitful than all the previous millennia, during which people used translation in interlingual communication, thought about and argued about the essence, principles and laws of translation, not trying to create a theory of this object. This article deals with the theoretical bases of synchronic translation.

Keywords: The modern translation theory, special educational institutions, train professional translators, interlingual communication.

Г.Ж.Әріпжан¹, Г.А.Дүйсебаева²

¹*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: gulnur.aripzhan@ayu.edu.kz*

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: Gulnara.dusebayeva@ayu.edu.kz*

Синхронды аударманың теориялық негіздері

Қазіргі әлемдегі аударма қызметі барған сайын ауқымды әрі әлеуметтік маңызға ие болып келеді. Аударма маманы кеңінен таралған, көптеген елдерде кәсіби аудармашылар даярлайтын арнайы оқу орындары құрылды. Қазіргі заманғы аударма теориясы ХХ ғасырдың екінші жартысының басында өзіндік ғылыми бағыт ретінде жариялау үшін тұтас ғасырды талап етті. Содан бері 50 жылдан астам уақыт өтті – бұл мыңжылдықта бағаланатын қызмет тарихында өте қысқа кезең. Осы кезеңде адамдар оны тіларалық коммуникацияда қолданып, аударманың мәнісі, принциптері мен заңдары жайында ой таластырып келеді, алайда оның теориясының негізін қалауға тырыспағанымен аударма теориясы барлық алдыңғы мыңжылдықтардан гөрі жемісті болып шықты. Бұл мақалада синхронды аударманың теориялық негіздері қарастырылады.

Кілт сөздер: қазіргі заманғы аударма теориясы, арнайы білім беру мекемелері, кәсіби аудармашыларды дайындау, тіларалық қатынас.

Г.Ж.Арипжан¹, Г.А.Дуйсебаева²

¹старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: gulnur.aripzhan@ayu.edu.kz

²преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: Gulnara.dusebayeva@ayu.edu.kz

Теоретические основы синхронного перевода

Переводческая деятельность в современном мире приобретает все большие масштабы и все большую социальную значимость. Профессия переводчика стала массовой, и во многих странах созданы специальные учебные заведения, готовящие профессиональных переводчиков. Понадобилось целое столетие, чтобы современная теория перевода заявила о себе в начале второй половины XX века как особое научное направление. С тех пор прошло немногим более 50 лет – период, весьма краткий в истории деятельности, которая исчисляется тысячелетиями. Однако для теории перевода этот период оказался плодотворней, чем все предшествующие тысячелетия, на протяжении которых люди использовали перевод в межъязыковой коммуникации, задумывались и спорили о сущности, принципах и закономерностях перевода, не пытаясь создать теорию этого объекта. В данной статье рассматриваются теоретические основы синхронного перевода.

Ключевые слова: современная теория перевода, специальные учебные заведения, подготовка профессиональных переводчиков, межъязыковая коммуникация.

Synchronic translation is one of the most difficult types of interpretation, in which the translator translates into the target language simultaneously, simultaneously with the listening comprehension of the source language, unlike sequential translation, when the translator speaks in pauses in speech in the source language [1]. Synchronist is a translator specializing in simultaneous translation.

Since the 1920s, synchronic translation has developed rapidly in the Soviet Union. In 1935, at the XV International Physiological Congress in Leningrad, the opening speech of Academician I.P. Pavlova could be listened to in English, French and German. At the XX Congress of the Communist Party, simultaneous translation was carried out in six languages and at the XXI Congress already at 184.

The first "large-scale experiment" that proved the reality of synchronic translation was the Nuremberg trial of the Nazi war criminals, which began in 1945. For the first time, simultaneous translation has aroused great interest of the international community. Many of the translators who worked on this process - immigrants and refugees from different countries, who owned Russian, French and German in one way or another - after the end of the process, moved to the staff of the newly created United Nations. The Soviet expert on translation, who participated in the work of the Nuremberg process, spoke about what their language background and knowledge were: "A large part of them were immigrants who lived for many years in England and the USA, people for whom two or three foreign languages were in white immigrants, some of whom lived in France for a long time, then emigrated to the United States and were transferred from French to English and back in the process. These people, deprived of their homeland, forgot how to speak Russian. "Russian language" is replete with a large number of foreign words and archaisms, because of the strong emphasis sometimes it is even difficult to understand what they are talking about. "

In Russia, synchronic translation began to be practiced starting from the end of the 20th century, which was a certain end to the era of consistent translation. A new method has gained tremendous popularity because of its practicality and rationality. Intellectual and, as a result,

economic progress played an important role in the development of synchronic translation, making it possible to prepare the technological base - one of the foundations of a competently organized event with the involvement of specialists in this field. The availability and infinite number of other positive characteristics of synchronic translation contributed, among others, to the rapid development of international business. This predetermined the dynamic development of the market both within one state and throughout the world. Simultaneous translation as a symbol of respectability and responsibility has firmly entered the circulation of business activity. This ensured the negotiation process with necessary saturation and reduced to a minimum the amount of time spent on preparing and implementing projects in all areas of business, not to mention the policy, the representatives of which were first to feel the convenience and practicality of synchronic translation.

Synchronic translation is usually carried out with the use of special equipment for synchronic interpretation, sometimes the step-wise technique is used for an individual listener. The possibility of synchronic translation is explained by the fact that in modern languages approximately 50% of words fall to the share of words that do not contain any new information and it is also essential that some of the information is still not perceived by the audience.

In practice, there are three types of synchronic translation, which belongs to different types of translation [2]:

- synchronic translation “by ear”, when a simultaneous interpreter perceives continuous speaker speech through headphones and translates in blocks, as information becomes available, it is the most common and most complex case;
- synchronic “translation from the sheet” with or without preliminary preparation, when the simultaneous interpreter receives the written text of the speaker's speech in advance and performs the translation in accordance with the materials provided, making the necessary corrections in the course of speech deployment;
- synchronic reading of a pre-translated text; in this embodiment, a simultaneous interpreter, following the speaker's speech, reads the previously prepared text and, if necessary, makes corrections if the speaker retreats from the original text during the speech.

Synchronic translation is sometimes called “aerobatics of the translation profession” [3, p.40]. It is not known exactly which of the translators belongs to this phrase, but the fact is obvious that a simultaneous interpreter for an uninitiated person or simply for a novice translator is a symbol of success, mystery, mysteriousness. The practice of teaching the author of the article “Theory and Practice of Translation” showed that students, as a rule, do not understand the difference between consecutive interpretation and simultaneous translation.

The translators P.Palazhchenko and A.Chuzhakin proposed the following definition of synchronic translation: “Real synchronization is a translation using special technical equipment. A speaker speaks into a microphone, and the interpreter, who is in an isolated booth, hears his speech in the headphones. At the same time - synchronously - he translates what he heard, speaking in the microphone installed in the cockpit. The speech of the interpreter is transmitted via radio or wire to the headphones of the listeners. A joint venture can be organized in any number of languages - it depends only on the availability of translators and the number of booths and does not affect the duration of the conference. The main difference between simultaneous translation and follow-up translation is a lesser reliance on memory and the need for constant double attention” [3, p.8]. What is important to know the simultaneous translator: he needs to learn to listen, understand and synchronic translate.

It is difficult to say when the synchronic translation was first applied. Some experienced translators of the Soviet era believe that the first simultaneous translation was used in 1928 in the Soviet Union at the VI congress of the Communist International. At the time, translators did not

work in booths; specially equipped booths appeared for the first time in 1933 at the XIII Plenum of the Executive Committee of the Communist International. Other translators (A.P.Chuzhakin, P.P.Palazhchenko) believe that the simultaneous translation began its triumphal procession after 1945 [3].

The synchronic translation takes off in the postwar years, namely in 1945-46. According to the memoirs of the leading Soviet translators (M.Zaitseva, E.Hoffman, T.Stupnikova, Z.Zarubina, A.D.Shveykotser, G.V.Chernov, V.N.Komissarov, M.Ya. Tsvilling and many others.), the reality of simultaneous translation was proved precisely at the Nuremberg process in 1945.

Some researchers believe that in the process of synchronic translation the guessing of the meaning of the content of the translated text cannot be observed [4, p. 102], others argue that the further content of the text can not only be guessed, but also predicted. So in 1969, the theory of probabilistic forecasting of simultaneous translation arose, the authors of which were I.A.Zimnyaya and G.V.Chernov [5]. Until G.V.Chernov, none of the scientists could say: what mechanisms are specifically needed for simultaneous translation. The basis of this theory is the following: the probabilistic-predictive model of simultaneous translation considers the mechanism of probabilistic prediction both at the verbal (linguistic) levels of probabilistic prediction (the level of combinability of words and the level of syntactic structures), and at the semantic levels - up to the level of the topic, situation and motivation of the message [6, p. 84]. In other words, probabilistic prediction is observed at all levels of speech: 1) at the level of expression; 2) at the word level; 3) at the level of supply. This mechanism allows the translator to translate synchronously and, in the process of translation, compress (resort to compression) the speaker's speech, because the speech of a person is mostly out of the way (the redundancy of semantic, grammatical and stylistic differences is different). It should be noted that compression is a characteristic feature of synchronic translation, which consists in extracting important information and eliminating redundancy in the message. According to experienced simultaneous interpreters (V.Komissarov, P.Palazhchenko, A.Chuzhakin, M.Zagot, I.Zubanova and others) some losses and generalizations during synchronization are inevitable [7].

This is how the well-known Russian translator M.S.Gorbachev, P.R.Palazhchenko, describes the process of simultaneous translation. It represents the transfer of information when synchronized in the form of a certain model of the battlefield consisting of three "I am":

- 1) a man is alive, but cannot be saved;
- 2) the person who is alive, but I myself will surely survive;
- 3) a person who is alive, but I need help [8].

In such a peculiar representation of the process of simultaneous translation, the following idea is laid: an important thought that carries the main semantic information needs to be drawn out and the unnecessary cut off.

D.Celeskovic identifies three stages of the interpretation process (Table 1):

Table 1 – Stages of the translation interpretation process

Stages of the translation interpretation process	
1	Listening to a linguistic sign of meaning; perception (area of language) and understanding (area of thinking and communication) of a message by analyzing and interpreting it.
2	Immediate and voluntary forgetting of the sign and preservation of the mental image of the signified (concepts, thoughts, etc.).
3	Production in another language of a new mark that meets the double requirement: complete transmission of the original message and its adaptation in the interests of the addressee".

1. 2. 3. The process of technical translation in the broad sense of the word is defined as a combination of transcoding and interpretation (interpretation), and although interpreting is primarily interpretation, in practice it is not free of transcoding elements, and the latter is equated to a partial violation of the communicative act.

Unfortunately, too many of the author's thoughts are not developed and are not supported by data from specific studies. The main flaw in the author's statement is the absence of any theoretical propositions or hypotheses explaining the simultaneity of the processes of listening and speaking in simultaneous translation. A simple argument that a technical translator, as it were, deploys an independent speech, at the same time assimilating the meaning of the speaker's speech, is not enough, for it is a statement of fact, and not an explanation of the mechanism of the process.

An experimental and analytical study of synchronic technical translation from the standpoint of the "theory of meaning" was carried out later, and its results are presented in the book by M. Lederer "Simultaneous translation. Theoretical Foundations" (Lederer, 1981). The basis of this study is the analysis of the corpus of magnetic recordings of real simultaneous translation from German into French, performed at the conference, with a parallel analysis of the simultaneous translation of the same corpus of messages made by the second translator under experimental conditions.

The author of the work is primarily looking for evidence of the correctness of the theory of meaning, based on a specific speech material. The work is of considerable interest due to the author's professional acquaintance with the technical translation process itself, which immediately allowed to avoid a number of flaws in the experiment, which were allowed by speech psychologists: "simultaneous translation" of word lists, or lists of individual sentences, the use of no professional experience and hence, the professional skills of technical translation of bilinguals, etc.

For the first time, within the framework of the school of "theory of meaning", an attempt is made to delimit the linguistic (dictionary) meanings and the so-called pragmatic (contextually-situational) meanings of words, revealed during the speaker's speech, from the unit of meaning that appears as a result of interaction with the pragmatic value of knowledge of the world (both knowledge of the subject under discussion, and knowledge of the specific development of the situation of translated debates). Within this school, which traditionally ignored meaning as one of the sources of the origin of meaning, there is a rapprochement with the "theory of meaning," which is developed by the linguist acting as the "linguistic boss" of this school, Maurice Pernier. According to Pernier, meaning is a linguistic unit in the hierarchy of layers ("strata"), which, unlike the hierarchy of components, are present simultaneously in any linguistic statement, although they are distinguishable not by the syntagmatic, but by the paradigmatic axis.

Here is Pernier's theory in his own abstract:

1. From the level of "sensual" to the level of "meaning", different units of different layers that make up a linguistic fact exist and can only be perceived with respect to the immediately overlying layer in the hierarchical system.

2. The fact that the status of the units of each layer depends exclusively on the units of the highest layer leads to the fact that the principle of relevance operates in all language activities, and not only at the level of phonology.

3. If at the "lower" levels relevance is determined with respect to closed ensembles belonging to the language system, at the "highest" level (signified) relevance is determined not with respect to the upper layer of the language, since it does not exist, but with respect to linguistic "situation, that is, in relation to all parameters, such as the real world, participants of communication, etc. As in the case of relevance to other levels of the language system," relevance "to the situation has the effect reduction of be of finite diversity and infinity of "possibilities" to a small number of "probabilities", be it the level of language (semantics) or the level of speech (meaning).

4. Certainly, when moving from the level of signifiers to the level of meaning, one has to

deal with a qualitative leap, since a transition is made from the field of discrete, intermittent, which characterizes all systems of the language, to the area of non-discrete, continuous, meaning, referential universe. However, there is a relationship analogy, which assumes that the perception of a phoneme or sign, as well as an awareness of the meaning, is based on the same principle. In both cases, the most important phenomenon is the establishment of a connection between two heterogeneous data ensembles, which leads to the fact that one becomes the formalization system of the other and that in this other the choice is made based on relevance ”(Pergnier, 1981: 54).

M.Lederer shows that for about three seconds there is a direct memory in which sound images of perceived words are kept (obviously, language forms in general are meant). If understanding is not achieved during this period (“the emergence of meaning”), short-term memory is not able to hold on to what is heard longer, and the synchronist resorts to the translation method, which the theory of meaning calls “transcoding,” that is, a more or less word-for-word transmission the desire to leave the syntactic structure of the beginning of the sentence “open”. The analysis carried out by the author shows that, in principle, these three seconds are enough for the cumulative process to take place, which leads to the appearance in the minds of the technical translator of that non-verbal education, which is called “meaning”, without strictly defining it. [9].

Thus, the first translation theorists were the translators themselves, who sought to summarize their own experience, and sometimes the experience of their other translators. Even the translators of the ancient world widely discussed the issue of the degree of closeness of the translation to the original. In early translations of the Bible or other works that were considered sacred or exemplary, the desire to literally copy the original prevailed, sometimes leading to ambiguity or even complete incomprehensibility of the translation. Therefore, later, some translators tried to theoretically substantiate the translator’s right to greater freedom in relation to the original, the need to reproduce not the letter, but the meaning or even the general impression, the “charm” of the original. Later, individual translators tried to formulate some semblance of a “normative translation theory,” setting forth a number of requirements that a good translation or a good translator had to meet. French translator Etienne Dolet Dolet Étienne (1509-1546) - French humanist, poet and translator. believed that the translator should observe the following five basic principles of translation (Table 2):

Table 2 – Basic principles of translation

Basic principles of translation	
1	translators should perfectly understand the content of the translated text and the intention of the author, which he translates;
2	translators should be fluent in the language from which he translates, and just as well know the language into which he translates;
3	translators should avoid the tendency to translate word for word, for it would distort the content of the original and ruin the beauty of its form;
4	translators should use commonly used forms of speech in translation
5	when choosing and placing words correctly, translators should convey the general impression made by the original in the appropriate "key".

In the book of the Englishman A. Tyler "Principles of Translation", the basic requirements for translation were formulated as follows:

- 1) the translation should completely betray the idea of the original;
- 2) the style and manner of presentation of the translation must be the same as in the original;
- 3) the translation should be read as easily as the original works. Such demands have not lost their significance, although they seem self-evident to us today.

The statements of translators about the principles by which they are guided in their work are of undoubted interest and are carefully studied by translation researchers, but they do not constitute a coherent theory of translation and cannot replace such a theory.

The principles and recommendations put forward in such statements were derived from translation practice and are in themselves indisputable, but since they were not based on any scientific theory that reveals the essence of translation activity, they usually affected only the particular or superficial aspects of the translation. It was not difficult to oppose other facts confirming the exact opposite principle to the facts on the basis of which a particular principle was derived. In 1952, trying to bring together the basic requirements for translation by various authors, received a curious list, where mutually exclusive principles are placed next:

- the translation should convey the words of the original.
- the translation should convey the thoughts of the original.
- the translation should be read as the original.
- the translation should be read as a translation.
- the translation should reflect the style of the original.
- the translation should reflect the style of the translator.
- the translation should be read as a work modern to the original.
- the translation should be read as a work, a modern translator.
- translation may allow additions and omissions.
- translation must not allow additions and omissions.
- Translation of poems should be carried out in prose.
- Translation of poems should be in verse form [10].

Undoubtedly, translators and interpreters should be brilliant in their working languages. However, the skills and techniques of these specialists are different. It is not by chance that one of the choices of a particular profession, more precisely its variety, is the type of personality. A very thoughtful person or a pedant and a maximalist who likes to edit and process texts can become excellent translators and interpreters, while the interpreter who corrects his mistakes on the go, that is, out loud, is perceived by the listeners, to put it mildly, without enthusiasm.

In terms of their types, translation is divided into consecutive and synchronic. Although many interpreters are engaged in synchronic and consecutive interpreting, the English term "conference interpreter" usually refers only to simultaneous interpreters. "Linear translator", i.e. the translator who performs informal translations at the table, in the restaurant, in the store is called in English "escort interpreter". Sometimes, if he is assigned to work with a delegation at a conference or at informal events, he must act both as a synchronizer and as a line translator. In such cases, one has to translate informal conversations, go on excursions and shopping, and, of course, translate in both directions - into one or another language. This is not only hard physically, but also more difficult, because the translation is "in the opposite direction", i.e. in a foreign language requires a good knowledge of a foreign language spoken.

Synchronic translation, without a doubt, is the most time-consuming and difficult of all types of translation. It is important to understand that there are also several types of simultaneous translation.

Simultaneous interpreting is characterized by rendering a message from a source language into a target language almost simultaneously and slightly behind the speaker. It is defined as interpretation of an utterance while in progress. The speaker does not stop talking, and the interpreter must not stop either. This mode requires an excellent command of both languages and highly practiced pacing and memory skills. This system is used in some educational events with audio equipment for the interpreter and headsets for the target audience [11].

The most common type is synchronic translation "by ear", when the translator perceives, as a rule, through the headphones the speaker's continuous speech and translates in blocks as information arrives.

The second, less common, but also quite popular type of synchronic translation is the so-called "translation from the sheet" with or without preliminary preparation. The translator receives in advance the written text of the speaker's speech and, making the necessary adjustments in the course of speech deployment, translates in accordance with the materials provided.

This translation is a type of interpretation, approaching the written one, because information is perceived not by ear, but visually, in the form of text (articles, letters, fax, etc.), but it is voiced by the translator. With this translation, analysis and synthesis occur simultaneously, as with interpretation. According to surveys conducted among foreign firms, PSL is a very common type of translation in the office.

The dual nature of the PSL makes it difficult for the translator to work, despite the apparent comparative simplicity (in contrast to the interpretation with his difficulties of perception and listening, the PSL has a solid support in the form of textual information).

However, PSL also requires special preparation to develop the ability to see everything at once and completely in the process of visual perception of a separate segment, because there is not always time for at least a quick acquaintance.

It is necessary, therefore, to look as much of the information as possible, to begin to translate without hesitation, long pauses, not allowing the text of the original to prevail over the translation, trying to avoid literal and tracing.

Sometimes it is necessary to transfer only the main content of the text, which is relatively easy to do, given the verbal redundancy of, say, business papers, letters, faxes, etc., as well as the presence of cliches and stamps typical of business papers.

PSL exposes the deficiencies of not only foreign, but also native language (compatibility, ability to quickly resort to lexical and grammatical transformations, adherence to the functional style - these are the main difficulties of translating from a sheet).

The third, most rare type of translation is the simultaneous reading of a previously translated text. The interpreter, following the speaker's speech, reads the text prepared in advance, and, if necessary, makes corrections if the speaker retreats from the original text during the speech.

In the post-war years, the needs of international organizations and private conferences in synchronic interpreters began to grow rapidly. In 1948, the first school for training professional synchronists opened in Geneva, and in 1962 at the Moscow Institute. M. Torez created courses that train translators specifically for the UN. At present, not only government institutions or teleconference and conference organizers, but also managers of companies involved in computers, satellite communications and many other types of global communications, need qualified synchronous services. Without simultaneous translation into several languages, modern international conferences would be simply unthinkable.

This is true for our country and for most forums in the West, and especially for the United Nations, where the six languages are official. These are English, French, Spanish, Russian, Chinese, and Arabic, which correspond to an equal number of so-called booths or "booths" (from the English "booth"). In the booths, with the rare exception of "bilingualists," carriers of all the languages translated at the meeting work. For example, "English booth," and the name of the booth is determined by the language in which its translators work, provides reproduction of the meeting into English, "Chinese booth" - into Chinese, etc.

In principle, six booths should operate at the meetings, but the first four of them, namely English, French, Russian and Spanish, work exclusively for the TL. The Chinese translate from English into their native language and from it, and Arabs - into English and French and vice versa.

This, of course, is a double load, because of which the Chinese and Arabic translators work in three, and in the other cabins they sit two by two. In the English booth, one interpreter (he is called russisant) translates from Russian and French into English, another hispanisant translates into Spanish and French from the same language. In the French booth, respectively, russisant translates French from Russian and English to Anna, and his panisant translates it from Spanish and English into the same language.

With such a system - and it operates in many large international organizations - each translator works for thirty minutes, and then comes the turn of his colleague. As a result, if a speaker speaks in Russian, and there is no russisant in the English booth, his hispanisant colleague listens to the translation from the next booth from Russian to French, and then translates from French to English.

Translators often coordinate their work so that both do not leave the cabin simultaneously. Often there is a triple translation at meetings - for example, the Russian text is translated into French, from French into English, and then into Chinese. This three-phase transmission takes a few seconds. If there are only two working languages in the conference room, for example, Russian and English, only two booths are created. And if translators translate "in both directions," they sometimes sit in one booth. Synchronists listen to the voices of speakers through headphones. Many people prefer to wear only one earpiece in order to better monitor their voice and translation. A simultaneous interpreter must learn to focus simultaneously on the speaker's speech and listen to his own translation. The translator switches the own microphone on and off, which allows him to consult or talk with a colleague while working. However, the microphone in the booth should not amplify the voice of the interpreter, otherwise the loud sound of his own voice can drown out the voice of the speaker.

With such a high voltage, the synchronist needs such working conditions that would contribute to its effectiveness. It is absolutely necessary that the air temperature in the cabin is well regulated, as heat and cold can hold down the energy of the translator and seriously divert his attention from the work.

But the most important thing is the availability of all written materials necessary for the upcoming meeting. This includes, first of all, the agenda, the list of speakers with their names and positions, a list of specific abbreviations used by experts in the field under discussion, and other documents that are printed in all working languages and distributed to translators in advance for mastering specialized terms.

Correction of errors made by the translator during the work is done through transcribers (in English verbatim reporters), which in large international organizations keep records of the most important meetings. If the translator knows that he made a mistake, he reports it to the transcript after his speech, indicating exactly where in the recorded speech and what corrections should be made.

Perhaps the most difficult role falls to the share of the synchronist when he has to deal with uncertain or superfast sources of the language being translated. This, in particular, is about videos and commentaries to slides, which are increasingly being used today at international conferences as visual aids. In order to work correctly at such a pace, the translator has to ask to look at the video before the meeting or receive the text of the script.

Along with the general discipline and rules of conduct in those institutions where translators work, booths have their own ethical standards. For example, simultaneous interpreters spend most of their time working with headphones, through which it is very difficult to hear the voice of the person who comes to the interpreter (including his colleagues in the booth). Therefore, if necessary, urgently tell something to a working translator - whether it is any term or other information - it is better to write him a note, and not to distract his attention; otherwise, he will have to take off the

headphones or close the microphone, which is fraught with the omission of a part of the performance. Even when the translator is temporarily not working, he still needs to closely monitor the meeting.

Still, the rules of behavior in the booth, as well as the problems of using written texts, are only ethical and technical details of the translator's activities. In his work, however, there are such problems that synchronists themselves prefer not to think about, in order not to be complex and not to get confused in their actions. This primarily relates to their incredibly versatile role. In fact, only the synchronist knows how to hear, understand, remember the heard phrase, if necessary, expand or compress it, change its syntax, and at the same time breathe as quietly and quietly as possible, and speak smoothly and smoothly

The ability to be always in shape, in an instant reaction to each phrase being translated, while simultaneously juggling with concepts and thoughts is precisely the essence of the work of the synchronist. As one of the professionals in this field wrote, "there is no place among translators for slow thinkers or for" verbally stupid ".

Psychologically, the working conditions of the synchronist are very difficult. As any speaker addresses, ultimately, not the translator, but the listeners, the synchronist has to perform a dual role - to be the recipient and sender of information and do both things at the same time.

Attitudes towards the work of simultaneous interpreters are well matched by the idea common in America that translation is a kind of mechanical activity and that anyone who has memorized several hundred words can cope with the duties of a synchronist. Such an illusion is especially strongly strengthened during intercontinental videoconferences, where the translator is completely impersonal, as it is located at a distance of several thousand kilometers from the scene of action.

The feeling of their own isolation puts pressure on the psyche of the translator, whatever his mentality. And this is even despite the fact that his colleague is sitting next to him and that both of them are members of the team where people help each other. But at that moment, when the translation begins, the synchronist goes out one on one with the hall. "He can only rely on himself, on his intellectual resources, on his knowledge, on his energy. He works alone. The more he has listeners, the more his sense of his own isolation may increase."

Another psychological press exerts its influence on the translator because in the sphere of his activity, everyone is rewarded only for errors. There have been cases when, as a result of a single mistake or misstep during delicate negotiations, the translator acquired gloomy world fame.

They say that to translate means, first of all, to understand. And to understand and translate - you need talent, knowledge and special training. He must have excellent long-term and short-term memory, ability to concentrate, endurance, intuition, ability to improvise, ability to grasp the tone and nuances of speech and adapt to the speaker's style.

Another of the most difficult and basic tasks of a synchronist is to grasp the speaker's tone, to understand whether he speaks with irony, passionlessly or violently. However, the translator should not give out his personal attitude to the delegates or to the issues under discussion.

In the course of the work, the synchronist has to deal with the terminology of political negotiations, geography, literature, world history, not to mention the rules and procedures for conducting meetings. A professional synchronist must also be knowledgeable in areas such as natural science and technology, which are very often discussed at scientific conferences.

Speech compression, omissions and the addition of material, synecdoche and metonymy, the use of antonyms and semantic equivalents and grammatical inversion are, roughly, the basic

techniques of synchronous work that have developed as a result of the long development of interpretation. Although each of them is to some extent different from the others, they all boil down to the main task of a simultaneous interpreter, which is to edit and shorten the verbal material and simultaneously transmit it without distorting the general meaning. Being engaged in the arrangement and re-arrangement of phrases, he invariably seeks to make them primarily clear and concise. The possibilities for this are rooted in the very structure of the language as a means of communication between people of different nations. As research has shown on the process of translating live speech, with simultaneous translation, the syntax is always simpler, and the average sentence length is always shorter than when writing the same text.

What qualities should an interpreter have, regardless of what type of interpretation he performs?

1. Knowledge of the most frequent commonly used translation correspondences and the automated skill of their use.

A simple knowledge of translation correspondences without quick use will not be sufficient for an interpreter, since he does not have time to “remember” equivalent lexical units. Fluctuations and long pauses in translation interfere with the normal perception of PT, disrupt communication between people. Naturally, sometimes when translating the most difficult places, the translator can afford a short pause for reflection. But in order to prevent such a pause very often, the interpreter must use the most commonly used translation correspondences with a high degree of automatism. Then a short pause when thinking about a difficult moment will be perceived by the listener in the same way as a short pause in a person who speaks his native language and searches for the most suitable words to express his thoughts.

2. An interpreter must be able to freely perceive foreign speech.

3. An interpreter must have a good command of spoken language. He should have good diction, be able to speak loudly and intonationally correctly formulate the statement.

4. An interpreter should have a good working memory – to be able to keep in memory IT (or its meaning) until it is translated [12].

Similar objections to the scientific study of translation were clearly based on misunderstanding. Literary activity is undoubtedly creativity, but on this basis it is impossible to deny such a science as literary criticism the right to exist. The thesis “Translation is not science, but art”, which was often put forward by translators, is clearly worded. Like any other practical activity, translation, naturally, cannot be a “science,” that is, a theoretical description of oneself.

In conclusion, translation theoretical bases are directly related to translation practice. Any theoretical concepts should be based on the description of the observed facts of the actual translation process, summarize and explain these facts. In turn, the scientific theory of translation has the opposite effect on translation practice, facilitating and enriching it. This, of course, does not mean that any theoretical research must necessarily have a direct “way out” into practice, that any theoretical concepts can be directly used by the translator in his work. The connection between translation theory and translation practice may be more complex and indirect. Any extension of our knowledge of the processes of objective reality has undoubted value, but far from all knowledge can be used to control these processes. The effectiveness of interlanguage communication implies a significant degree of translation accuracy, but in actual translation practice this requirement is fulfilled to a different extent depending on many objective and subjective factors.

REFERENCES

1. Visson, L. Simultaneous translation from Russian into English. Receptions. Skills. Benefits. – M., 2001.
2. Hoffman, E.A. To the history of simultaneous translation. // Notebook translator. – M., 1963. – pp. 20-26.
3. Chuzhakin A. Mir perevoda, ili vechnyy poisk vsaimoponimaniya / A. Chuzhakin, P. Palazhchenko. – M.: R. Valent, 1999.
4. Steyr B. On the mechanism of simultaneous translation // Tetra – di translator. – M., 1975. – Vol. No. 12.
5. Zimniya I.A., Chernov G.V. K voprosu o roli veroyatnostogo predskazaniya v protsesse sinchronnogo perevoda. – M., 1970; G.Chernov. Mnogourovnevaya veroyatnostnaya struktura prognozirovaniya v sinchronnom perevode. «Uchevno-metodicheskoe razvitie teorii perevoda». – M., 1972.
6. Chernov G.V. Kommunikativnaya situatsiya sinchronnogo perevoda i tochnost soobsheniya / Chernov G.V. // Zapisniye knizhki perevodchika. – M.: Mezhdunarodniye otnosheniya, 1975.
7. Goncharenko E.P. Dnepropetrovskiy natsionalniy universitet imeni Olesya Gonchara, Ukraina, K voprosu o perevode posledovatelnosti i sinchronom (iz lichnogo opita prepodavaniya i obucheniya).
8. Palazhchenko P.R. Iz lektzii, provedennykh s 21 maya po 1 iyunya 2007 g/ P.R.Palazhchenko // Intensivnyie kursy na temu «Theoretical osnovy I bazivnye navyki sinchronnogo perevoda». – Moskva, 2007.
9. Sokolov V.I. Teoriticheskaya konseptsiya sinchronnogo perevoda <https://magdinat.livejournal.com>
10. De Gruyter, Modern translation theory, <https://www.degruyter.com> > les.1989.34.1.6.xml
11. Marilena Milcu Evaluation and self-evaluation in simultaneous translation: assessments methods Marilena Milcu // Procedia - Social and Behavioral Sciences 46 (2012) 4253 – 4257 Elsevier.
12. Sanarova E.G. k voprosu ob osobennostiyakh ustnogo perevoda i ego roli v sovremennom mire. // Nauchniy vestnik YuIM, №1, 2016, <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-osobennostyah-ustnogo-perevoda-i-ego-rol-i-v-sovremennom-mire>.

Ж.И.ИСАЕВА

*филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

**ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ЖАРНАМАНЫҢ
НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ**

Бұл мақалада жаһандану процесіндегі жарнаманың маңызы, қоғамда атқаратын функциясы, жарнама тілін анықтау, жарнама саласындағы отандық, шетелдік зерттеу жұмыстарының жүргізілуі жан-жақты қарастырылған. Жарнаманың қоғаммен байланыстылығы, жарнаманың пайда болуы, қалыптасуы, даму кезеңдері зерттелген. Жарнама үлгілерінің түрлері, әсіресе, ауыз әдебиетіндегі ұлт мәдениетінің көрінісі саналған жарнаманың ерекшеліктері айқындалған. Сонымен қатар, жарнама қазіргі замандағы көпәспектті құбылысы ретінде лингвистикалық зерттеулердегі жарнаманың негізгі бағыттары (антропоцентристік аспекті, гендерлік бағыт, когнитивті бағыт, лингвокультурология, психоллингвистикалық жарнамалық хабарлама, когнитивті бағыт аясында жарнама, т.б.) зерделенген.

Кілт сөздер: жарнама, персуазивті коммуникация, протожарнама, лингвистикалық, лингвистикалық емес құралдар, антропоцентристік аспекті, прагматлингвистика, жарнамалық хабарлама, тілдік бірліктер, коммуникативті жағдаят, психоллингвистикалық әдіс, когнитивті бағыт, жарнама дискурсы, экстралингвистикалық, тілдік факторлар, гендерлік бағыт, лингвокультурология.

Zh.I.Issayeva

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

The Main Directions of Advertising in Linguistic Research

This article discusses the importance of advertising in the process of globalization, the functions performed in society, the definition of the language of advertising, conducting comprehensive domestic and foreign research in the field of advertising. The relationship of advertising with the public, the emergence, formation, stages of development of advertising. In particular, the features of advertising, which presents the types of advertising images, in particular, the manifestations of national culture in oral literature, were identified. In addition, advertising as a multiparty phenomenon in the modern world, as advertising in linguistic research. The main directions (anthropocentric aspect, gender direction, cognitive direction, linguoculturology, psycholinguistic advertising message, advertising within the cognitive direction, etc.) are studied.

Keywords: advertising, persuasive communication, protocolname, linguistic, non-linguistic tools, anthropocentric aspect, pragmalinguistics, advertising message, language units, communicative situation, psycholinguistic method, cognitive direction, advertising discourse, extralinguistic, language factors, gender direction, linguoculturology.

нама құбылысының көпәспектiлiгi және күрделiлiгi, соның салдары есептi оған деген көптеген ғылым салаларының қызығушылығы ұғымдық-терминологиялық тұрғыда анық, дәлділіктің болмауын тудырады. Ол өз кезегінде жарнаманы сипаттау метатiлiнiң полисемиясын тереңдетедi. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының ерекше мiндеттерi ұғымдық-терминологиялық аппаратты зерттеу мен жасау болып табылады. Алдымен жарнаманы персуазивтi коммуникацияның басқа түрлерiнен ажыратып алу керек. Персуазивтi коммуникация дегенiмiз – бұл мәтiннiң белгiлi бiр типтерiнiң негiзiнде жүзеге асатын және коммуниканттардың бiреуiнiң (адресант) өзiнiң коммуникативтi серiктесiне күштемей-ақ адресанттың мүддесiндегi белгiлi бiр коммуникациядан кейiнгi әрекеттi жасаудан бас тарту қажеттiлiгi, қалаулылығы немесе мүмкiндiгi жайлы шешiм қабылдану мақсатында негiзiнен вербалды түрде әсер ету талпынысын iске асыратын индивидтердiң менталды-тiлдiк өзара әрекеттестiгiнiң ерекше формасы. Ғылымда персуазивтi коммуникацияның үш түрiн ажыратады: үгiт-насихат, қоғаммен байланыс және жарнама. Үгiт-насихат насихатталатын нәрсенiң бәсекелесi жоқтығын негiзге алып, тауарды, тұлғаны, көзқарастарды «барлығы үшiн, осылай ғана және мәңгiлiкке» мәжбүрлеп мiндеттейдi. Үгiт-насихат тек экономикалық қана емес, сонымен қатар саяси, дiни мақсаттарда да жиi қолданылады. Жарнама болса аудиторияға әсер ету нәтижелерiне қызығушылығын, ынталылығын жасырмайды және де шындықты ойдан шығарумен алмастырады. Сонымен, персуазивтi коммуникацияның бұл екi түрiнiң бiр-бiрiнен ажырататын негiзгi пункттерi – бұл шындықпен байланыс (коммуникацияның аталмыш түрi шындықты қаншалықты көрсетедi), ақиқатқа қатынас (ол ақиқатпен қалай жұмыс жасайды) және уәж, дәлелдер (коммуникацияның аталмыш түрi адресанттың қандай әрекеттерi мен мақсаттарын болжайды). Қарапайым тiлмен айтсақ, жарнама шындықты негiзге алады, бiрақ адресанттың алдына жаңа мақсат-қажеттiлiктердi қойып, оны тауарды не қызметтi алуына сендiрiп дәлелдей отырып ақиқатты жасалғандай етiп алмастырады. Жарнама бойынша жасалған жұмыстардың талдауы жарнама, жарнамалық коммуникация, жарнамалық дискурс, сондай-ақ жарнамалық хабарлама мен жарнамалық мәтiн терминдерi кейде толық немесе iшiнара синонимдер болып қолданылатынын көрсеттi.

Жарнаманың қоғаммен байланысты екенiн дәлелдеген ғалым Ж.Бекболатұлы жарнаманы 4 кезеңге бөлiп көрсетедi: «1. Ежелгi дәуiр кезеңi; 2. Орта ғасырдағы жарнамалар; 3. Қайта өрлеу кезеңi және нарықтық экономика кезеңi» [2, 3-б.]. Автордың айтуы бойынша, қазiргi заманғы жарнама әуелi протожарнама түрiнде пайда болған. Протожарнама бұқаралық ақпарат құралдары мен бұқаралық коммуникация жүйесi қалыптасқан қазiргi жарнама пайда болар алдындағы ақпараттық-жарнамалық қызметтi бiлдiретiн тарихи-мәдени құбылыс саналады. Ежелгi протожарнаманың пайда болуы бiздiң дәуiрiмiзге дейiнгi 3-мыңжылдықпен таңбалады. Культiк протожарнама (рулық және тайпалық тотемдер), меншiк белгiлерi (таңба, штамп, мөр), авторлық белгiлер (сигнатуралар) протожарнамалық формаларға жатады.

Жарнаманың қоғам дамуының экономикалық факторы ретiнде өмiрге келуi қалалық өркениеттiң пайда болуымен тiкелей байланысты. Урбанистiк өркениет арқасында iлiм-бiлiм бiр жүйеге түсiрiлiп, әр түрлi тiлде сөйлейтiн халықтарға ортақ дiн мен заң-низам дүниеге келдi, жазу-сызуы дамыған шаһар мәдениетi қалыптасты. Қала халқының саны өстi (кей деректерде Рим мен Вавилонда миллионға дейiн тұрғын болғаны айтылады). Қаладағы тыныс-тiршiлiк негiзгi үш орталық төңiрегiне топтастырылғаны белгiлi: билiк орталығында әкiмшiлiк орындары, ал рухани орталықта ғибадат үйлерi шоғырландырылса, экономикалық орталық өзегi базар болып табылатын.

Осы құрылымдардың бәрi бас-аяғы бүтiн, жинақы, классикалық күйде Рим мегаполисiнде көрiнiс тапты. Мұнда тұрғындарды Сенаттың саяси шешiмдерiмен, қала бас-

шылығының бұйрық-жарлықтарымен, жат жұрттық елшіліктердің келу-кетуі, азық-түліктің бағасы, сондай-ақ ақсүйектердің сүйікті ермегі – гладиаторлардың шайқасы жөніндегі ақпармен таныстыратын жарнаманың арнайы түрлері болған. Мұндай жарнамаға Сенаттың ағымдағы қарарлары мен шешімдері жазылған арнайы тақталар жатқан, оған билік маңайындағы жаңалықтар, жеке тұлғалардың шақырулары мен хабарландырулары жазылған. Үлкен қаладағы ақпарат алмасуға аса мұқтаж орындардың бірі – ғибадат үйлері, храмдар орналасқан рухани орталық болып табылатын еді. Мәселен, Римде абыз тұрған үйдің маңында арнайы тақталар ілінетін, оларға болжам-жорамалдар жазылып, кейіннен мұражайға өткізілетін болған. Храмдар мен соборлардың, мешіттердің қабырғаларына хат-хабар ілу кейінгі дәуірлерде де, атап айтқанда Орта ғасырларда да жалғасын тапқан. Бұған атақты реформашы Мартин Лютер тезистерінің 1617 жылы Виттендберг соборының қабырғасында ілінуі айғақ.

Орта ғасырдағы еуропалық жарнаманы негізінен жаршылардың тауарды – айталық, шарап пен құмыраны, ат әбзелдерін, жеміс-жидекті әспеттеп, асыра дәріптеп, мақтауын келістіре отырып, бар дауысымен жеріне жеткізіп айтатын «жар салуы» деп қарастыруға болады. Алайда, осы кезеңде жазбаша жарнама да бой көрсете бастады. Қылқалам иелері – граверлер, суретшілер мен мүсіншілер жарнама ісіне араласып, олардың туындылары қалалар мен кенттердің көшелерінде пайда болды. Тарих деректері XII ғасырдың бас кезінде көшелерге әшекейлі ілмелер ілінгенін айғақтайды. Көркем ілмелер өнері XIV-XVI ғасырларда өркендеп, дамиды. Бұл кезеңде Батыс Еуропада экономика қарыштап өсіп, қала мәдениеті жаңа биіктерге көтерілген кезең болатын. Экономика мен қоғамның әлеуметтік құрылымындағы оң өзгерістер жарнама шеберлерінің ізденістеріне кең жол ашты. Бейнелеу құралдарын қолданудың жаңа әдістері пайда болды. Қабырғаға салынатын фрескалық суреттерді майлы бояумен салынған туындылар алмастыра бастады. Сөйтіп, көркемсуретті ілмелер өнерінің дамуы үшін қолайлы жағдайлар қалыптасты. XV ғасырдың ортасында-ақ Франция қалалары осындай ілмелерге толы болғандығы тарихтан белгілі.

Жарнаманың қарастырылып отырған кезеңдегі дамуы Еуропа елдерінде осы тұста болып өткен негізгі саяси және экономикалық оқиғалармен тікелей байланысты. XV ғасырдағы Еуропа тарихы өндірістік және қоғамдық қатынастардың, саяси және мемлекеттік құрылыстың жаңа тұрпаттары мен түрлерінің пайда болуымен ерекшеленеді. Бұл жаңа географиялық ашулар жүзеге асқан, жаңа елдер мен аймақтар саяси сахнаға шығып, еуропалық экономикалық-саяси және мәдени өмірдің өзегі Жерорта теңізінен Батыс пен Солтүстік-Батысқа қарай ойыса бастаған уақыт болатын. Осы тұс классикалық орта ғасырда компас, оқ-дәрі, кітап басу сияқты ұлы жаңалықтардың дүниеге келген кезі еді. Техника қауырт дамып, өндірісті ұйымдастыру технологиясы жетілдірілді, тау-кен, металл өңдеу, балқыту, тоқыма, коммуникация құралдары өндірісі өркендеді. Математика, астрономия, физика, химия сияқты ғылым салалары дамыды.

Кейінгі орта ғасырда жазбаша жарнаманың парақша, афиша, каталог және манускрипт сияқты жаңа формалары кеңінен тарай бастады. Мұның барлығы баспа ісінің өркендеуі арқасында мүмкін болды. XV ғасырда батыс жарты шарда ұлттық экономикалардың, сауда мен ғылыми орталықтардың дамуы ақпараттың жаппай тарауына мұқтаж болды.

Жарнама қазақ халқына да кездейсоқ, тосыннан келген жаңалық емес. Оның алғашқы ауызша үлгілерін қазақ әдебиетінен байқауымызға болады. Себебі жазу-сызуы жоқ елде хабар таратудың ең қолайлы түрі осы болды. Мұндай жарнама үлгілерін ауыз әдебиетінен молынан кездестіруге болады. Мысалы «Қобыланды батыр» жырынан мынадай жолдарды кездестіреміз:

Қалған мұнда Құртқа қыз,
Салды хабар жұртына.

Берен тонды жамылды...
Сұлтаным келе жатыр деп,
Нөкері бар қасында
Қараман, Орақ батыр деп,
«Отыз күндей ойын бар,
Қырық күн қылар тойым бар.
Алты мың үйлі қыпшақтан
Жан қалдырмай жайыңдар...
Алпыс атан бөлдіріп,
Сайыстыққа қойыңдар.
Үлкен аға, кіші іні,
Батырдың кетіп алдынан,
Даяр қылып тұрыңдар...

Сыр бойынан табылған «Мұңлық-Зарлық», «Оғыз-наме» жазба ескерткіштерінің «Жарлық шашу», «Жар салу» сөздерінің өзінен жарнаманың негізі барын байқауға болады. Мысалы, XII-XV ғасыр ескерткіші бойынша, «Оғыз қаған әйдік той жасады, ел жұртқа жарлық шашып, шақырып кеңесті... Жарлық жазылып, елшілерге беріп жіберілді».

«Мұңлық-Зарлық» ескерткішінде де «жар салу» деген сөз бар.

Қазақ жазбаша жарнамасының үшінші кезеңі – 1917 жылғы төңкеріске дейінгі уақыт. Бұл сауда-саттықтың айырбас түрі болған кез.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ буржуазиясының ұлттық талаптарының бірі ана тілінде газет шығару болды. Патша әкімшілігінің бұйрық жарлығын, жаңа хабарларын, сауда-саттық мәселелерін жергілікті әкімдер мен халыққа өз тілімізде жеткізу де қазақ тілінде шығатын газетті қажет етті. Осындай қажеттіліктердің нәтижесінде, ұлттық буржуазияның тілегін қанағаттандырып, жергілікті әкімдердің қазақ елін басқару ісін жеңілдету мақсатымен патша үкіметі ұлт тілінде газет шығаруға рұқсат берді.

Қазақ тіліндегі «Түркістан уәлаятының газеті» («Туркестанские ведомости» газетінің қосымшасы) 1870 жылдың 28 сәуірінде шыққан, бірінші санында қазақ тіліндегі алғашқы газет туралы жарнама берілді. Газеттің бірінші бетінде сол кездегі жарнама хабарларының ақысы жазылды. Яғни «бірінші беттегі жарнаманың құны 10 тиын, соңғы беттегі жарнаманың құны 5 тиын». Жарнамалар газетте арабтың «Иғлан» сөзімен немесе орыс тіліндегі «Объявление» сөздерімен берілді.

«Түркістан уәлаяты» газетінің қазақша бөлімінің 1883 жылы жабылуына байланысты қазақ тіліндегі екінші газет бұдан 5 жыл кейін 1888 жылдың 1 қаңтарынан бастап жаңадан құрылған Дала генерал-губернаторының органы ретінде оның администрациялық орталығы Омбы қаласында шыға бастады. Газетті шығарушы және оның бақылаушысы «Дала» генерал-губернаторы болды. Бұл газет Қазақстанның барлық түкпір-түкпіріне таралды. Газет программа бойынша «Жоғары ұлықтардың қазақ даласына қатысты бұйрық-жарлықтарымен қазақтарды таныстырып отыруға, сондай-ақ олардың арасында елдің табиғаты, тұрмысы, шаруашылық жайы (мал шаруашылығы, егіншілік, айырбас сауда, т.б.) және мәдени өмірі (әдет-ғұрып, өсиет, ертеқ, әңгіме, халықты сауаттандыру, т.б.) хабарларды таратуға» тиісті болды.

Ал «Дала уәлаяты» газеті беттерінде ең көп тараған жарнама хабарларының бірі – жаңа кітаптар. Олар «Жаңа кітаптар» деген атпен жарияланып отырды. Мысалы, патшалы ресейдің отарлау саясатының бетін аша түсетін 1884 жылы басылып шыққан Ахмет Кенесарин жазған «Султаны Кенесары и Сыздық» атты кітап.

«Дала уәлаяты» газетінде берілген жарнама хабарларының көпшілігі саяси-экономикалық мәселелермен қатар оқу-ағарту, әдебиет, өнер-білім, ғылым салаларындағы

жаңалықтар жөнінде болды. 1895 жылғы «Дала уәлаяты» газетінде сол кезде жаңадан ашылған «Ағаш медресесі» туралы жарнама хабары соған мысал: «...Ағаш медресесіне түсіп жыл сайын қазақ балаларына (Дала уәлаятындағы) екі орын болады һәм біреуі өз жанынан оқыған балалардан жылына 130 теңгеден алынады», т.б.

Қазақ халқының артта қалуының басты себебі оның надандығынан екенін жақсы түсінген газет редакциясы қазақ даласында ашылған әрбір жаңа мектеп, школа, медресе жөнінде дер кезінде жарнама хабарларын беріп отырды.

XIX ғасырдың II жартысында қазақ жерінде шыққан алғашқы газет «Түркістан уәлаяты» газетінде жарнама хабарлары екі тілде, яғни қазақ, өзбек тілдерінде шықты. Ал негізгі ресми бөлімдегі генерал губернатордың, әскери губернатордың бұйрық-жарлықтары мен шет ел хабарлары орыс тіліне аударылды. «Дала уәлаяты» газетінде жарнамалар орыс және қазақ тілдерінде беріледі.

Алғашқы қазақ баспасөздері «Түркістан уәлаяты» газеті мен «Дала уәлаяты» газеттеріндегі жарияланған жарнама хабарларын зерттеу, сонымен қатар жарнама тілі стилінің қалыптасу, даму дәрежесін айқындау үшін өте керек.

Кеңес дәуіріндегі баспасөз жарнамалары 1917 ж. төңкерістен кейінгі жылдары жарияланды. Кеңес дәуірінде қазақша жарнамалар сандық жағынан ғана емес, сапалық жағынан да жаңа белеске көтерілді. Өйткені 1917 ж. төңкеріске дейінгі жарнама хабарлары тек «Түркістан уәлаяты» газеті мен «Дала уәлаяты» газеттерінде ғана жарияланса, Кеңес дәуірінде «Қазақ» (1913-1918), «Алаш» (1916-1917), «Сарыарқа» (1902-1917), «Серке» газеттерінде көптеп жариялана бастады. Кеңес дәуірінде қазақ жарнамасының қоғамдық қызметінің дамуына сол кездегі қоғамдық өмірдегі болып жатқан әр түрлі өзгерістер мен жаңалықтардың, дер кезінде халыққа жеткізілуіне байланысты болды. Сонымен қатар бұл жарнамалардың сыртқы көрінісі мен көркемделуі де біршама жаңарды.

Бұл кездегі жарнамаларды тақырып жағынан бірнеше топқа бөлуге болады:

Бірінші – оқуға, білімге байланысты жарнамалар.

Екінші – сауда-саттыққа байланысты жарнамалар.

Үшінші – техника мен ғылымның әр түрлі салаларына байланысты жарнамалар.

Төртінші – медицина саласына байланысты жарнамалар. Кеңес дәуірінде жарнамалардың мақсат, мазмұнына сай дамуы, бір жағынан, оның қоғамдық қызметінің қолданылу өрісін кеңейтіп отырса, екінші жағынан, оның икемділігін арттырып, жарнама тілінің ішкі құрылысының саралануына әсер етті. Сондықтан Кеңес дәуіріндегі қоғамдық өмірдегі болып жатқан барлық өзгерістер мен жаңалықтар жарнама тілінің өзгеріске түсуіне, дамуына әсер етіп отырды.

Жаңа қоғамның орнауына байланысты туған жаңа сөздер, терминдер қоғамдық өмірдің алуан түрлі саласында өз орындарын тауып, қолданылып жүрді. Кеңес дәуіріндегі баспасөз беттеріндегі жарнама хабарларында да жаңа сөздер мен терминдерді кездестіруге болады. Мысалы, театр, драма, почта, адрес, телефон, номер, склад, т.б. жаңа сөздер жарнамада қолданыла бастады.

Қазақ қауымының мәдени өміріне 1917 жылғы төңкеріс әкелген өзгерістер мен соны жаңалықтардың бірі баспасөз орындарының, бір жағынан, саны көбейіп, екінші жағынан, сапалық қасиетінің артуы болып саналады. Қазақ жарнамасының дамуына үлкен әсер еткен фактордың бірі – қазақ тілінің ғылыми зерттеу объектісі болып, оның саналы да сапалы дамуына бағыт бағдар белгіленіп отырылуы десек, екінші жағынан, оның жеке ғылым саласы болып қалыптасқанын естен шығаруға болмайды.

Төңкерістен кейінгі жарнамалардың түрлері мынадай болып келеді:

«Түркістандық мемлекет шаруа аспаптар склады Шевченко, Полтарацкий көшесінде телефон номері 745.

Көп түрден ауыл шаруашылық машиналары, бау-бақша саймандары, балықшылық керек-жарақтары.

Майда аспаптардан балталар, кетпен және басқалары бар.

Бағалары арзан.

Туркестан мемлекеті шаруа аспаптар алады.

Шаруа аспаптарды тиімді шарттармен, қарызға да береді қосшы союздарына, ауыл кооперативтеріне, майда қорық ұйымдар, машинешілік қауымдарына және жеке шаруаларға.

Әр түрлі ауыл шаруа машиналарын түзетіп береді.

Көк арба, ұшырғыш, тұқым сепкіш секілді аспаптар жасап береді. Шойыннан әр түрлі аспап құюға болады.

Бағалары өте арзан».

Сондай-ақ қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде жарнаманың белгілі бір мән-маңызға ие болғандығын Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» атты шығармасында берілген мынадай жарнама үлгісі айқын дәлелдейді:

*Уа, жарандар, жарандар,
Құлақ сап, маған қараңдар.
Қарагер атты жоғалттық,
Кім көрді, қандай адам бар?!
Иесі мына ер жігіт,
Жинайтын дәйім адал мал.
Күміс жал, күржік желкелі,
Құйрығы оның келте еді.
Құлыннан қолда өсірген
Қиқу көрсе көсілген,
Жүйрікке қошқар атаймыз –
Табылса сақтап кесірден.*

Бұл айтылғандардан қазақ халқының мәдени өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде жарнаманың да өзіндік орны болғандығын, оның белгілі бір функцияларды атқарғанын аңғаруға болады. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, қазіргі заманғы жарнаманы өмірге әкелген факторлар қатарына мыналар жатады:

- экономикалық факторлар (өнеркәсіптік революция);
- ғылыми-техникалық прогресс (коммуникацияның озық әдістерінің – телефонның, телеграф пен радионың, кинематографтың пайда болуы);
- әлеуметтік өзгерістер (халық санының өсуі, бұқара санасының оянуы, көші-қон үдерістерінің жеделдеуі);
- мәдени ілгерілеушілік (қала мәдениетінің басым бола бастауы, жалпы адамзатқа ортақ құндылықтардың көрініс беруі).

Жарнама бүгінде әлеуметтік өмірімізден орын алып, бөлінбес бір бөлшегіне айналды. Соған орай жарнамалардың қолданылу кеңістігі, аясы кеңейіп келеді. Жарнаманың тілдік феномен екендігі ондағы мәтіндерден байқалады.

Қоғамдық өмірде жарнаманың көптеген түрлерін кездестіруге болады. Қазірде жарнама мәдениет, экономика, сауда, саясат сияқты салаларда кеңінен қолданылады. Берілу түріне қарай Г.Солтанбекова жарнаманы көше жарнамасы (плакат афиша, маңдайша), БАҚ арқылы берілетін жарнамалар (газет, журнал, радио, теледидар) деп бөледі [3,17-б.].

Отандық тіл білімінде, басқа да туыстас халықтар арасында жарнама тілін кімдер зерттеген деген мәселе, лингвистика саласында әлі қозғалмағаны байқалады. Отандық зерттеулерде жарнамаға қатысты лингвистикалық тұрғыдан зерттеген еңбектерге С.А.Асан-

баева және Ғ.Ә.Солтанбекованың кандидаттық диссертациялық жұмыстарын айтуымызға болады.

Сәуле Асанбаеваның диссертациялық жұмысында мына мәселелер қарастырылған: жарнаманың өзекті мәселелері, жарнама және тілді зерттеудегі социоллингвистикалық сипаттар, жарнаманың адам психологиясына әсер ету тұрғысынан алғандағы психологиялық маңызы, мемлекеттік тілде беріліп жүрген жарнаманың сипаты. Осы аталған мәселелерді қарастыра келе, зерттеуші мынадай тұжырым жасайды: «Ана тілімізде беріліп жүрген жарнамалар арқылы мемлекеттік тілдің дәрежесін көтеру – халқымыздың тапсырысы».

Ал зерттеуші Ғалия Солтанбекова жарнамалардың лингвистикалық сипатын зерттей келе, жарнаманы жаңа экономикалық қоғамның дамуына байланысты ұғымы нақтыланған термин, экономиканың бөлшегі ретінде тауарлардың тиімді жақтарын көрсететін, фирманың жоғары сапасын үгіттейтін қалып деп көрсеткен. «Жарнама дегеніміз жазбаша және ауызша түрде берілетін мәтіндердің лингвистикалық және лингвистикалық емес құралдар арқылы реципиенттің санасына ықпал етуі» деп жазады [4, 9-б.].

Жалпы жарнама сөзіне этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасасақ, оның халық өмірімен тығыз байланыста өмір сүргенін көруімізге болады. Жарнаманы зерттеушілер терминнің қазақ тіліндегі лингвистикалық, лексикологиялық анықтамасын былай көрсетеді: жарнама – жар және нама сөздерінің бірігуі арқылы пайда болған. Жар деген сөз бұл жерде хабарлады, айтты, жариялады деген мағынада қолданса, нама сөзі парсы тілінде «дастан, бәйіт» деген мағынаны білдіреді. Әдебиет тарихындағы «Бабурнама», «Шыңғыснама»,

«Қабуснама» деген сөздер осыған дәлел бола алады. Осыларды қорытындылай келе жарнамаға мынадай анықтама беруге болады: «Жарнама дегеніміз ұлттық-мәдени жарыстар немесе іс-шараларды халыққа, қоғамға жеткізудің бір жолы» [5, 134-б.].

Қазақ мәдениетінде қазақ тіл білімінде 1960-70-жылдары жарнама мәселесіне «мекемелердің маңдайшаларындағы жазу» деген ұғым көлемінде кеңінен назар аударылып, жарнама мәтіндеріндегі стильдік қателіктер, емлелік кемшіліктер, сөздің семантикасына нұқсан келтіру фактілері, әдеби норма, сөз мәдениеті аспектілерінде талданды және бұл ретте «хабарландыру, маңдайшадағы жазу» ұғымындағы жарнаманың тілін сипаттауға тілші ғалымдардан гөрі журналистер мен жазушылардың көбірек мән бергендігін айта кетуге тиіспіз.

Үстіміздегі ғасырдың орта тұсында жарнамаға қатысты мәселелер лингвист ғалымдарға қарағанда журналист және жазушыларымыз еңбектерінде қарастырылды. Бұған дәлел ретінде қазақтың атақты ақыны Баянбай Қастектің мақаласын айтуымызға болады. Алматы көшелерінде ілініп тұрған жарнамаларды талдай келе, сол кезеңдегі жарнамалардың барлығы қызмет көрсету немесе тауардың ерекшелігін жарнамалау емес, керісінше қызыл империяның «керемет» тұстарын көрсететін жарнамалар еді дейді. Бұл мақалаға қарап жарнаманың ол кезеңдегі қызметі жария ету немесе ақпарат тарату емес, партияның жүргізіп отырған саясатын насихаттау, социалистік өмірді жырлау, үкіметтің үстемдігін көрсету сияқты түрде көрініс бергенін байқаймыз [6, 4-б.].

Қазақстандағы теледидарда беріліп жүрген жарнамаларды талдаған зерттеуші ғалым Г.Машинбаева «Тележарнама тілі» мақаласында мәтіндерді талдай келе, оның ерекшеліктерін былай көрсетеді: «Теледидарда мәтін түрінде берілетін телебағдарлама, кинолар, түрлі айтыс, концерттік бағдарламаларға қатысты тележарнамалар біздің көзқарасымыз бойынша, өзіндік вербалдық мәтіндік қатарды белгілеуге қолданылуымен қатар, графикалық немесе теледидарлық іске асырылудағы визуалды қатар, сонымен бірге шығарма түріндегі аудиокатар сияқты маңызды құрамдас бөліктерді қамтитын көлемділік пен көпқырлылық сипатына ие болады» [7, 376-б.].

Жарнаманы нормалану және стильдік тұрғыдан зерттеген зерттеуші Ж.Молдахметова өзінің мақаласында қазақ жарнамаларын басқа халықтардың жарнамаларымен бір деңгейде болуы үшін келесідей сипаттар болуы керек дейді: «Жарнама дерексіздіктен алыс болғаны жөн. Жарнаманың мағынасы дұрыс әрі тура болуы керек (Қазақстанда мұндай талап жоқ). Сондықтан да көптеген жарнама беруші орталықтар қосымшасында мынадай ескерту бар: «Жарнаманың туралығына жарнама беруші жауап береді. Редакция үнемі тексере бермейді» [8, 320-б.].

Ал Л.М.Бугенованың «Рекламные тексты на казахском и русском языках в межкультурной парадигме» атты кандидаттық диссертациясында қазақстандық беріліп жүрген және сыртқы көрнекі жарнама мәтіндері мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан қарастырылады [9, 12-б.].

Қазіргі тіл біліміндегі басым бағыттардың бірі – антропоцентристік аспектіде жүзеге асырылатын лингвистикалық зерттеулер. Бұл саладағы зерттеу жұмыстары теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да өзекті болып табылады. С.В. Мясиченконың «Слоган, стандарт и клише в рекламном тексте» атты диссертациялық жұмысында орыс тілінде берілген жарнама мәтініндегі слоган, стандарт және клишенің қолданылу мәселелері қарастырылады. Зерттеуші телевизиялық жарнама мәтіндеріндегі слоган, стандарт және клишелердің мағыналық-прагматикалық мазмұнын стилистикалық, психолінгвистикалық, лингвокультурологиялық аспектіде талдайды. Қазақстандық БАҚ-та кең тараған телевизиялық жарнама слоганындағы бағалау бірліктерінің мағыналық-прагматикалық мазмұнын саралайды [10, 10-б.].

Коммуникацияның мақсаты мен міндеттерінің маңыздылығы, берілетін ақпараттың тиімділігі мен психологиялық ықпалы, жарнама мәтіндерінің прагматикалық жоғары деңгейі сияқты өзіндік ерешеліктерін анықтайды. Шынында да қазіргі қазақ тіл білімінде слоганның құрылымдық-мағыналық ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан арнайы талданбаған, жарнама мәтінінде қолданылатын стандарт тілдік бірліктердің қолданылуы да зерттеу нысаны ретінде алынған жоқ. Осыған орай, Қазақстандық БАҚ-та кеңінен тараған жарнама мәтіндеріндегі слогандардың, стандарт тілдік бірліктердің мағыналық-прагматикалық талдануы өзекті мәселелердің бірі. Бұл жарнамаға қатысты зерттеулердің даму болашағын, болашақта жарнама тіліне қатысты көп аспектілі зерттеу жұмыстарының қажеттігін көрсетеді.

Қазақстанда жарнама тіліне қатысты арнайы жазылған ғылыми-зерттеу жұмыстары саны жағынан әзірге көп болмағанымен, ғылыми басылымдарда жарияланып жүрген мақалалар жарнама тілі мәселесі ғалымдар тарапынан қызығушылық тудырып, оның түрлі аспектілері, түрлі бағытта зерттеліп жатқандығының дәлелі. З.Қ.Ахметжанованың «О некоторых направлениях исследования языка рекламного текста» атты мақаласында жалпы тіл біліміндегі жарнамаға қатысты ғылыми еңбектерге шолу жасалады. Автор жарнамаға қатысты жасалған теориялық тұжырымдарды саралай келе, жарнаманың ықпал ету қызметін көрсететін тілдік ерекшеліктер ретінде төмендегілерді атап өтеді: а) возможность сочетать элементы разных стилей, соотношение которых варьируется в зависимости от специфики рекламируемого товара и адресата рекламы; б) стремление приблизить изложение к устно-разговорной речи, объясняемое желанием сократить дистанцию общения, создать доверительную тональность; в) образительность в использовании языковых единиц, к которым предъявляются требования полноценной информативности, экспрессивности, прагматической направленности [11, 66-б.]. Автордың пікірінше, 1991-1994 жылдармен салыстырғанда 1998-2000 жылдары аударма жарнама мәтіндерінің саны азая бастаған. Соңғы жылдары қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшеліктері ескеріле отырып жасалған жарнама түрлері пайда бола бастады. Бірақ автор бұл жарнамалардың барлық кезде сәтті шыға бермейтіндігін де атап көрсетеді. Оның себебі: «Именно потому, что не проводится предва-

рительная работа по исследованию комплекса потребностей, мотивов, стимулирующих потребителя к принятию решения, не выявляется аксиологическая (ценностная) ориентация потребителей» деп көрсетеді [11,67-б.].

А.Садықованың «Жарнаманың хал-ахуалы қалай?» атты мақаласында: «Жарнама өнері бүгінгі таңда бүкіл жаңалықтар әлемінен өз орнын тапты. Жарнама тілі жан-жақты дамыды. Жарнама дамуымен бірге біздің мәдениетіміз, экономикамыз дамыды. Сонымен қатар көптеген жеке мекемелер де қарқынды дами бастады. Осы мекемелер өздерін халыққа көрсету үшін, жеткізу үшін жарнама ісіне белсенділікпен кірісті» – деп жазады [12, 100-б.]. Автор аталған мақалада жарнама мәтіндерінің аудармасы туралы: «Аударма барша халықтың ортақ игілігі. Сондықтан оның құбылыстарына әркім де назар аударып отырады. ...Мәселен, жеке сөздерде ғана емес, бір сөз болады жарасы жеңіл. Сол сөзбе-сөздіктің қазақ тілінің грамматикалық құрылысына, қиыстыру жүйесіне қиянат жасаған жерлері бар. Қиыны, міне осында. Небір аударма жарнамаларды оқып отырғанда, не оқып, не түсінгенді білмей қайран қаласың. Бірен-сараны болмаса, кілең қазақ сөздерінен құрылған тіркестер өзара байланыспай, қиыспай нақтылы ұғым берместен сіресіп тұрады» [12, 102-б.]. Мақала авторы жарнама тілінде кемшіліктердің болу себебі «тілдік құралдардың, әсіресе мәдени, эстетикалық құбылыс ретінде өз деңгейінде бола алмауына байланысты. Нақтырақ айтқанда, қазақ жарнамаларының прагматикалық функция атқаратын ықшам тілдік құралдардың дұрыс қолданылмауы» – деп түсіндіреді [12,103-б.].

И.М.Филиппова «Рекламный текст на русском языке (на материале казахстанской радиорекламы)» атты мақаласында орыс тілінде берілетін қазақстандық радиожарнаманың ерекшеліктеріне тоқтала отырып, беріліп жүрген радиожарнамалардың жанрлық тұрғыдан шектеулі екендігін, негізінен жарнамалық хабарландырулардың берілетіндігі туралы тұжырым жасайды. Ол өз мақаласында: «Зато, как бы компенсируя отсутствие других жанров, радиорекламные объявления характеризуются богатством интонационных и звуковых средств, предназначенных усилить воздействие текста на слушателя» – деп радиожарнамадағы интонациялық және дыбыстық құралдардың ықпалын атап өтеді [13, 65-б.].

Д.Б.Досжанова «К вопросу изучения языка рекламных текстов» атты мақаласында әлемдік жарнама тәжірибесінде психологиялық әсердің бірізділігін анықтау үшін, тауар сатып алғанда қалаған нәтижеге алып келу үшін қолданылатын *AIDA* формуласына тоқталады. Мұндағы: А – көңіл аудару (Attention); I – ықылас (Interest); D – тілек (Desire); A – белсенділік (Activity). Бұл көрсеткіштер мен блоктардың барлығы жарнаманың «сезімге күш беретін» ықпалына тікелей қатысады. Автордың пікірінше, осы үлгіге сәйкес, жарнаманың тиімділігі когнитивті, аффективті, конативті және суггестивті факторға тәуелді ықпал ететін бағыттармен анықталады. Д.Б.Досжанова өз мақаласында: «Язык рекламы – это одна из многих функциональных разновидностей литературного языка, который может быть подвергнут критике с позиции литературной нормы. Тем не менее язык рекламы заслуживает пристального внимания и изучения, как уникального по своей интенсивности случая использования литературного языка. Специфика языка рекламы – это результат употребления литературного языка, направленного на активизацию деятельности» – деп жазады [14, 142-б.]. Зерттеулер көрсеткеніндей, егер адамның жарнама хабарландыруларына қызығушылығы пайда болса, онда ол адамның тағы бір жаңа мәліметтерді, заттарды білуге деген құштарлығы оянады. Әдетте, адам жаңа немесе ерекше көзге түсетін заттарға қызығады. Жарнама мәтінін қабылдауда және оның әсер етуінде композиция маңызды рөл атқарады, яғни жарнама ақпаратының тиімділігі композициялық көрсеткіштерге байланысты.

Қазір тек қазақ тіл білімінде ғана емес, орыс тіл білімінде, тіпті жалпы тіл білімінде

жарнама теориясына арналған, оның өзекті деген, талас тудырып жүрген мәселелеріне нақты ғылыми тұжырым беретін монографиялық жұмыстар жоқтың қасы. Тіл білімінде жарнаманың тілі мен жарнама мақсатының арақатынасы, бұқаралық сана қалыптастырудағы жарнаманың рөлі, жарнаманың типологиясы, жарнаманың жанрлық ерекшелігі, жарнама мәтініндегі тілдік бірліктердің белсенділігін арттыру жолдары мен әдістері, жарнаманың коммуникациялық мақсатына жету үшін қолданылатын сөйлемдердің түрлі типтері, жарнаманың прагматикалық, психоллингвистикалық ерекшелігін көрсететін тілдік құралдар, ол тілдік құралдардың стилистикалық және жанрлық ерекшелігі, жарнаманың интегралды және дифференциалды белгілері, т.б. мәселелер өз деңгейінде зерттеліп, ғылыми шешімін тапқан жоқ.

Қоғамдық талаптарға сай жарнаманың көптеген түрлерінің пайда болғанын байқауымызға болады. Әлеуметтанушы және экономист ғалымдардың еңбектерінен жарнаманы сала-салаға бөліп зерттегенін көреміз. Тек қана сауда-саттыққа байланысты жарнаманы зерттеген ғалымдар Р.Сухановская және С.Куренина еңбегінде сол салаға байланысты жарнаманың сан түрлері мен құрылымы көрсетілген [15,79-б.].

Жарнама адам психологиясына әсер ету ерекшелігін ескеріп жасалғанда ғана өнімді болады. Тұлғаны қимылға бағыттайтын, сол істі істеуге мәжбүр ететін себеп болады. Ол жантану ғылымында мотив болып табылады [16, 35-б.]. Тұлға психологиясы әр түрлі ситуация-лардың әсер етуі арқылы құбылып отырады. Жарнама берілген кезде ол бірден назарды өзіне аудару керек. Жантану ғылымында назарды ойлы және ойсыз назар деп екіге бөледі. Ойлы назар дегеніміз ерікпен байланысты болатын назар, ал ойсыз назар дегеніміз еріктен тыс болатын нәрсе, яғни, адам бір құбылысты немесе іс-әрекетті ойламаған жерден байқап қалауы. Сол сияқты жарнама да тұлға назарына ойламаған сәтте әсер етуі керек. Сәтті шыққан жарнама – қоғамның назарын өзіне аударып, сол затты сатып алуға мәжбүрлейді [17, 54-б.].

Жарнама қазіргі заманның қажетті атрибуты, қазіргі мәдениеттің ажырамас элементі болып табылады, сондықтан көптеген гуманитарлық ғылымдардың зерттеу пәнін құрайды. Зерттеуші Т.В.Прусакова жарнама феноменін жасаудағы келесі бағыттарды атап көрсетеді: экономикалық, социологиялық, психологиялық, тарихи-мәдени, культурологиялық, социопедагогикалық, лингвистикалық, қолданбалы, философиялық, этикалық, эстетикалық [18, 36-б.]. Барановтың пікірінше, жарнаманы семиотикалық зерттеу «кез келген жарнама – бұл таңбалар жүйесі ретінде түсінілетін ақпаратты адресаттан адресатқа жеткізуге қабілетті тіл» екендігіне негізделеді [19, 4-б.]. Лингвистика жарнаманы зерттегенде жарнама тілі және жарнамалық мәтін, жарнамалық коммуникация ұғымдарын қолданады. Жарнамаға байланысты соңғы жылдары жазылған еңбектерге назар аударайық. Жарнама тілін зерттеу адамзат қарым-қатынасының құралы ретіндегі тіл деңгейлерін жарнама элементтері ретінде қарастыруды талап етеді. Жарнаманы тілдік немесе жүйелік-лингвистикалық зерттеу тілдік құрылымның барлық деңгейлерін қамтиды: фонологиялық, морфологиялық, лексика-семантикалық, синтаксистік, баспасөз тілінде кездесетін жаңа қолданыстардың лексикалық сипатын, тілдік бірліктердің қолдану мүмкіндіктерін және т.б. мәселелерді зерттеген ғалым-зерттеушілер тобына Ә.Қайдар, С.Исаев, Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымов, А.Алдашева, Б.Момынова, Б.Қалиұлы, О.Бүркітоваларды жатқызамыз.

Бастапқыда жарнама мәтінін зерттеу мәтін лингвистикасы және дискурс теориясының теориялық жасалымдарына негізделді, соның ішінде жарнама мәтіні о баста вербалдық (сөздік) таңбалар реті деп ұғынылды. Кейінірек, креолданған мәтін туралы ұғымның пайда болуымен жарнама мәтіні деп Е.Колтышева «табиғи тіл элементтері мен басқа да таңбалық жүйелердің элементтері біріккен жалпы таңбалық кеңістік (журналдағы жарнама мәтіні – бұл

вербалдық, визуалдық, графикалық және басқа да құралдардың синтезі)» дегенді айтты [20, 3-б.].

Жарнамалық коммуникацияны коммуникация теориясы бұқаралық және маркетингілік коммуникацияның бір түрі ретінде қарастырады, атап айтқанда: жарнамалық коммуникацияның жалпы мәселелерін лингвистика тұрғысынан Васюкова, Горячев, Поликарпова зерттеген.

Әрбір нақтылы жарнамалық хабарламаға сөйлеу актісі ретіндегі көзқарас кең тараған, бұл жерде жарнаманың сөйлеу актілерінің жиынтығы және институционалдық дискурстың бір түрі ретіндегі жарнамалық дискурс жиі зерттеу объектісі болады.

Жарнама қазіргі заманның әдеттен тыс күрделі және көпаспектілі құбылысы ретінде көптеген лингвистикалық пәндердің аясында қарастырылады. Г.Машинбаева прагматика жарнамалық хабарламаның перлокутивті әсеріне және тілдік бірліктерді аталмыш коммуникативті жағдаятта қолдану ерекшеліктеріне назар аударады; психолингвистикалық әдіс жарнамалық хабарламаның қабылдану және түсінілу ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік береді; когнитивті бағыт аясында жарнама дискурсының концептосферасы қарастырылады; социолингвистика жарнамадағы экстралингвистикалық және тілдік факторлардың бағыныштылығын анықтауға мүмкіндік береді; гендерлік бағыт жарнама ерекшеліктерін әлеуметтік жынысы тұрғысынан анықтауды мақсат етеді; лингвокультурология жарнаманың рөлін мәдениет феномені ретінде тіл призмасы арқылы ашады [21, 37-б.].

Қорыта келе, Қоғам дамуындағы жарнаманың қазіргі әлеуметтік рөлінің артуы, жарнаманың коммуникациялық акт ретіндегі заңдылықтарын, ақпарат беру және санаға ықпал ету қызметін атқарудағы тілдік құралдардың қолданылу ерекшеліктерін зерттеу, тілдік құралдардың вербалды және вербалды емес құралдармен беріле отырып, когнитивті ықпал ету қызметін атқару заңдылықтарының зерттелуі бүгінгі күннің кезек күттірмес мәселесіне айналып отыр.

Жарнама әсерінің психолингвистикалық тиімділігін дұрыс түсінбеу, осы бағыттың методологиялық дамуына зиянын тигізеді. Тиімділікті жарнама мен тауар сатудың арасындағы тура байланыс деп түсінеді, яғни жарнаманың тұтынушының тілегіне әсер ете алатын қабілетін ғана бағалайды. Ең негізгісі – жарнама тұтынушыға түсінікті болу керек, зейінді аударатындай, жеңіл есте қалатындай, жағымды эмоция туғызатындай жасалуы тиіс. Осы бағыттағы психолингвистика теориясы мәселелеріне жарнаманы қабылдаудың психологиялық құрылымы және соған сәйкес жарнамалық әсерлердің психологиялық аспектілері жатады. Когнитивті компонент жарнамалық ақпаратты адамның қабылдауына байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Көбеков И. Жарнаманың жайы қандай? // Алматы ақшамы, 8 қараша, 2003.
2. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. – Алматы: Экономика, 2009.
3. Солтанбекова Г. Перевод ради перевода // Деловая неделя, 24 октябрь.
4. Солтанбекова Ғ.Ә. «Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі». Кандидаттық диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Т. 3. – Алматы: 1974.
6. Баянбай Қастек «Шимайлы шаһар» // Егемен Қазақстан, 26 қараша, 2003.
7. Машинбаева Г.А. Тележарнама тілі / Қазақ тілі ғасырлар тоғысында: теориясы, тарихы және қазіргі жай-күйі. М.Балақаевтың туғанына 100 жыл толуына орай ұйымдастырылған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2007. – 374-379 б.

8. Молдахметова Ж.Б. Жарнаманың тiлдiк сипаты // Мәдениеттер тоғысындағы тiл, әдебиет және аударма мәселелерi: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2010. – 319-323 б.
9. Бугенова Л.М. Рекламные тексты на казахском и русском языках в межкультурной парадигме: дис.....канд. филол. наук. – Алматы, 2007. – 137 с.
10. Мясиченко С.В. Слоган, стандарт и клише в рекламном тексте: дис.....канд. филол. наук. – Алматы, 2010. – 134 с.
11. Ахметжанова З.К. О некоторых направлениях исследования языка рекламного текста // Русский язык в Кыргызстане. – Бишкек: Кыргызско-Российский Славянский университет, 2003. – С. 66-72.
12. Садыков К. Телерадиореклама: анализ и прогноз // Казахстанская правда, 26 ноябрь, 1996.
13. Филиппова И.М. Рекламный текст на русском языке (на материале казахстанской радиорекламы // Русский язык в Кыргызстане. Матер. междунар. науч. конф. – Бишкек, 2003. - С. 61-66.
14. Досжанова Д.Б. К вопросу изучения языка рекламных текстов // Филологияның өзектi мәселелерi. – Алматы: Ғылым, 1997. – С. 141-145.
15. Куренина С., Сухановская Р. Печатная торговая реклама. – Москва, 1986.
16. Гермогенова Л.Ю. Эффективная реклама в России: практика и рекомендации. – Москва, 1994.
17. Зазыкин В.Г. Психологические основы гуманистической рекламы. – Москва, 2000.
18. Прусакова Т.П. Реклама в современной России (эстетический анализ): дис .....канд. филос. наук: 09.02.04 / Т.П.Прусакова. – М., 2000. – 144 с.
19. Баранов Г.С., Куклина В.А. Постмодерн и реклама: Мультимедийная реклама как репрезентативный язык культуры эпохи постмодерна / Г.С.Баранов, В.А.Куклина. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2002. – 177 с.
20. Колтышева Е.Ю. Манипулятивное воздействие в современном рекламном тексте (на материале англоязычных глянцевого журналов для женщин): автореф. дис .....канд. филол. наук: 10.02.19, 10.02.04/ Е.Ю.Колтышева. – Ярославль, 2008. – 24 с.
21. Машинбаева Г.А. Теледидар тiлiнiң лингвопрагматикалық аспектілері: фил.ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2007. – 125 б.

REFERENCES

1. Kóbekov I. Jarnamanyń jaıy qandaı? // Almaty aqshamy, 8 qarasha, 2003.
2. Bekbolatuly J. Jarnama negizderi. – Almaty: Ekonomika, 2009.
3. Soltanbekova G. Perevod radi perevoda // Delovaya nedelia, 24 oktiabr.
4. Soltanbekova G.Á. «Qazaq jarnamalary: tildik sıpaty jáne olardıń yqpal etý qyzmeti». Kandidattyq dissertatsıanyń avtoreferaty. – Almaty, 2004.
5. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi. – T. 3. – Almaty: 1974.
6. Baıanbaı Qastek «Shımaıly shahar» // Egemen Qazaqstan, 26 qarasha, 2003.
7. Mashınbaeva G.A. Telejarnama tili / Qazaq tili ǵasyrlar toǵysında: teoriyası, tarihy jáne qazirgi jaı-kúii. M.Balaqaevtyń túǵanyna 100 jyl tolıyna oraı uıymdastyrylǵan Halyqaralyq ǵylymi-teoriyalıq konferentsıa materialdary. – Almaty: Arys, 2007. – 374-379 b.
8. Moldahmetova J.B. Jarnamanyń tildik sıpaty // Mádeniетter togysındaǵy til, ádebiет jáne aýdarma máseleleri: Halyqaralyq ǵylymi-praktikalıq konferentsıa materialdary. – Almaty, 2010. 319-323 b.

9. Бýgenova L.M. Reklamnye teksty na kazahskom i rýsskom iazykah v mejkýtýrnoi paradigme: dis. ... kand. filol. naýk. – Almaty, 2007. – 137 s.
10. Miasichenko S.V. Slogan, standart i klishe v reklamnom tekste: dis. ... kand. filol. naýk. – Almaty, 2010. – 134 s.
11. Ahmetjanova Z.K. O nekotoryh napravleniiah issledovaniia iazyka reklamnogo teksta // Rýsskii iazyk v Kyrgyzstane. – Bishkek: Kyrgyzsko-Rossiisii Slavianskii ýniversitet, 2003. – S. 66-72.
12. Sadykov K. Teleradioreklama: analiz i prognoz // Kazahstanskaia pravda, 26 noiabr, 1996.
13. Filippova I.M. Reklamnyi tekst na rýsskom iazyke (na materiale kazahstanskoii radioreklamy // Rýsskii iazyk v Kyrgyzstane. Mater. mejdýnar. naých. konf. – Bishkek, 2003. - S. 61-66.
14. Dosjanova D.B. K voprosý izýcheniia iazyka reklamnyh tekstov // Filologiianyń ózektii máseleleri. – Almaty: Gylym, 1997. S. 141-145.
15. Kýrenina S., Sýhanovskaia R. Pechatnaia torgovaia reklama. – Moskva, 1986.
16. Germogenova L.Iý. Effektivnaia reklama v Rossi: praktika i rekomendatsii. – Moskva, 1994.
17. Zazykin V.G. Psihologicheskie osnovy gýmanisticheskoi reklamy. – Moskva, 2000.
18. Prýsakova T.P. Reklama v sovremennoi Rossi (esteticheskii analiz): dis. ... kand. filos. naýk: 09.02.04 / T.P.Prýsakova. – M., 2000. – 144 s.
19. Baranov G.S., Kýklina V.A. Postmodern i reklama: Mýltimedúnaia reklama kak reprezentativnyi iazyk kýltýry epohi postmoderna / G.S.Baranov, V.A.Kýklina. – Kemerovo: Kýzbassvýzdat, 2002. -177s.
20. Koltysheva E.Iý. Manipýliativnoe vozdeistvie v sovremennom reklamnom tekste (na materiale angloiazychnyh gliantsevyyh jýrnalov dlia jennin): avtoref. dis. ... kand. filol. naýk: 10.02.19, 10.02.04/ E.Iý.Koltysheva. – Iaroslavl, 2008. – 24 s.
21. Mashinbaeva G.A. Teledıdar tiliniń lingvopragmatıkalyq aspektileri: fil.gyl. kand.....diss. – Almaty, 2007. – 125 b.

ӘОЖ 130.122

МҒТАР 12.15.61

А.Ө.ТҮРСЫНБАЕВА¹, А.Ж.МАЛДЫБЕК²

¹философия ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессор м.а. (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), E-mail: aigul_73kz@mail.ru

²философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: akmaral.maldybek@ayu.edu.kz

ДӘСТҮРЛІ ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ МӘДЕНИ-ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚТЫҢ РӨЛІ

Мақалада сабақтастық ұғымының мәдени-тарихи негіздері қарастырыла отырып, дәстүрлі дүниетанымындағы алатын орнын, сондай-ақ сабақтастықтағы трансформация мәселесі зерттеледі.

Сабақтастық – тарихи-мәдени тәжірибе үрдісіндегі жаңа мен ескінің арасындағы объективті қажетті байланыс. Бұл байланыс тұтастықты қамтамасыз етеді және мәдениеттің үдемелі дамуының алғышарты болып саналады. Сабақтастық – мәңгілік ел идеясының өзегі. «Мәңгілік елдің» жеті қағидасы біздің дамуымыздың арқаулық құндылықтарын, Қазақстан халқының ортақ мүддесі мен тарихи тағдырын айшықтайды. Кез келген құбылыстың құндылығы, маңыздылығы туралы оның беру механизмінде, келесі кезеңге не болмаса дәуірге жету технологиясында, жалпы трансформациялануында. Сондықтан да адамзат тарихындағы сабақтастықтың ролі өте зор әрі жауапты. Сабақтастық өздігінен не болмайды. Ол үшін мәдениет пен өркениеттер арасында өзіндік бір байланыс болуы тиіс. Бұл байланыс, әдетте, сұхбат немесе белгілі бір коммуникация тоғысуы арқылы жүзеге асырады. Сабақтастық ұғымы қай салада да маңызды орынға ие, сондықтан бұл мәселе үздіксіз зерттеуді талап етеді.

Кілт сөздер: сабақтастық, трансформация, дәстүр, дүниетаным, құндылық, мәдени мұра, ұлттаралық келісім, төлтумалық.

A.O.Tursynbayeva¹, A.Zh.Maldybek²

¹Candidate of Philosophical Sciences, Acting Professor of L.N.Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan, Nur-Sultan), E-mail: aigul_73kz@mail.ru

²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: akmaral.maldybek@ayu.edu.kz

The Role of Cultural and Historical Continuity in the Traditional Worldview

The article deals with the cultural and historical foundations of the concept of continuity, the place in the traditional worldview, as well as the question of transformation in continuity.

Continuity is an objectively necessary link between the new and the old in the process of historical and cultural experience. This connection ensures the integrity and is a prerequisite for the progressive development of culture. Continuity is the core of the idea "Mangilik El". Seven principles of "Mangilik El" reveal the fundamental values of our development, common interests and historical destiny of the people of Kazakhstan. On the value, significance of any phenomenon in the mechanism of its transfer, in the technology of achieving a future period or era, in the overall transformation. Therefore, the role of continuity in the history of mankind is very important and responsible. There is no continuity in itself. To do this, there must be a link between culture and civilizations. This connection is usually made through dialogue or communication. The concept of continuity is important in what area, so this issue requires continuous study.

Keywords: continuity, transformation, tradition, worldview, value, cultural heritage, interethnic harmony, originality.

А.О.Турсынбаева¹, А.Ж.Малдыбек²

¹кандидат философиялық ғылымдар, и.о. профессоры Евразиялық ұлттық университетінің атындағы Л.Н.Гумилев атындағы университеті (Қазақстан, г.Нұр-Сұлтан), E-mail: aigul_73kz@mail.ru

²кандидат философиялық ғылымдар, доцент, Халықаралық қазақ-түрік университеті атындағы Ходжа Ахмет Ясауи (Қазақстан, г.Түркістан), E-mail: akmaral.maldybek@ayu.edu.kz

Роль культурно-исторической преемственности в традиционном мировоззрении

В статье рассматриваются культурно-исторические основы понятия преемственности, изучается место в традиционном мировоззрении, а также вопрос трансформации в преемственности.

Преемственность – объективно необходимая связь между новым и старым в процессе историко-культурного опыта. Эта связь обеспечивает целостность и является предпосылкой поступательного развития культуры. Преемственность – стержень идеи «Мәңгілік ел». Семь принципов "Мәңгілік Ел" раскрывают фундаментальные ценности нашего развития, общие интересы и историческую судьбу народа Казахстана. О ценности, значимости любого явления в механизме его передачи, в технологии достижения будущего периода или эпохи, в общей трансформации. Поэтому роль преемственности в истории человечества очень важна и ответственна. Преемственности само по себе не бывает. Для этого должна быть связь между культурой и цивилизациями. Это соединение обычно осуществляется через диалог или коммуникации. Понятие преемственности занимает важное место в любой сфере, поэтому этот вопрос требует непрерывного изучения.

Ключевые слова: преемственность, трансформация, традиция, мировоззрение, ценность, культурное наследие, межнациональное согласие, оригинальность.

Сабақтастық қоғамның барлық кезеңінде және барлық салада аса қажеттілікті туындатып, сан салалы келе жатқан категория. Оған диалектикалық тәсілдері мен әдістерін қолданудағы сабақтастық, әдебиетті, сәулет өнерін, жаратылыстануды, т.б. дамытудағы сабақтастық, философиядағы сабақтастық, ұрпақтар сабақтастығы және т.б. мысал бола алады.

Сабақтастық – адам іс-әрекетінің жемісі. Ол қоғам дамуы негізіндегі адам жетістігін қамтамасыз ету және оны сақтаудың негізгі әлеуметтік заңдылығының бірі болып табылады. Сабақтастық қоғамдағы өмір сферасының әр түрлі саласында белгілі бір ұғымға сәйкес кең түрде қолданылады. Сабақтастық термині өте кең әлеуметтік диапазонды қамтиды. Ұйымдастыру формасына қарай өткендегіге талдау жасай отырып, осы кездегі немесе болашақтағы жоспар тиімділігін арттырудың бір ізділігі мақсатқа алынады [1, 152-б.].

Сабақтастық ұғымы көптеген салаларда қарастырылады. Философиялық тұрғыдан қарастыратын болсақ, кез келген құбылыс даму үстінде танылып, өзгерісте болуымен қатар алдыңғы элементтердің өзгертілген түрде сақтайды. Яғни даму үрдісіндегі жаңа мен ескінің арасындағы қажетті объективті байланыс, терісті-терістеу заңдылығының мәнді белгісі, бұрынғы сатыдағы жеткен нәтижесіз тұрмыста да, танымда да алға қарай жылжу мүмкін емес. Сондықтан сабақтастық тек жаңаға ғана дайындау емес, бұрынғы игергенді сақтап, дамытып ескі мен жаңаның арасындағы байланысты дамыту негізінде қарастыру қажет. Сабақтастықты дамыту негізгі мазмұны белгілермен анықталады. Олар:

- өзгерістің сапалы сипаты;

- қайтымсыздығы;
- нақтылы мақсаттылығы.

Сонымен, философиялық түсінікте сабақтастық дегеніміз – тарихи процестің сатылық сипатын анықтайтын маңызды заңдылық. Экологиялық тәрбие сабақтастығының философиялық мағынасы барлық жақсы, оң нәрселерді сақтау талабымен бірге жаналық енгізуге, өзгертуге әзірлікті қамтиды. Даму процесін, сондай-ақ терістеудің салыстырмалылығын дұрыс түсіну үшін аталған категорияны ескіні қарапайым түрде жою ретінде емес, мағынасы бар процесс түрінде нақты қарастыру [2, 73-б.].

Сонымен қатар, сабақтастықтың әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық мазмұндық сипатта болатыны анықталды. Өзге де философиялық категориялар сияқты, сабақтастықтың объективті және жалпы сипаты бар болғандықтан ол қоғамдағы, танымдағы және табиғаттағы өзгерістердің барлығын қамтиды. Осындай себеппен ғылымның бар саласында сабақтастықтың әдіснамалық мәні бар.

Адамзат баласының тарихы үздіксіз сабақтастықтың арқасында мәдени-тарихи құрылымды түзеді. Себебі сабақтастық дәуірлер, ғасырлар, жылдар, күндер арасын жалғастырушы дәнекер. Сабақтастық әлсіреген тұста кейінгі тарихқа қайта жүгіну үрдісі өте қарқынды түрде жүреді. Ал дәстүр сабақтастыққа қарағанда салмақты, ол қалыптасқан тұрақты жүйе. Сондықтан дәстүрге деген құрмет халық арасында өте зор мәнге ие. Дәстүр адамдар арасында жазылмаған заң іспеттес, ол еш қадағалаусыз, ешкімнің әмірінсіз өз бетінше орындалады. Демек, сабақтастық дәстүрдің кезеңнен-кезеңге өту қызметі. Әрбір дәстүрдің түпкі мағынасының өзгеріссіз жетуіне сабақтастық тікелей міндетті.

«Дәстүр мәдениеттің жаңғыртылуында және рухани өмірдің барлық салаларында, бір-бірін ауыстыратын ұрпақтардың көпғасырлық күш-жігерін жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады» - деп ойын білдіреді О.Несіпбаева өзінің «Spiritual-Moral Nurture of the Person through Folk Pedagogy» атты мақаласында [3, 1723-б.].

Дәстүр арқылы адамдар өткен дәуірлердегі құндылықтар туралы тек біліп қана қоймай, оның маңызды және қажетті деген элементтерін өз бойына сіңіріп, өзінің рухани мұратына, мақсатына айналдырып отырады. Осындай жағдайда ғана нағыз рухани сабақтастық болуы мүмкін. Рухани дәстүр адамды қайта түлетуі қажет. Дәстүр жеке адамдардың жан дүниесіне, көңіл-күйіне де жағымды әсер етіп, қуанышқа бөлейді, оларды қоғамдық талаптарға ұжымдастырып, рухани бірлестіктерге ынталандырады. Дәстүр адамдардың қоғамдағы өзара қарым-қатынастарына әсер етіп, ондағы әлеуметтік, психологиялық ахуалдың жақсаруына жәрдемдеседі. Тарихи, рухани сабақтастық – жалпы дамудың, соның ішінде ғылыми, көркемдік дамудың да объективті заңдылығы болып табылады. Дәстүр мен жаңаның арасындағы сабақтастық жоқ жерде ілгері өрлеу, даму болмайды. Өйткені адамзат баласы тарихи дамудың әр сатысында әдебиет пен көркем өнерді, ғылыми жетістіктерді қайталамайды, керісінше жаңаша қалыптастырып, өзгертіп, жетілдіріп отырады [4, 27-б.].

Дәстүр ұғымы «сабақтастық», «мәдени мұра», «төлтумалық», «ерекшелік» түсініктерімен тығыз байланысты.

Сабақтастық – тарихи мәдени тәжірибе процесіндегі жаңа мен ескі арасындағы объективті қажетті байланыс. Бұл байланыс тұтастықты қамтамасыз етеді және мәдениеттің үдемелі дамуының алғышарты болып саналады.

Мұра – бұл уақыт ағымында өзгермейтін өткенге қатысты рухани мәдени материал және ұрпақтардың рухани дамуының іргетасы болып табылады.

Төлтумалық – өзіндік дамуға бағытталған қоғамның динамикалық принципі, оның «өмірлік ядросы» деген ұғымды білдіреді. Нағыз мәдениет төлтумалығымен, бірегейлігімен дараланады.

Ерекшелік ұғымы кез келген құбылыстың өзгеге ұқсамайтын өзіне тән өзгешелігін көп жағдайда локальдық (жергілікті, оқшау) нормаларды, әдет-ғұрыптарды, құндылықтар мен жүріс-тұрыс бітімдерін сипаттау барысында кең қолданылады [5].

Өткен тарихымызға құрметпен қарап, оны танып-білуге деген құштарлық, рухани мұраларымыздың негіздерін айқындауға деген, ұрпақтар арасындағы мәдени-тарихи сабақтастықты жаңғыртуға деген ұмтылыс еліміздің тәуелсіздік алуы барысында мүмкін болып отыр. Ол қазіргі тарихи кезеңдегі қоғамның қажеттілігінен туындап, өркениетті мемлекет құру міндетімен байланыстырылады. Отаршылдық тұсында сөнуге сәл қалған рухани мұраның ұшқынын қайта тұтату үшін Елбасының бастамасымен көтеріліп, жүзеге асқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының тигізген әсері зор болды. Мәдени мұра тарихи жадының мазмұнын құрайды, сонда мәдени дәстүр іс жүзінде сабақтастықты еншілейді. Сабақтастық айрықша тарихи және мәдени феномен, оған өткеннің құндылықтарының маңыздылығына орай таңдаушылық, соңғысының қазіргі үшін меншікке, маңыздылыққа, құндылыққа айналуы тән [6, 5-б.].

Мәдени мұраларымызды, мәдени құндылықтарымызды қайта жаңғырту арқылы жаңа буынды түзеу, ұрпақтар сабақтастығын қалыптастыру бүгінгі күндегі басты мәселелердің бірі. Сондықтан ертеңгі жас ұрпақ алдындағы басты міндетіміз, ол атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде ғасырлар қойнауынан, ғасырлар бойы беріліп келе жатқан ұлттық құндылықтарымызды сақтап, ертеңгі ұрпаққа аманат ретінде жеткізу басты міндеттеріміздің бірі деп санаймыз. Ұлттық құндылықтар, ол мемлекеттік құндылықтар. Мемлекеттік құндылықтар, ол Ұлттық болмысымыз, яғни оған: тіліміз, дініміз, діліміз, тарихымыз, азақ мәдениетіндегі салт-дәстүрлеріміз, тарихи-ескерткіштеріміз және т.б. жатады.

«Қазақтың ежелгі даласындағы түркі тілді мәдениеттің терең астарлы тарихына үңілетін болсақ, онда әлемдік мәдениетке өзіндік үлесін қосатын талай мәдени мұраның қорына тап боламыз. Тек осы рухани байлықты төкпей-шашпай, келесі ұрпаққа барлық қадірін түсірмей жеткізе білу қазіргі заманның зерделі қоғамының тарихи міндеті екенін атап өте аламыз. Мемлекетіміздің осы руханилыққа толы игілікті істі қолға алып, ғалымдардың, зерттеушілердің көмегімен үлкен бағдарламаны жүзеге асырамыз деген талабы күрделі мәселе және ол болашақты ойлаудан туындаған қадамдардың қатарына жатады», – деп жазады профессор С.Нұрмұратов [7, 5-б.].

Қазақ халқының даналық тағылымдары аталған тарихи үлгіні, мәдени парадигманы сабақтастықпен жалғастырып келе жатқан бірегей мәдениет болып табылады. Қазіргі кезеңдегі елімізде жүзеге асырылып жатқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы көрсетілген осы ерекшелікті, ұлттық даралылығымызды барынша екшей түсетініне сенімдіміз. Бағдарлама ауқымындағы көптеген томдардың жалпы мазмұны мен құрылымы осы жетекші идеяға қызмет етеді және оқырманды тарихи оқиғалардың желісімен бойлата отырып сұхбатқа шақырады. Яғни қазіргі жаһандану заманындағы философиялық пайымдаудың ұлттық сипатын айшықтауға біршама қызмет етуге тырысады деп бағалауға болады. Философиялық зерделеудің ұлттық сипаты түркілік ойшылдардың рухани мұрасын шынайы ғылыми игеруден басталады. Жекелеген индивидтер мәдени мұра мен мәдени дәстүрдің барлық ауқымын іс жүзінде қолданушылар бола алмайды. Оған тек тотальдық тұтастықты иеленетін адамзаттың өзі ғана қабілетті болады. Міне, осыған орай, тарихи-мәдени феномендер болмысының алуан түрлі нысандарының бәрі, тарихи және мәдени дәстүрлерді пайдаланушылар болып табылатын көпшілік субъектілер мәдени мұраны сақтаудың шарты және мәдени сабақтастықты қамтамасыз етудің табиғи-тарихи механизмі болып табылады.

Біздің ұлттық дүниетанымымыздағы бақыттың мән-мағынасы орта ғасырлық түркілік философиядан бастау алады және олардың арасында терең рухани сабақтастық бар. Қоғамдағы сабақтастық адамдар оны сезінсін, мейлі сезінбесін, алдыңғы іс-әрекеттің нәти-

желерін кейінгі ұрпақтың мұралануы ретінде қызмет етеді. Мұралануды қабылдаумен салыстырғанда сабақтастық қоғамдық дамудың бір деңгейінен екіншісіне өту барысында байқалатын адамдардың арасындағы тарихи байланысты білдіреді. Дәстүрлі қазақ мәдениеті тарихи-мәдени тұрғыдан да, рухани тұрғыдан да түркілік мәдениетті мұраланды.

Мәдениеттің даму үдерісінің екі жағы болады. Бірі – тұрақты, екіншісі – дамушы, жаңалыққа толы жағы. Тұрақты жағы – тарихи даму үдерісіндегі адамзаттың жинақтаған тәжірибесі. Бұл мәдени дәстүр. Жаңа ұрпақ сол тәжірибеге сүйене отырып, оны кенейтеді, дамытады. Мәдени сабақтастық – қоғам дамуының барлық сатыларында кездесетін заңды құбылыс. Өйткені, ол ұрпақтан-ұрпаққа жетістіктер мен құндылықтарды, тәжірибе мен дағдыны жалғастырып отырады. Мәдени дәстүр – мәдениеттің дамуындағы тұрақты жағы. Адамдар мәдениетке қандай да бір жаңалық енгізетін болса, сол дәстүр көлемінде енгізеді. Мәдени дәстүрлер адамдардың қарым-қатынас кодексін құрады. Оның төңірегіне тұтас халықтар біріккен. Мәдени дәстүрлер адамдарды өз халқын, Отанын сезінуге, оларды мақтан тұтуға, құрметтеуге тәрбиелейді. Отбасында мейірімділік пен ізгілікке баулуды, үлкендердің кішіге, кішінің үлкендерге ілтипатын, еңбек ету дағдыларын қадір тұту, ұлттық мәдениетке үйрету, тарихын құрметтеу, жастарды жігерлілікке тәрбиелеу, туған жеріне деген сүйіспеншілік, оны қорғауға дайын болу, эстетикалық талғам мен көркем әдебиетті сақтаудың бәрі мәдени дәстүрлер негізінде орнайды. Әр кезеңде қоғам алға басқан сайын мәдени дәстүр де қалыспай, көнеден жаңаға өтіп отырады [8, 82-б.].

Бүгінгі мәдени құндылықтар, қазіргі уақыт үшін маңызды дүниелер қазіргі күннің қажеттілігіне сол немесе өзге дәрежеде бейімделген бұрынғы уақыт құндылықтарының экстарктісі болып табылады. Осы арқылы мәдениет жетістіктерінің жаңа нысандарын, технологиялары мен техникаларын құруда пайда болатын мәдениеттің тұрақты прогресі, тарихи-мәдени шындық феномендерінің мәнмағынасы мен құндылықтарының түсіндірілуі жүзеге асады. Бүгінгі күнгі мәдениет немесе «мәдениеттің бар болуы» нәтижесінде екі негізгі «санатқа» бөлінеді: мәдени мұра және мәдени дәстүр. Әрине, бұл айырмашылық таным үшін ғана шартты және экзистенциялы болып табылады. Мәдени дәстүр өз кезегінде маңызы бар мәдени мұра болып табылады, бұл келесі ұрпақ қажетсінетін және үнемі дамиды, байитын және жетілдіріле беретін мұра болып есептеледі. Басқаша айтқанда, біз мәдени мұра туралы айтқанымызда тарихтың барлық кезеңдеріндегі жинақталған байлық атаулының бәрін назарға алып отырмыз, сонда мәдени дәстүр өмір сүріп жүрген адамдардың пайдаланылатын, олар үшін құндылық ретінде қызмет ететін мәдени мұраның сол бөлігі болады, ол іс жүзінде маңызға ие және адамдардың кәдесіне жаратылады [8, 83-б.].

Ұрпақтар арасындағы үйлесімділікті одан әрі нығайтудың жалпы идеологиясы – Қазақстан мемлекеттігін, ішкі саяси тұрақтылықты, азаматтық татулықты, қоғамдық және ұлтаралық келісімді одан әрі дамытуда болып табылады. Ұлттық ерекшелігімізді бойына сіңірген, елге үлгі боларлық ұрпақ өсіруге тырысу – бүгінгі басты міндет. Рухани дамыған салада тәрбиеленген ұрпақ міндетті түрде мемлекетіміздің дамуына қызмет етеді. Әр кезде алмасып отыратын ұрпақтың мүмкіншілігі мол, бұрынғы ұрпақпен салыстырғанда олардың саяси прогреске қосатын үлесі де үлкен. Ол адамдар арасындағы өркендеп және өзгеріп отыратын тұрақтылықты ретке келтіріп отырады. Жалпы қоғамдық қатынастар саяси дамудың әрбір жаңа сатысында сақталып қана болмай өзгеріп, жаңара береді. Олай болса, ұрпақтар сабақтастығы арқылы қайта жаңғыру жүзеге асады, ескі қатынас түрлерінен қазіргі және болашақтағы қатынас түрлері келіп шығады. Сондықтан мемлекетімізді көпке таныту, оны өсіп келе жатқан ұрпақтың қанына сіңіру – ең үлкен азаматтық парызымыз.

Халықтағы ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастық арқылы беріліп келе жатқан рухани-этникалық құндылықтарды зерттеу, оның сан қырлы сырын ашуға тырысу тек сол ұлттың өзі үшін ғана емес, сонымен қатар жалпы адамзаттың мәдени байлығына қосылған үлес болып

табылады. Өйткені әр халықтың әлемді бейнелеу рәсімдері болады. Осы рухани-этникалық жүйелер зерттелмеген ақ тандақтар күйінде жатуы мүмкін. Сондықтан жан-жақты философиялық талдаулардың тарихи қажеттігі мол. Жеке адам өз халқын жақсы танып білуі үшін халқының әрбір салтында дәстүрлі қалыптасып алған жағымды, жағымсыз қасиеттерді өзге этностардың мәдени құндылықтарымен қазақ философиясы тарихын салыстыра отырып қарастырады.

Қазақ халқында аманатқа қиянат жасамайтын, керісінше, адалдық танытып, оны арнамыстың биік шыңына бағалайтын тамаша дәстүр қалыптасқан. Мұны сабақтастық дейміз. Оның үстіне ата дәстүрі, салт-сана, тұрмыстық мәдениет жайлы сөз қозғағанда кейінгі жылдары тікелей мұсылмандық тағылымдармен ғана рухани сабақтастық іздестіру мәселесі басым түсіп жатыр. Оның себебі өзіміздің төл діни болмысымыз болып табылатын Тәңірлік ілімінің танымдық қағидалары мен болмыстық тұрпаты ғылыми тұрғыдан мәнді қасиеттері тұрғысынан әлі де толымды зерделенбей жатқандығында. Таңбалық шығармашылықтың басты түріне тіл жатады. Тіл – мәдени болмыстың бітімі. Ол тек дыбыс пен таңбаның бірлігі емес, ең маңыздысы – мәдени сабақтастықтың құралы. Өз бітіміне және мәдени ақпараттарды беру тәсіліне қатысты мәдениеттің үш типі айқындалады: жазусыз, жазбалы, экрандық. Бұл үш типтегі таңбалар арқылы қалыптасқан ақпараттық жүйені текст-код деп атайды. Ауызша мәдениетте де текст-код бар, ол салт-дәстүр рәсімдері мен таңбалары, фольклордың заттандырылған бітімдері арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Әрине, бұл типтер таза күйінде сирек кездеседі. Әрбір этномәдени жүйеде ауызша және жазбаша мәдени кодтардың арасалмағы нақтылы тарихи жағдайларға қатысты. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде фольклор басым болған, бірақ бұдан келіп ол жазбаша мәдениеттің ықпалын қабылдаған жоқ деген пікір тумауы тиіс [9, 245-б.].

Өткен тарих ендігі жерде өз-өзінен әрекет ете алмайды, ол күні бүгінгі біздің түсірген күйінде қайта жасалады, жаңа бейнеде бұрынғы өткен ұрпақтардың барлық тәжірибесі жинақталады. Әлемдік қауымдастықты құрайтын сан алуан ұлттар мен ұлыстардың өзіне ғана тән атадан балаға сабақтастықпен берілген, уақыт сынынан өткен дүниені тану, ұғыну, пайымдап, парқылайтын, әрі өрбітетін жүйелері тән. Біз осы өткеннің ауыртпалығын өзімізбен бірге алып жүруге мәжбүрміз. Бұл біздің таңдауымыз емес, бұл біздің тағдырымыз. Бұл бізді сонау ежелгі ата-бабаларымызбен байланыстырып жатқан арқау және ол бізді осы күнге жеткізген, біздің кім екенімізді көрсететін құбылыс. Бұл байланысты ұзу біздің қолымыздан келмейді. Өйткені, өткен тарихты өзгертуге уақытты, кері бұруға болмайтындығы түсінікті. Бейнелеп айтсақ, біз қайбір кезде әлдебір адамның атқан жебесі сияқтымыз, ұшуының аяқталуы да адам өмірінің тұйықталуын білдіреді.

Қазақ халқының көркем шығармашылығының архетипі де, дәстүрлік басты типі де – фольклор, ауыз әдебиеті. Фольклор – халық даналығы деген ұғымды білдіретін неміс сөзі. Фольклор жазу-сызу дамымаған кездегі бір ұрпақтың екіншісіне қалдырған мұра-өсиеті, тіршілік бағдарлары, құпия-сыры, тылсымдық жұмбақтары. Яғни, фольклорсыз ұрпақ сабақтастығы мүмкіне мес. Сөз өнері мұраларының фольклор мен әдебиет тұтастығы сипатындағы үлгілері халықтың ежелгі замандардағы ата-бабалар мен кейінгі ұрпақтар арасындағы табиғи сабақтастықтың сақталуы үшін маңызды қызмет атқарған. 1999 жыл – Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы болып табылады. Осыған орай атқарылған жұмыстар: 6 томдық «Қазақстан ұлттық энциклопедиясының» 1-ші томы, М. Шоқай шығармаларының екі томдығы шықты. Қытай мұрағаттары негізінде Қазақ тарихына арналған 5 кітап жарық көрді. «Алпамыс батыр» жырының 1000 жылдығына арналған ғылыми-теориялық конференция өтті [10].

Сабақтастық туралы мәселе қозғаған кезде біз мәдени-тарихи феномендердің жаңадан пайда болуын, ондағы өзге болмысты толық мағынада түсінуіміз керек. Қазіргі бұрынғының

тәжірибесін шығармашылық аспектіде дамытып, оның нақты, сыртқы түрін ғана емес, ішкі мазмұны мен құндылық дәрежесін де өзгертеді. Әрбір жаңа ұрпақ бұрынғының пайдасы, құндылығы мен қажеттілігі туралы өзінің жеке ерекшелігімен қатысты түсінігіне сәйкес тарихи шындықтың сол немесе өзге құбылыстары мен оқиғаларын өзіндік тұрғыдан қабылдайды. Қазіргі тарихи және философиялық-мәдениеттану зерттеулерінің дербес тақырыбы ретінде тарихи және мәдени сабақтастық проблемасын қарастырған кезде тура біздің заманымыз үшін – қазақстандық қоғамдағы, кеңес дәуірінен кейінгі тарихтағы ғана емес, сонымен қатар, жеке тарихи-мәдени болмыстың барлық бақыттары бойынша сапалы және түбегейлі өзгерістерді жүзеге асыру қажеттігіне орай, өзінің дамуына объективтік түрде келген бүкіл бүгінгі адамзат қоғамындағы бетбұрыс кезеңі үшін – оның ерекше мәні мен маңыздылығы болып келеді. Халықтағы ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастық арқылы беріліп келе жатқан рухани-этникалық құндылықтарды зерттеу, оның сан қырлы сырын, астарын ашуға тырысу тек сол ұлттың өзі үшін ғана емес, сонымен қатар жалпы адамзаттың мәдени байлығына қосылған үлес болып табылады. Өйткені әр халықтың әлемді бейнелеудегі ерекше рәсімдері болады. Жеке адам өз халқын жақсы танып білуі үшін халқының әрбір салтында дәстүрлі қалыптасып алған жағымды, жағымсыз қасиеттерді өзге этностардың мәдени құндылықтарымен салыстыра отырып қарастыру керек [11, 28-б.].

Тарихи сабақтастық адамзат болмысының айрықша феномені ретінде адамдар ұрпақтарының генетикалық туыскандығы фактісінде өзінің көрінісін табады, соның нәтижесінде ата-аналарынан балаларға көзге көрінетін және дербес ерекшеліктері туралы ақпараты бар ерекше генетикалық кодтар беріледі. Бұл жағдайда сол адамзат түрінің мәндік сипаттарын сақтауды қамтамасыз етуімен көрінетін өзінің табиғи тарихи сабақтастықтығымен айқындалады. Аталған механизмнің әрекеті таңдау сипатына жатпайды, керісінше ол қатаң негізделген процесс. Бұл байланыс бір кезең адамдарын ғана байланыстыратын жіп ғана емес, сонымен бірге бұрынғы және қазіргі ұрпақты бір тұтастықта туысқан ететін байланыс. Ол адамдардың өмірден кетуіне орай үзіледі, соған орай олардың өсіп-өнуіне деген қабілет пен ұмтылыс та тоқтайды. Бұл қауымдастық пен туыстық қан деп аталады.

Адам дүниеге өзімен бірге келген мәнін өзінің тіршілік ету кезеңінде жинаған тәжірибесі арқылы меңгерген сапалары мен қасиеттерімен салыстырғанда ешқандай өзгерте алмайды. Мұндай мән әрбір адамның бірегейлігін, жеке тұлға екендігін білдіреді, оның жеке тағдырының сипаты мен ерекшеліктерін айқындайды. Бірақ екінші жағынан алып қарағанда, мәдениет деңгейінде көрінетін сабақтастық адамдардың тарихи-генетикалық байланыстарына қатысты жағдайларда байқалатын қатаң қажеттілікке негізделмейді. Осы жағдай мынадай фактіні айқындайды, яғни мәдени сабақтастық адамдардың эмоциялық-ақыл-парасат қызметінің нәтижесін, олардың мәдени феномендерді зерттеу, меңгеру, сақтау және одан әрі дамыту, жетілдіру жөніндегі нақты практикалық заңдылық салдарын білдіреді. Сондықтан мәдени-тарихи сабақтастық феноменінің тарихи көне мұралық фактілердің жай болмысы болып табылмайтындығына мән беру керектігі туындайды. Оның соңғысы тұтастай алғанда, сансыз материяның элементтері ретінде ғана маңызға ие, олардан оның материалдық нысаны құралады.

Мәдени-тарихи феномен сабақтастықтың қарастырылып отырған субъектісі мәдениеттің өзі немесе аталған шындықтың сол немесе өзге феномендері болып есептелмейді. Ал адамдар жекелеген индивидтер, сондай-ақ олардың әр түрлі нысандағы ұйымдық бірлестіктері ретінде, ақыр соңында барлық адамзат тарихтың айрықша біртұтас субъектісі ретінде болады. Адамдардың ең озық дербес қызметінің өзі мәдени сабақтастық пәні ретіндегі тарихи феномендердің болуымен байланысты, бұл сабақтастықты пайдаланушы және жалғастырушы болатын жекелеген адамзат индивидтерінің мәдени даму

деңгейіне, сипаты мен мазмұнына қатысты [1, 30-б.].

Қазіргі адамға тән аталған мәдени-тарихи сабақтастық тарихи және мәдени болмыстың гетерогенді сипатына негізделген. Адамзат тарихында тарихи-мәдени типтердің саны өте көп, олар белгілі бір дәрежеде түйсік нүктелерінде көрінеді, бұл егер генетикалық болмаса, ендеше экзистенциалды-құндылық жақындықтың болу мүмкіндігін дәлелдейді. Сондықтан да мәдениеттің пайда болуының нақты нысаны құрылымы мен функциясы жағынан күрделі құбылыс болып табылады, онда әр алуан, тіпті бір-біріне қарама-қайшы келетін мәдени дәстүрдің элементтері мидай аралсып жатады, бұл өз кезегінде мәдени ақпаратты берудің бірегей, айрықша тәсілін айқындап береді және мәдени сабақтастықтың айырықша түрін қалыптастырды.

Тарихи-мәдени сабақтастық феноменінің тарихи көне мұралық фактілердің жай болмысы болып табылмайтындығына мән беру керектігі туындайды. Оның соңғысы тұтастай алғанда, сансыз материяның элементтері ретінде ғана маңызға ие, олардан оның материалдық нысаны құралады. Тарихи-мәдени сабақтастықтың қарастырылып отырған субъектісі мәдениеттің өзі немесе аталған шындықтың сол немесе өзге феномендері болып есептелмейді, ал адамдар жекелеген индивидтер, сондай-ақ олардың әртүрлі нысандағы ұйымдық бірлестіктері ретінде, ақыр соңында барлық адамзат тарихтың айырықша біртұтас субъектісі ретінде болады. Адамдардың ең озық дербес қызметінің өзі мәдени сабақтастық пәні ретіндегі тарихи феномендердің болуымен байланысты, бұл сабақтастықты пайдаланушы және жалғастырушы болатын жекелеген адамзат индивидтерінің мәдени даму деңгейіне, сипаты мен мазмұнына қатысты.

Қазіргі заманғы адамзаттың болмысын басқаша түсіну арқылы тарихи-мәдени сабақтастық органикалық бірліктегі үш сәтті, яғни өткенді, бүгінгіні және болашақты қамтып, тарихи уақыттың болмысын білдіреді. Тарихи-мәдени сабақтастықтың феномені белгілі бір мәдени құндылықтарды бір ұрпақтан екеншісіне беру процесін білдіреді. Тарихи және мәдени сабақтастығы өзінің мәні бойынша объективті шындықтың синтетикалық феномені екендігін көрсетеді. Ол механизм болып табылады, сол арқылы барлық ғаламның болмысы ретінде қаралатын тарихи кеңістік-уақыттың тінін құрайтын құрайтын тарихи-мәдени феномендердің болуы анықталады. Сонымен қазіргі адамзатқа тон аталған сабақтастық жеке феномен болып табылады, ол адамзат индивидумдарының ақыл-ойын, сезімдері мен икемдерін әр алуандық пен байлықта көрсететін өзіндік адамзат мәдениеті аталатын, бірегей құбылыстың құрушылары болып табылатын қазіргі адамдар түрінің тарихи тіршілік етуімен тікелей байланысты [1, 39-б.].

Мұның өзі мәдени процестің, сонымен қатар тарихи прогрестің ескінің тәжірибесін қазіргімен үйлесімділікте болуын қамтамасыз етуге қабілеттілігімен ерекшелентіндігі туралы айтуды талап етеді. Сабақтастық мәдениет болмысының жаңасын, мән мағынысының жаңаша түсінбейтін және жаңа нысандарды дүниеге келтіруге мүмкіндік бермейтін реакциялық күшке айналуға тиіс емес.

Бірінші кезекте сабақтастық тарихи кеңістік-уақыттың үзілмеуінің көрінісі, бұл орайда тарих пен мәдениеттің жекелеген элементтері болуы жүйесінің көпшілік өзге элементтерімен байланыстан тыс және тысқары түрде мүмкін емес. Бұл ақиқат тек уақыт аспектісіне ғана емес, сонымен қатар кеңістіктің уақытпен арадағы өзара үйлесіміне де қатысты. Осы байланысқа қатысты мынадай ой туындайды, тарихи кеңістік-уақыт болмысының айрықша феномені ретінде алынған мәдениеттің өзі гетерогенді құбылысы ретінде көрінеді, бұл оны ішінара, жеке мәдени феномендердің, жекелеген фактілердің, құбылыстар мен оқиғалардың көптігі ретінде ұғынуға мүмкіндік береді.

Мемлекеттілік идеясы тарихи-мәдени сабақтастық феноменінің айқын көрінісі екендігін атап өткен жөн. Тек мәдени емес, халықтың генетикалық жадында, тұтастай ұрпақ-

тардың жадында, халықтың жан-дүниесінде бостандық, тәуелсіздік және жеке мемлекеттілік туралы арман-мүддесі сақталып келді, оның болмысын этностың прогрессивті даму мүмкіндігімен байланыстырды. Осы орайда мемлекеттілік идеясының сабақтастығы туралы айтқанда, әр тарихи кезең ұрпақтарының мемлекет, оның сипаты, мазмұны мен нақты нысаны туралы өздеріне тән, өзіндік ерекшеліктері бар түсініктері болды. Бұл сол мәдени шындықтарды ғана емес, сонымен бірге мәдениетті пайдаланушылардың, мәдениет субъектісінің тарихи сипатын көрнекті етуге әсер етеді. Тарихи сипатты мәдениеттің өзі емес, мәдениет субъектісі иеленеді, ол тарихи кеңістік-уақыттың болмысы континиумындағы өзгеріске түсетін тарихи субъект болып табылады. Тиісті тарихи дәстүрге, мәдени сабақтастық байланысына сүйенген әрбір жаңа ұрпақ, адамдардың жаңа қоғамдық құрылысы, белгілі бір дәрежеде өзіндік мән-мағынаға ие болып, өздеріне лайықты нысанды іріктеп алады. Осы тұрғыдан алғанда, біздің мысал ретінде алған мемлекеттілік идеясы сабақтастықтың сөзсіз объектісі әрі пәні бола отырып, тарихи-негізделген феномен болып табылады [12, 161-б.].

Қазіргі заманғы қазақстандық қоғам өміріне талдау жасаудың қиындығы онда транзиттік сипаттағы жаңарулардың болуынан көрінеді. Қазақстанның егеменді болмысы кезеңінің тарихи материалы тым аз, ол жүйелі жинақтау мен болашақты болжау үшін аздық етеді. Бірақ аталған объективтік шектеулікке қарамастан қазірдің өзінде кейбір алдын ала бағаларды беруге болады. Әрине, оны тамыры тереңде жатқан тарихи шындықтармен байланыстыра білу керек. Міне, осы арада бұрынғы тәжірибені қайта жаңғырту, оны бүгінгі күннің қажеттері мен талаптарына бейімдеу ретінде түсіндірілетін мәдени-тарихи сабақтастықтың шын мәнінде болуы жаңадан көрініс табады.

Тарихи сабақтастықтың екі түрі болады. Оларды шартты түрде уақыт пен кеңістік деп атаймыз. Уақыт және кеңістік сабақтастығы – бір дәуірден екінші дәуірге өту арқылы болатын өрлемелі дамуды сипаттайды. Мысалы, біздің эрамыздан әлде қайда бұрын өмір сүрген Сократ, Конфуций, Гаутама өздерінің болашаққа қол созған өміршең ойларымен бізді рухани байытуда. Көркемөнердің, әдебиеттің алғашқы қарапайым нұсқалары бүгінгі әдебиеттің қалыптасуына негіз болды. Кеңістік сабақтастығы халықаралық не әртүрлі ұлт әдебиеттерінің өзара әсер-ықпалымен байланысты. Әрине, сабақтастықтың бұл түрі де уақытты, тарихи кезеңді аттап өте алмайды. Ұлтаралық мәдени әсер-ықпал қоғамдық дамудың жоғарғы сатыларында жан-жақты дамиды [1, 167-б.].

Қазіргі тарихи санаға тән белгілердің бірі біртұтас әлеуметтік тарихтың сөгілуі болып табылады. Әлеуметтік жады жағдайлардың үнемі өзгеріп отыруына қарамастан, дамудың үздіксіздігін сақтаудағы қоғамның қажеттілігін өтейтін құрал және қоғамның қалыпты қызметінің шарты болып табылады. Алдыңғы дамуымен сабақтастық жойылған жағдайда, сабақтастықтың жаңа жағдайларға бейімделе алмаған тұстарында тарихи байланыс үзіліп, тарихи ұмыту тетігі іске қосылады. Бұл ұмыту анағұрлым әлеуметтік маңызды ақпаратқа орын беруі тиіс. Алайда ұмытушылық идеологиялық догмалар мен саяси күштердің араласуынсыз, табиғи түрде жүзеге асуы керек. Олай болмаған жағдайда әлеуметтік жады зорлықпен тазартылып, жасанды, формалданған тарихи сана бекітіледі.

Қорытындылай келе, мәдени-тарихи сабақтастық туралы айта отырып, біз оны адамзат индивидуінің, олардың әр түрлі деңгейдегі ұйымдастырылған қауымдастығының, барлық адамзаттың тыныс-тіршілігін қамтамасыз етудің қолданылатын және маңызды тұтқаларының бірі ретінде түсінуге тиіспіз. Сабақтастық өз кезегінде бір ұрпақтың адамдарының екіншісімен мағыналық байланысын білдіреді. Мәдени-тарихи сабақтастық екі негізгі кезеңде көрінеді: бір жағынан, биологиялық өсіп-өну тұтқаларына негізделген адамдардың биогенетикалық байланысында және әлеуметтік-тарихи тәжірибенің адамдар үшін маңызы бар олардың беру-меңгеру механизмінде көрініс табатын мәдени сабақтастығы. Бұл орайда мәдени тәжірибені беру-меңгеру объект бойынша да, субъект бойынша да күрделі процесс

болып табылады. Ол бұрынғы өткен ұрпақтың мәдени тәжірибесін жаңа ұрпақтың қайта жаңғырту бейнесінде көрініс табады, бұл орайда бұрынғы уақыт еншесіне жататын мәдениет феномені өзінің ең бастапқы мазмұнын жоғалтып, олардың қазіргі иеленушілерінің құндылықтарды бағалауына сәйкес жаңа ой-тұжырымдармен толығады.

Мәдени сабақтастықтың сипатына, ерекшелігіне, нақты көріністерінің иірімдеріне мәдени феномендерді жасаушы және мәдени сабақтастықтың бірден-бір субъектілері адамзат индивидтердің өз сапасы үлкен әсер етеді. Мәдениеттің сабақтастығы – адамдардың, олардың әр түрлі ұйымдарындағы қауымдастықтарының қызметінің өзіне тән ерекшелігі бар нысандарының бірі, мәдениет материалдық жағынан болсын, рухани тұрғыдан болсын, өзінің көрініс беруі аспектілерінде адамдардың нақты өмірлік қызметінің көрінісі болып табылады. Бұл аталған жағдайда сабақтастық жекелеген индивидтердің қажетті, маңызды және жаңа жағдайға сол сәтте қолдануға керекті мәдени мұраның сол «беру, меңгеру» көлеміне орай қызметі бойынша мүмкінді болады. Сондықтан мәдени сабақтастық сапасының өзі оның субъектілерінің сапасына тікелей байланысты болады [8, 54-б.].

Абай Құнанбаев та өз шығармашылығында қойып отырған үлкен мәселенің бірі – мәдени сабақтастық. Дәстүрлі мәдениет туралы Абай өзінің 39-сөзінде былай дейді: «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуірді біржола жоғалтып алдық. Осы күндегілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік». Бұл жерде екі мінез деп Абай елдік намысты, бірлікті, өзара дау-жанжалдан аулақ болуды айтады. Ол әлі құрыған уайым мен мұңның орнына қазақ мәдениетінің кертартпа жақтары мен кемшіліктерін түсінетін көзашықтық пен оларды емдеу жолдарын көрсетеді [13].

Сабақтастық – түпкі нәтижеге бағдарланған іргелі президенттік саясаттың жарқын көрсеткіші. Бар қазақтың бір қазақ ретінде ұйысуының нәтижесі Мәңгілік ел идеясының жүзеге асуына негіз болары анық. Туған ел – патриотизмнің, отансүйгіштіктің қайнар бұлағы болуы үшін қазақ елінің азаматтары тегіс, әсіресе, қазақтар бай, ауқатты болулары керек. Материалдық мұқтаждықтан ада болған елдің сөзі ғана өтімді болатыны ешкімге құпия емес. Сонымен қатар дәстүр және халық дәстүрінің мәңгілігі ұлттық кодтың сақталуының бірден бір шарты болып табылады. Дәстүр – ауқымды ұғым, қоғам, тіл, тарих, мәдениет, дін және діл – оның құрамдас бөліктері. Ел бірлігі – буындар арасындағы сабақтастық, сабақтастық – мәңгілік ел идеясының өзегі. Осы бағытта отандық ғылымда жаңа түсініктер, ұғымдар пайда болды. Олар: қаны бір қазақ, қазақтың алтын ғасыры, қазақ мемлекеті, мәңгілік ел, қасиетті қазақ даласы, қазақ халқы ұлы тарих иесі, ұлттың генетикалық коды, ел бірлігі, қазақтың бірлігі – шежіре бірлігі [14, 65-б.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дунаев В.Ю. Мәдени-тарихи сабақтастық және жеке адамның рухани жағынан өзін өзі айқындауы. Онтологиялық мәдениеттің философиялық негіздемелері. Әлемдік мәдениеттану ой санасы. Он томдық. 10-том. Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. – Алматы: Жазушы, 2006. – 494 бет.
2. Суханов Иван Васильевич. Обычай, традиции и приемственность поколений. – Москва: Политиздат, 1976. – 215 стр.
3. Nessipbayeva O. Spiritual-Moral Nurture of the Person through Folk Pedagogy //Procedia - Social and Behavioral Sciences(2013).-vol. 93.- 1722 – 1729 p./doi: 10.1016/j.sbspro.2013.10.106.
4. Нұрадин Г.Б. Өркениет: дәстүр және сабақтастық. – Алматы: «Қазақ университеті» баспаханасы. – 2006. – 28 бет.

5. Дәстүрдің мәні мен маңызы/ http://dasturkb.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=496:d-st-rdi-m-ni-men-ma-yzy&catid=88&Itemid=674
6. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 желтоқсан. – Алматы: Юрист, – 2014. – 5, 6, 8 бб.
7. Нұрмұратов С. Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. 5-том. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. – Астана: Аударма. – 2006. – 516 бет.
8. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы: Раритет, 2013. – 399 бет.
9. <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/357>.
10. Қабылова Айна Сағатбекқызы. Әбу Наср әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн: тарихи-философиялық сабақтастық. – Алматы, 2010. – 40 бет.
11. Мұсаев А. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. – Алматы: Офсеттік басылым, 2012. – 191 бет.
12. Камалова Н.К. Мереке және мәдени сабақтастық // Оңтүстік Қазақстан ғылымы мен білімі журналы. – Шымкент: Альма-матер, 2006. – 102 бет.
13. <http://old.abai.kz/content/zhanabek-zhaksygaliev-tektilik-fenomeni-zhalgasy>
14. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С.Қ. Қазақтың тәлім-тәрбиесі // «MANGIEL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. – Алматы: «Pride Print» баспасы, 1998. – 108 бет.

REFERENCES

1. Dýnaev V.Íý'. Mádeni-tarihi sabaqtastyq jáne jeke adamnyń rýhanı jagynan ózin ózi aıqyndaýy. Ontologıalyq mádeniettiń filosofıalyq negizdemeleri. Alemdik mádeniettaný oı sanasy. On tomдық. 10-tom. Qazaqstannyń qazirgi zamangy mádeniettaný paradıgmalary. – Almaty: Jazyshy, 2006. -494 b.
2. Sýhanov Ivan Vasilevich. Obychai, traditsii i priemstvennost pokolenii. – Moskva: Politizdat, 1976. – 215 str.
3. Nessipbayeva O.Spiritual-Moral Nurture of the Person through Folk Pedagogy//Procedia - Social and Behavioral Sciences(2013). - vol. 93.- 1722 – 1729 p./doi: 10.1016/j.sbspro.2013.10.106
4. Nuradin Gúlhan Bolatqyzy. Órkeniet: dástúr jáne sabaqtastyq. – Almaty: «Qazaq ýniversiteti» baspahanasy, 2006. – 28 bet.
5. Dástúrdiń máni men mańyzy /[http://dasturkb.kz/index.php?option=com_content &view=article&id=496:d-st-rdi-m-ni-men-ma-yzy&catid=88&Itemid=674](http://dasturkb.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=496:d-st-rdi-m-ni-men-ma-yzy&catid=88&Itemid=674).
6. Qazaqstan joly – 2050: bir maqsat, bir múdde, bir bolashaq. Qazaqstan Respýblikasy Prezidenti N.Á. Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy. 2014 jylgy 17 jeltoqsan. – Almaty: Íýrist, 2014. – 5, 6, 8 bb.
7. Nurmuratov S. Ejelgi zamannan búgingi kúnge deiingi qazaq halqynyń filosofıalyq murasy. Jyrma tomдық. 5-tom. Orta gasyrdagy túrki oishyldary. – Astana: Aýdarma, 2006. – 516 bet.
8. Ǵabitov T. H.. Qazaq mádenietiniń rýhanı keńistigi. – Almaty: Raritet, 2013. – 399 bet.
9. <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/357>
10. Qabylova Aina Sagatbekqyzy. Ábý Nasr ál-Farabı men Júsip Has Qajyb Balasagun: tarihi-filosofıalyq sabaqtastyq. – Almaty. – 2010. – 40 bet.
11. Musaev A. Qazaq rýhanıaty: tarihi-filosofıalyq jáne etnomádeni negizder. Almaty: Ofsettik basylym, 2012. – 191 bet.
12. Kamalova N.K. Mereke jáne mádeni sabaqtastyq // Ońtústik Qazaqstan gylımy men bilimi jýrnaly. – Shymkent: Alma-mater, 2006. – 102 bet.
13. <http://old.abai.kz/content/zhanabek-zhaksygaliev-tektilik-fenomeni-zhalgasy>
14. Jaryqbaev Q.B., Qaliev S.Q. Qazaqtyń tálim-tárbiеси // «MANGIEL» halyqaralyq gylımy-kópshilik tarihi jýrnaly. – Almaty: «Pride Print» baspasy, 1998. – 108 bet.

K.K.BEGALINOVA¹, N.K.ALDJANOVA², T.U.YULDASHEV³

*¹Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), E-mail: kalima910@mail.ru*

*²PhD, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), E-mail: nurlykhan.naa@gmail.com*

*³PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), E-mail: al-azhar@mail.ru*

**THE RELATIONSHIP BETWEEN ORTHODOXY AND ISLAM
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AT THE MODERN STAGE**

The current situation of sovereign Kazakhstan shows Islam and Orthodox should exist in the relationship, mutual support. They make a significant contribution to this problem in order to make people of different faiths, different ethnic backgrounds feel comfortable, understand, and realize that representatives of different religions are all the same people who have a single mother, a single beginning. Therefore, they should support each other, help spread this spirituality in society, contribute to the strengthening of the spiritual principles of both the person and society as a whole. Both Islam and Orthodoxy are two powerful pillars on which the entire building of spiritual harmony in our society rests. In that regard much has been done by religious associations, science, and the citizens of the Republic of Kazakhstan much remains to be done. In today's globalizing world, interreligious tolerance, spiritual harmony are the most important components of maintaining and preserving peace and stability between peoples and states.

Keywords: Islam, Orthodoxy, modern world, globalization, harmony, tolerance.

К.К.Бегалинова¹, Н.К.Альджанова², Т.У.Юлдашев²

¹философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры (Қазақстан, Алматы қ.), E-mail:kalima910@mail.ru

*²PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: nurlykhan.naa@gmail.com*

*³PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: al-azhar@mail.ru*

**Қазақстан Республикасындағы қазіргі тандағы
православие мен исламның өзара қатынасы**

Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі жағдайы ислам және православие екі дін өзара байланыста, келісімде болу керектігін көрсетеді. Олардың әр түрлі конфессиялар, этникалық топ өкілдері өзлерін еркін сезіну үшін, бұл өкілдердің тамыры бір халық екендігін түсіну мақсатында едәуір маңызы зор. Сондықтан ислам және православие бір-бірін қолдап, қоғамда осы руханилықтың таралуына, адамның және қоғамның рухани бастамаларын бекітуге септесу қажет. Ислам да, православие де біздің қоғамдағы рухани келісім негізін қалайтын мықты екі өзек болу қажет. Бұл салада діни қауымдастықтар, ғылым, ҚР азаматтарының атқарған істері көп, көп мақсаттың әлі де орындалуы абзал. Заманауи ғаламданған әлемде дінаралық тағаттылық, толеранттылық, рухани келісім халық, мемлекетер арасындағы бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтаудың маңызды компоненттері болып табылады.

Кілт сөздер: ислам, православие, заманауи әлем, ғаламдану, келісім, толеранттылық.

К.К.Бегалинова¹, Н.К.Альджанова², Т.У.Юлдашев³

¹*доктор философских наук, профессор Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан, г.Алматы), E-mail: kalima910@mail.ru*

²*PhD доктор, и.о. доцента Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан, г.Алматы), E-mail: nurlykhan.naa@gmail.com*

³*PhD докторант, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г.Алматы), E-mail: al-azhar@mail.ru*

Взаимоотношение православия и ислама в Республике Казахстан на современном этапе

Современная ситуация суверенного Казахстана показывает, что ислам и православие должны существовать во взаимосвязи, взаимоподдержке. Они вносят значительный вклад в эту проблему для того, чтобы люди различных конфессий, различных этнических принадлежностей чувствовали себя комфортно, понимали, осознавали, что представители различных религий – это все такие же люди, имеющие единую праматерь, единое начало. Следовательно, они должны поддерживать друг друга, помогать распространению этой духовности в обществе, способствовать укреплению духовных начал как самого человека, так и общества в целом. И ислам, и православие выступают двумя мощными столпами, на которых держится всё здание духовного согласия в нашем обществе. Много сделано и религиозными объединениями, и наукой, и самими гражданами Республики Казахстан в том плане, но многое еще предстоит сделать. В современном глобализирующемся мире межрелигиозная терпимость, толерантность, духовное согласие являются важнейшими компонентами поддержания и сохранения мира и стабильности между народами, государствами.

Ключевые слова: ислам, православие, современный мир, глобализация, согласие, толерантность.

Introduction

It should be noted that inter-religious relations in the Republic of Kazakhstan are closely connected with inter-ethnic relations. So if there are any conflicts between ethnic groups and nations, this is reflected in the interreligious relations. In this sense, the source of interethnic relations in Kazakhstan is the relations between peoples and nations in the Soviet Union. French scientist Ernest Renan mentioned, “A nation is one soul and one spiritual principle. Two things that form a unity: one is in the past and the other is in the present... The nation is a great bond of solidarity, it is formed by the consciousness of the sacrifices that we have brought and intend to continue to bring in the future.” [1, p. 64]. The soul of a nation is religion. In the context of globalization, nations and nationalities, especially small ones, are at risk of assimilation by large ones. There is a growing conflict between them, a contradiction not only on a national but also on a religious basis. Conflict is a diverse social phenomenon, which includes many aspects and approaches, for example, conflicts between individuals, groups, countries, nations, etc. Some scientists say that conflicts differ in the number of actors: mass or paired, in duration: short-term or protracted, in volume: global and partial, in the ratio of parties to conflicts: vertical or horizontal, in the nature of manifestations: business, emotional, etc. Kazakhstani researcher A. Kasymov in his monograph “The Republic of Kazakhstan: the policy of overcoming the threats of ethnic and social conflicts” gives a different classification. He distinguishes intrapersonal conflict, interpersonal, intergroup. To this, last he considers the ethno-social conflicts. Definitely, all these conflicts have their causes and the latter are socio-psychological. For example, territorial claims, different positions of social groups in society, which

causes conflict, etc. In addition, the task of the policy of any state is not just to prevent or strangle this conflict, but also to try to prevent it through various kinds of consensus. In order to prevent various kinds of inter-ethnic conflicts, it is important to formulate the right national policies and implement them. First President N.A. Nazarbayev at the IX session of the Assembly of the People of Kazakhstan noted, “Each country due to its ethnic, historical and cultural uniqueness should have its own approach to solving international problems. From here it is very important to study the essence, specificity of interethnic relations in groups” [2].

Today the Republic of Kazakhstan is a stable state. Despite the fact that about 130 peoples and nationalities live in Kazakhstan, there were no acute conflicts on the national basis.

During the collapse of the Soviet Union in Kazakhstan, there were such events that intensified migration processes, which reached its highest peak in 1994. During this period, the Russian population declined by one million seven hundred forty-seven thousand people, or 28%. The number of Germans decreased by six hundred and four thousand people or 63%; Ukrainians - by three hundred and forty-nine thousand people or 39%; Tatars - by seventy-seven thousand or 14%; Greeks - by 73%; Lezgins, Ossetians and other Caucasian nationalities by 60%; Moldovans, Mordvins - by 40% [3].

This kind of migration had an impact on interethnic relations in the Republic of Kazakhstan. Among the reasons why these people left Kazakhstan, the researchers identify mainly four: 1. definition of citizenship; 2. the need to preserve historical roots; 3. the problem of unemployment; 4. fear for the future of their children. In connection with these processes, there was a massive drain of personnel, which could not but have a negative impact on the development of industry and agriculture. Balanced national policy of our state under the leadership of the First President N.A. Nazarbayev allowed solving these difficulties of the transition period.

One of the conditions for the solution of various social and national conflicts was that Kazakhstan became a legal, democratic, secular state. The successful solution of the national problem in Kazakhstan, the creation of an atmosphere of friendship of peoples, inter-ethnic harmony, and unity is a good foundation for the solution of all problems: conflict, non-conflict, between religions, religious confessions and, above all, such major as Islam and Orthodoxy.

Islam and Orthodoxy as two world religions coexist in a single geographical and human space. In the conditions of tsarist Russia, they had almost no contacts, their discrepancy was constantly emphasized, not similarity at any point. Russia was actually declared an Orthodox state, although it was not officially declared. Islam acted generally on suburbs of Imperial Russia, in Central Asia, Kazakhstan, the Caucasus, etc. Therefore, Islam could not act at the level of Orthodoxy, at the level of the state religion. Nevertheless, these two main confessions for several centuries peacefully coexisted on the territory of Kazakhstan. In historical, cultural aspects, they have deep, interpenetrating roots, conditioned by their participation in the common Abrahamic religion. As the religious scholar Samuel Huntington rightly points out, both Islam and Orthodoxy “are monotheistic, which means that, unlike polytheistic beliefs, they cannot easily accept new deities, and both perceive the world dualistically – “we” and “they”. Both are universalist, and each proclaims itself the only true. Both are missionary and are based on the belief that their followers are obliged to convert unbelievers to the only true faith. Since its inception, Islam has expanded its influence through conquest; Christianity, when it had the opportunity, did the same. The concepts of “jihad” and “crusade” are not only similar, but also distinguish these two religions from other major world religions. In addition, Islam, as well as Christianity, as well as Judaism, is characterized by a teleological view of history, in contrast to the ideas of cyclist or static, prevailing in other civilizations” [4, p. 330].

In the conditions of the Soviet Union, they were equal in terms of their status, because the Soviet country officially proclaimed itself a non-religious, atheistic society. After the collapse of the Soviet Union and the establishment of independent Kazakhstan, both religions were declared separate from the state and the latter did not interfere in their existence. However, in the spiritual, philosophical terms, this isolated existence of these religions have been preserved through the faithful themselves, and through the dissemination of religions. Therefore, in their relationship there remained difficulties and lack of understanding of each other, and the complexity of the formation of Islam in Kazakhstan and the functioning of Orthodoxy.

Difficulties and lack of understanding of each other are caused, first, by insufficient research of the solution of the problem of the person, his rights and duties of each of the designated confessions. Islam as a traditional monotheistic religion considers the problem of man in terms of the creative activity of Allah, who created nature, man and the whole world. The obligatory moment of the religion of Islam is the predestination of the fate of man. From the moment of birth, the fate of each person is predetermined and his/her life passes according to the laws of this fate. According to the Quran, a person should lead a righteous, respectable life, adhere to the six pillars of Islam and all his/her life to submit right religious acts, which will allow him/her at the moment of Judgment day to appear before Allah as pure, sinless person, trustworthy by the judges [5]. Islam is very clear about human rights, the rights of men and women, their responsibility for the creation of a family and the upbringing of the younger generation. This interpretation of person allows us to draw attention to the fact that Islam is a peace-loving religion, proclaiming the love of man to God and God to person. In addition, if all Muslims will lead a God-fearing, therefore, peaceful way of life, the spiritual harmony on Earth will have a very strong Foundation, because Muslims today there are more than a billion people.

Orthodoxy has a very strict sequence in carrying out of the principle of theism, the consideration of man as a created being, in a tough, strict adherence to the cult, first seven sacraments, and a clear understanding of human nature. If Western Catholicism shows a certain freedom in the interpretation of certain provisions of the creed, then Orthodoxy is characterized by a strict approach to those provisions that were canonized in the New Testament, in the four Gospels [6]. According to the biblical myth, man was created on the sixth day of creation and initially combined material and spiritual principles. Man is created from the dust of the earth, into which God has breathed an immortal soul. Moreover, from here, the revealed sources say that man is a godlike being; he is the image and likeness of God. Consequently, God is Son is Jesus Christ is the prototype of man, combining both divine and natural, and earthly, and spiritual principles. Therefore, great attention is paid to human actions as an earthly being, to his behavior in society, to his way of life. If this way of life corresponds to the canons of spirituality, it is at the same time a humane, universal way of life. Therefore, to live according to the divine laws, to observe this religious cult means the manifestation of high spirituality. In addition, since such spirituality is represented in Islam, from the very existence of religion, which is the love of God for man, an atmosphere of spiritual harmony is created in society. The atmosphere of spirituality follows logically from the essence of Islam, Christianity and other religions.

Our Kazakhstan is a multi-confessional country, where all world religions and confessions are represented. In addition, if the essence of Islam and Orthodoxy (Christianity) has initially such human character, then such is the essence of any religious direction, large and small, global or national etc. So, if there is the world and consensus between Islam and Orthodoxy, then is inevitable this the world and consensus between all confessions. We have noted this problem mainly theoretically, in terms of building worldview problems of Islam and Orthodoxy, but this fact does not exclude, but, on the contrary, involves a complex, thorny way of forming this kind of relationship. After all, initially, every religion emphasizes the specificity, the peculiarity of its

attitude to God, and this feature is emphasized as the best form of relationship with the supernatural. This inevitably generates some negative attitude towards other Churches and other religions. For example, Orthodoxy can be critical of such areas, which are represented by modern Protestantism to Baptism, Adventists, Jehovah's Witnesses, etc. Both at the level of individual priests and at the level of individual ordinary laity such an attitude was expressed. These statements emphasized that Adventists or Jehovah's Witnesses misinterpreted the Bible and misjudged the seven sacraments in Christianity. Such interpretations, in their opinion, lead to such a contrast between the various Christian movements, which can lead to a greater division between them, not to promote consensus, but to kindle differences, dissimilarity between them. In these circumstances, it is very important that priests, pastors, presbyters, and any clergy speak in favor of the unity of the Christian canons set forth in the Holy Scriptures. Clerics should always emphasize the similarity between different religions not in terms of creed, cult, religious holidays, etc., but in terms of the general interpretation of religion as the love of God for man, the agreement between all faiths. It is necessary to show on concrete facts that any religion contributes to the creation of high spirituality in our country. Once in the magazine "Light of Orthodoxy in Kazakhstan" was published an interesting article that the Orthodox should not look at another believer as the absolute opposite of him. If, for example, it is written in this article, the representative of such religion as Hinduism will claim that the spiritual is primary, the human soul is primary, and then this is the way to unity with Orthodoxy [7]. Such articles and publications act as a bridge in establishing friendship and harmony between religious confessions, strengthen relations between different believers, and emphasize their unity in understanding God and man. In addition, in the end, it further contributes to the strengthening of spiritual harmony between all citizens of the Republic of Kazakhstan and spiritual harmony between Kazakhstan and the rest of the world community.

The Republic of Kazakhstan was the first in the post-Soviet space to propose a Union of different religions and confessions. This Union should act, in the opinion of the leadership of our Republic, a powerful factor in spiritual harmony and strengthening the friendship of peoples within each country. In addition, Kazakhstan in fact showed the vitality, positive guiding spiritual force given the Union of all religions existing on its territory. Kazakhstan held two Congresses of Leaders of World and non-traditional religions. Representatives of more than 300 world organizations, which represented even those religious denominations that do not exist on the land of Kazakhstan, attended the first. In honor of the achievement of such international spiritual harmony there was built a special building, called the Pyramid, *Astana Palace of Peace and Reconciliation*. The world-famous architect Norman Foster designed this unique building. Four sides of it are turned evenly to the four sides of the world, which symbolizes the independent Kazakhstan, the friendly embrace of which is open to representatives of all nations and religions. The second Congress of Leaders of World and non-traditional religions was held in this Pyramid, *Astana Palace of Peace and Reconciliation*. An even greater number of religious leaders attended it [8].

The secular nature of the state implies a dialogue between believers and non-believers, a dialogue between representatives of different faiths. The dialogue is, of course, first, an exchange of views between the parties. "Dialogue as the desire of the communicating parties to jointly clarify the essence of the common cause or common subject area of interest to all of them assumes for its fruitful implementation the fulfillment of a number of conditions by all participants. These conditions can be divided into formal and substantive. Under the formal terms, this refers to the compliance of all participants in the dialogue of basic principles of justice, which can be formulated in the following way. First, it is the principle of freedom of every member of the religious community as a person. For a possible dialogue, this means recognition in each individual, i.e. free and equal partner... secondly, the principle of equality of all before the law. With regard to dialogue, this means that everyone recognizes the General rules of procedure, the rules of public communi-

cation and the agreed rules that will allow everyone to exercise his or her right to be heard. Third, the principle of independence of each citizen. As a formal condition of the dialogue, this principle includes the recognition of the importance not only of the point of view, views, opinions of each speaker, but also the right of everyone to criticize others and adjust their own beliefs" [1, p. 106]. Substantive conditions imply a common subject area or activity. If this requirement is met, the participants of the dialogue should understand the subject of the conversation; respect the opponent, be able to put themselves in his place; adhere to elementary standards of rationality, i.e. be able to express their point of view coherently and consistently [1, p. 107-108]. Dialogue can take place in various forms: meetings, negotiations, interviews, consultations, conferences, discussions and other forms.

In addition, since the Republic of Kazakhstan is a multi-confessional and multi-ethnic, the spiritual life of society is full of many ideas, points of view, representing the specifics of a particular culture, a particular worldview. Therefore, the dialogue acts as a broad exchange of different views generated by scientists, intellectuals, theologians presented in the media and literature. In the course of such an exchange, there is a filiation of ideas, their collision, interpenetration and mutual influence. Thus, the Muslim religion welcomes dialogue. In the Quran, particularly in Surah "al ' Imran", contains many verses about it [9].

First, dialogue is necessary within the Islamic world itself. If the Muslim countries are able to establish a serious and Frank dialogue among themselves, if they are able to isolate the fundamental problems associated with overcoming differences between them, then such a dialogue will be constructive, it will help to intensify positive relations between these countries. In this regard, the Prophet Muhammad said, "A Muslim is like a structure in which one block strengthens another" [10].

It is desirable that the dialogue on religious issues engulfs different segments of the population, not only representatives of different religious denominations, not only the dialogue between state structures and religious organizations, but also the dialogue between believers and non-believers, although the number of believers in Kazakhstan is increasing. However, the layer of unbelievers, atheists, people who recognize only scientific views remains significant. In addition, the statement of opposite points of view on the part of religious organizations and non-believers is relevant. The participation of ideologists, scientists, philosophers, political scientists helps to understand a fact that has not yet become the property of the majority of the inhabitants of our country. We are talking about the recognition of the unity of science and religion, that science and religion have a single object of study, a person, but considered in different aspects and angles. Therefore, science and religion as it complement each other; contributes to the formation of a single holistic worldview, which is a necessary phenomenon of spiritual culture of the XXI century. Moreover, this fact should become the property of both believers and non-believers. Therefore, the dialogue between them should help to bring together the different points of view presented by the subjects of this dialogue. Dialogue between representatives of various faiths, between Islam and Orthodoxy, fundamental and classical Islam, and between various Protestant Churches is also important. They can conduct a dialogue on many issues, including the doctrine in the spirit of the trend of ecumenism aimed at theological and theological rapprochement of denominations. Dialogue between believers and state bodies on the problems of freedom of conscience, freedom of religion and the principles of the secular nature of the state is welcomed. It is necessary to remember that religious organizations have a lot of experience, are carriers of high culture coming from antiquity. Therefore, religion is a powerful factor in creating a positive spiritual atmosphere in society. Hence, both the state and religious associations are interested in the fact that spirituality in society has a highly moral, humanistic character. It should be noted that the contribution made by various religious associations of our Republic in this matter is invaluable. Religious associations make a

certain contribution to the general cultural process in the country. Religion is to some extent the guardian of the cultural heritage of the people and the state. It can enhance this cultural heritage by taking a direct part in the preservation and enhancement of this heritage. We are talking about cultural monuments, mosques and churches, which are being rapidly restored in various regions of our country. Religion is one of the participants in the process, which is called the humanization of society. By virtue of its spiritual nature, it attaches great importance to universal values, i.e. those objects and phenomena that are of a universal nature and are supported not only by the secular state, but also by religion itself. This is a great merit of religious associations, which throughout the long history of their thorny existence have been adherents, supporters of these values, have made a great contribution to the preservation of these values. Finally, religious associations contribute to the development of problems of humanism, universal and on the world stage, since religion is an important factor in the life of any state, the number of believers covers more than half of all mankind on the Earth. Therefore, if within a country, at the level of inter-state relations, at the level of world politics there are phenomena of an anti-human nature, then religious associations, individual leaders take an active part in solving these problems through the organization and holding of various international forums, conferences, round tables, etc. on individual denominations (Islam, Christianity). Such events are organized by religious associations and at the inter-confessional level.

For example, the events of the beginning of the XXI century were reflected and strongly condemned by the leaders of religious movements, especially such events as the outbreak of wars in Iraq, Lebanon, Serbia, etc. It is not about that religious associations, like state structures, can interfere in concrete actions, and that is the point that spiritual power, high moral humanistic qualities of religion, great authority of the Church serve as a powerful tool in the positive solution of these international problems.

Understanding these religions of the current situation, the need for spiritual harmony in the country does not mean that there is no complexity, friction in the development of each of these religions and in the relations between them. In particular, we are talking about the complexity of the formation of Islam in Kazakhstan [11]. Islam is both classical and fundamentalist. For Kazakhstan, the establishment of classical Islam of the era of Prophet Muhammad is preferable. Nevertheless, supporters of the fundamentalist point of view, some of its representatives in our country do not lose hope for the establishment of fundamentalism in Kazakhstan in the form of Wahhabism, Salafi, radical Islam, etc. This creates a special difficulty in the life of Islam, Islamists in our country. Representatives of different directions and interpretations face each other; they sometimes take the form of scholasticism, and sometimes try to get on practical rails. In Orthodoxy itself, there are difficulties, undercurrents, which fever its activity in theoretical and practical aspects. Especially, in practical terms Christianity with alarm refers to new Christian sects and movements that undermine the foundations of classical Christianity. A situation is created when Orthodoxy is much closer to Islam than to some Christian movements and directions. The right way out of this situation is the state policy, the position of the first President N.A. Nazarbayev, which contributes to the formation of spiritual harmony, interfaith peace and understanding. In his book "Ideological consolidation of society as a condition of Kazakhstan's progress", he notes that it is necessary "to counteract attempts to use religious feelings to provoke conflicts in society, to promote positive directions in the activities of religions." [12] These provisions are the basis of the inter-religious policy of our Republic.

Common to Islam and Orthodoxy, as well as to other religions, they are aimed at human. Human is the main subject of all religion. In addition, although man is regarded as a creature created by God, any religion nevertheless very seriously considers the problem of man in terms of his rights, opportunities, his way of life, being with other people. Man in Islam and Orthodoxy his

basic right, the appointment should see that he considers God the Supreme Creator, that his life should take place according to the laws of God, that those instructions that are given in the Holy books are those rules, those laws that the believer observes. At the same time, the Holy books show that the observance of certain rites, cults and holidays is necessary for the implementation of these laws. In the first place, among these elements of religious psychology in the first place put forward prayer, acting as a way of direct communication, the appeal of the believer to God. In addition, the power of this prayer is that the believer actually accepts the basic tenets of the creed and, above all, faith in God as his own conviction. Moreover, it can be noted that the power of any religion is just that it offers this faith to choose freely. There is no violence, no natural determination. Only the will of man himself, only a fervent belief in the existence of the Supreme is the basis for the arrival of man in the bosom of the Church, in the bosom of religion. This is precisely the attraction of religion, its difference from science.

The real life of Islam and Orthodoxy in the XXI century shows that despite all the differences of the creed, cult, psychology, organization, these two religions have much in common. The commonality of their interests, first, is directed at the person, they initially bear in themselves huge all-consuming love of God to the person. This is indeed such a huge psycho-emotional force of religion, which has a positive impact on all sides of the domestic and foreign policy of any state. If we imagine the entire history of Islam and Orthodoxy for thousands of years, we can see how difficult, tragic, difficult this history was, with its ups and downs, triumphs and disappointments. Nevertheless, religion has never changed its main purpose to love a person, to think about a person, to help a person. Whether it is possible to claim that this party of religion, its love to the person, its interpretation of the person corresponds to truth, is confirmed by practice. We can say “Yes” and “No”. “Yes”, because people like the emotional creature in need of such comfort, such a support is religion. In addition, even today, in the conditions of such scientific and technological progress, this desire of the person to have support and consolation amplifies. Moreover, no one can replace religion in carrying out this extremely important task. It should be noted that there is not only a religious interpretation of man, but there is also a scientific understanding of man, i.e. a theoretical, conceptual approach to it, and in addition, there is an interpretation of man from the standpoint of ordinary consciousness. Consequently, neither science nor religion can claim a comprehensive interpretation of the problem of human nature. If religion makes this aspect from the position of transcendent, supra natural, psych emotional, then science gives an approach from objective, systematic, predictive knowledge. We are talking primarily about such sciences as anthropology, primatology, biology, physiology, psychology and sociology. Only thanks to the philosophical approach, the problem of human in scientific terms appears holistic, orderly scientific knowledge.

Conclusion

Summarizing the above, it can be noted that objectively these two religions should exist in the relationship, mutual support at the current situation of sovereign Kazakhstan. They make a significant contribution to this problem in order to make people of different faiths, different ethnic backgrounds feel comfortable, understand, and realize that representatives of different religions are all the same people who have a single mother, a single beginning. Therefore, they should support each other, help spread this spirituality in society, contribute to the strengthening of the spiritual principles of both the person and society as a whole. Both Islam and Orthodoxy are two powerful pillars on which the entire building of spiritual harmony in our society rests. In that regard much has

been done by religious associations, science, and the citizens of the Republic of Kazakhstan much remains to be done. For this purpose, in particular, must “contribute to the spread of inter-religious tolerance among youth and its dynamic perception of human values; to integrate the practice of dialogue between civilizations and religions into curricula at all educational levels to help young people to respect and accept religious and cultural difference without hostility” [13]. In today's globalizing world, interreligious tolerance, spiritual harmony are the most important components of maintaining and preserving peace and stability between peoples and states.

REFERENCES

1. Mejdýnarodnaia politicheskaia konferentsiia «Natsiia, religiia - pravoslavie i novye evropeiskie realii». Afiny, 17-19 apreliia 2005 g. Doklady. Afiny, 2006.
2. Nazarbaev N.A. Drýjba i doverie nashe - glavnoe bogatstvo.// Kazhstanskaia pravda. 16.1 1.2002.
3. Sadovskaia E. Kazahstan v Tsentralnoaziatskoi migratsionnoi sýbsisteme // Demoskop. Weekly. - № 415 – 416. – 22 marta - 4 apreliia 2010.
4. Hantington S. Stolknovenie tsivilizatsii / S. Hantington; Per. s angl. T. Velimeeva. Iý. Novikova. – M: OOO «Izdatelstvo AST», 2003. – 603 s.
5. Quran Kárim. Maǵynalar men túsindirmeleriniñ / tápsiriniñ/ áydarmasy. - Almaty, 2013. 776 b.
6. The New Testament Canon and Apocrypha in the Orthodox Tradition: The Tension between Uniformity and Diversity // <https://nz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/01/tsalampouni-the-new-testament-canon-from-the-orthodox-perspective.pdf>
7. Metropolichii okrýg v Respýblike Kazahstan. Ofitsialnyi sait // <https://prtvor.kz/>.
8. Sezd liderov mirovyh i traditsionnyh religiia // <http://www.religions-congress.org/>
9. Towards Understanding the Quran. Surah “Ali 'Imran 3: 156-161”, <https://quran.com/3>
10. Hadisy Proroka Mýhameda // <https://islam-today.ru/veroucenie/hadisi-muhameda/>
11. Omelicheva M. Islam in Kazakhstan: A survey of contemporary trends and sources of securitization // Central Asian Survey. 2011. № 30 (2). pp. 243-256.
12. Nazarbaev N.A. Ideinaia konsolidatsiia obestva – kak ýslovie progressa Kazahstana. – Almaty: FPI «Kazahstan XXI v.», 1993. – 32 s. 2.
13. Reshenie liderov mirovyh i traditsionnyh religiia, primatoe na II Sezde liderov mirovyh i traditsionnyh religiia v Astane // Kazhstanskaia pravda. – 2006. – 14 sentiabriia. - № 211.

А.С.САТЫБАЛДИЕВА¹, М.Б.ИСАХАН²

¹*PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: gulmaral23@mail.ru*

²*PhD доктор, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: alash_ordabasy@mail.ru*

ИМАМ АҒЗАМ ӘБУ ХАНИФАНЫҢ ӨМІРІ, ФИҚҲТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ӘДЕТ-ҒҰРЫПҚА ҚАТЫСТЫ ҰСТАНЫМЫ

Орталық Азияда мың жылдан бері фиқһ ілімі бойынша доминант саналатын ханафи мәзһабының негізін салушы Имам Ағзам Әбу Ханифаның мұсылман әлеміндегі орны ерекше екені белгілі. Мақалада оның өміріне қысқаша тоқтала келіп, оның діни тұлға болып қалыптасуына әсер еткен орта, әсіресе фиқһтық көзқарастарына ықпал еткен Куфа ғұламалары мен әһли-Рай діни мектебі туралы ғылыми байламдар жасалынады. Сонымен қатар, ханафи мәзһабы бойынша жергілікті әлеуметтік, экономикалық, мәдени алғышарттар мен әдет-ғұрыптарға сай құқықтық үкім беру әдіснамасының болуы, бұл мәзһабтың әлемде кең қанат жаюына екпінді ықпал етті. Осыны негізге алып, мақалада Имам Ағзам Әбу Ханифаның фиқһтық көзқарастарындағы әдет-ғұрыптың орны мен рөлі, мұсылман құқығы бойынша әдет-ғұрыптың категориялары, ханафи мәзһабындағы әдет-ғұрыппен үкім шығарудың өлшемдері туралы ой-пікірлер айтылады.

Кілт сөздер: ислам, фақһ, мәзһаб, иjtihad, үкім, шарифат, сот, қазы, кияс, урф, әдет, хила, рай, рисала.

A.S.Satybaldiyeva¹, M.B.Isakhan²

¹*PhD doctoral student, Egyptian University of Islamic Culture Nur Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), E-mail: gulmaral23@mail.ru*

²*PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), E-mail: alash_ordabasy@mail.ru*

The Life of Imam Agzam Abu Hanifa, and the Foundations of the Theological Views and Principles of Him Regarding Tradition and Customs

The article examines the special place of Imam Agzam Abu Hanifa in the Muslim world, the founder of the Hanafi madhhab which is a theological school that has been dominant in Central Asia for centuries. Along with a brief review of his life, the article also contains scientific conclusions regarding the environment, which influenced the formation of Abu Hanifa as a religious person, especially those influencing his theological views of the Ulema of Kufa and the theological school of Ahl al-Rai.

The presence of local social, economic, cultural backgrounds, and the methodology of judging in accordance with traditions and customs, stimulated the very widespread dissemination of this madhhab in the world. Based on this, the study reflects ideas and judgments about the role and place of customs and traditions in the theological views of Imam Agzam Abu Hanifa, as well as on measures for making the Shariah decision in accordance with customs and traditions in the Hanafi madhhab.

Keywords: Islam, faqih, mazhab, ijihad, judgment, sharia, judgment, kazi, kiyas, uf, tradition, heal, ray, risale.

А.С.Сатыбалдиева¹, М.Б.Исахан²

¹PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г.Алматы), E-mail: gulmaral23@mail.ru

²PhD доктор, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г.Алматы), E-mail: alash_ordabasy@mail.ru

Жизнь Имама Агзама Абу Ханифы, основы формирования его богословских (фикх) взглядов и принципы относительно традиций и обычаев

В статье рассматривается особое место Имама Агзама Абу Ханифы, основателя ханафийского мазхаба, богословской школы, которая на протяжении веков являлась доминантом в Центральной Азии, в мусульманском мире. Вместе с изложением краткого обзора его жизни, также приводятся научные умозаключения относительно окружающей среды, которая повлияла на становление Абу Ханифы религиозной личностью, особенно, повлиявших на его богословские воззрения улемов Куфы и богословской школы Ахль ар-Рай.

Также в статье говорится, о том, что наличие местных социальных, экономических, культурных предпосылок, и методологий судейства в соответствии с традициями и обычаями стимулировало весьма широкое распространение данного мазхаба в мире. Основываясь на этом, в исследовании отражены идеи и суждения о роли и месте обычаев и традиций в богословских взглядах Имама Агзама Абу Ханифы, а также о мерах принятия шариатского решения согласно обычаям и традициям в ханафитском мазхабе.

Ключевые слова: ислам, факих, межаб, иджитхад, суждение, шариат, суждение, казы, кияс, уф, традиция, хилал, рай, рисале.

Алғашқыда ислам діні Араб түбегінің Мекке және Мәдина қалалары орналасқан Хижаз аймағына таралды. Ислам дінінің пайғамбары Мұхаммедтің (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) басқаруындағы мемлекет Құран мен сүннетті басшылыққа ала отырып, осы өңірдің қоғамдық қатынастарын реттеуді іске асырды. Бірақ, кейін жаңа дінді таратушылар Араб түбегінің Йемен, Хадрамут, Йамама, Тихама, Хайбар және өзге де өңірлерін де ислам мемлекетіне бағындырды. Солардың бірі Араб түбегінің солтүстігіндегі Ирак аймағы еді. Бірақ, Ислам діні таралған жаңа өлкелерді басқару мен ондағы қоғамдық қатынасты реттеуде мұсылман құқығының (фикһ ілімі) жаңа аспектілері ортаға шықты.

Әли (р.а.) билік құрған 656-661 жылдары Ирактағы Куфа қаласы халифаттың астанасына айналды. Куфа қаласындағы әлеуметтік, экономикалық, мәдениет пен діни ахуалдың Хижаз қалаларынан анағұрлым ерекшеліктері бар еді. Географиялық өзгешелікке байланысты мұнда Хижазға тән емес өндіріс көздері бар-тын. Тіпті, Куфада Пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сүннетінде қарастырылмаған қоғамдық қатынас түрлері де бар болатын. Осы кезде мұсылман заңгерлеріне (факих) Құран мен сүннетті негізге ала отырып, жаңа кеңістіктің алғышарттары ескерілген рационалды құқықтық үкімдер шығаруға деген қажеттілік туындады. Осы қажеттілікті сезініп, ақыл мен қисынды қолданып, батыл құқықтық үкімдер шығарған мұсылман заңгері – Имам Ағзам Әбу Ханифа еді.

Мың жылдан астам уақыттан бері Орталық Азияда қоғамдық қатынастар (муаламат) мен құлшылық жасау (ғибадат) және қылмыстық үкім (уқудат) беру негіздері ханафи фикһымен реттеліп келеді. Осы тұрғыдан алғанда, ханафи фикһының негізін салушы Имам Ағзам Әбу Ханифаның өмірі мен ол оқыған мектептер және оның құқықтық көзқарастарының қалыптасу тарихын зерделеуде зерттеушілердің тұжырымдалған әрі ғылы-

ми сарапталған ой-қорытындыларының құндылығын талдау және ашып көрсету аса маңызды.

Біз осы зерттеуімізде көздеген мақсатымызға қол жеткізу үшін Имам Ағзам Әбу Ханифа өмір сүрген орта, оның ұстаздары мен оған әсер еткен Куфа мектебінің ерекшеліктері, ханафи мәзһабындағы әдет-ғұрыппен құқықтық үкім берудің өлшемдері, фикһ ілімінде исламнан өзге мәдениеттің құндылықтарын бағалаудың алғышарттарының мәнін ашу, түсіндіру, ханафи мәзһабының негізгі қайнар-көздерінің мазмұнын ашуды көздедік. Ол үшін тарихи-хронологиялық, логикалық және танымдық, жүйелеу әдістері, сонымен қатар, жалпы ғылыми зерттеу және дінтанулық, саяси ілім мен құқық тарихын зерттеу әдістері, кросс-мәдени талдау, т.б. әдістер қолданылды. Басқаша айтқанда, ғылыми ақпаратты талдауда объективті ақиқатқа жету, жалпы мемлекеттік даму, адам құқықтарының құрметтелуі көзқарасының басым болуын назарда ұстадық.

Әбу Ханифа Нуман ибн Сәбит (699-767) – көрнекті Ислам ғалымы, атақты сүнниттік төрт мәзһабтың бірінің негізін қалаған мужтаһид. Ол көзі тірісінде-ақ асқан білімдарлығы үшін «Имам Ағзам» деген лақап атты иеленді [1, 127-б.]. Оның Ханифа атты қызы немесе ұлы Хаммадтан басқа баласы болмаған. Десе де, жазу үшін сия сауытты (ирактықтар жазу-сызудағы керек-жарақты «ханиф» деп атайтын) әрдайым жанынан тастамай алып жүргені үшін, сондай-ақ, әрдайым хақ сенімнің (ханиф) жоқтаушысы болғаны үшін жұрт оны «Әбу Ханифа» деп атады.

Әбу Ханифа 699 жылы ғылым мен мәдениеттің және діни-саяси қозғалыстардың орталығына айналған ислам халифатының астанасы Куфа қаласында дүниеге келді. Оны нәсілін парсы, түрік, набатей [2, 390-б.] деген әр түрлі көзқарастар бар. Имам Ағзамның әкесі Сәбит бай саудагер еді. Сәбит жас күнінде төртінші халиф Әли ибн Әбу Талибпен кездеседі. Сол сәтте төртінші халиф Әли ибн Әбу Талиб (р.а.) Сәбиттің ұрпағы үшін дұға-тілек жасаған еді [3, 2-б.].

Имам Ағзам саудагердің отбасында дүниеге келгендіктен бала күнінен мата сатып, сауда-саттық жасады. Әбу Ханифа жастық шағында Құран Кәрімді жаттады. Имам Асимнан қырағат ілімін үйренді [4, 405-б.]. Кейбір сахабаларды көріп, олардан хадис риуаят етті. Мысалы, Әнәс б. Мәліктен *«Ілім үйрену әрбір мұсылманға парыз»* [5, 17-б.] деген хадисті риуаят еткен еді.

Әбу Ханифа табиғин ғұламалардың соңынан еріп, олардан білім алды. Табиғин ұстаздарының арасында Хаммад ибн Әби Сүлейменнің (737 ж.қ.б.) ғылыми мәжілістеріне қатысып, басқа ұстаздарға қарағанда оны өзіне көбірек өнеге тұтты. Хаммад ибн Әби Сүлейменнен он сегіз жыл сабақ алды. Силсиласына келер болсақ, Хаммад, Ибраһим ән-Нәхиғи және Шабиғиден, олар қазы Шурайх, Мәсрук, Алқамә және Әсуадтан, олар Абдуллаһ ибн Мәсғуд және әзіреті Әлиден сабақ алған еді [6, 68-б.]. Яғни, Имам Ағзам Әбу Ханифаның фикһ ілімінің силсиласы Пайғамбарға (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) дейін барып тірелетін.

Әбу Ханифа ғұмыр бойы үздіксіз білімін жетілдірді. Ол өзінің дәуіріндегі ғұламалардың мәжілістеріне қатысып, олармен әрдайым жылы қарым-қатыныста болды. Мысалы, атақты Жағфар Садық пен (765 ж.қ.б.) Имам Ағзам өле-өлгенше пікірлес болып, қоян-қолтық араласты. Халық арасында екі ғұламаның да тақуалығы әрі қарым-қатынасы туралы аңыз әңгімелер кең таралған [6, 77-78-бб.]. Имам Ағзам Әбу Ханифаның әһли-байтқа (Пайғамбар әулеті) құрметі жоғары болғанмен, оның ілімінде шиғалық элементтер мүлде жоқтын.

Әбу Ханифа ислам халифатында саяси, кәламдық, фикһтық қайшылықтар күшейген күрделі кезеңде өмір сүрді. Ол өмір сүрген уақытта шиға, харижи, муғтазила және т.б. діни-саяси топтардың қозғалысы асқынып, мұсылман әлемінің біртұтастығына сына қаға бастады.

Мысалы, харижилер иман мен амалды тұтас деп қарастырып, осының негізінде күнәһарды немесе діни амал етпеген мұсылмандарды кәпірге шығарды [6, 107-115-бб.]. Кәпір деп санаған адамдарын қатаң жазаға кесіп, мұсылман қоғамында қанды бүліктердің орын алуына түрткі болды.

Имам Ағзам Әбу Ханифа мен өзге діни секталардың арасында көптеген таластартыстар орын алды. Әсіресе, Құран мен сүннеттің захиріне (сыртқы мағынасы) көбірек мән беретін харижилермен оның арасында көптеген пікірталастар өрбіді. Сондай пікірталастың біріне назар аударар болсақ:

Әбу Ханифаның ешбір адамды күпірлікпен айыптамайтынын естіген харижилер кәріне симай ашуға булығып, олардың ішінен жетпіс жендет сайланып, имамның басын алу үшін Куфаға аттанады. Қылыштарын жалаңдатып салып жетіп келген харижилер Имам Ағзамды көрген жерден:

- Әй, үмбеттің қас дұшпаны! Біз сені қойша бауыздап, қаныңды шашқалы келіп тұрмыз. Сенің жаныңды алу жиһадтың абзалы. Өйткені, сен біздің жетпіс жылдық жауымызсың, – деп дүрсе қоя береді.

Әбу Ханифа еш саспастан:

- Алдымен менімен сөз таластырып көріңдер, - дейді.

Харижилер қылыштарын қынабына салмастан:

- Онда мына сауалымызға жауап бер. Мешіт алдында екі мәйіт жатыр делік. Оның бірі еркек арақ ішіп қайтыс болған. Екіншісі зинадан жүкті болып, өзіне қол жұмсап, қайтыс болған әйел. Осы екеуі кәпір ме, әлде мұсылман ба?

Имам Ағзам кідірместен өздеріне қарсы сауал қояды.

- Олар қай топқа жатады? Яһудилер ме? Әлде Христиандар ма? Мүмкін мәжусилер ме? Бәлкім пұтқа табынушылар шығар?

- Жоқ, ол екеуі бұлардың ешқайсына жатпайды.

- Онда олар кімдер еді?

- Олар мұсылман болатын.

- Сіздер маған қойған сұрақтарыңызға өздеріңіз жауабын бердіңіздер.

- Қайтіп, қалайша?

- Сіздер жаңа ғана олардың мұсылман екендігін мойындадыңыздар. Ендеше, мұсылмандар қатарындағы адамды қалайша кәпір санайсыздар?

Сөзден оңбай ұтылған харижилер:

- Ол екеуі жаннаттық па, әлде тозақтық па? – деді дес бергісі келмей.

Имам Ағзам:

Олар туралы мен Ибраһимның олардан ары ауыр күнә істегендерге айтқан сөзін айтайын. Ол: «Маған ергендер мен қарсы келгендерді айтар болсам, Раббым, сен өте мейірімді әрі кешірімдісің», деген. Ал Иса: «Оларды азаптасаң, олар сенің құлдарың. Кешірсең, сен кешірімшіл әрі ұлысың, хақимсың», – дейді. Нұх: "Саған қор кісілер ерді деп, иман келтірейік пе?", десті. Ол: (Нұх): "Олардың не істегендерін білмеймін" деді. Егер сезетін болсаңдар, олардың есебі Раббыма тән.» "Иман келтіргендерді қумаймын." (Шұғара, 111-114). Тағы да Нұхты сөйлетейін: «Мен сендерге: «Жанымда Алланың қазыналары бар демеймін де көместі (иманы бар не жоқ екенін) де білмеймін. Мен бір періштемін де демеймін. Сондай-ақ көздеріңе ілмейтіндерге: «Алла әсте жақсылық қылмайды» демеймін. Алла олардың ішіндегілерді (иманы бар не жоқ екенін) жақсы біледі. Ол уақытта мен залымдардан болармын» (деді.) (Һұд, 31).

Имам Ағзамның Құран аяттарынан дәлел келтіруі, харижилердің шемен көңілін елжіретіп жіберді. Олар дереу тәубеге келіп, әһлі сунна ақидасына бет бұрады [7, 156-157-б.]. Аталмыш пікірталастан Имам Ағзам Әбу Ханифаның Құранның ахқам аяттарынан (үкім

аяттар) қалай құқықтық норма (истинбад) жасау керектігін игерген асқан білімпаз ғана емес, тапқырлық пен сот прецеденті өнерін терең меңгерген дана заңгер екенін байқауға болады. Ислам шарифатында бұл әдіснама «хила-й шария» (айла-шарғы) деп аталады.

Жалпы, қазақ халқының әдет заңындағы билердің сот прецедентіне негізделген тапқырлық пен даналыққа сай үкім кесуі Имам Ағзам қолданған хила әдісімен жан-жақты сабақтасады. Кеңес дәуірінде Исламды құндылық ретінде мойындауға шектеу қойылғандықтан, құқықтанушылар әдет-ғұрып заңының түп-негізін басқа қайнар-көздерден іздеуге мәжбүр болды. Ал, шындап келетін болсақ, билердің даналықпен үкім беруіне – Ханафи құқығындағы хилай-шария әдіснамасы әсер еткен еді. Демек, қазақтың би-қазылары хилай-шария (айла-шарғы) әдіснамасына жүгінген болса, онда біз дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарымызды Ханафи мәзһабымен тығыз байланысты деп айта аламыз [7, 157-158-бб.].

Имам Ағзам Әбу Ханифаның шарифатқа теріс амал еткен адамды күпірге шығармауының себебі, оның пайымынша, тілмен иман келтіріп (ихрар би-л-ли-сан), оны жүрекке бекіткен (тасдиқ би-л-қалб) адам мумин саналады [8, 83-б.]. Бірақ, амал етпеген кәпір болмағанмен, күнәһар болып есептелді. Өзінің бұл ой-тұжырымына Құран мен сүннеттен және ақыл-ой тұрғысынан көптеген дәлелдер келтірді. Осындай көзқарасты ұстануына байланысты Әбу Ханифа харижилермен ұдайы пікірталастырды. Сондай-ақ, Имам Ағзам ғұмырының белгілі бір кезеңін харижилермен қатар шиғаның ғулат топтары, муғтазила, муржийа, дәхри және т.б. діни топтармен күресуге жұмсады.

Куфа қаласының әміршісі ибн Хубайра 747 жылы эмауилердің билігін нығайту мақсатында Әбу Ханифаны бас қазылыққа шақырады. Бірақ Әбу Ханифа саясатқа араласқысы келмеді. Осы ұстанымына байланысты қуғынға ұшырады. Біршама уақыт Меккеге барып, бой тасалады. Халифат билігін 751 жылы аббасилер қолға алған кезде Әбу Ханифа Куфаға қайтып оралды. Алайда, халифа Әбу Жағфар 754 жылы Әбу Ханифаны Бағдаттың бас қазысы қызметіне шақырды. Жаңа биліктің өктем саясатын ұнатпаған Әбу Ханифа бұл ұсыныстан бас тартады. Халифа Әбу Жағфар айтқанына көнбеген ғұламаны зынданға салады. Әбу Ханифа ауыр азапқа төзе алмай 767 жылы көз жұмады. Оның жаназасын шығарған күні Бағдаттың көшелері нөпір халыққа толады. Әбу Ханифаның жаназасына елу мыңнан астам адам қатысқан еді [9, 105-106-бб.]. Жалпы, Имам Ағзам Әбу Ханифа саясаттан өзін алшақ ұстайтын, ғұмырын ілімге арнаған дегдар жан болатын.

Әбу Ханифа ғылымға берілген жан болғандықтан, ол көзі тірісінде-ақ «Ұлы Имам» деген атаққа ие болды. Сол дәуірдің ұлы мужтаһидтері оның фикһ іліміндегі алар орнын ерекше жоғары бағалады. Мысалы, Имам Малик: «*Әбу Ханифа, саған мына тіректің алтын екендігін айтса, оны сөзсіз дәлелдеп береді*» деген еді. Ал, Имам Шафиғи: «*Барлық адамдар фикһта Әбу Ханифаның отбасының мүшелері болып саналады*» деген болатын. Осы себептен де имам Шафиғи (820 ж.қ.б) Имам Ағзамды өзінің ұстазы деп санады.

Әбу Ханифа шарифат ілімінде Құран мен сүннеттен кейін рационалистік ойлауды жақтап, діни және құқықтық мәселелерде ақыл-ой мен қисынға негізделген әдістерді қолдануды батыл қолдады. Оның бұл қадамға баруына сол дәуірдің һәм ол өмір сүрген ортаның сұранысы итермелеген еді. Фикһ іліміндегі ижтиһад түсінігінің дамуына елеулі үлес қосты. Ол даңқты сахаба Абдуллах ибн Масғудтың ижтиһад теориясын тереңдетті. Мазмұндық тұрғыда ескі мен жаңа құндылықтардың ортақ байланыстарын жоққа шығармайтын қағидаларды ортаға қойды. Оның фикһ ілімінің теория-методологиясын Құран мен сүннетке негізделген антропоцентристік мазмұн құрады. Осылайша Имам Ағзам Әбу Ханифа Құран мен сүннеттен нәрленетін сара жол салуымен Мәдина (әл-әһлі-хадис) мектебінен бөлек өзіндік әдіснамасы бар фикһ мектебін (әл-әһлі рай) қалыптастырды.

Пайғамбарымыз (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) көзі тірісінде Мәдина мен Хижаз аймағына тән рухани және қоғамдық қатынас мәселелеріне өзінің сүннетімен үкімдер

берген еді. Аталмыш өңірдің мәселелері Алла Елшісінің (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сүннетімен шешім тапқандықтан, ол аймақтың тұрғындары үшін жаңа ижтиһатқа деген қажеттілік болған жоқ. Ал, Имам Ағзам өмір сүрген Куфа қаласы және Ирак өңірінің діни, әлеуметтік, экономикалық, саяси ахуалы мүлде бөлек еді. Ирак – Исламға дейін бірнеше діндер мен өркениеттердің тоғысқан жері болатын. Куфаның экономикалық ахуалы, ондағы қалыптасқан қоғамдық құрылыстың Мәдинадан едәуір өзгешелігі бар еді. Осы кезде мұсылман ғұламалары бейтаныс жаңа мәселелерге қияс (аналогия) және истихсан (екі жақсының қолайлысын таңдау) жасаумен үкімдер шығарып, қоғамдық қатынасты реттеуді қолға алды. Ғұламалардың осы бастамасының көшбасында фикһ ілімінде Құран мен сүннетке сай рационалистік ойлауды жетілдірген Имам Ағзам Әбу Ханифа тұрған еді.

Негізінде, уақыт пен кеңістікке қарай үкімдердің өзгеруі Пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) дәуірінде де орын алған жағдай еді. Мұхаммед (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) 622 жылы Мәдинаға көшіп келгенінде ондағы қала тұрғындары болып табылатын Әус пен Хажраз араб тайпаларымен, сондай-ақ, Қайнұқа, Нәдір, Құрайза атты яһуди тайпаларымен бір қалада бейбіт өмір сүру, сырттан жау келсе, бірлесіп қорғану, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық және діни мәселелерді реттейтін 47 баптан тұратын «Мәдина конституциясы» құжатын жасаған еді. Алайда, келісім түзген тараптар арасында орын алған сенімсіздіктер мен сатқындықтардың кесірінен «Мәдина конституциясының» яһудилерге қатысты құқықтық нормалары 625 жылы «Ор» соғысынан кейін күшін жойды [10, 82-б.]. Яғни, Имам Ағзам Әбу Ханифаның әлеуметтік, экономикалық, мәдени тұрғыдан алғанда Мәдинаға ұқсамайтын Куфа қаласының алғышарттарына сай фикһтық жаңа үкімдер беруі, фикһ ілімінің негіздеріне қайшы емес еді.

Әбу Ханифаның фикһтық көзқарастары көптеген мұсылман ғалымдарының қолдауына ие болды. Ол тынымсыз еңбектенуінің арқасында «мужтаһид фи шәрғ» (шариғаттың негізін салушы заңгер) дәрежесіне көтеріліп, даңқы төрткүл әлемге тараған ханафи мәзһабының негізін қалады. Өзінің телегей-теңіз ілімімен миллиондаған мұсылмандардың Хақ жолымен қауышуына ықпал етті. Оның мәзһабын ұстанушылар дүниенің барлық аймағында кездеседі. Жаһандағы әһлі-сүннет қауымының басым бөлігі Ханафи мәзһабын ұстанады.

Шынтуайтында, Имам Ағзам негізінен фикһ мәселелерімен тәжірибелік тұрғыда көбірек шұғылданды. Әйтсе де, ол ақида және фикһ ілімі бойынша бірнеше рисала жазып қалдырды. Оның ақида және фикһ мәселелеріндегі ой-тұжырымдары шәкірттері тарапынан жинақталып, кітап болып басылды.

Әбу Ханифаның еңбектері:

1. Әл-Фикһул-акбар;
2. Әл-Фикһул-әбсат;
3. Әл-Алим уәл-муттааллим;
4. Әр-Рисала;
5. Әл-Уәсия;
6. Муснәду-Әбу Ханифа;
7. Әл-Қасида әл Кафия ән-Нуғмания фи мәдхин-Нәби;
8. Мужәдәла ли әхәдид-Дәхрини [11].

Ханафи мәзһабының негізгі кітаптарына Имам Ағзам мен Әбу Юсуф және Имам Мұхаммедтің фикһ мәселелеріндегі ижтиһаттары енгізілген. Аталмыш жинақтардағы деректер тауатир жолмен жеткізілген. Бұл кітаптарды «заһир-у риуая» деп атайды. «Заһир-у риуая» кітаптарының саны алтау:

1. Әл-Асл. Имам Мұхаммед жинақтаған бұл кітапта Әбу Ханифа мен Әбу Юсуфтың фикһ тармақтарына қатысты көзқарастары келтірілген және Имам Мұхаммед өзінің де ижтиһадтарын қосқан.

2. Әл-Жамиғу-с сағир. Аталмыш кітапта фикһтағы мың бес жүз екі мәселе қарастырылған. Оның ішінде даулы (ихтиләф) деген жүз жетпіс мәселеге тоқталып өткен. Екі мәселеде ғана қияс пен истихсан айтылған.

3. Әл-Жамиғу-л кәбир. Бұл кітапта фикһ мәселелеріне түсіндірмелер мен талдаулар жасалған.

4. Әс-Сияру-с сағир. Аталмыш еңбекте мемлекетаралық жалпы құқықтар баяндалған.

5. Әс-Сияру-л кәбир. Бұл еңбек «әс-Сияру-с сағирдің» жалғасы болып есептеледі.

6. Әз-Зиядат уә Зиядәту-з зиядат. Алдыңғы кітаптарда қамтылмай қалған түсіндірмелер мен талдаулар жасалған.

«Заһиру-р риуая» кітаптарына әл-Хақим әш-Шәһид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Мәрзәуи қысқартып «әл-Кәфи» және әс-Сарахси «әл-Мәбсут» атты отыз екі том кітаппен шәрх жасаған.

Ханафи мәзһабында «заһир-у риуая» секілді деректері тауатир емес жолмен жеткізілген кітаптар «надиру-р риуая» деп аталады. Оған Имам Мұхаммед жинақтаған «әр-Раққит», «әл-Кәйсаният», «әл-Харуният», «әл-Хиләл уә-л мәхариж» секілді кітаптар жатады.

Ханафи мәзһабындағы «заһиру-р риуая» және «надиру-р риуаядан» өзге де маңызды еңбектердің қатарына мына кітаптар жатады:

1. Бәдаиу-с Сәнағи (Қасани)
2. әл-Ғидая (Марғинани)
3. әл-Әсрар (Дабуси)
4. Фәтху-л қадир (Кәмаләддин Ибну-л Хумам)
5. Тәбиину-л Хақайқ (әз-Зәйләғи)
6. әл-Бахру-р Раик (ибн Нужәйм)
7. Радду-л Мухтар (ибн Абидин) [6, 223-б.].

«Ғұрып» (урф) араб тілінде «жақсы, игі, білу, тану, ақыл мен дін жақсы деп таныған нәрсе, ұстаным, жылқының жалы, әтештің үкісі, шың, толқын, сабыр» және т.б. мағыналарды білдіреді. Ал, фикһ ілімінде «ғұрып» деп мұсылман қауымының дәстүріне айналған ізгі амал мен кестелі сөзді айтамыз [12, 215-б.].

Алла Тағала Құран кәрімде: *«Бір-біріңді танып білулерің үшін Біз сендерді ұлттар мен ұлыстар етіп жараттық»* (Хұжурат, 13) деп бұйырады. Әрбір ұлтты бір-бірінен ерекшелейтін тілі мен түрі ғана емес, оның әдет-ғұрпы мен мәдениеті екені белгілі. Демек, бұл жерде Ұлы Жаратушы ұлттар мен ұлыстарды бір-бірінің әдет-ғұрыптары арқылы да тануға шақырғанын түсінуге болады.

Алла Елшісі де (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын): *«Мұсылмандар дұрыс деп таныған кез-келген ізгі ниеттегі іс-әрекет жақсы деп саналады»* (Ахмад ибн Ханбал, Муснад) деп ескертіп, мұсылман үмбетін ізгілікке айналған әдет-ғұрыптарды екіленбестен қабылдауға шақырған.

Фикһ мамандары Құран мен Сүннетке қайшы емес әдет-ғұрыптармен үкім береді. Бір мәселеге қатысты «наста» нақты үкім болмай, оны шешудің дұрыс жолы әдет-ғұрыпта болған болса, ол үкім ретінде қабылданады. Осы ретте әдет-ғұрыптар сахих (дұрыс) және фасид (бұрыс) болып бөлінеді. Сахих әдет-ғұрыптарда Құран мен сүннетке қарама-қайшылық болмайды. Ал, фасид әдет-ғұрыптар Құран мен сүннетке қайшы болып келеді [13, 369-б.].

Шынтуайтында, дін мен дәстүрдің қақтығысы мен сабақтастығының ізін қуалап барсақ, бұл мәселенің бастауы сонау ықылым замандағы Пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сүннетіне барып тіреледі. Алла Елшісі (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) жаһилиет дәуіріндегі арабтардың ескі салт-жораларының Хақ дінге қайшы келетінін қолданыстан шығаруға жарлық шығарған еді. Мысалы, арабтардың пұттарға тағзым ету

мерекесі, пұттарға арнап құрбандық шалу, жындарға сыйыну, қаһиндерге (сәуегей) жүгіну, қыздарды тірідей жерлеу, өлікті жоқтап бет тырнап, шашты жұлу, бәдел неке жасау, мәуланы хұрмен тең санамау, қылмыс үшін тайпалық жауапкершіліктің болуы және т.б. дәстүр болып жалғасқан сауда-саттықтағы түрлі әділетсіз жоралғылар мен пайыздық келісімшарттарға қатаң тиым салған болатын. Ал, арабтардың Ислам негіздерімен қабысатын әдет-ғұрыптары мен құнды дүниелеріне тиіспеген еді. Қайта, арабтардың ізгі әдет-ғұрыптарының қолданыста болуын құптаған [14, 423-б.].

Айталық, исламнан бұрынға дәуірде Меккені зиярат етушілердің мүддесін қорғайтын Құрайыш тайпасының «Хилфул-фудул» қоғамдық ұйымының бекіткен ережесі бар болатын. Хақ Елшісі (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) пайғамбар болмастан алдын осы ереженің сақталуын қадағалайтын құзырлы топтың мүшесі болған еді. Кейін Алла-Тағаладан мұғжиза беріліп, пайғамбар болған шағында: «Қазір де сондай ұйым құрылса, қайта мүшесі болуға әзір едім» деп «Хилфул-фудулді» қимастықпен есіне алған-ды [10, 27-б.]. Салт-дәстүрдің жақсысы мен жаманын айыратын дінімізде Пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) негізін салған осындай електің болуына байланысты кейінгі ғұламалар құқықтық үкім берудің «урф» (ғұрып) әдіснамасын қалыптастырды.

Мұсылман құқығында белгілі-бір қауымның қоғамдық қатынасты Исламға қайшы емес негізде реттеуші әдет-ғұрыптары құқықтық үкім берудің негізі бола алады. Әдет-ғұрыпты құқықтық үкім берудің түпдерегі ретінде қалыптастырған негізінен Имам Ағзам Әбу Ханифа болатын [15, 196-б.].

Ислам фақиһтері әдет-ғұрып арқылы бекітілген үкімдерді Құран мен сүннетте бекітілген үкімдер тәрізді қабылдаған. Әдет-ғұрыппен үкім берерде мынадай қағидалар негізге алынады:

1. Шарифатқа қатысты мәселені реттеу үшін әдет-ғұрыппен үкім шығаруға болады.
2. Әдет-ғұрып дәйім жүзеге асырылып келе жатқан әрі кеңінен таралған болса, құқықтық үлгіге жатады.
3. Әдет-ғұрыппен бекітілген үкім Құран мен сүннетпен бекітілген үкім секілді бағаланады [16, 92-б.].

Исламға дейінгі базбір сауда-саттықтағы жөн-жоралғылар, жалға беру, үйлену, саяси шаралар мен қарым-қатынастар, сот ісінің жүргізілу тәртібі және т.б. істер әдет-ғұрып үкімдері арқылы фикһ ілімінде жүйеленген. Фикһ ілімі бойынша қоғамдағы тепе-теңдікті сақтау, әділеттілікті қамтамасыз ету, шиеленісті мәселелер үшін сахих әдет-ғұрыптар қайнар-көз ретінде қабылданады. Осы өлшем негізінде қайсібір ұлттың байырғы әдет-ғұрыптары шарифатқа сай болса, оны қолдану дін бойынша әбес болып есептелмейді.

Жалпы, дін мен дәстүрдің арақатынасында бір ұлттың сенімі мен байырғы салттарының ерекшелігі мәселенің негізгі өзегін құрайтындығы белгілі. Ал, Құранда өзге діндегілермен қарым-қатынас туралы: «Дін турасында сендермен соғыспаған әрі сендерді өз отандарыңнан қуып шығармаған адамдарға жақсылық жасауларыңа және оларға әділетті болуларыңа Алла-Тағала қарсы емес. Өйткені, Алла-Тағала әділеттілік жасағандарды жақсы көреді» (Мумтахина, 7) деген үкім берілген. Сонымен қатар, ислам дінінде бір ұлттың екінші ұлтқа өктемдік жасауына жол берілмейді. Барлық ұлттар сенім-нанымына қарамастан тең болып табылады. Бұл туралы Мұхаммед (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) көптеген ізгі өсиеттер айтқан. Соның бірінде: «Араб ұлты өзге ұлттарға үстемдік ете алмайды, сондай-ақ, өзге ұлттар да араб ұлтынан үстем емес» [17, 179-180-бб.] деген болатын.

Қорытынды

Ислам дінінің негіздерінде (Құран мен сүннет) ұлттық алалаушылыққа жол жоқ болғанмен, халифат құрылған алғашқы ғасырларда мұсылмандар арасында ұлттық теңсіздіктер орын алып, бұл мәселе Ислам дінінің жаһанға таралуына едәуір кері әсерін тигізді. Араб ұлтшылдығының әсерінен көптеген аймақтарда Ислам діні тез сіңісе қоймады. Әсіресе, ұлттық теңсіздік мәселесі ғылымның дамуын да тежеді. Араб емес ғұламалар мен діндарлар (мәуали) қызметтен шеттетіліп, олардың қоғамның дамуына қатысты пікірлері мүлде ескерілген жоқ. Расында ұлтқа бөлінушілік – дін негіздеріне қайшы еді. Аталмыш шетін мәселенің көбесін сөккен – VIII ғасырдағы Куфа қаласындағы фикһ ғұламаларының жаңа құқықтық ережелері мен әдіснамалары еді. Мысалы, Куфаның мұсылман заңгерлерінің (фуқаһа) ортаға қойған тұжырымдарында әрбір ұлттың әдет-ғұрыптарының қолданыста болуына һәм оны дамытуға усул-ул фикһ (фикһ негіздері) ілімінің шеңберінде рұқсат етілді.

Ислам тарихында фикһ мәселелеріне рациональді тұрғыда шешім айту үдерісін әһли-Рай мектебі қалыптастырды. Бұл мектептің ірі өкілі Имам Ағзам Әбу Ханифа болатын. Оның қияс (салыстыру) және истихсан (екі қияс жасау мүмкіндігі туындаған кезде, қолайлысын таңдау) және әдет-ғұрып арқылы үкім шығару әдіснамасын қалыптастыруы, фикһ іліміндегі үлкен жаңалық еді. Имам Ағзам Әбу Ханифа Куфада өмір сүргендіктен, осы аймақтағы қоғамдық қатынастарды шарифатпен реттеуде Құран мен сүннетпен қатар ақыл мен қисын арқылы үкім шығаруды қолға алды. Бұл сол дәуірдің және сол қоғамның қажеттілігінен туындаған еді. Осы тұрғыдан алғанда Мекке мен Мәдинада қалыптасқан әһли-Хадис мектебінен Имам Ағзам Әбу Ханифа негізін қалаған әһли-Рай мектебінің едәуір ерекшеліктері бар еді. Кейін рациональді тұрғыдан құқықтық үкім шығару әдіснамасы дамып, ол ханафи мәзһабының да қанат жаюына негіз болды. Орталық Азияға ханафи мәзһабы осындай артықшылықтары арқылы таралды. Әсіресе, ханафи мәзһабында әдет-ғұрыппен үкім шығаруға рұқсат етілуі, бұл құқықтық мектептің Қазақ даласына да таралуына жол ашты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. زكريا عميرات. «نزك رتول-حناز». بيروت 1998. 127 ص.
2. الذهبي، شمس الدين محمد بن أحمد بن علمان. سيارو علم النوبالة. بيروت 1990 (7 محرات)، VI، 390 ص.
3. أبو عبد فلا حسن بن علي السبمري. أخبارو أبي حنيفة أ شهابي. بيروت، 1985. 285 ص.
4. ابن قسیر. البدع و زهايا. بيروت، 1990، (الإصدار الثاني). ص.
5. ابن م الكا. «سوزانو ابن م الكا». «داري إلهاي تي-ني-راسي-العربية». عام 1975. 410 ص.
6. محمد أبو زهرة. أبو حنيفة، هانهاو يا أسرو، أراهو ني نكروهو. دار- الفكر - العربية. كابر، 1997. 600 ص.
7. Исахан М. Ислам дінінің Орталық Азияға таралуы және алғашқы түркі-ислам мемлекеттерінің сипаттамалары (VII-XII ғғ). «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» ҚҚ. Астана, 2018. 252 б.
8. Ebu Hanife, "Risale-i İl Osman-el Beti" (İmam Azam, eserlerinin beşi), Şev. Ve Mustafa Kemal Öz, İFAB II Baskı, İstanbul. 1992. 275.
9. Батыр Р. Абу Ханифа жизнь и наследие. «Медина» баспасы. Н.Новгород-Ярославль, 2007. 288 б.
10. Исахан М. 622 жылы қабылданған «Мәдина конституциясының» ислам мемлекеттілігінің пайда болу және қалыптасу кезеңіндегі орны мен рөлі» дінтану PhD докторлық диссертациясы. Алматы, 2017 жыл. 146 б.
11. Mustafa Uzun fostaliji. Ebu Hanifa. <http://www.Islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c 100125>.
12. زبدان العكيز. بغداد 1967، 215 ص.

13. محمد ابو زهرة. تاريخ المزاخمة الإسلامية في السياسة ، المرزوب ، تاريخ المزاخمة الفخرية. كير ، إحياء: دار المصنف العربي باسباسي ، 1996. 369 ص.
14. Бұлұтай М.Ж. Ата-баба діні. Түркілер неге мұсылман болды. Алматы: Білім. 2000. 504 б.
15. Shagban Z.. Usûl-ul fiqh. Ankara, 1990. 196 s .
16. علي حيدر. دوراتول جوكام. الرياض ، 2003. 312 ص .
17. Mukhan Issakhan, Patteyev Mukhitdin Isauly , Adilbayev Alau and Kurmanbayev Kairat. The scientific importanc of Karachi conference about the ‘Constitution of Medina’. European Journal of Science and Theology, December 2016, Vol.12, No.6, 177-186.

REFERENCES

1. Zakarya Umayrat. «Tezkiratul-Huffaz». Beyrut 1998. 127 b.
2. Zahabi, Shamsuddin Muhammed ibn Ahmed ibn Osman. Siyaru Alam-Nubala. – Beyrut 1990 (7 basilim), VI t. 390 b.
3. Abu Abdullah Husayin ibn Ali as-Saymari. Ahbaru Abi Hanifa ua ashabih. – Beyrut, 1985. 285 b.
4. Ibn Kasir. Al-Bidaya uan-Nihaya. Beyrut, 1990, (II basilim). IX. 405 b.
5. Ibn Maca. «Sunanu Ibn Maca». «Daru Ilhiay-t-Turasi-l Arabiya». – Kayr, 1975. 410 b.
6. Muhammed Abu Zahra. Abu Hanifa, hayatuhu ua asruhu, arauhu ua fikhuhu. Darul-fikril-arabi. – Kayr, 1997. 600 b.
7. Isaxan M. Islam dininin Ortaliq Aziyağa taralu jane alğaşqı türki-islam memleketterinin sipattamaları (VII-XII ğğ). «Ruxani qundılıqtardı qoldaw qorı» QQ. – Astana, 2018.
8. Ebu Hanife, «Risale ila Osman el-Betti» (Imam Azamin bes Eseri isherisinde), shev. Ve neshir Mustafa Oz, IFAB, II baski. – Stambul, 1992. 275 b.
9. Batir R. Abu Hanifa cizn I naslediye. «Medina» baspasi. – N.Novgorod-Yaroslavl, 2007. 288 b.
10. Muxan Isaxan. 622 jılı qabıldanğan «Madina konstutsiyasının» islam memlekettiliginin payda bolu jane qalıptasw kezenindegi ornı men roli» dintanu PHD doktorlıq dissertasyası. – Almatı, 2017.
11. Mustafa Uzunfostalici Ebu Hanife. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c10/c100125>
12. Zaydan, al-Uaciz. – Bagdat 1967, 215 b.
13. Muhammed Abu Zahra. Tarih al-mazahib al-islamiya fi as-siyasa ual-akaid ua tarih al-mazahib al-fikhiya. – Kayr, Egiped: «Dar al-fikr al-arabi» baspasi, 1996. 369 b.
14. Bylytai M.C. Ata-baba dibi. Tyrkiler nege mysilman boldi. – Almatı: «Bilim» baspasi, 2000. 504 b.
15. Shagban Z. Usul-ul fiqh. – Ankara, 1990. 196 b.
16. Ali Haydar. Durratu-l hukkam. – Riyad, 2003. I, 312 b.
17. Issakhan M, Patteyev Mukhitdin Isauly, Adilbayev Alau and Kurmanbayev Kairat. The scientific importanc of Karachi conference about the ‘Constitution of Medina’. European Journal of Science and Theology, December 2016, Vol.12, No.6, 177-186.

**Н.Н.САЛЫБЕКОВА¹, Ғ.И.ИСАЕВ², Б.К.АЙДАРХАНОВА³
А.С.ШЫНТЕМИРОВА⁴, С.СӘУЛЕТ⁴**

¹*PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz*

²*техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-
түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz*

³*психология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: aidikrock@mail.ru*

⁴*магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.)*

БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ЖОБА ЖҰМЫСТАРЫН ҚҰРУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Мақалада білімгерлерді ғылымға баулу мақсатында жүргізілетін ғылыми-зерттеу нәтижелерін оқытуда қолданудың негізгі кезеңдері берілген. Ғылыми-жобалық іс-әрекет түрінің жобалау технологиясы арқылы білім беру үдерісінде іске асырылу жолдары талданған. Аталған іс-әрекет түрі адамның әр түрлі жағдаяттарды шешудің әдіс-тәсілін игеруіне, іскерлік қабілетін қалыптастыруда маңызды.

Зерттеу жұмысының барысында білімгерлерге арналған алдыңғы қатарлы жетекші мектептердің ғылыми зерттеудің спецификасы туралы жалпы көзқарасын қалыптастыру мақсатында олардың зерттеу жұмысын ұйымдастыру кезеңдері талданды. Ғылыми-жобалық іс-әрекет түрі білімгерлердің ғылыми білімін дамыту, зерттеу жүргізу әдістерін меңгеру, сонымен қатар оқыту үдерісі мен ғылыми-зерттеу жұмыстарын байланыстыру арқылы білім сапасын арттыруға негізделген.

Кілт сөздер: биологиялық білім, жоба технологиясы, әдіс-тәсіл, жобалық іс-әрекет, зерттеу жұмысы, белсенді оқыту әдістері, таным процесі.

N.N.Salybekova¹, G.I.Issaev², B.K.Aidarkhanova³, A.S.Shyntemirova⁴, S.Saulet⁴

¹*PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), E-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz*

³*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International
Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty), E-mail: aidikrock@mail.ru*

⁴*Master Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*

Possibilities of Creation and Use of Design Works in Biological Education

In the article the main stages of application of learning outcomes research projects conducted for the purposes of introducing students to scientific work. The ways of implementation in the educational process of the kind of research and project activities through design technology. This activity is important in the formation of business qualities, ways and methods of solving different life situations of the person.

In the course of scientific studies analyzed are the stages of organization of research work with the aim of establishing the point of view of the student about the specifics of conducting scientific research in advanced schools. This type of research and project activities based on improving the quality of knowledge through the development of scientific knowledge, development of research methods and communication between the educational process and research work.

Keywords: biological education, project technology, methods, project activities, research, active teaching methods, cognitive process.

Н.Н.Салыбекова¹, Г.И.Исаев², Б.К.Айдарханова³ А.С.Шынтемирова³, С.Саулет³

¹*PhD доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz*

²*кандидат технических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz*

³*кандидат психологических наук, доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан, г.Алматы), E-mail: aidikrock@mail.ru*

⁴*магистрант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)*

Возможности создания и использования проектных работ в биологическом образовании

В статье даны основные этапы применения результатов обучения научно-исследовательских проектов, проводимых в целях приобщения обучающихся к научным работам. Проанализированы пути осуществления в учебном процессе научно-проектную деятельность посредством технологии проектирования. Данный вид деятельности важен в формировании деловых качеств, способов и методов решения различных жизненных ситуаций человека.

В ходе выполнения научного исследования проанализированы этапы организации исследовательских работ с целью формирования точки зрения у обучающихся о специфике ведения научных исследований передовыми школами. Данный вид научно-проектной деятельности основан на повышении качества знаний путем развития научных знаний, освоения методов исследования и установления связи между учебным процессом и научно-исследовательской работой.

Ключевые слова: биологическое образование, проектная технология, методы, проектная деятельность, исследовательская работа, активные методы обучения, познавательный процесс.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған рөлі атап көрсетілген. Заңда «педагог қызметкерлер оқушылардың мемлекеттік білім беру стандартында көзделген деңгейден төмен емес білім, білік, дағды алуын қамтамасыз етуге, жеке шығармашылық қабілеттерінің көрініп, дамуы үшін жағдай жасауға міндетті» - делінген [1].

Питер Клайн: «Баланы өз бетімен зерттеуге машықтаған сайын одан әрі жақсы оқи түседі» деген. Білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру парадигмасы өзгеріп отырғаны бұрын айтылған болатын. Мұғалімнің алдындағы жаңаша міндеттердің бірі оқушының өз бетімен білім алуына жағдай туғызу, ізденушілік қабілеттерін дамыту болып отыр. Осы міндеттердің орындалуына мүмкіндік туғызатын білім беру формасының бірі – жобамен айналысу. Жобаның мақсаты оқушының терең білім алып, ой-өрісін дамытып, шығармашылықпен жұмыс атқара алуына жағдай жасау, әрбір оқушының өзін-өзі дамытып,

қызығушылығын арттыруға ынталандыру, бойындағы қабілетіне сай білімін ұштауына ықпал жасау болып табылады.

Білім беру саласындағы әлемдік білім беру кеңістігіне ұмтылуға орай жасалынып жатқан өзгерістер мектеп оқушыларының дербестігін, ізденімпаздығын, белсенділігі мен шығармашылық қабілетін дамытуды талап етеді. Сондықтан оқушылардың мектепте оқып жүрген уақытында ойлау белсенділігін жетілдіріп, білімі мен біліктілігін өмірде қолдана білу қажеттілігі туындайды. Бұл міндеттердің жүзеге асуы оқушылардың шығармашылық іс-әрекеттерін дұрыс ұйымдастыруға тікелей байланысты. Мектеп оқушысын жаңа талаптарға жауап беретіндей өмір сүріп қоймай, қоғамның әлеуметтік, құқықтық, экономикалық нормаларын меңгере отырып, қоғаммен өзара байланыста болуын дамыту. Жүсіпбек Аймауытов «Баланың ынтасын жетілдіру үшін оқитын нәрседе бір жаңалық болуы керек», - деп баса көрсеткен болатын. Осы маңызды мақсатқа қол жеткізудің міндеттеріне оқушылардың теориялық білімдерін жетілдіру; оқушылардың жеке дара ерекшеліктерін байқау; шығармашыл тұлға қалыптастыру жатады. Оқушылардың танымдық қызығушылығын жетілдіруге арналған зерттеулердің нәтижелері оқушылардың танымдық қызығушылығының критерийі ретінде төменде келтірілген: таным үдерісіндегі белсенділігі, білімге қызығушылық танытуы; өздігінен ізденушілік іс-әрекетін орындауға ынтасы; оқу-танымдық үдерістегі негізгі түйінді анықтау біліктілігі; игерілген білімді жеткізе білуі; өз іс-әрекетін бақылауы, бағалауы жатады.

Оқушылардың танымдық қызығушылығының ең жоғары көрсеткіші танымдық міндеттерді өздігінен шешуге ұтымды жолдарды қолдана білумен, жаңаны игеруге деген қызығушылығының жоғары деңгейімен және өз іс-әрекетін қадағалап, бағалай білумен анықталады. Орта деңгейде оқушы танымдық іс-әрекет көрсеткішін өздігінен орындауды оқытушының көмегін қажет етуімен анықталады, төменгі деңгейде оқушы тапсырманы қайталаумен шектеліп, оқытушының көмегімен ғана орындайды. «Маған айтшы – мен ұмытып қаламын; маған көрсетші – менің есімде қалады; өзіме істетші – мен сонда түсінемін» - Уильям Глассер зерттеулері осының дәлелі [2].

Жаратылыстану ғылымы бойынша оқушыларды ғылыми-шығармашылық жұмыстарға баулу, зерттеу жұмыстарымен айналысуға үйрете отырып білім беру, зерттеушілік біліктілігін қалыптастыру мәселелері А.Я.Коменский (1989), А.Дистерверг (1971), И.И.Пестолоцкий (1963), Ж.Ж.Руссо (1979), К.Д.Ушинский (1867) еңбектерінен мұғалімдерді сапалы кәсіби даярлауда білімгерлер құзиреттілігін қалыптастыруда әр түрлі іс-әрекеттер арқылы, әсіресе, мемлекеттің жоғары оқу орындарына міндеттеп отырған тиімді ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру қажеттілігін келтіруге болады. Білімгерлерді жоғары оқу орындарында ғылыми-зерттеу нәтижелері негізінде ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыттау жүйесінің жетіспеушілігін Ф.Ш.Галиуллина, С.А.Кореневский, П.П.Лузан, О.Н.Лукашевич, Э.Ю.Майкова еңбектерінде атап өткен. Білімгерлердің оқу, ғылыми-зерттеу іс-әрекеттерінің өзара байланысты іске асырылуының маңыздылығын көрсетті.

Ғылыми-зерттеу нәтижелерін білімгерлердің ғылыми-жобалық іс-әрекеттері негізінде оқытуда қолданудың жобалау технологиясын қарастырайық. Қазіргі білім беру жүйесінің мақсатына байланысты жобалау әдісі оқыту үдерісінде кеңінен қолданылып келеді. Қазіргі кезде маманға қойылатын негізгі талаптардың бірі – олардың кез келген жағдайда әр түрлі ақпараттармен жұмыс істей білу іскерліктерінің болуы, яғни жеке тұлғаның интеллектуалды дамуы. Білім алушы өзінің практикалық әрекетінде алдына қойған мәселенің шешімін тауып, нәтижесін көру үшін ізденеді, игерген теориялық білімінің маңызын байқайды, оны есіне түсіреді. Аталған үдеріс адамның әр түрлі жағдаяттарды шешудің әдіс-тәсілін игеруіне мүмкіндік жасайды, іскерлік қабілеттерін қалыптастырады. Жобалау әдісі мәселені игерген

білімі мен іскерлігін пайдалана отырып шешуде, нәтижесін болжауда, болжау бағытын айқындауда өте тиімді болып табылады. Оқу үдерісін толығымен жобалап оқытуға көшіру мүмкін емес екендігі белгілі. Білім жүйесінің қазіргі даму кезінде педагогикалық практиканы жеке тұлғаға бағыттаған технологиялармен байыта түсу негізгі міндеттердің бірі.

Жобалау технологиясы жеке тұлғаға дербес бағдарланған технологиялардың бірі. Бұл технология білімгердің дербестігін, ынталылығын, шеберлігін, шығармашылық, ғылыми ізденушілік қабілетін дамытуға ықпал етеді. Жобалау технологиясы ХХ ғасырдың 20-жылдарында АҚШ-та жарық көрді. Оның негізгі идеяларын Дж. Дьюи мен У.Килпатрик жасады. Жобалау технологиясының негізгі идеяларына мыналар жатады: білімгер өзі таңдаған әрекетті жоғары қызығушылықпен орындайды; шынайы оқыту ешқашан да біржақты болмайды, қосымша берілетін мәліметтер де өте маңызды болып табылады; іс-әрекет тек пән саласында ғана құрылмайды. Карл Фрей жобаға қатысушылардың негізгі міндеттері ретінде мыналарды атап көрсетті:

-жобаға қатысушылар жобалық іс-әрекетті дамыта отырып, оны басқалардың назарға алуын қамтамасыз етеді;

-жобалау бастамасының ары қарай дамуына ықпал етеді; оқыту түрі туралы бір-бірімен келіседі;

-жобалау бастамасын жетілдіре отырып, оны басқалардың назарға алуын қамтамасыз етеді;

-өздерін іс-әрекетке дайындайды, ұйымдастырады;

-бір-біріне жұмыс барысы туралы ақпараттар беріп отырады;

-пікірталастарға қатысады;

-жоба жұмысының қорытындысы туралы алдын-ала болжай алады;

-зерттеу барысындағы түрлі құбылыстарға түсінік бере алады.

Сонымен қатар Карл Фрей жобалау әдісін жоба жасаудағы оқытушы мен білімгер әрекетінің жүйесі деп қарастырған [3]. Д.Дьюи бұл әдісті барлық педагогикалық мәселелерді шешуге арналған әмбебап әдіс деп те қарастырады. Д.Дьюи жобалау әдісінде зерттеушінің интеллектуалдық қабілеттерін дамытудың, өз бетінше ойлауын қалыптастырудың маңыздылығына мән бере отырып, мәселе білімді меңгеруде емес, мәселе сол білімді игеру әрекетін ұйымдастырудың тетігін табуда екенін баса айтты [4]. Ал мәселені өздігінен шешуге дайын адамның бойында өзінің танымдық әрекетін жоспарлау, ойлау жүйесінің икемділігі, нәтижеге жетуге деген құлшыныс, өз қатесін түсіну және оны дер кезінде жөндей білу жолдарын іздестіре алу сияқты қабілеттер қалыптасады. Ғалымның дәлелдеуінше жобалау әдісі оқытудың тиімді бір ғана әдісі болып табылады. В.Килпатрик жобамен жұмыс істеу ойлану, жоспарлау, орындау және бағалау кезеңдерінен тұрады, бұл әрекеттер оқытушының қатысынсыз орындалуы тиіс. Сонда ғана білімгер өз әрекетінің нәтижесін көре алады деп тұжырымдады [5]. Ал, Д.Дьюи жобалау жұмысының бірлескен әрекет екендігін атап көрсетті.

Жоғарыдағы еңбектерде берілген түсініктерді сараптай келе, жобалық оқыту дегеніміз базалық теориялық білімді игеруге арналған ғылыми-зерттеу іс-әрекеті арқылы ақпараттарды бірізділікпен орындауға негізделген оқытудың түрі. Бұл дербес іздеу іс-әрекеті үдерісіндегі білімдерді шығармашылық тұрғыдан игеруге негізделген тұтас дидактикалық жүйе болып табылады.

«Педагогикалық жоба құру және іске асыру үдерісі, тұлғаны жетілдірудің ерекше жолы, оқыту технологиясы» деген сияқты анықтама берушілер де бар. О.И.Газман «Қазіргі таңда жобалау әдістерімен оқыту үдерісі оқытудағы жобалау немесе жобалау негізіндегі оқыту, тәрбиелеу жүзеге асырылуда» [6], В.М.Монахов «Жобалау негізіндегі білім беруге көшу жүзеге асырылуда» [7] деген пікірлер білдірген. Қазақстандық ғалым С.В.Бахишева

«Білім беруді жаңғыртуға қатысты өзгерістердің қарқынды жүргізілуіне байланысты жобалауды білім саласында игерудің жолдарын айқындау қажет» деп атап көрсетті [8].

Білімгерлердің ғылыми-жобалық іс-әрекеті шынайы өмір жағдайларындағы биологиялық тұрғыдан реалды практикалық мәселелерді шешу үдерісінде білімгерлердің тәжірибе мен зерттеу дағдыларын игеру кезіндегі қолданбалы бағыттағы оқытудың интербелсенді әдістерінің жиынтығының іске асуы.

Жобалап оқытудың мақсаты – бағдарлама аясында ғана білім алу емес, игерген білімін өзінің жан-жақты дамуына, танымдық, практикалық міндеттерді орындауға әртүрлі топтармен жұмыс істей отырып, коммуникативті біліктерді игеру, жүйелі ойлауды дамыту. Сонымен қатар жобалап оқыта отырып, жеткіліксіз білімді әртүрлі ақпарат көзлерінен білімгерлер өз бетімен оқып, үйренеді, зерттеу біліктерін (мәселені анықтау, жорамал жасау, қорытындылау) дамытады. Мәселе мен оның практикалық тұрғыдан іске асуының қарым-қатынасы жобалау әдісінің білім беру жүйесіндегі басты ерекшелігін көрсетеді. Біз жобалау әдісінің мақсаты мен міндетіне орай оқу-тәрбие үдерісіндегі оқу жобасын қолдандық. Аталған жобалап оқыту арқылы оқушылардың игерген теориялық білімі мен практикалық іскерлігін көруге болады. Оқушылар сыни ойлай білуге, ғылым заңдылықтарына сүйене отырып, өз пікірін білдіруге, ғылыми тұжырымдар жасай білуге, дәлелді шешімдер қабылдауға үйренеді. Жобалау әдісі басқа оқыту әдіс түрлерімен кешенді жүйе құра отырып, іске асырылады.

Жобалап оқыту технологиясы түрлерін дұрыс таңдау арқылы оқу-тәрбие үдерісін дұрыс ұйымдастыруға болады. Қазіргі кезде аталған технологияны дұрыс жан-жақты қарастыру мақсатында әр түрлі талдаулар бар. Жобалауға кететін уақытқа орай оқу жобасы үш түрге ажыратылады: қысқа мерзімді (2-6 сағат); орташа мерзімді (12-15 сағат); ұзақ мерзімді.

Жобаға қатысушылардың саны бойынша жеке және ұжымдық болып бөлінеді. Зерттеу әрекетінің түріне қарай зерттеушілік, пән аралық, шығармашылық, рөлдік; практикаға бағытталған, танымдық деп бөлінеді. Мазмұндық сипаты жағынан жобалар ғылыми ізденіс және қолданбалы практикалық болып біріктіріледі. Ғылыми ізденіс жұмыстарында оқушылардың танымдық әлеуетін көтеруге, теориялық тұжырымдар мен қағидаларды орынды қолдана алу дағдыларын дамытуға басымдық беріледі. Қолданбалы практикалық оқушылардың белсенділігін дамытуға бағытталған және алдын ала талқыланып барып жүзеге асатын жоба түрі болып табылады. Жобаның қай түрі болмасын зерттеушілік әдіс басты орын иеленеді. Зерттеушілік жобалар ғылыми мәселені шешуге бағытталады. Тақырыптың өзектілігін, мақсатын, міндеттерін, зерттеу нысандарын, нәтижелерді талқылау мен қорытындылау өте маңызды. Аталған жобаны оқу үдерісі барысында немесе оқу үдерісінен тыс уақыттарда жүргізуге болады. Кез келген зерттеушілік жобаны жасау барысында білімгерлердің шығармашылық, танымдық қабілеттері артады.

Жобалармен жұмыс істеу кезеңдері. Қазіргі кезде жобаны мынадай кезеңдерден құру кең таралған: жобалық тапсырманы дайындау; жобаның өзін құру; нәтижелерді алу; көпшілікке таныстыру; рефлексия. Жобалау іс-әрекетін ұйымдастыруда мұғалімнен үлкен дайындықты талап етеді. Алдымен әрекеттің негізіне жататын мәселені анықтау қажет, соның нәтижесінде жоба жасалынады. Мұнда мәселе оқушыларға дайын күйінде ұсынылмайды. Бұл жағынан ол проблемалы әдістен ерекшеленеді. Олар мәселелік жағдайларды негізге ала отырып, өздері тұжырым жасайды. Жоба әрекетін ұйымдастыру мына тізбек арқылы жүргізіледі: жағдаят →проблема →оны шешудің проблемалық мақсаты. Мұнда проблемалық жағдаят негізінен оқулықтан алынбағаны тиімді. Зерттелетін мәселе маманның кәсіби әрекетінде кездесетін мәселелерден туындауы тиіс. Дидактика ғылымында проблемалы жағдаяттың әртүрлі деңгейлері бар. Бірінші деңгейде оқытушының оқу материа-

лын проблемалы түрде баяндауы жатады. Екінші деңгейде мұғалім проблемалы жағдаят жасап, оны оқушылармен бірлесе шешеді. Үшінші деңгейде мұғалім проблема қояды, оқушылар оны өздері шешеді. Төртінші деңгейде оқушылар өздері проблема жасайды, оны өздері шешеді. Яғни жобалау әрекеті осы төртінші деңгейде көрінеді. И.А.Зимняя оқу жағдаятында оқушылардың проблеманы өздері тауып, оны өздері шешуі және оның дұрыстығын өздері тексеруі жобалау әдісіндегі ең жоғары әрекет деп бағалайды.

Жобалап оқыту барысында мұғалім ізденістің барлық кезеңіне қатысып отырады, кеңес береді. Жобалау әдісі оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу әрекетіне негізделеді. Оқушылар жеке, топпен белгілі бір уақытта мәселенің шешімін дайындайды. Мәселені шешу үшін білімгер бойында талдау, салыстыру, жинақтау, болжам жасау, жобалау, ақпарат көзін іздеу сияқты интеллектуалды іскерліктер болуы тиіс. Мұндай іскерліктер қалыптасуы үшін мұғалім мен оқушы арасында дайындық жұмыстары жүргізіледі. Ондай жұмыстар бірнеше кезеңдерден тұрады (кесте 1.).

Кесте 1 – Жобалап оқыту барысындағы мұғалім іс-әрекетінің жүйесі

Жоба жұмысының кезеңдері	Жұмыстың мазмұны	Мұғалімнің мақсатты шешудегі негізгі іс-әрекеттері	Оқушылардың іс-әрекеті
Дайындық кезеңі	Жоба тақырыбын анықтау. Жоба тақырыбының тақырыпшаларын таңдау	Тақырып таңдауға ынталандырады, оқушылардың пікірін ескере отырып, жұмысты жоспарлауға үйретеді; оқушылармен тақырыпты бірге таңдауды ұсынады.	Игерген біліміне сүйене отырып, өз ойын ортаға салады, жобаның түпкі мақсатын айқындауға қатысады; Мұғалімнің көмегімен тақырып таңдап, оны топтың талқысына ұсынады.
Жоспарлау кезеңі	Ақпарат жинақтау, талдаудың жолдарын көрсетеді, әрбір топ мүшесіне жұмысын анықтап береді.	Іс-әрекет түрін таңдаған оқушыларды біріктіру үшін ұйымдастыру жұмысын жүргізеді. Оқушыларды өз бетімен ақпарат жинауға бағыттайды.	Таңдаған іс-әрекетіне сай топшаларға топтасады. Жұмысты толық жоспарлап алады.
Жобаны құрастыру	Жоспарланған жоба барысының бөлімдерін нақтылайды, мәселе туралы ақпараттардың толықтығын тексереді.	Оқушылардың атқаратын жұмыстарына кеңес береді, олардың іс-әрекетін бақылап отырады	Жеке және топпен жоба мәселесі туралы мәліметтерді сараптайды, іздеу, тану жұмыстарын жүзеге асырады
Зерттеу жұмысы	Ақпарат жинау, аралық нәтижені талдау, зерттеудің негізгі құралдары арқылы алынған түрлі ақпаратты талдау	Жоба атқарушылар аралық нәтижені талдайды, салыстырады, алдағы жұмыс барысына бағыт береді	Алынған нәтижелерге болжам жасайды, шығармашылық, белсенділік, талаптылық қасиеттерін бойында қалыптастырады

Кесте 1. Жалғасы

Жоба жұмысының кезеңдері	Жұмыстың мазмұны	Мұғалімнің мақсатты шешудегі негізгі іс-әрекеттері	Оқушылардың іс-әрекеті
Нәтижелерді талқылау	Ақпаратты талдау, шешім шығару, қабылданған тұжырымдарды талқылайды	Бақылайды, кеңес береді. Топ ішіндегі оқушылардың іс-әрекет белсенділігін талқылайды, кеңестер береді	Алынған нәтижелерді талдай отырып, проблемалық сұрақтарды анықтап, оны бірге шешуге дайындалады. Топпен және басқа топтармен қабылданған тұжырымдарды шығарады.
Презентация		Экспертизалық жұмысты ұйымдастырады. Эксперт ретінде сала мамандарын, ғылым ізденушілерін шақырады	Жұмыс нәтижелерін баяндайды, есеп береді. Бір-бірінің ойын жалғастырады, тыңдайды.
Рефлексия		Зерттеу жұмысын бағалайды	Ұжымды талқылай отырып, бір-біріне, өздеріне баға береді, өзінің жұмысына талдау жасайды.

Жобалап оқыту технологиясы жүйелілік, саналылық, білімділік пен жан-жақтылықты, мәселе қоя білу, субъектінің өз әрекетін жоспарлау, интеграциялау ұстанымдарын басшылыққа алады. Технологияны жүзеге асыратын белсенді әдістер бар. Әдісті таңдау барысында ең бастысы оқу-тәрбие жұмысына байланысты мақсатты нәтижеге сәйкес іске асуы қажет. Нәтижеге бағдарланған оқу үдерісіне қарай қандай әдістерді топтастырып қолдануға болатындығын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасы тұңғыш Президентінің «Қазақстан-2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауында «...отандық білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді, шешімдерді және құралдарды қарқынды енгізуге тиіспіз» делінген [9].

Әдіс грек тілінен *methodos* – деген мағына береді, яғни тәсілдер жиынтығы. Әдіс ақиқатқа, шыныдыққа жетудің жолдары деген анықтама берілсе [10], оқыту әдістері оқу-тәрбие жұмысының міндеттерін ойдағыдай шешуге бағытталған, жаңа педагогикалық технологияны оқыту үдерісінде тиімді енгізе отырып, мақсатқа жетуге байланысты іс-әрекет тәсілдері [11]. Оқыту әдісіне түрліше анықтамалар көп. Педагогикалық категорияның бұл түріне И.Ф.Харламов [12] оқу материалын меңгеруге бағытталған әр түрлі дидактикалық міндеттерді шешуде оқу-танымдық іс-әрекеттерді ұйымдастырудың тәсілдері екендігін, К.Д.Ушинский [13] оқу үдерісін сапалы ұйымдастырудың басты шарты – әдістемелік шеберлікке, ал әдістемелік шеберлік түрлі оқыту әдістерінің іске асуы екендігін, Н.В.Савин [14] оқыту әдістері оқытушы мен білім алушының бірлескен әрекеті екендігін көрсетті.

Б.В.Всесвятский әдістерді биологиялық білім мен практикалық білік, дағды қалыптас-

тыру мен дамытудағы негізгі тәсіл ретінде қарастырады [15].

Білім беру жүйесін оқыту әдістемелерімен жаңғырту үдерісі елімізде қарқынды жүріп жатыр деуге болады. Оқу мақсаты басымдылығының өзгеруі оқу-тәрбие мазмұнына елеулі түрде ықпал етіп қана қоймай, оны жаңартудың басы бағыттарын айқындауға, оқытушыларды жаңа міндеттерді шешуге жол іздеуге бағыттады. Осы тұрғыдан алғанда білім беру үдерісінің жаңалануы инновациялық оқыту әдістері мен құралдарының жиынтығы арқылы жүзеге асырылатындығы белгілі. Ал инновациялық әдістемелер оқытудың интербелсенді әдісімен байланысты жүзеге асуда. А.Әлімов жоғары мектепте оқу үдерісінің негізін интербелсенді әдістемелер құрауы керек екендігін, әрбір оқытушы интербелсенді құралдар мен тәсілдерді өзінің әдістемесінің негізіне айналдыруы қажеттігін көрсетті [16].

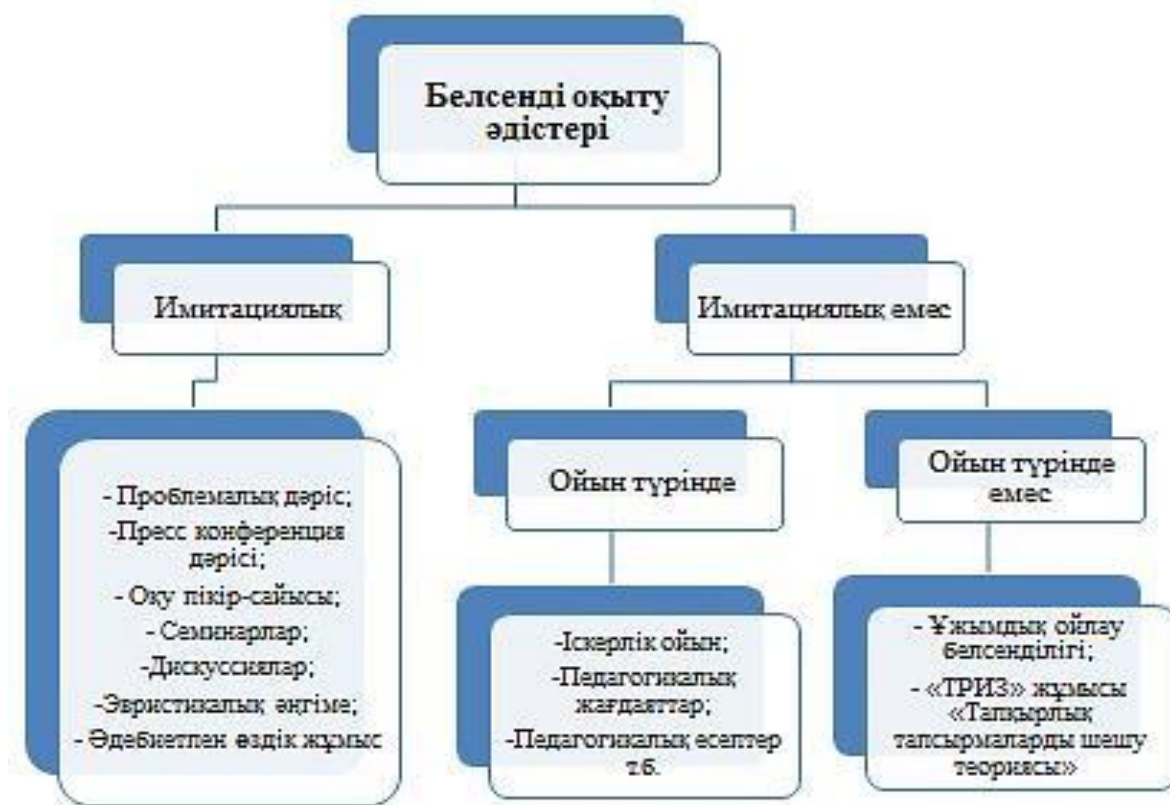
Биологиялық білім беру мазмұнын дамытуда, оқытудың әдіс-тәсілдерін жетілдіруде отандық К.Мұхаметжанов, С.Обаев, С.Орынбеков, Р.А.Әлімқұлова, Н.Торманов, Ж.Б.Шілдебаев, Ж.Ж.Қужанбаева, Р.С.Сәтімбеков, Г.У.Дюскалиева, Г.Ж.Жүнісова, К.Қасымбаева, А.Қисымова, Л.У.Абшенова, А.Соловьева, И.Илиясова, С.Е.Қуанышева, А.Б.Мырзабаев, К.Жумагулова, А.Әметов, Т.Кемелкызы, Г.Р.Оңғарбаева, О.А.Абдрахманов және т.б. ғалымдардың еңбектері арналған.

Болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын білім беруде тұлғалық-әдістемелік сапаға ие қызметтік және құрылымдық компоненттер жиынтығынан құралған педагогикалық жүйе ретінде қарастыруға болады. Әдістемелік дайындық жүйесінің функционалдық компоненттеріне білімгерлердің оқу-әдістемелік іс-әрекеттерін басқаратын мақсаттылық, мотивациялық, операциялық іс-әрекет, бақылау және түзеу қызметтері жатады. Жүйенің құрылымдық компоненттеріне оқытудың мақсатын, тәсілін, технологиясын, нәтижесін жатқызамыз.

А.В.Усова болашақ мұғалімдер кәсіби-әдістемелік дайындығының аспектілері қатарына болашақ мұғалім-білімгерлердің ғылыми-теориялық деңгейінің жетіспеушілігін атап өтті [17]. Әдістемелік жүйе оқу материалы мазмұны, әдістері, биологиялық білім берудегі оқыту формасы мен тәсілінен құралады.

Әдістерді классификациялау Ю.К.Бабанский (1985), Г.И.Щукина (1980), И.Т.Огородников (1972), М.И.Махмутов (2001), И.Я.Лернер (1981), Н.А.Сорокин (1966) [18-23], т.б. ғалымдардың еңбектерінде берілген. Оқыту фориасына, білім беру жолдарына, танымдық іс-әрекет түрлеріне, білім көзінің берілуіне, танымдық материалдың түріне, т.б. байланысты әдістерді классификациялау негізделген.

Белсенді оқыту әдістері дәстүрлі оқыту әдіс түрлеріне қарағанда көп қолданыс табуда. А.М.Смолкин белсенді оқыту әдістерін (активные методы обучения) оқу материалын меңгеруде танымдық және практикалық іс-әрекеттер қарқындылығын арттыратын оқушылардың оқу-танымдық белсенділігін арттырудың тәсілдер жүйесі екендігін тұжырымдады [24-26]. Белсенді оқыту әдісі оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін белсендендіруші ғана емес, мәселенің шешімін табуда пікір алмасуды көздейтін диалогқа құрылған әдістер жүйесі болып табылады (1-сурет).

Сурет 1 – Білім берудегі белсенді оқыту әдістері (А.М.Смолкин)

Нәтижеге бағытталған оқыту үдерісі оқушыларды белсенділендіретін оқу/оқыту әдістемелерін қолдануды міндеттеп отыр. Білім игеру үдерісіне қатысушылардың тиімді қарым-қатынасына негізделген интербелсенді әдістер оқу/оқыту үдерісін мына тұрғыда ұйымдастырады:

- Оқушылардың таным процесіне белсенді араласуға;
- Әрбір оқушы өз үйренгені мен білім туралы түсініктерін басқа оқушылармен топтаса талқылау, пікір алмасуға;
- Оқушылар білімді өздігімен құрастыратын орта құруға;
- Білімді игеруді практикалық әрекеттерге негіздеу, тақырыпты күнделікті өмірде болатын мәселелерді шешуші ретінде қарастыруға;
- Оқушылардың өзіндік іс-әрекеттерінің нәтижесін көре білуге, т.б.

Ғылыми-жобалық іс-әрекеттерді ұйымдастыру барысында оқу жобасының ойдағыдай жүзеге асырылуын шешуші шарттардың бірі мұғалім көмегі, кеңесі, жұмыс барысының дұрыс жүзеге асырылып отырғанын бақылауы, бағыт беріп отыруы арқылы нәтижелі жүргізіледі. Осы іс-әрекеттердің жүзеге асырылуы үшін зертханалық, практикалық сабақтарда қолданылатын демонстрациялы тәжірибелер, проблемалық әдіс, миға шабуыл, т.б. әдістерді қолдану тиімді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Алматы, 2010. – 6 б.
2. William Glasser. «Stations of the Mind» («Центры мозга»), 1981. USA. – P. 102.
3. Карл Фрей. Проектный метод. – Германия: Бельц, 2000. – С. 89.

4. Дью Дж. Демократия и образование / пер.с англ. – Москва: Педагогика-пресс, 2000. –С. 142.
5. Килпатрик В.Х. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе /В.Х.Килпатрик. –Л: Брокгауз – Ефрон, 1995. – 43 с.
6. Газман О.И. Гуманизация образования. – М., 2000. – С.234.
7. Монахов В.М. Проектирование и внедрение новых технологий обучения //Сов. Педагогика, 1990. - №7.
8. Бахишева С.М. Педагогикалық жүйелерді басқарудағы жобалардың ғылыми-теориялық негіздері: педагогика ғылымд.доктор.диссер. – Атырау, 2010. – 89 б.
9. Қазақстан жолы 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2014 жылғы 17 қаңтар // <http://akorda.kz>.
10. Сулейменова З.Е., Қошанова М.Т. Психолого-педагогикалық терминдер сөздігі. – Көкшетау, 2014. – 31 б.
11. Педагогика көрнегі. Дәрістер жинағы / Редакциясын басқарған профессор Ш.К.Беркімбаева, профессор А.Қ.Құсайынов. Қаз.Мем. Қыз.ПУ. – Алматы, 2009.
12. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Гардарика, 1999. – 520 с.
13. Ушинский К.Д. Научно-проектические значение педагогики // Методы обучения как компонент учебного процесса // Проблемы педагогической мысли России второй половины XIX–начало XX в. – М., 1990. – С. 44-45.
14. Савин Н.В. Педагогика. – М.: Просвещение, 1978. – С.124.
15. Проблемы дидактики биологии /Б.В.Всесвятский. – Москва: Просвещение, 1969. – 240 с.: схемы. – (Пособие для учителей).
16. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 328 б.
17. Усова А.В. Психолого-педагогические основы формирования у учащихся научных понятий. Учебн.пособ. к спецкурсу. – Челябинск, 1978. – 99 с.
18. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе /Ю.К.Бабанский. – М.: Просвещение, 1985. – 260 с.
19. Щукина Г. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М., 1980.
20. Огородников И.Т. К вопросу классификации методов воспитания // Сов.педагогика. – 1972. – №4.
21. Махмутов М.И. Интеллектуальный потенциал россиян: причины ослабления // Педагогика. – 2001. – №10. – С.91-101.
22. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.
23. Сорокин Н.А. Дидактика: Учебное пособие [Текст]. – М.: Просвещение, 1996. –222 с.
24. Смолкин А.М. Методы активного обучения. – М., 2009.
25. Waterman M.A. and Stanley E.D. Investigative Cases and Case-Based Learning in Biology / In J. Jungck and V. Vaughan (Eds.) The BioQUEST Library VI. – San Diego:Academic Press, 2002. – P. 100.
26. Savanick S. Campus watershed projects campus ecology newsletter. – Spring, 2001. – P.3.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respýblikasynyń «Bilim týraly» Zańy. – Almaty, 2010. – 6 b.
2. William Glasser. «Stations of the Mind» («Tsentry mozga»), 1981. USA. – R. 102.
3. Karl Frei. Proektnyı metod. – Germanıa: Belts, 2000. – С. 89.

4. Dıy Dj. *Demokratıa ı obrazovanie / per.s angl.* – Moskva: Pedagogika-press, 2000. –С. 142.
5. Kılıpatrik V.H. *Metod proektov. Primenenie tselevoi ýstanovki v pedagogicheskom protsesse /V.H.Kılıpatrik.* –ЖЛ: Brokgaýz – Efron, 1995. – 43s.
6. Gazman O.I. *Gýmanizatsıa obrazovaniıa.* – M., 2000. – S.234.
7. Monahov V.M. *Proektirovaniıe ı vnedrenie novyh tehnologıı obýchenıa //Sov. Pedagogika,* 1990. – №7.
8. Bahısheva S.M. *Pedagogıkalyq júıelerdi basqarıdagy jobalardıń gylımı-teornalyq negizderi: pedagogika gylımd.doktor.dısser.* – Atyraý, 2010. – 89 b.
9. *Qazaqstan joly 2050: Bir maqsat, bir múdde, bir bolashaq. Qazaqstan Respýblikasynyń Prezıdenti N.Á.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy, Astana q., 2014 jylgy 17 qańtar //* <http://akorda.kz>.
10. Sýleimenova Z.E., Qoshanova M.T. *Psihologo-pedagogıkalyq termınder sózdigi.* – Kókshetaý, 2014. – 31 b.
11. *Pedagogika kórnegi. Dárister jinagy / Redaktsııasyn basqarǵan professor Sh.K.Berkimbaeva, professor A.Q.Qusaıynov. Qaz.Mem. Qyz.PÝ.* – Almaty, 2009.
12. Harlamov I.F. *Pedagogika.* – M.: Gardarika, 1999. – 520 s.
13. Ýshınskıı K.D. *Naýchno-proekticheskie znachenie pedagogıkı // Metody obýchenıa kak komponent ýchebnogo protsesa // Problemy pedagogicheskoi mysli Rossiı vtoroi poloviny HİH–nachalo HH v.* – M., 1990. – S. 44-45.
14. Savın N.V. *Pedagogika.* – M.: Prosveenie, 1978. – S.124.
15. *Problemy didaktıkı biologıı /B.V.Vsesviatskıı.* – Moskva: Prosveenie, 1969. – 240 s.: shemy. – (Posobie dlia ýchitelei).
16. Álimov A. *Interbelsendi ádisterdi joǵary oqý oryndarynda qoldanı. Oqý quraly.* – Almaty, 2009. – 328 b.
17. Ýsova A.V. *Psihologo-pedagogicheskie osnovy formirovaniıa ý ýchaisıa naýchnyh poniatı. Ýchebn.posob. k spetskýrsý.* – Cheliabınsk, 1978. – 99 s.
18. Babanskiı Iý.K. *Metody obýchenıa v sovremennoi obeobrazovatelnoi shkole /Iý.K.Babanskiı.* – M.: Prosveenie, 1985. – 260 s.
19. Shýkina G. *Metody obýchenıa v sovremennoi obeobrazovatelnoi shkole.* – M., 1980.
20. Ogorodnikov I.T. *K voprosý klassifikatsıı metodov vospıtaniıa // Sov.pedagogika.* – 1972. – №4.
21. Mahmýtov M.I. *Intelektýalnyı potentsial rossıan: prichiny oslablenıa // Pedagogika.* – 2001. – №10. – S.91-101.
22. Lerner I.Ia. *Didakticheskie osnovy metodov obýchenıa.* – M.: Pedagogika, 1981. – 186 s.
23. Sorokin N.A. *Didaktika: Ýchebnoe posobie [Tekst].* – M.: Prosveenie, 1996. – 222 s.
24. Smolkın A.M. *Metody aktivnogo obýchenıa.* – M., 2009.
25. Waterman M.A. and Stanley E.D. *Investigative Cases and Case-Based Learning in Biology / In J. Jungck and V. Vaughan (Eds.) The BioQUEST Library VI.* - San Diego: Academic Press, 2002. – R. 100.
26. Savanick S. *Campus watershed projects campus ecology newsletter.* – Spring, 2001. – R.3.

UDC 37.013

IRSTI 14.07.07

**G.T.MUSSABEKOVA¹, ATIKOL BURHAN UMUR², B.A.ZHOLDASBEKOVA³,
K.A.ZHOLDASBEKOVA³, PILTEN PUSAT⁴**

*¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, The University "Sirdariya"
(Kazakhstan, Zhetysai city), E-mail: gulnar.hanum22@mail.ru*

*²PhD Doctoral Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), E-mail: umuratikol@hotmail.com*

³Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

M.Auezov South Kazakhstan State University (Kazakhstan, Shymkent)

⁴Doctor, Professor, Necmettin Erbakan University (Turkey, Konya), E-mail: ppilten@hotmail.com

FORMATION OF VALUABLE ATTITUDE TO PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE FUTURE TEACHERS THROUGH TRAINING SESSIONS

Person's willingness to choice in situations of uncertainty becomes a prerequisite for his social and professional success, the base of which should be laid on education. This requires a teacher, focused on the core values of their profession and able to design such a learning environment, which suggests the possibility of self-determination, both for students and for the teacher. However, values contribute as a guide to the activities and behavior of the teacher only if he has already formed value of consciousness, relationships and attitudes. Value of educators determine its emotional and psychological state, satisfaction and fullness of life, its meaning, and value system regulates the behavior and activities, defines motivation - need sphere, personal orientation, willingness to be guided by these values in their professional activities. Appeal to the category of "value relation" as a specific formation in the structure of a teacher's work involves the introduction of educational technologies for the development of valuable sphere of the student's personality, ability to follow an ethical and moral standards of society. The article deals with the formation of value attitude to professional activity of future teachers through training sessions.

Keywords: future teacher, professional activity, training sessions, formation, attitude, value attitude, professional activity.

Г.Т.Мұсабекова¹, Атикол Бурхан Умур²,

Б.Ә.Жолдасбекова³, Қ.Ә.Жолдасбекова³, Пилтен Пусат⁴

*¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Сырдария» университеті
(Қазақстан, Жетісай қ.), E-mail: gulnar.hanum22@mail.ru*

*²PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: umuratikol@hotmail.com*

*³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Ауезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.)*

*⁴доктор, профессор, Нежметтин Эрбакан университеті (Түркия, Кония қ.)
E-mail: ppilten@hotmail.com*

Тренинг сабақтары арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби қызметіне құндылық қарым-қатынасын қалыптастыру

Адамның белгісіздік жағдайында таңдауға дайындығы оның әлеуметтік және кәсіби табыстылығының қажетті алғышарттарына айналады, оның негізі білім беру болып табылады. Ол үшін өзінің кәсіби қызметінің базалық құндылықтарына бағытталған және білім беру ортасын жобалауға қабілетті педагог қажет, ол оқушылар үшін де, мұғалімнің өзі

үшін де өзін-өзі анықтау мүмкіндігін болжайды. Алайда құндылықтар педагогтің қызметі мен мінез-құлқындағы құндылық санасы, қарым-қатынасы мен ұстанымдары қалыптасқан жағдайда ғана бағдар болып табылады. Педагогтың құндылық қарым-қатынасы оның эмоциялық-психологиялық жағдайын, өмірдің қанағаттанушылығы мен толымдылығын, оның мәнін анықтайды, ал құндылықтар жүйесі мінез-құлықты және қызметті реттейді, мотивациялық-қажеттілікті саланы, тұлғаның бағытын, кәсіби қызметте осы құндылықтарды басшылыққа алуға дайындығын анықтайды. Мұғалімнің педагогикалық қызметінің құрылымында ерекше білім беру ретінде "құндылық қарым-қатынас" санатына жүгіну қоғамның этикалық және адамгершілік нормаларын ұстануға қабілетті студенттің жеке тұлғасының құндылық саласын дамытуды қамтамасыз ететін білім беру технологияларын енгізуді көздейді. Мақалада тренингтік сабақтар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби қызметіне құндылық қарым-қатынасын қалыптастыру туралы сөз болады.

Кілт сөздер: болашақ мұғалім, кәсіби қызмет, тренингтік сабақтар, қалыптастыру, қарым-қатынас, құндылық қарым-қатынас, кәсіби қызмет.

**Г.Т.Мусабекова¹, Атикол Бурхан Умур², Б.А.Жолдасбекова³,
К.А.Жолдасбекова³, Пилтен Пусат⁴**

*¹доктор педагогических наук, профессор, Университет «Сырдария»
(Казахстан, г.Жетысай), E-mail: gulnar.hanum22@mail.ru*

*²PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
(Казахстан, г.Туркестан), E-mail: umuratikol@hotmail.com*

*³кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский
государственный университет имени М.Ауэзова (Казахстан, г.Шымкент)*

*⁴доктор, профессор, университет Нежметтина Эрбакана (Турция, г.Конья)
E-mail: ppilten@hotmail.com*

Формирование ценностного отношения к профессиональной деятельности у будущих учителей посредством тренинговых занятий

Готовность человека к выбору в ситуациях неопределенности становится необходимой предпосылкой его социальной и профессиональной успешности, основания которой должны закладываться образованием. Для этого необходим педагог, ориентированный на базовые ценности своей профессиональной деятельности и способный к такому проектированию образовательной среды, которая предполагает возможность самоопределения, как для учащихся, так и для самого учителя. Однако ценности являются ориентиром в деятельности и поведении педагога только при условии сформированности у него ценностного сознания, отношения и установок. Ценностные отношения педагога определяют его эмоционально-психологическое состояние, удовлетворенность и наполненность жизни, ее смысл, а система ценностей регулирует поведение и деятельность, определяет мотивационно-потребностную сферу, направленность личности, готовность руководствоваться этими ценностями в профессиональной деятельности. Обращение к категории «ценностное отношение» как специфическому образованию в структуре педагогической деятельности учителя предполагает внедрение образовательных технологий, обеспечивающих развитие ценностной сферы личности студента, способного следовать этическим и нравственным нормам общества. В статье речь идет о формировании ценностного отношения к профессиональной деятельности у будущих учителей посредством тренинговых занятий.

Ключевые слова: будущий учитель, профессиональная деятельность, тренинговые занятия, формирование, отношение, ценностное отношение, профессиональная деятельность.

The relevance of the study: Radical changes that have occurred in our country in the last decade in various aspects of human activity, have led not only to changes in the economic and political spheres of society, but also to a large extent of the social and cultural situation in general. Many spiritual and moral value systems and installations for more than one decade conditioned harmonization of human life and activity, the entire system of man's relationship with the world, were lost. As a result, the fact that recently a man was seen as immutable tenets, either completely rejected or cast doubt on its "usefulness" of significance. The works of I.Vachkov [1], M.G.Reznichenko [2], E.Kochneva [3], I.F.Isaev [4], K.Sh.Akhiyarov [5], G.T.Musabekova [6] and others are devoted to the purposeful formation of students' value attitude to pedagogical activity as an internal position of personality. A characteristic feature of these studies is their orientation to the value sphere of the subject of activity.

According to the point of D Leontiev: "There is a value-nihilism, cynicism, throwing from one box to the other, existential vacuum, and many other symptoms of social pathology that arises on the basis of the fracture of the value base of semantic dislocation starvation and world ..." [7]. At the same time, losing faith to the old values, a person loses the objects to their outward projection. This leads to the fact that he withdraws into himself, and the world becomes a strange and even hostile. Crisis semantic life and professional values may lead to a crisis of identity, which, in turn, is often accompanied by a spiritual vacuum. As a result of this - deformation human self-consciousness, the alienation of the individual from their own history, the loss of meaning in life and professional activities, prospects of development [8]. Problem of the search field semantic invariant valuable relation to teaching students is due to psychological and pedagogical problems axiological formation of its internal position and reflection on the teaching career as a value [9]. However, in the context of pedagogical theory and practice come into serious contradiction between preserving the orientation of teacher education in the subject-substantive result of the activity of the future teachers and the need to develop the students' humanistic and axiological orientation of the individual, between the need for psycho-pedagogical support of the formation of the valuable relation to teaching future teachers and the lack of theoretical understanding and proven approaches to its implementation, high requirements to the personal qualities of pedagogical high school graduate and a lack of a theoretical study of the conditions of systemic use of educational technologies aimed at developing students' valuable sphere of personality, its humanistic orientation as the prospects for the formation of personal meaning valuable relation to future professional activity. Identified contradictions during the study formed the problem, which is to find effective means, methods, techniques, allowing to intensify the process of formation at university students, future teachers, valuable relation to professional work as a system key value (in the center of basic human values, including the value of a person and its activities).

Objective: To determine the level of formation of the valuable relationship to the profession in the future teacher and ensure its implementation authoring technology.

Methods: Observing the learning process, questioning, analysis, experimental work, organize data and their statistical processing.

Base of research: University "Syrdariya" and SKSU named After M. Auezov.

The results of the study. Analysis of psycho-pedagogical and philosophical literature has allowed to establish the following:

1. value, valuable relationships are comprehensive cultural and historical experience gained by the society and individual experience, emerging during the life of the individual. The highest level of value attitude is actually - the spiritual, in which includes social norms, moral laws are regulatives internal behavior of the person.

2. value attitude to the profession is formed in the process of the future teacher living of a certain system of universal values, synthesizing pedagogical value and the value of the most

educational activities. Value attitude to the profession in the future teacher is manifested through a change in its internal position as a basis for the regulation of orientation of the person. Specificity and feature valuable relation to teaching is not determined by the subject - object relations and intersubjective relations in which it is realized.

3 Formation of the valuable relationship to the professional activities of high school students, future teachers, should take into account the potential impact on the process factors and conditions relating to both categories of external and internal. Of positively influencing and affecting external factors, as a means to achieve the goal forced to choose one that is related to the need to use in the educational process of high school and active methods of learning technology. Examples of these methods and technologies should include conducting training sessions, aimed primarily at correcting the existing systems and the development of the individual relations. To implement the goals and objectives of the study was formed the experimental group, which included students majoring 5B010200 - "Teaching in primary school" (2 "A" group) who have completed a semester training program for personal and professional self-development. In addition, the control group was formed, which included students majoring 5B011800 - "Russian language and literature" (2 "R" group), in which only a few elements of the program of training sessions were introduced. As a diagnostic tool, with which changes were recorded in the level of formation of the individual components of the valuable relation to the professional activities of the teachers, used a technique developed in psychology: a questionnaire M. Rokeach "Value orientations" [10], aimed at examining the system of value orientations of the individual ; test questionnaire to determine the level of a professional orientation (LPO) students, sponsored by T.D.Dubovitskaya [11]. 1 Questionnaire "Value orientations" (by Milton Rokeach), aimed at the study of the value orientations of the personality. The technique is based on the direct ranking list of values, separated into two classes: the terminal value (the value of the target) and instrumental values (values-means).

A) Terminal values:

1. Specific values of life (health, work, friends, family life) or abstract values (cognition, development, freedom, creativity).
2. Values professional fulfillment (interesting work, productive life, creativity, active life), or the value of his personal life (health, love, having friends, entertainment, family life).
3. Individual values (health, creativity, freedom, activity life, entertainment, self-confidence, financially secure life) or the value of interpersonal relationships (the presence of friends, a happy family life, the happiness of others).
4. active values (freedom, activity life, productive life, interesting work) or passive values (beauty of nature and art, self-confidence, knowledge, practical wisdom).

B) Instrumental values:

1. Ethical values (honesty, intolerance of shortcomings) - the value of interpersonal skills (manners, cheerfulness, sensitivity), or the value of professional self-realization (accountability, efficiency in business, a strong will, diligence).
2. Individualistic values (high demands, independence, strong will) or conformist values (diligence, self-control, responsibility) - altruistic values (tolerance, sensitivity, open-mindedness).
3. Values of self-assertion (high demands, independence, intransigence, courage, strong will) or the adoption of other values (tolerance, sensitivity, open-mindedness).
4. Intellectual Property (education, rationality, self-control), or the value of directly-emotional attitude (cheerfulness, honesty, sensitivity). In this case, the lack of regularity in the choice of values (correlation parameters in the parameters' values-purpose "and" values-means") suggests aborted the respondent system of value hierarchies or insincere answers. According to the results of the implementation of the questionnaire, we can draw conclusions about the changes that have taken place in the value for future teachers to the profession.

2 test questionnaire to determine the students level of a professional orientation (LPO) (author Dubovitskaya TD) is designed to determine the level of professional orientation of students, manifested in the degree of commitment to a profession in the future, work on it. The questionnaire consists of 20 judgments and suggested answers. Unlike traditional answers of the type "yes" and "no", which often cause difficulties in selecting subjects because of their categorical answer to the questionnaire LPO assumed a more advanced set of possible answers: "true", "probably true", "probably not true", "not true". In processing the results presented subjects responses are combined into two categories: positive answers ("true", "probably true") and negative ("probably not true", "not true"). Counting indicators questionnaire carried out in accordance with a key, where "yes" means a positive response, and "no" - negative. Each occurrence is key accrue one point. Higher total score, the higher the level of a professional orientation. Answers to questions 1 to 20 in processing the results do not count. Obtained during the processing of the responses of the test results correlate with the following levels: 0-4 points - a low level of professional orientation; 5-13 points - the average level of professional orientation; 14-18 points - a high level of professional orientation. High rates of test indicate that the student seeks to master the chosen profession; received by profession he likes; he wants to continue to work and continue to improve on this profession. Low rates indicate that the availability of a student in an educational institution is not due to an interest in their future profession, and other factors (external motivation); student does not determine for themselves the importance of their acquired profession and if possible, ready to change it. According to the results of the implementation of the questionnaire can draw conclusions about the changes that have taken place in the value for future teachers for teaching. As a result of the control and experimental study groups using the selected diagnostic techniques, we have obtained the following data:

Table 1 – The results of diagnosis of formation of value orientations of students 2 "a" group (based on the method of M. Rokeach "Value orientations")

Number values of n. / N.	Terminal values		Instrumental values	
	Rank	Average	Rank	Average
	8	8,4	4	7,9
	10	9,4	1	4,6
	1	5,1	17	12,8
	9	9	7	8,9
	18	13,4	6	8,5
	7	7,65	9	9,5
	11	9,65	18	13,65
	4	6,95	2	7
	14	11,65	3	7,2
	6	7,4	12	9,95
	12	10,6	14	10,85
	3	6,9	10	9,7
	17	13,3	16	11,3
	13	11	8	9,4
	2	6,8	15	10,09
	16	13,5	5	8
	15	12,05	13	10,2
	5	7,2	11	9,8

Analysis of the results allowed us to establish the diagnosis of prevailing character of the students, members of the experimental group, values, including the most significant indicators of terminal (values - goals) and instrumental (values - means) values, ie values that took a total sample of ranks with 1st to 5th and least important - to take in the total sample ranks from the 14th to the 18th. The most important terminal values should include the following: health (1 rank), a happy family life (2nd rank), development work on a (3-rank), the existence of good and loyal friends (4 rank), self-Statement (5 rank). Among the least important terminal values of the students were observed, such as: public recognition (14-rank), creativity (15 rank), the happiness of others (16 rank), entertainment (17-rank), the beauty of nature and art (18-rank). Thus, the significant values of goals in this group is dominated by those who should be considered as individual personality. In this case, determining the significance of development work on yourself, the students do not consider the value of self-knowledge as a priority. The most important instrumental values include: breeding (1 rank), education (2 rank), responsibility (Rank 3), accuracy (Rank 4), honesty, truthfulness (Rank 5). Among the least important instrumental values the students were identified as follows: self-control (14-rank), open-mindedness (Rank 15), a strong will (Rank 16), the high demands (17-rank), intolerance of shortcomings in themselves and others (18 - Rank). Thus, the significant values of funds predominate those associated with the values of communication and business values that may be related to age and individual characteristics of the subjects. Feature of the experimental group is some disunity targets and means to achieve them, as evidenced by the mean scores obtained for certain types of values (minimum figure of 5.1 points in the parameter "terminal values" and 4.6 points - the parameter "instrumental values").

Table 2 – The results of diagnosis of formation of value orientations of students 2 "p" group (based on the method of M. Rokeach "Value orientations")

Number values of n./N.	Terminal values		Instrumental values	
	Rank	Average	Rank	Average
1.	8	9,5	2	5,65
2.	11	10,7	1	4,85
3.	1	2,2	17	14
4.	7	8,05	3	5,9
5.	18	14,4	8	9,8
6.	6	7,65	14	10,6
7.	5	6,75	18	14,05
8.	2	5,65	6	8,15
9.	9	10	4	7,25
10.	13	11,8	10	9,95
11.	12	11,75	15	11,05
12.	15	11,65	9	9,9
13.	14	13,65	13	10,4
14.	10	10,4	11	10,15
15.	3	5,9	16	11,15
16.	17	12,8	5	7,9
17.	16	12	12	10,35
18.	4	6,25	7	9,1

Analysis of the results allowed us to establish the diagnosis of prevailing character of the students, members of the control group, values. The most important terminal values include: health (1 rank), the existence of good and true friends (2 rank), a happy family life (3 rank), self-confidence (4 rank), financially secure life (5 rank). Among the least important terminal values of the students were observed, such as: entertainment (14-rank), development, i.e. work on a (15 rank), creativity (16 rank), the happiness of others (17-rank), the beauty of nature and art (18-rank). Thus, the significant values of goals in this group is dominated by the values of which also should be considered as individual personality.

In addition, the choice of values (as the most significant and least significant for the test) in the two groups is the same for most parameters, except for the relationship to the problem of self-development, work on yourself. The most important instrumental values include: breeding (1 rank), neatness, cleanliness (Rank 2), cheerfulness (Rank 3), responsibility (Rank 4), honesty, truthfulness (Rank 5). Among the least important instrumental values the students were identified as follows: independence (14-rank), self-control (Rank 15), open-mindedness (Rank 16), the high demands (17-rank), intolerance of shortcomings in themselves and others (18 rank). Thus, among the most important values - the funds in this group is dominated by those who belong to the category of communication values and values matter. Select least significant instrumental values also reveals some inconsistencies with the requirements to the quality of the person of the teacher. However, the feature of the control group is the consistency of targets at a certain fragmentation means to achieve them, as evidenced by the mean scores obtained for certain types of values (minimum figure of 2.2 points in the parameter "terminal values" and 4.85 points - the parameter "instrumental values"). In general, the results of diagnosis using techniques M. Rokeach "Value orientations" revealed that for students, members of the control and experimental groups are characterized by common values, both in terms of choice of life goals and means of achieving them. However, in the category of dominant values, the two groups of students were not included those that have direct relevance to the professional development and further implementation in the profession, in particular - the active life, self-knowledge, self-confidence, creativity, and the like. As significant means to an end, part of the students are not considered the possibility of using self-control, perseverance in achieving goals (strong will), responsibility and extensive knowledge. Thus, we can conclude that the performance of formation of valuable relation to the professional activities of the teachers expressed at a low level and need to be developed.

Table 3 – The results of diagnostic level of professional orientation of students (LPO) students 2 "a" group (based on the methodology TD Dubovitskaya)

levels of professional orientation	Number of students	% of the total
The low level	1 people	5%
The average level	10 people	50%
The high level	9 people	45%

Analysis of the diagnostic results revealed that students in the experimental group and are characterized by high average level of formation of professional orientation (45% and 50% of the total number of respondents). Only 5% of the total number of students surveyed characterized by low results in terms of LPO. In this qualitative analysis of the responses of students enrolled in the specialty - teaching in the elementary ranks - revealed a number of problems and contradictions related to the subject of the study. For example, the lowest average score in the submitted sample was obtained from responses to the following statements: - In the world there are many other professions that I like much more than my future profession (average of 0.4); - On its own initiative

read additional literature relevant to their future profession (average of 0.45), and others. Consequently, for the majority of students in this group can be characterized as expressed interest in the process of development of future professional activity, and lack of desire to further implement it.

Table 4 – The results of diagnostic level of professional orientation of students (LPO) students 2 "p" group (based on the methodology T.Dubovitskaya)

levels of professional orientation	Number of students	% of the total
The low level	2 people	10%
The average level	11 people	55%
The high level	7 people	35%

Analysis of the diagnostic results revealed that for the majority of students in the control group, and also have high average level of formation of professional orientation (respectively 35% and 55% of the total number of respondents). Total for 10% of the total number of students surveyed are characterized by poor performance in terms of OTP. In this qualitative analysis of the responses of students studying for a degree - Russian Language and Literature - allowed us to establish that the lowest average score in the submitted sample responses was obtained in the answers to the following judgments: - In the world there are many other professions that I like much more than my future profession (average of 0.45); - My hobbies and leisure activities related to their future profession (average of 0.5); - In the world there are many other professions that I like much more than my future profession (average of 0.55), and others. Thus, despite the relatively high overall results in terms of the LPO, the part of students of the control and experimental groups, there is no strong interest in the mastery of their chosen profession, and further work on it. It can therefore be concluded that further work on the development of the motivational component of the valuable relation to professional work at college students, future teachers. Thus, the results of the primary measurement indicate that the performance level of formation of professional orientation in groups generally correspond to the same level and do not differ significantly. In general, the analysis derived from the use of several diagnostic techniques results revealed that a significant portion of the students the control and experimental groups, the level of development of the valuable relation to teaching emphasized enough. In order to optimize the process of formation of future teachers, valuable relation to professional work and relying on theoretical propositions on the researched topic, we have developed and has been tested training program for personal and professional self-development. The basis for the development of the program was the following program-methodical provision: "The training of professional and personal self-determination and self-teacher" (by N. Nikitin, NV Kislinskaya), "Training of emotional intelligence of the teacher: from planning to action" (by M. Minaylova), "personal Growth Training for teachers" (by N.Abram N.Pavlov). The program included a series of interconnected, logically arrayed training sessions whose purpose - to create conditions for the formation of the valuable relation to teaching future teachers as the basis of their professional - personal self-development. We have developed the program consisted of 4 sections: Estimate: "I" in the profession. "I" in the system of interpersonal relations. "I" in the system of personal development. Formation of the valuable relationship to the professional activities of the students in the experimental group was carried out through the implementation of psychological mechanisms: internalization, identification, internalization (A. Gray) and taking into account the phasing process of the formation of values, including the presentation and understanding of values, their subsequent adoption by the future teachers, etc.

(A.Asmolov). Series of classes, as part of the training program, was to use the following methods: role methods (psychodrama, role-playing situations); psihogimnasticheskie games; discussion of the game; emotional and symbolic techniques (drawing direction); relaxation techniques, and a variety of techniques, including: - self-examination, suggesting the development of reflective skills, understanding of their skills and abilities in accordance with the professional pedagogical activity - value-semantic analysis of the relationships, actions, actions of other people in certain professional situations for assessing himself as a future expert on the basis of comparison with the other - the dynamic modeling and prediction of the personality of their actions in certain professional (pedagogical) situations on the basis of value orientations - creative models of specific professional and life situations conducive to free and full implementation of its features, summarizing these situations a coherent strategy for professional self-development, and others. Classes are held according to the following general scheme: organizational factor (ritual greeting, warm-up exercises, the so-called creative warm-up); main part (mood as preparation for the perception of the new material, the introduction of new content using the above methods of work in the group); summing up (emotional abreaction, comprehension through discussion); homework (for self-reflexive reference); ritual farewell. Thus, provided the training program of personal and professional self-development, was aimed at the intensification of the process of formation of the valuable relation to professional work of the teachers as the basis of their professional and personal self-development. The effectiveness of the program, we have identified on the basis of forming and controlling phases of the experiment. To evaluate the effectiveness of the training program used the same diagnostic procedure as in step ascertaining experiment. Following the results of the formative phases of the experiment and the control results were as follows:

Table 5 – The results of diagnostic level of formation of valuable orientations of students 2 "a" group (based on the method of M.Rokeach "Value orientations")

Number values of n. / N.	Terminal values		Instrumental values	
	Rank	Average	Rank	Average
1.	5	7,7	2	5,85
2.	9	8,75	1	5,8
3.	1	4,7	18	14,5
4.	11	9,2	9,5	9,5
5.	18	14,2	8	9
6.	7	8	16	10,85
7.	8	8,2	17	13,6
8.	6	7,9	3	6,15
9.	13	9,65	4	7,75
10.	3	6,9	14	10,5
11.	12	9,6	12	10,3
12.	2	6,65	9,5	9,5
13.	16	13,9	11	10,2
14.	15	13,7	5	8
15.	10	8,9	13	10,4
16.	14	11,45	6	8,55
17.	17	14,05	7	8,95
18.	4	7,6	15	10,6

Analysis of the results allowed us to establish the diagnosis of secondary changes that have occurred in terms of the hierarchy of values expressed in the prevailing students in the experimental group terminal and instrumental values.

The most important terminal values students carried the following: health (1 rank), development work on a (2-rank), the knowledge, the ability to expand their horizons (Rank 3), self-confidence (4 rank), active life (5 rank). Among the least important terminal values of the students were observed, such as: the happiness of others (14-rank), the freedom and independence of judgment and action (Rank 15) Entertainment (16 rank), creativity (17-rank), the beauty of nature and art (18-rank).

Thus, the significant values of goals in the experimental group students' individual values predominate, along with the values of professional fulfillment. The most important instrumental values students include the following: education (1 rank), neatness, cleanliness (Rank 2), education (3 rank), responsibility (Rank 4), tolerance for the views and opinions of others (5 rank). The least important instrumental values were assigned: rationalism (14-rank), sensitivity, caring (Rank 15), honesty (16 rank), intolerance of shortcomings in themselves and others (17-rank), high demands (18-Rank).

Thus, among the most important values - the funds in this group is dominated by those who belong to the category values and the adoption of other values of interpersonal communication. In terms of community targets students in the experimental group, it is also possible to follow a positive trend, as the lowest figure in the parameter "terminal value" decreased from 5.1 points to 4.7 points.

Overall, the results indicate that students in the experimental group who participated in the training sessions, there were changes in the hierarchy of values associated with the adoption and meaningful values of professional activity.

Thus, the comparative analysis of primary and secondary measurements indicate that the value of the hierarchy of students differ significantly, which means that a positive trend in the level of formation of the affective component of the valuable relation to the professional activities of the teachers.

Table 6 – Results of diagnostic level of formation of valuable orientations of students 2 "p" group (based on the method of M. Rokeach "Value orientations)

Number values of n. / N.	Terminal values		Instrumental values	
	Rank	Average	Rank	Average
1.	7,5	8,5	3,5	7,5
2.	13	11,3	2	6,9
3.	1	4,2	16	12,65
4.	7,5	8,5	10	9,3
5.	18	14,3	12	9,55
6.	3	7,1	9	9,15
7.	6	8,3	18	14,55
8.	2	5,1	3,5	7,5
9.	10	9,2	1	6,8
10.	15	11,8	7	8,55
11.	12	11,2	11	9,35
12.	11	10,3	6	8,05
13.	14	11,7	8	9,05
14.	9	8,9	13,5	10,05
15.	5	7,9	15	10,35
16.	16	12,0	5	7,9
17.	17	14,1	13,5	10,05
18.	4	7,3	17	12,7

Analysis of the results allowed us to establish the diagnosis of secondary character prevailing among students in the control group, the hierarchy of values. The most important terminal values of students in this group were the following: health (1 rank), the existence of good and true friends (2 Rank), love (3 Rank), self-confidence (4 Rank), a happy family life (5 - Rank). Among the least important terminal values of the students were observed, such as: entertainment (14th Rank), knowledge (15 Rank), the happiness of others (16 Rank), creativity (17-rank), the beauty of nature and art (18-rank). Thus, the significant values of goals in the control group continued to dominate those related to the values of personal life. The most important instrumental values of students in this group include: responsibility (Rank 1), education (2 Rank), orderly and education (3,5-rank), honesty (Rank 5). The least important instrumental values by students included: intolerance of shortcomings in themselves and others (14-rank), open-mindedness (Rank 15), the high demands (Rank 16), sensitivity (17-rank). Thus, among the most important values - means students are predominantly those who are quite diverse groups, including conformist, ethical and other instrumental values. Overall, the results indicate that students in the control group who did not participate in the training sessions, as there were some changes in the hierarchy of values. At the same time, as the priorities of students, are still considered those classified as individual personality. Thus, the comparative analysis of the primary and secondary measurements indicate that the value was significantly different hierarchy students.

Table 7 – Results of diagnostic level of professional orientation of students (LPO) students 2 "and" group (based on the methodology TD Dubovitskaya)

levels of professional orientation	Number of students	% of the total
The low level	1 people	5%
The average level	5 people	25%
The high level	14 people	70%

Analysis of the diagnostic results revealed that for the majority of students in the experimental group and are characterized by high average level of formation of professional orientation. The high level of training and professional orientation detected in 70% of the respondents (primary metering - 45%), the average - 25% of the total number of respondents (primary metering - 50%). Students with low levels of educational and professional orientation revealed 5% (primary metering - 5%), ie indicators have not changed (Appendix 17).

Table 8 – The results of diagnostic level of professional orientation of students (LPO) students 2 "p" group (based on the methodology TD Dubovitskaya)

levels of professional orientation	Number of students	% of the total
The low level	5 people	25%
The average level	11 people	55%
The high level	4 people	20%

Analysis of the diagnostic results revealed that students in the control group is characterized by different levels of the professional orientation (from low to high). The high level of training and professional orientation detected in only 20% of respondents (primary metering - 35%), the average - 55% of the total number of respondents (primary metering - 55%). Students with low levels of educational and professional orientation revealed 25% (primary metering - 10%), ie figures have

changed).

Thus, in the experimental group performance LPO is significantly higher than in the control, indicating that the positive trend in the level of formation of the valuable relation to teaching college students, future teachers. Thus, a qualitative analysis of the diagnostic results allowed to establish the presence of positive dynamics in the level of formation of the cognitive and affective components of the valuable relation to the professional activities of the students, members of the experimental group. In general, the results obtained with the use of statistical methods of data allowed to state that the students in the experimental group that participated in the training program, the level of development of the individual components of the valuable relation to professional activity is significantly higher than in the control group. Thus, the experimental work carried out on the whole confirmed the hypothesis that we have implemented the training program has a positive effect on the level of development of the valuable relation to the profession of university students, future teachers.

CONCLUSION

1. Access to the category of "value relation" as a specific formation in the structure of teacher's professional activity involves the introduction of educational technologies for the development of value-spheres of the individual student, the formation of his internal position and reflection on the teaching career as a value.

2. Valuable attitude to the profession is formed in the process of living the future teacher of a certain system of universal values, synthesizing pedagogical value and the value of the most educational activities. Value attitude to teaching in the future teacher is manifested through a change in its internal position as a basis for the regulation of orientation of the person.

3. A significant influence on the formation of the valuable relation to the profession in the future teachers may also have internal and external factors, which should also include the use of the educational preparation of future teachers of methods and technologies for active learning.

4. In order to optimize the conditions for the formation of the valuable relation to the professional activities of the teachers need to implement a training program, main purpose of which was to create conditions for the formation of the valuable relation to teaching students, future teachers, as the basis of their professional - personal self-development. The basis for the development of the program will serve as the next program-methodical provision: "The training of professional and personal self-determination and self-teacher" (by N.Nikitin, N.Kislinskaya), "Training of emotional intelligence of the teacher, from planning to action" (by M.Minaylova), "personal Growth Training for teachers" (by N.Abram, N.Pavlov). 5 Cycle classes, as part of the training program involves the use of the following methods: role methods (psychodrama, role-playing situations); psychological and gym games; discussion of the game; emotional and symbolic techniques (drawing direction); relaxation techniques, and a variety of techniques, including: - self-examination, suggesting the development of reflective skills, understanding of their skills and abilities in accordance with the professional pedagogical activity - value-semantic analysis of the relationships, actions, actions of other people in certain professional situations for assessing himself as a future expert on the basis of comparison with the other - the dynamic modeling and prediction of the personality of their actions in certain professional (pedagogical) situations on the basis of value orientations - creative models of specific professional and life situations conducive to free and full implementation of its features, summarizing these situations a coherent strategy for professional

self-development, and others.

BIBLIOGRAPHY

1. Вачков И. Организационные аспекты реализации тренинговых методов // Школьный психолог. – 2014. – № 45. – С.16-20.
2. Резниченко М.Г. Диагностика и развитие ценностных ориентаций будущих педагогов // Психологическая наука и образование. – 2015. – № 4. – с.26-32.
3. Кочнева Е.Н. Педагогические ценности как условие самореализации специалиста / Е.Н. Кочнева // Педколледж. – 2014. – № 3. – С.4-8.
4. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: учеб. пособие. – М.: Академия, 2016. – 208 с.
5. Ахияров К.Ш., Амиров А.Ф. Формирование ценностных ориентаций будущих учителей // Педагогика. – 2016. – № 3. – С.50-54.
6. Mussabekova G.T. Formation of readiness of future teachers to creative activity in school // Opción, Año 34, No. 85-2 (2018): p.569-599. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385.
7. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 2014. – 148 с.
8. Вязникова Л.Ф. Ценности в образовании: выбор пути развития // Педагогика. – 2017. – №4. – С.43-56.
9. Демченко З.А. Формирование ценностного отношения к педагогической деятельности у будущего учителя. – Петрозаводск, 2006. – 25 с.
10. Рокич Милтон. Опросник «Ценностные ориентации». – М., 2016.
11. Дубовицкая Т.Д. Диагностика уровня профессиональной направленности студентов // Психологическая наука и образование. – 2017. – № 2. – С.82-86.

REFERENCES

1. Vachkov I. Organizatsionnye aspekty realizatsii treningovykh metodov // Shkolnyi psiholog. – 2014. – № 45. – S.16-20.
2. Reznichenko M.G. Diagnostika i razvitie tsennostnykh orientatsii bydyih pedagogov // Psihologicheskaya nauka i obrazovanie. – 2015. – № 4. – s.26-32.
3. Kochneva E.N. Pedagogicheskie tsennosti kak yslovie samorealizatsii spetsialista / E.N.Kochneva // Pedkolledj. – 2014. – № 3. – S.4-8.
4. Isaev, I.F. Professionalno-pedagogicheskaya kúltúra prepodavatelya: ýcheb. posobie. – M.: Akademiya, 2016. – 208 s.
5. Ahjarov, K.Sh., Amirov, A.F. Formirovanie tsennostnykh orientatsii bydyih ýchitelei // Pedagogika. – 2016. – № 3. – S.50-54.
6. Mussabekova G.T. Formation of readiness of future teachers to creative activity in school // Opción, Año 34, No. 85-2 (2018): p.569-599. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385.
7. Leontev D.A. Psihologiya smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoi realnosti. – M.: Smysl, 2014. – 148 s.
8. Viaznikova L.F. Tsennosti v obrazovanii: vybor pyti razvitiya // Pedagogika. – 2017. – №4. – S.43-56.
9. Demchenko Z.A. Formirovanie tsennostnogo otnosheniya k pedagogicheskoi deyatelnosti y bydyego ýchitelja. – Petrozavodsk, 2006. – 25 s.
10. Rokich Milton. Oprosnik « Tsennostnye orientatsii ». – M., 2016.
11. Dýbovitskaya T.D. Diagnostika ýrovnia professionalnoi napravlennosti stýdentov // Psihologicheskaya nauka i obrazovanie. – 2017. – № 2. – S.82-86.

Е.Д.ОРАЗБАЕВ¹, Б.Қ.МҰХАМЕДЖАНОВ², Б.С.ОМАРОВ³

¹*педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: ergali.oralbayev@ayu.edu.kz*

²*педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: bakitzhan.muhammedzhanov@ayu.edu.kz*

³*PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: bakytzhan.omarov@ayu.edu.kz*

ЖОО СТУДЕНТТЕРІН МЕКТЕПТЕРДЕ БАСКЕТБОЛДЫ ҰЙЫМДАСТЫРЫП ӨТКІЗУГЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бұл ғылыми мақалада жалпы орта мектеп оқушыларын баскетбол спортына қызықтыру және салауатты өмір салтын қалыптастырудың тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылады. Оқу-тәрбие процесінде мәселенің деңгейі мен оны шешу жолдары анықталады. Баскетбол спорттың жастарға берер тәлім тәрбиелік мәні мен спорттық-техникалық дайындығын ұйымдастыру мәселелері сөз етілген. Дене шынықтыру пәніндегі баскетбол ойындарын дене даярлығына қосатын үлесі және үйлесімділігі, тәрбиелік мақсаты жайлы сонымен қатар жастардың жарасымды дамуын қамтамасыз ететінін және олардың спорттық әдіс-тәсілдерді меңгеріп, жақсы нәтижелерге жетуге мүмкіндік беретінін жайлы айтылған. Жасөспірімдердің денсаулығын нығайту мен жан-жақты дамытуға бағытталған дене шынықтыру-сауықтыру және тәрбие жұмысын жүргізуді іске асыру жүйесі ұсынылған.

Кілт сөздер: баскетбол спорты, білім, ұйымдастыру, тәрбие, психология, педагогика, үйрету, дамыту.

E.D.Orazbaev¹, B.K.Mukhamedjanov², B.S.Omarov³

¹*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: ergali.oralbayev@ayu.edu.kz*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: bakitzhan.muhammedzhanov@ayu.edu.kz*

³*PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: bakytzhan.omarov@ayu.edu.kz*

Scientific and Pedagogical Bases of Training of University Students to the Organization of Basketball in Schools

This scientific article deals with the issues of attracting students of secondary schools to basketball sports and improving the efficiency of healthy lifestyle. The educational process is determined by the level of the problem and its solutions. In addition, they discussed the organization of sports and technical training and education of the younger generation in basketball. In particular, we talk about the combination and contribution of basketball games to physical training, educational purposes, as well as ensuring the balanced development of young people, which allows them to master sports approaches and achieve good results. The system of realization of physical culture-improving and educational work directed on strengthening and all-round development of health of teenagers is offered.

Keywords: education, sport games, upbringing, psychology, pedagogy, training, development.

Е.Д.Оразбаев¹, Б.К.Мухамеджанов², Б.С.Омаров³

¹кандидат педагогических наук, доцент, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: ergali.oralbayev@ayu.edu.kz*

²доктор педагогических наук, профессор, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: bakitzhan.muhammedzhanov@ayu.edu.kz*

³PhD доктор, ассоциированный профессор, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: bakytzhan.omarov@ayu.edu.kz*

Научно-педагогические основы подготовки студентов вузов к организации баскетбола в школах

В данной научной статье рассматриваются вопросы привлечения учащихся средних общеобразовательных школ к баскетбольному спорту и повышения эффективности формирования здорового образа жизни. В учебно-воспитательном процессе определяется уровень проблемы и пути ее решения. Кроме того, были обсуждены вопросы организации спортивно-технической подготовки и воспитания подрастающего поколения в баскетбольном спорте. В частности, речь идет о сочетании и вкладе баскетбольных игр в физическую подготовку, о воспитательных целях, а также об обеспечении сбалансированного развития молодежи, что позволяет им овладеть спортивными подходами и достигать хороших результатов. Предложена система реализации физкультурно-оздоровительной и воспитательной работы, направленной на укрепление и всестороннее развитие здоровья подростков.

Ключевые слова: образование, спортивные игры, воспитание, психология, педагогика, обучение, развитие.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі мен жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастарға ауысуы барлық салаларда, соның ішінде дене шынықтыру және спорт саласында бірқатар өзгерістерге ықпал етті. Қоғамдағы саяси, экономикалық және идеологиялық қайта құрумен бірге оқушы жастардың дене дайындығы жүйесі де қайта құрылды, соған байланысты мектептеп оқу-тәрбие үдерісін, оқушының тұлға ретінде дамуын жетілдіру мәселелерін шешуге деген инновациялық көзқарастардың пайда болуы заңды еді.

Ғылыми зерттеулердің теориялық материалдарын, практикалық тәжірибесін жинақтау барысында дене тәрбиесі сабақтарында оқушылардың баскетбол спорт түрінен спорттық-техникалық дайындығын ұйымдастыру мәселелеріне психологиялық-педагогикалық талдау жасалғанын анықтадық, онда дене тәрбиесі сабақтары жағдайларында баскетбол ойынының негізгі тәсілдерін, техникасын қалыптастыру арқылы технологиялық-педагогикалық басқарудың шарттары мен мәнді кездері анықталған. Осы мәселені шешуге арналған қазіргі көзқарастардың қағидалары мен идеяларын психофизиологиялық тұрғыдан негіздеу көрініс тапқан.

Ғылыми зерттеулер мен тәжірибе оқушылардың дене қасиеттерін дұрыс дайындау, олардың жарасымды дамуын қамтамасыз ететінін және олардың спорттық әдіс-тәсілдерді меңгеріп, жақсы нәтижелерге жетуге мүмкіндік беретінін көрсетті. Сонымен қатар дене тәрбиесі мен спортпен жүйелі түрде шұғылдану барысы оқушылардың үлгеріміне, тәртібі мен ұйымдастырушылығына жағымды әсер ете отырып, өмірлік іс-әрекеттерінің тиімді тәртібін қатаң сақтауға үйретеді.

Біздің елімізде баскетбол спорт түрінен дайындау жалпы білім беретін мектептер мен мектептен тыс мекемелерде іске асырылады. Мектептерде сыныптық және сыныптан тыс спорт жұмыстары жүргізіледі. Мектептердегі жұмыстардың қалай ұйымдастырылатынын қарастырсақ:

- жүйелі түрде балалар мен жасөспірімдердің денсаулығын нығайту мен жан-жақты дамытуға бағытталған дене шынықтыру-сауықтыру және тәрбие жұмысын жүргізуді іске асыру;

- оқушыларды жүйелі түрде дене шынықтыру және спортпен шұғылдануға жұмылдыру, жалпы білім беретін мектептерге дамып келе жатқан спорт түрі бойынша әдістемелік және спорттық-көпшілік жұмыстарын ұйымдастыруда жан-жақты көмек көрсету;

- жүйелі түрде өткізілген сабақтар барысында қабілетті балалар мен жасөспірімдерді спортпен арнайы шұғылданатын сабақтарға жұмылдыру үшін тұрақты түрде анықтап отыру;

- оқушының жеке басының гигиенасы мен алғашқы медициналық көмек көрсету бойынша азда болса білімдерді меңгеруін, сонымен қатар өзінің денсаулық жағдайын бағалаудың теориялық негіздері мен элементарлық тәсілдерін игеруін ынталандыру және қамтамасыз ету [1].

Жалпы білім беретін мектеп дене тәрбиесі бағдарламасында баскетбол спортының ұйымдастырылуы бойынша.

1-сынып. Баскетбол ойыншының тұрысы. Бір орында допты жүргізу, ілгері қозғалып алып жүру. Бір қолмен, екі қолмен, кеудеден, иықтан, төмен, жоғарыдан лақтыру. Орнында тұрып допты лақтырып, бір және екі қолменен лақтырып, бір және екі қолменен ұстап алу. Кез-келген тәсілмен допты қалқанғалақтыру. Қысқартылған ережемен ойын ойнау.

2-сынып. Баскетболда допты кеудеден екі қолмен кеудеден, бір қолменен иықтан беру. Қозғалыс кезінде кеудеден екі қолмен серігіне доп беру. Кеуде деңгейінде, жанынан, төменнен келген допты ұстау. Допты оң және сол қолымен алма-кезек алып жүру.

3-сынып. Допты төмен және жоғары деңгейде жүргізіп қозғалыс жасау. Кез-келген тәсілмен допты қалқанға лақтыру. Баскетбол ойындарының элементері. Қысқартылған ережемен екі жақты командалық ойын ойнау.

4-сынып. Кеуде деңгейінде, жанынан, төменнен келген допты ұстау. Допты бір қолмен, екі қолмен ұстау. Баскетбол ойындарының элементері. Қысқартылған ережемен екі жақты командалық ойын ойнау.

5-сынып. Баскетболда дағдылардың бекуі мен қалыптасуына бағытталған арнайы дене жаттығулары: жүгіру, жүру, секіру техникалары (белгі бойынша тоқтап, бағыты мен жылдамдығын өзгерте жүгіру).

6-сынып. Баскетбол. Дағдылар: бір адым жасап екі қолмен кеудесінен допты беру және ұстау; біресе оң, біресе сол қолмен ауыстыра допты жүргізу (адымдай және ақырын жүгіре), орнынан екі қолмен торға доп салу.

7-сынып. Баскетболда қалыптастыруға және нығайтуға арналған арнайы дене жаттығулары: ойыншылардың алаңда ауысып жүруі, бір адым жасап екі қолмен ауыстыра допты алып жүру (жай адымдауда және ақырын жүгірісте). Баскетбол торына допты екі қолмен 3-4 метрден екпін алып тастау. Баскетболдың жеңілдетілген ережесі бойынша ойын ойнау.

8-сынып. Баскетболда допты жоғарыдан екі қолмен (бастан жоғары), жоғарыдан, төменнен бір қолмен беру. Допты бір қолмен, екі қолмен ұстау. Допты бір орында (оң және сол қолмен) және қозғалыста (төмен және жоғары, қозғалу бағытын өзгерте) алып жүру, алдап өту. Баскетбол себетіне допты орнынан, қозғалыс кезінде лақтыру. Жаттығу ойыны. Шабуылдағы, қорғаныстағы ойын тактикасының элементтері. Қорғаныстағы ойыншының жеке іс-әрекеті: қағып жіберу, жұлып алу, себетке лақтыру, ойыншыны бақылау.

9-сынып. Баскетбол ойынында алаңда ауысу тәсілдері: жүру, жүгіру (оқтын-оқтын ұмтылыспен), секірулер, тоқтаулар, бұрылулар. Допты меңгеру. Екі және бір қолмен допты ұстау. Кеудеден және жоғарыдан екі қолмен доп беру. Себетке лақтыру тәсілдері: екі қолмен жоғарыдан, бір қолмен жоғарыдан (орнынан және қозғалыста). Допты алып жүру: биік, тө-

мен, алдап өту. Жаттығу ойыны. Допқа ие болу тәсілдері, жұлып алу, қағып жіберу, қайта тартып алу.

10-сынып. Баскетболда ойын техникасы элементтерін жетілдіру. Алаңда қозғалу, бұрылу, секіру секілді тұрақты дағдыларды қалыптастыруға бағытталған арнайы дене жаттығулары.

Допты беру және лақтырулар. Бір және екі қолмен қашыққа, дәлдікке, жоғарыдан, төменнен, жаннан беру тәсілдері. Орнында және қозғалыста допты ұстау. Допты алып жүру. Сол және оң қолмен допты төмен және биік алып жүру. Жоғары және төмен алып жүргенде қарсы ойыншыны айналып өту. Допты себетке орнынан, екпін алып, секіріп лақтыру. Ойын тактикасының элементтері. "Позициялық" шабуыл кезіндегі шабуылшылардың іс-әрекеті. Қорғаныс: дербес, аймақтық. Ойыншының жеке іс-әрекеті. Допты қағып жіберу, жұлып алу тәсілдері.

11-сынып. Баскетболда бұрын меңгерген элементтерді пайдалана отырып, допты алып жүру мен берудің түрліше техникалық тәсілдерін орындау. Ойын тактикасының элементтері. Ойыншының шабуыл мен қорғаныс кезіндегі іс-әрекеті. Қорғаныс пен шабуылдау жағдайында бір команда ойыншыларының (жарыс ережелеріне сәйкес екі жақты ойын барысында) өзара іс-қимылдары.

Жалпы білім беретін орта мектептеп оқу жұмысының негізіне бұқаралық жастар спорты мен жоғары спорттық жетістіктердің нәтижелерін дамытуға бағытталған көп жылдық дайындықтың ғылыми негізделген жүйесі жатады. Оқу үдересі бастауыш, орта және жоғары сыныптардың оқу үдерісінде іске асырылады.

Арнайы сыныптарды жабдықтау барысында оқушы-спортшыны дайындаумен айқындалған белгілі бір кезеңділік қарастырылған. Бастапқы даярлық сыныптары жалпы білім беретін мектептердің спортпен шұғылданғысы келетін оқушылар арасынан жабдықталады. Оқу-жаттығу сыныптары спортқа қабілетті және дарынды, бастапқы спорттық дайындықтан өткен және жалпы дене мен арнайы дайындық бойынша көрсеткішті талаптарға жауап бере алатын балалардың есебінен жабдықталады. Спорттық жетілдіру сыныптары оқу топтарында дайындықтан өткен және арнайы дене мен спорттық дайындық бойынша қабылдау көрсеткіштерін орындаған жас спортшылар арасынан жабдықталады.

Сыныптағы оқушылар саны, аптадағы сабақтар саны және олардың ұзақтығы Қазақстан Республикасы білім және ғылым Министрлігінің бағдарламалық-көрсеткіштік құжаттары арқылы белгіленеді. Мектептің негізгі жұмыс түрлері топтық сабақтар, сұхбаттар, үй тапсырмалары, спорттық жарыстарға қатысуы, сонымен қатар жалпы білім беретін мектептерге спорттық сабақтар мен жарыстар ұйымдастыруда көмек көрсету болып табылады [2].

Оқушыларға дене тәрбиесі сабақтарын өткізу, оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарына бағынған. Сондықтан оны іске асыру барысында дене тәрбиесінің жас және жыныстық ерекшеліктері мен қатар биологиялық ерекшеліктерін ескерте отырып, осы заңдылықтарды көрсететін жалпы педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа алу қалпына келу мен жұмыс қабілетінің арта түсуі үшін демалыс жеткілікті болуы тиіс [3].

Дене жүктемелерін бірте-бірте және жоғары деңгейге арттыру ұстанымы олардың көлемі мен қарқындылығының, оқушыны дайындауға қойылатын талаптардың бірте-бірте күрделенуінің үздіксіз арта түсуімен байланысты болып келеді [4].

Сабақтарды бірте-бірте күрделендіру оқушыны даярлаудың мүмкіндіктері мен деңгейлеріне сәйкес келіп, олардың спорттық жетістіктерінің үздіксіз арта түсуін қамтамасыз етуі тиіс.

Дене жүктемелерінің толқынды түрде өзгеру ұстанымы олардың динамикасының толқынды сипатын көрсетеді, себебі ол салыстырмалы алғанда оқу-тәрбие үдерісінің кішігі-

рім үзіндісіне, сонымен қатар оқу-жаттығу сабақтарының кезеңдері мен бөлімдеріне тән болуы мүмкін.

Оқу үдерісінің айрықша ерекшелігі мерзімдік, яғни белгілі бір уақыт аралығында жиі қайталанатын жекелеген сабақтардың, кезеңдердің (тоқсанның, жарты жылдың) салыстырмалы түрде алғандағы аяқталған фазаларының айналысы. Оқу үдерісінің органикалық құрамдас бөліктері апталық мерзім болып табылады.

Жоғарыда атап көрсетілген сабақтардың арнайы заңдылықтары бір-бірімен өзара байланысқан және өзара шарттас болып келеді. Оқу үдерісі келесі негізгі органикалық өзара байланысқан бөлімдерден тұрады: дене, спорттық-техникалық, тактикалық, ерік-жігер дайындығы. Оқу жылы бойында оқу үдерісінің осы бөлімдерінің міндетті түрде өз орындары бар. Сабақ кезеңдеріндегі міндеттерге, оқушылардың жеке дара ерекшеліктеріне және басқа жағдайларға байланысты сабақтың бір бөліміне көбірек көңіл бөлінсе, басқасына аз көңіл бөлінуі мүмкін. Сабақтың негізгі құралдары - дене жаттығулары, олар негізгі үш топқа бөлінеді: таңдаған спорт түрі бойынша жаттығулар, онда оқушы жетіле түседі; жалпы дамытушы дене жаттығулары; таңдаған спорт түріне қатысты және де техника мен тактикаға үйрету мақсатында дене және ерік-жігер сапаларын дамытуға арналған арнайы жаттығулар [5].

Дене шынықтыру және спорт бойынша сабақтың әр түрлі кезеңдері мен сәттерінде шұғылданушылармен жүргізген сабақ барысында үйрету міндеттерін шешу кезінде барлық оқытушылар сақтауға міндетті педагогикалық талаптар. Олар келесі қажеттіліктерді анықтайды:

- спорттық бағдар беруді қамтамасыз ету;
- оқу-жаттығу міндеттері шешім табатын лайықты тәсілдер мен әдістерді таңдау;
- адамның психикалық және дене сипатының тұтастығы заңдылығын басшылыққа алу;
- үйренген спорттық техниканың тұтастығы мен бөлігінің ара қатынасын айыру;
- спорттық техникаға үйренудің тиімді бірізділігін сақтау;
- қимыл-қозғалыстардағы қателіктерді анықтау, олардың себебін іздеп табу;
- іс-әрекет ортасын ескеру, реттеу және нұсқасын табу;
- спорт техникасына дене сапаларын дамыту арқылы тұтастықта үйрету;
- спорттық жаттығулар техникасына үйретуді спорт тактикасына үйретумен сабақтастыру;
- спортшының білімдер жүйесін меңгеруге тырысуы;
- тыныс алуға үйренуі;
- үйрету нәтижелеріне үздіксіз бақылау жасауды қамтамасыз ету;
- үйретуді жоспарлы түрде жүргізу.

Оқушыларды дайындаудың маңызды ережесі шұғылданушылардың қалыпты өсуі мен жарасымды дамуын қамтамасыз етуден тұрады. Соның ішінде адамның дене жүктемелерін тиімді ұйымдастырудың басты шарттарының бірі дене жүктемелеріне бейімделу үдерісін басқару заңдылықтарын білу болып табылады. Физиологиялық бейімдеуді жаттықтыру үдерісінде іске асырудың арқасында адамның барған сайын жаңа дене сапаларының күйін жинақтау, ағзаның жаңа ішкі мүмкіндіктерін жұмылдыру мен аша түсу жүзеге асады.

Соған байланысты адам ағзасын тұтас қызметтік жүйе деп қарастыратын ғалымдардың еңбектерінде баяндалғандай балалар мен жасөспірімдердің дене жүктемелеріне бейімделуінің қуатты қорларын пайдаланудың теориялық алғышарттарының ашуға қатысты мәселелерді қарастыру қажет. Осындай қуатты алғышарттар ретінде жүйенің тұтастығы, оның құрылымының қызметке сәйкестігі, жүйенің түрлі деңгейлерінің өзара сатыланып орналасуы, сыртқы және ішкі байланыстары болып табылады.

Спорттық және физиологиялық әдебиеттерде балалар мен жасөспірімдердің тәжірибелік сабақтарында бейімдеудің теориялық тұжырымдамасының негізгі ережелері мен оларды қолданудан тұратын эксперименттік материалдарды жан-жақты шолу мен жинақтау көзделеді. Осылайша, дене жүктемелеріне бейімделу үдерісінде ағзаның қуаты мен оның дене шынықтыру-спорттық әрекетінің айрықша түрлерінде пайдалану мүмкіндіктері арта түседі. Педагогикалық тұрғыдан алып қарағанда, бұл мүмкіндіктер қайталамалы, ширыққан сабақтар ретінде іске асуы мүмкін. Оңтайлы биохимиялық арақатынасты аэробты және анаэробты қуат өндіруде қуаты жағынан жоғары қарқынды және қалыпты жаттығуларды тиімді ауыстыру қажет. Ғылым арқылы дене жұмысына қабілеттілігін арттырудың қуатты қорларын ашудың тиімді жолдары мен тәсілдері негізделген [6].

Дене жүктемелерінің физиологиялық тиімділігі ағзаның морфофункционалдық дәрежесінің, қуат алмасуының, қорғаныс күштерінің өзгерісінде көрініс табады. Бұлай болатын себебі дене жүктемелері қуат өндірудің жасырын жасушалық үдерісін және пластикалық қызметін қамтиды. Олардың әртүрлі сипаты әр спорттық маманданудағы ерекше түрлер арқылы анықталады.

Жоғарыда атап көрсеткендей, сабақтағы оқу-жаттығу жұмыстарының негізіне ғылыми негізделген көп жылдың дайындық жатады (біріншіден 11-сыныпқа дейін), сондықтан осы жүйені басқару туралы мәселе туындайды, яғни мектептегі барлық оқу кезеңінде оқушылардың дайындығын басқару. Басқару жүйесіне тән негізгі ережелерді қарастырамыз.

Басқару – ол нақты, қажетті тиімділікке қол жеткізуді қамтамасыз ететін белгілі нысанға мақсатты түрде жетекшілік жасау үдерісі. Басқару жүйесі басқару шешімдерін жасап шығатын, қабылдайтын, іске асыратын және бақылайтын өзара тығыз байланысқан әрекеттер жиынтығынан тұрады.

Мектептегі дене тәрбиесі теориясына қатысты «...оқушыларды дайындау үдерісін басқаруды осы үдеріске тұтастай басшылық жасау әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы ретінде, сонымен қатар оның жекелеген бөліктеріне ұжымдардың, мектептердің, педагогикалық кеңестер мен жеке спорттық педагогтардың бағыттаушы, реттеуші және бақылаушы әрекеттері барысында қарастыру керек» делінген [7].

Осы терминнің мазмұндық мәнін ашу барысында «Спорт терминдерінің түсіндірме сөздігінде» берілген анықтама назар аударуға тұрарлықтай, онда «спортшы дайындығын басқару дегеніміз - ол:

- спортшы мінез-құлқын оңтайландыру;
- оның дайындығының нысаналы дамуы аса жоғары спорттық нәтижелерге жетуді қамтамасыз етеді;
- жарыс әрекеттерінің, ағзаның дайындық деңгейі мен қызметтік жүйесінің даму нәтижелерін болжау, параметрлерін модельдеу, жаттығу үдерісін бағдарламалау, дайындық деңгейіне кешенді бақылау жасау, дайындық жүйесіне түзетулер енгізу».

Дене шынықтырумен шұғылданушылардың дайындығын басқару технологиясы белгілі бір құрылымдық элементтерден тұрады:

- шешім қабылдаудан;
- орындауды ұйымдастырудан;
- ақпараттарды жинау мен өңдеу, қорытындылар шығару.

Басқару жүйесінің құрылымдық элементтері оқушыны шеберліктің немесе дайындықтық бір деңгейінен басқасына, сапасы жағынан мүлде жаңасына ауыстыруға қажетті қимылдар тізбегін анықтайды.

Тұтастай алғанда олар алға қойылған мақсаттарға жетуге бағытталған оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруды реттеуді қамтамасыз етеді. Құрылымдық элементтер бірін-бірі то-

лықтыра түседі және бүкіл жүйенің тиімді қызмет атқаруына ықпал ете отырып, қойылған талаптарға жауап беретін болады .

Жүйенің элементтері арасындағы өзара әсер ету сипатымен байланысты басты фактор мақсатты қызметтік жүйе болып табылады. Басқарудың кез келген жүйесі қашанда белгілі бір мақсаттарға жетуге бағдарланған .

Оқушыларды дайындауды басқару жүйесінде осы мақсаттар болып табылады:

- жас спортшылардың біртіндеп және жоспарлы түрде шеберлігін арттыруы;
- мектептер жұмысының сапасы мен тиімділігінің жақсаруы.

Жекелеген міндеттерді қою барысында мақсат нақтылана түседі. Оларды тиімді түрде шешудің қажетті шарты мақсатқа жетуді анықтайтын факторлар туралы ғылыми-негізделген ақпараттардың барлығы болып табылады. Басқару саласындағы аса маңызды бір сәт оқушылардың дене даярлығы бойынша тоқсандық жарты жылдық және жылдық көрсеткіштер орындауда ғана жетістіктерге жетуді қамтамасыз етіп қоймай, сонымен қатар жоспарланған спорттық нәтижелерге жетуді көздейтін сабақтардың анағұрлым тиімді әдістері мен тәсілдерін таңдау болып келеді [8].

Оқушылардың жалпы және арнайы дене дайындығының деңгейін арттыру бойынша әдістемелік көзқарастар мен тәсілдердің көпнұсқалылығы көп жағдайларда оңтайлы нұсқалар табумен байланысты алға қойылған мақсаттар мен шынайы мүмкіндіктер арқылы жауап бере алатын міндеттердің тұтас кешендерін алға жылжытады. Сондықтан да, дене жүктемелерін жоспарлау мен нормалауға, олардың тиімді құрылымына, дайындықтың түрлі тәсілдерінің ара қатынасына және т.б. оқушыларды басқару жүйесінде негізгі орындардың бірі беріледі [9].

Оқушыларды үйретудің барлық кезеңдерінде дене жүктемелерін оқушының жеке дара ерекшеліктерін, денсаулықтың жай-күйін, спорттық шеберлік деңгейіне байланысты қатаң мөлшермен беруге нұсқау беріледі. Дене жүктемелерін арттыру оқушының спорттық өсуі ғана емес, сонымен қатар оның оқу бағдарламасын, жалпы және арнайы дене дайындығы бойынша, таңдаған спорт түрінен бақылау көрсеткіштерін орындауымен байланысты болып келеді.

Оқушылар дайындығын басқаруда басшылыққа алатын ұстанымдық қондырмаларды қалыптастырды. Оның қатарына жататындар:

1) спорт шеберлігіне қатысты оқушылар дайындығын басқару жүйесінің мақсатты бағыттылығы;

2) сапаларды жоққа шығару тиімділігі оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты;

- оқушылардың негізгі дене сапаларының даму өлшемдестігі;

- оқытудың түрлі кезеңдеріндегі жетекші факторлар;

3) техникалық шеберлікті қалыптастыру барысында алға ұмтылу.

Автор бұл қондырмаларды келесі түрде ашады:

- оқушылардың спорттық шеберлікке қатысты дайындығын басқару жүйесінің мақсатқа бағыттылығы олардың жасқа байланысты заңдылықтарын ғана ескеріп қоймайды, спорттық жетілу кезеңіне тән көрсеткіштер саласында мектептегі оқудың түрлі кезеңдеріндегі дайындығына қойылатын талаптарға да жауап береді. Автор мамандануға оқытудың бастапқы кезеңіндегі дене жүктемелерінің жалпы көлемі жалпы жұмыс көлемінің 45-50% құрауы тиіс деп ойлайды [10].

Сапаларды жоққа шығару тиімділігі оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты тікелей педагогикалық үдерісті жеке даралаумен байланысты. Бұл жерде спорттық педагогтың назары бірінші кезекте оқушы өз мүмкіндіктерін қай шамада іске асыра алатындығына аударылады. Дене сапаларын дамыту деңгейін арттыру және спорттық жаттығуларды орындау барысында жоққа шығару өзара бір-бірімен байланысқан екі әдісте-

мелік бағыт ретінде қарастырылады. Бір жас кезеңдеріндегі оқушылардың дене сапасының дамуы қарқынды түрде жүрсе, басқаларында баяулайды немесе тоқтап қалады.

Ондай жағдайда үшінші қондырманың өзектілігі арта түседі – оқушылардың негізгі дене сапаларының даму өлшемдестегі, ол әр сыныптағы оқушылардың дене сапаларының даму деңгейінің оңтайлы ара қатынасын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, оқушылар жалпы және арнайы дайындық бойынша оқушының дайындығы талаптарының деңгейін көрсететін тиісті көрсеткіштерді орындауы қажет, ал оларды орындау жоспарланған нәтижелерге тиімді қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Оған қоса тиісті нормалар дайындықтың белгілі бір деңгейін анықтау үшін орныққандықтан, негізгі дене сапаларын дамытудың жасқа байланысты шегін шектейді. Оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруға деген осындай көзқарас негізінде оқушыларды алдын ала шектеулі мамандануға дайындаудан аулақ болады.

Үйретудің түрлі кезеңдері мен мерзімдеріндегі басты факторларды төртінші қондырма ретінде келесіде тізбекпен көрсетеді:

- іздену, талантты дамыту мен сақтау;
- үйретудің барлық кезеңдерінде-жас ерекшеліктерін ескеру, жарыстар жүйесін жетілдіру;
- оқушының интеллектуалдық деңгейін арттыру;
- спорт түрінен спорт техникасына үйрету мен тереңдеп жаттықтырудың бастапқы кезеңінде жан-жақты дене және техникалық дайындықты жетілдіру;
- педагогикалық үдерісті біртіндеп жеке даралау;
- мотивация – жоғары сынып оқушыларында жетілудің қосымша ынталануы пайда болады, олар іс-әрекеттің кәсібиленуі, коммерциялық қызығушылық, жоғары халықаралық дәрежедегі нәтижелерге жетуге деген спорттық қызығушылық.

Және де бесінші ұстанымдық қондырманың мәні-техникалық шеберлікті қалыптастыру барысында келешекке қарай алға басу оқушының спорттық-техникалық дайындығын жетілдіруге бағытталған түрлі тәсілдерді тиімді сабақтастыру мен нысаналы құбылтудан тұрады.

Дене шынықтыру сабақтарына қатысты негізгі мәселелер талқыланған тұста оқушылармен жүргізілген сабақтар барысында спорттық техника мен оны жетілдіру әдістерінің келесі түрлері қолданылатыны көрсетілген: сөздің көмегімен, жаттығуларды көрсету арқылы, техникалық оқу құралдарын пайдаланудың идеомоторлық әдістері, қозғалыс өлшемдері туралы жедел аппарат, ойын және жарыс әдісі.

Спорттық техника мен оны жетілдіруге үйрету әдістерінің кез келген түрінің жағымды жақтары бар, бірақ ол жеке қалпында шапшаң әрі тиімді үйретуді толық қамтамасыз ете алмайды, сондықтан спорттық техниканы меңгеру барысында барлық әдістер бірін-бірі толықтыратын түрде қолданылады. Олар жиірек бір уақытта пайдаланылады.

Дене дайындығы – спортшының ағзалық қызмет мүмкіндіктерін арттыру жолдары. Спорттық машықтану ілімі мен тәжірибесінде дене дайындығын жан-жақты шыңдау, дененің қимыл қабілеттерін тәрбиелеумен анықталады [11].

Дененің қимыл қабілеттері деп – адамның қимыл мүмкіндіктерінің әртүрлі қырларын айтамыз. Дененің қимыл қабілеттері дене тәрбиесі, спорт ілімі мен әдістемесі ғылымында дене қасиеттері деп анықталады. Олар: күштілік, жылдамдық, төзімділік, ептілік және илгіштік. Спортшының дене қасиеттерін дамыту ойын тәсілін жетілдіруге тура әсер етеді.

Дене дайындығы мақсаты – ағзаның қимыл мүмкіндіктері мен дене қасиеттерін жан-жақты дамытып, денсаулықты жақсарту мен нығайту.

Дене дайындығы міндеттері – дене тәрбиесінің негізгі міндеттерінен (білім, тәрбие, сауықтыру) туындап, спорт түрінің ерекшеліктеріне сай анықталады. Баскетбол спорт түрінде дене дайындығының мына міндеттері шешілуге бағытталған:

1) Жаттығушы ағзасының мүшелері мен жүйелерін баскетбол талаптарына сай нығайту.

2) Әдістік-тәсілдік дайындықты ойын ережелеріне сай үйлестіру.

3) Әдістік – тәсілдік дайындық қорын меңгерту.

4) Жарыс жүктемесінде психологиялық толқуларды жеңу жолдарын анықтау.

Баскетболшылар дене дайындығы жалпы және арнайы болып екіге бөлінеді.

Жалпы және арнайы дайындықтың бірлігі. Спорттық мамандану спортшының жан-жақты дамуын жоққа шығармайды. Онда таңдаған спорт түрінде барынша елеулі алға басушылық спортшының дене және рухани қабілеттерінің жан-жақты дамуы ағзаның қызметтік мүмкіндіктерінің жалпы көтерілуі негізінде ғана мүмкін болады [12].

Спорттық жетілдірудің объективті заңдылықтары спорттық жаттығу терең мамандану жүйесі бола тұрып, бір мезгілде спортшы жан-жақты дамыту құралы да болады. Осыған сәйкес спорттық жаттығуда жалпы және арнайы дайындық үзіліссіз үйлеседі. Спортшының жалпы және арнайы дайындық бірлігі бұлардың екеуін де спорттық нәтижеге және дене тәрбиесінің құралы ретінде соңғы мақсатқа пайдалануға зиян келтірмеу үшін жаттығудан алып тастауға болмайды. Жалпы және арнайы дайындықтың бірлігі олардың мазмұндарының өзара тәуелділігімен қортындыланады: жалпы дене дайындығының мазмұны таңдаған спорт түрінің ерекшеліктері есепке алынып анықталады, ал арнайы дайындықтың мазмұны жалпы дайындықтың жасаған алғы шарттарына тәуелді. Жалпы дене дайындығы – баскетболшы ағзасын шыңдауға және дамытуға бағытталған: барлық мүшелер мен жүйелердің қызметтік мүмкіндіктерін дамыту, қозғаушы бұлшықеттерді дамыту, дене қасиеттерін талап деңгейіне көтеру [13].

Бұл міндеттерді шешу үшін әр түрлі дене дамыту жаттығулары қолданылады.

Жаттығушы ағзасында дене қасиеттері жеке дами алмайды. Олардың әрқайсының даму деңгейі келесінің, ал келесі өз кезегінде одан кейінгінің даму деңгейіне байланысты болады. Мысалы, жылдамдықты арттыру жүгерумен дамытылса, ондағы күш алу бұлшық еттің қызметіне тәуелді. Ал орнынан ұзындыққа секіруде ептілікті дамыту мақсатталса, бастапқы екпін алу әдісі күштілік қасиетіне тәуелді.

Жалпы дене дайындығы баскетболшының тәсілдік шеберлігінің артуына ықпал етеді. Баскетболшыға қажетті қимыл-қозғалыс дағдыларының көпшілігі бұрыннан бар қасиеттер негізінде қалыптасады. Сондықтан да спортшының қимыл-қозғалыс тәжірибесі қаншалықты бай болса, ол баскетбол тәсілін соншалықты меңгереді, тәсілдік шеберлігі де соншалықты жоғары болады. Қимыл-қозғалыс тәжірибесі тек дене дайындығы процесінде, баскетболшы әртүрлі дене жаттығуларының тәсілін меңгергенде ғана жинақталады.

Жалпы дене дайындығының шамадан тыс машықтанудың алдын алуда және ұзаққа созылған арнайы машықтануларда сабаққа деген қызығушылықтың жоғалуына жол бермеуде ЖДД тиімді амал болып есептелетінін есте сақтаудың маңызы зор. Баскетболдың арнайы жаттығуларынан құрылымы мен сипаты жағынан дене жаттығуларының уақтылы ауысып отыруы жүйке жүйесіне игі әсер етеді, жоғалтқан күшті тез арада және толық қайта қалпына келтіруге көмектеседі, сондықтан да қарқындылығы мен көлемі жағынан ауыр келетін машықтану және жарыс жүктемелері жеңіл мүмкіндік береді, ал ондай жүктемелерсіз бүгінгі күндері жоғары спорттық шеберлікке қол жеткізу мүмкін емес.

Арнайы дене дайындығы баскетболшыларға тән арнайы қимыл-қозғалыс қабілеттерін дамытуға бағытталған және ойынның әдіс-тәсілдерімен жарыс жүктемелерінің көрсеткішімен психологиялық толқумен тығыз байланыста болады. Ол ойыншының бұл дағдыларды жарыс жағдайында пайдалану сипаты мен жағдайы есебінен баскетболдағы білік пен дағдыны меңгерумен және жетілдірумен тығыз байланыста іске асырылады.

Әр сынып бағдарламасының соңында «Дағдылар мен біліктілікті меңгерудің, қозғалыс

қимылдарын дамытудың оқу нормативтері» берілген. Онда жекелеген қозғалыс қабілеттерін дамыту деңгейі мен дағдыларды қалыптастыру туралы, орындалу әдістері айтылған бақылау жаттығулары көрсетілген: жылдамдық - 60 метрге жүгіру нәтижесі бойынша, қолдың күшін - тартылу санына қарай, т.б. «5», «4», «3» деп бағалау нормалары келтірілген. Тексеру сынақтары бағдарламаның нақты тарауын өткеннен кейін, тоқсан немесе оқу жылының аяғына жүргізіледі. Бұған қосымша Президенттік сынамалар бойынша 5, 9, 11-сыныптарды бітірушілер оқу жылының аяғында қосымша сынақтар тапсырады. Болашақта мектеп дене тәрбиесі бағдарламасына осы сынамаларға сәйкес өзгерістер, дағдылар мен біліктілікті меңгеру кестесінде де елеулі өзгерістер жасалуы мүмкін. Себебі Президенттік сынамалардың басты мақсаттарының бірі – жалпы қоғамымыздың барлық мүшелерінің, әсіресе жастардың денсаулығын нығайту, оларды еңбек етуге қабілетті етіп тәрбиелеу.

6-17 жастағы мектеп оқушыларынан жылына екі рет, қыркүйек, мамыр айларында алынатын, олардың дене қуаты дайындығы деңгейін көрсететін сынақ жаттығуларын зерттеп құрастырды. Осы керсеткіштер бойынша оқушылардың дене қуаты қасиеттерінің даму деңгейін анықтап, келешек жұмыстарға өзгерістер енгізуге болады. Бұл стандарттық сынақ жаттығулары қарапайым және дене қуаты деңгейі туралы көп ақпараттар береді.

1. 1000 м жүгіру. Сынақ жаттығуы төзімділік деңгейін анықтауға арналған.

2. 10 м 5 рет қайталап жүгіру. Спорт залда, алаңда 10 м өлшеніп, екі жақ шетіне кубиктер белгі ретінде қойылады. Оның биіктігі 15 - 20 см болып, жаттығушылар оны айналып жүгіреді. Оқушы мұғалімнің белгісімен 10 метрлік қашықтықты 5 рет жүгіріп өтеді. Сынақ жаттығуы жылдамдық және ептілікті бағалауға арналған.

3. Кермеде тартылу (ер балалар). Сынақ жаттығуы қол мен иық деңгейінің күш төзімділігін бағалауға арналған.

4. Кермеде салбырай асылу (қыз балалар). Сынақ жаттығуы қол мен иық деңгейінің статикалық күш төзімділігін бағалауға арналған.

5. Шалқалап жатқан қалыпта 30 сек. бойы кеудені көтеру. Сынақ жаттығуы кеудені көтеру бұлшық еттерінің күшін бағалауға арналған.

6. Отырған қалыптан алдыға еңкею. Сынақ жаттығуы омыртқа мен жамбас-сан буынының икемділігін өлшеуге арналған.

Оқу-тәрбие ісінің мәні оқыту және тәрбие міндеттерінің құралдары мен әдістерінің табиғи байланысынан және ұйымдастырудың бірыңғай түрлерінің көлемінен көрінеді. Мұндай біріктіру тұтастығы, үйренушілердің бір-біріне қарым-қатынасының жақсаруын және оқушылардың жеке басын қалыптастыруда тәрбиелік әсерді қамтиды.

Баскетболда дене қасиеттерін арттыру жолдары. Әрбір адам туғаннан бастап-ақ белгілі бір қозғалыс мүмкіндіктеріне ие болады, қозғалыс арқылы күнделікті өмірде түрлі қимылдар іске асатыны белгілі. Қозғалыс (белгілі бір уақыт ішінде бірнеше метрге жүгіре алу, салмақты көтере алу т.б.) сандық, сапалық сипаттамасы бар әрқилы қимыл әрекеттерінен тұрады. Сондай-ақ ұзақ қашықтыққа жүгіру адам ағзасына әр түрлі салалық талаптар қояды және олар әртүрлі дене қабілеттерінен көрінеді. «Дененің қимыл қабілеттері» деп - адамның қозғалыс мүмкіндіктерінің әр түрлі қырларын айтамыз.

Күштілік қабілеттерін дамыту. Сыртқы қарсылықты жеңу немесе бұлшық ет көмегі арқылы оған қарсылық көрсетуді күш дейміз. Күш үш түрлі бұлшық ет жұмысы тәртібінде пайда болады.

1. Жеңу тәртібі. Бұл кезде бұлшық ет жиырылады, қысқарады. Мысалы, аспа темірде тартылу.

2. Көну тәртібі. Бұл кезде бұлшық ет созылады, ұзарады. Мысалы, аспа темірден төмен түсу, салбырау.

3. Қозғалмайтын (статикалық) тәртіп. Бұл кезде бұлшық ет ұзындығы өзгермейді.

Мысалы, аспа темірде асылып тұрып екі аяқты кеудеге бұрыш жасай көтеріп, бірнеше ондаған секунд ұстап тұру.

Баскетбол спортында жаттығушылардың күш қабілетіне жоғары талаптар қояды, ол белгілі мөлшерде секіру биіктігімен, түрлі амалдарды орындау шапшаңдығымен, ауысу жылдамдығымен және ептілік пен төзімділікті көрсетуде үлкен маңыздылығымен анықталады. Ойын барысында баскетболшы бірнеше рет қарсыласпен жекпе-жек өткізуі, қарсылас бағытын ауыстыра отырып ұмтылулар жасауы, допты қағып алу және торға лақтыру үшін бір орында тұрып секірулер жасауы керек. Күшті дамытатын жаттығуларды таңдай отырып, ойын кезіндегі негізгі салмақ түсетін бұлшық еттер күшіне әсер ететіндігіне айрықша назар аудару керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. «Дене шынықтыру» пәні бойынша типтік оқу бағдарламасы. – Алматы, 2014.
2. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Білім мазмұнын жаңарту аясында (5-9-сыныптарда) «Дене шынықтыру» пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2018.
3. Орехов Л.И., Ескалиев М.З. Начальное обучение и отбор юных баскетболистов с учетом биологического возраста // Теория и методика физической культуры, 2009. – №2. – С. 74-77.
4. Omarov, B., Orazbaev, E., Baimukhanbetov, B., Khudiyarov, G., Anarbayev, A. Test battery for comprehensive control in the training system of highly Skilled Wrestlers of Kazakhstan on national wrestling "Kazaksha Kuresi" Man in India 97(11), 2017c. 453-462.
5. Тілеулов Э.Ж. Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2003. – 187 б.
6. Омаров Б.С., Ильясова Г.Т. 17-19 жас аралығындағы студенттердің спирометриялық (тіршілік сыйымдылығы) көрсеткіштерінің жылдық өзгерістері // Ясауи университетінің Хабаршысы. – №1 (102). – 2017. – 98-104 бб.
7. Оразбаев Е.Д., Оразбекулы Қ. Білімгерлердің кәсіби мамандығының маңызы мен міндеттері // Ясауи университетінің Хабаршысы. – №1(111). – 2018. – 136-140 бб.
8. Ескалиев М.З. Дене шынықтыру сабақтарында 10-11 жастағы оқушыларды баскетбол ойыны техникасына үйретуді оңтайландыру. – Алматы, 2010. – 113 б.
9. Sultanovich, O.B., Ergeshovich, S.E., Duisenbekovich, O.E., (...), Nagashbek, K.Z., Nurlakovich, K.A. National sports in the sphere of physical culture as a means of forming professional competence of future coach instructors // Indian Journal of Science and Technology. 2016. 9(5), 87605.
10. Абусейтов Б.З. Жалпы орта мектептерде оқушылардың дене мәдениетін қалыптастыру: п.ғ.к., дисс. автореф. – Түркістан, 2009. –77 б.
11. Орехов Л.И., Ескалиев М.З. Начальное обучение и отбор юных баскетболистов с учетом биологического возраста // Теория и методика физической культуры, 2009. -№2. -С. 74-77.
12. Иванов С.В. Формирование основ техники игры в баскетбол на этапе начальной подготовки: автореф. .... канд. пед. наук: 13.00.04. – М., 2006. – 22 с.
13. Тайжанов С. Дене тәрбиесі сабағында қозғалыс ойындарын өткізу // Молодежь–Спорт–Здоровье /Материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы, 2002. – 74-76 б.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respýblıkasy Bilim jáne gylym ministrligi Ál-Farabı atyndagy Qazaq Ulttyq ýnıversiteti. «Dene shynyqtyrý» pání boıynsha tiptik oqý bagdarlamasy. – Almaty, 2014.
2. Qazaqstan Respýblıkasy Bilim jáne gylym ministrligi Y. Altynsarin atyndagy Ulttyq bilim akademıasy Bilim mazmunyn jańartý aıasynda (5-9-synyptarda) «Dene shynyqtyrý» pánin oqytý boıynsha ádistemelik usynymdar. – Astana, 2018.
3. Orehov L.I., Eskaliev M.Z. Nachalnoe obýchenie i otbor ınyh basketbolıstov s ýchetom biologicheskogo vozrasta // Teoriya i metodika fizicheskoi kúltúry, 2009. – №2. – S. 74-77.
4. Omarov, B., Orazbaev, E., Baimukhanbetov, B., Khudiyarov, G., Anarbayev, A. Test battery for comprehensive control in the training system of highly Skilled Wrestlers of Kazakhstan on national wrestling "Kazaksha Kuresi" Man in India 97(11), 2017s. 453-462.
5. Tileýlov E.J. Dene tárbesiniń ilimi men ádistemesi. – Almaty: Mektep, 2003. – 187 b.
6. Omarov B.S., Iiasova G.T. 17-19 jas aralygyndagy stýdentterdiń spirometrialyq (tirshilik syymdylygy) kórsetkishteriniń jyldyq ózgeristeri // Iasaýı ýnıversitetiniń Habarshysy. – №1 (102). – 2017. – 98-104 bb.
7. Orazbaev E.D., Orazbekýly Q. Bilimgerlerdiń kásibi mamandygynyń mańyzy men mindetteri // Iasaýı ýnıversitetiniń Habarshysy. – №1(111). – 2018. – 136-140 bb.
8. Esqaliev M.Z. Dene shynyqtyrý sabaqtarynda 10-11 jastagy oqýshylardy basketbol oıyny tehnikasyna úretýdi ońtalandyrý. – Almaty, 2010. – 113 b.
9. Sultanovich, O.B., Ergeshovich, S.E., Duisenbekovich, O.E., (...), Nagashbek, K.Z., Nurlakovich, K.A. National sports in the sphere of physical culture as a means of forming professional competence of future coach instructors // Indian Journal of Science and Technology. 2016. 9(5), 87605.
10. Abýseitov B.Z. Jalpy orta mektepterde oqýshylardyń dene mádemetin qalyptastyrý: p.ǵ.k., diss. avtoref. – Túrkiстан, 2009. – 77 b.
11. Orehov L.I., Eskaliev M.Z. Nachalnoe obýchenie i otbor ınyh basketbolıstov s ýchetom biologicheskogo vozrasta // Teoriya i metodika fizicheskoi kúltúry, 2009. – №2. – S. 74-77.
12. Ivanov S.V. Formirovanie osnov tehnikı ıgry v basketbol na etape nachalnoi podgotovki: avtoref. ....kand. ped. naýk: 13.00.04. – M., 2006. – 22 s.
13. Tajjanov S. Dene tárbesi sabagynda qozgalys oıyndaryn ótkizý // Molodej–Sport–Zdorove /Materialy Mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii. – Almaty, 2002. – 74-76 b.

Г.Б.ИСАБЕКОВА¹, Г.Қ.АБДРАХМАН²

¹*PhD доктор, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Тараз қ.), E-mail: gulnur_taraz@mail.ru*

²*филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Тараз қ.), E-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru*

КӨПМӘДЕНИЕТТІЛІК ДАМУЫНЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Аталмыш мақалада осы көпмәдениеттілік дамуының әдіснамалық мәселесінің сатылы жүйесі көптеген отандық және шетелдік ғалымдар көзқарастарынан туындаған тұжырымдары негізінде сипатталады. Жоғары оқу орны студенттерінің кәсіби құндылықтарымен байланысты бәсекеге қабілеттіліктің көпмәдениеттілікке алып келетін жолдары көрсетіледі. Ғылыми-әдіснаманың ерекшеліктері мен даму тенденцияларын ескере отырып, көпмәдениетті тұлғаның қалыптасуы мен дамуын зерттеуде бүгінгі күнде елімізде және әлемдік ғылым тәжірибесінде қолданылып жүрген бірқатар әдіснамалық-теориялық білімдерге, тұғырлар мен қағидаларға және әдістер жүйесіне сүйену қажет. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында халықтар арасындағы ынтымақтастыққа, көпмәдениеттілікке жеткілікті көңіл бөлінуде. Соның ішінде кәсіби білім беру мекемелерінде болашақ мамандарды көпмәдениетті тұлға етіп қалыптастыру қажеттілігі айқын көрініс табады.

Кілт сөздер: әдіснама, көпмәдениеттілік, тұлға, қалыптастыру, білім, тұғыр, қарым-қатынас.

G.B.Issabekova¹, G.K.Abrakhman²

¹*PhD, Taraz State Pedagogical University (Kazakhstan, Taraz), E-mail: gulnur_taraz@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Taraz State Pedagogical University (Kazakhstan, Taraz), E-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru*

Methodical Problems of Multicultural Development

This article discusses the phased system of multicultural personality development and methodical problems and is characterized by the conclusions of many of the views of domestic and foreign scientists. Competitiveness associated with the professional values of students, reflects the multinational approaches. Taking into account the peculiarities of the scientific-methodology and trends of development, the study of the formation and development of multi-cultural personality should be based on a number of methodological and theoretical knowledge, pedagogues and principles and methods used today in the country and in the world science practice. To date, the Republic of Kazakhstan pays a lot of attention to cooperation among peoples and multiculturalism. In particular, there is a need for future professionals to become polycultural in professional education institutions.

Keywords: methodology, multiculturalism, individual, formation, education, approach, attitude.

Г.Б.Исабекова¹, Г.К.Абдрахман²

¹PhD доктор, Таразский государственный педагогический университет
(Казахстан, г.Тараз), E-mail: gulnur_taraz@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент, Таразский государственный
педагогический университет (Казахстан, г.Тараз), E-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru

Методические проблемы поликультурного развития

В данной статье рассматривается поэтапная система поликультурного развития методических проблем, а также характеризуются выводы многих взглядов отечественных и зарубежных ученых. Конкурентоспособность, связанная с профессиональными ценностями студентов, отражает многонациональные подходы. Учитывая особенности научно-методических тенденций развития, изучение становления и развития поликультурной личности должно основываться на ряде методологических и теоретических знаний, педагогических принципов и методов, используемых сегодня в стране и в мировой научной практике. На сегодняшний день в Республике Казахстан уделяется большое внимание сотрудничеству между народами и поликультурному развитию. В частности, необходимо, чтобы будущие специалисты становились поликультурными в профессиональных учебных заведениях.

Ключевые слова: методика, поликультурность, индивид, формирование, образование, подход, отношение.

Бүгінгі ғылымның дамуы мен болашақ мамандар даярлау мәселесі қоғамның дамуындағы сұраныстар мен адам капиталының мүмкіндігімен тікелей байланысты. Бұл бүгінде мемлекеттік деңгейде көтеріліп, қоғамға қажетті көпмәдениетті тұлғаның болмысын айқындаумен түсіндірілуде. Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» жолдауында былай деген еді: «Біз мәдениеттер мен діндердің қатар өмір сүру жағдайында өмір сүріп үйренуіміз керек. Біз мәдениеттер мен өркениеттер диалогына бейімді болуға тиіспіз. Тек басқа ұлттармен жарастықта ғана біздің еліміз болашақта табыс пен ықпалға қол жеткізе алады. ХХІ ғасырда Қазақстан өзінің өңірлік көшбасшылық ұстанымын нығайтып, Шығыс пен Батыстың үндестігі мен өзара іс-қимылы үшін көпір болуға тиіс» [1, 5-б.]. Бұл айтылған міндеттен болашақ мамандар даярлау жүйесінде ең алдымен олардың жоғары мәдениеттілігін қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды.

Қойылған міндетті шешуде көпмәдениетті тұлғаның дамуы мен жетілуі өмірдің әлеуметтік жағдайының сапалы түрде өзгеруіне, қоғамның әл-ауқатына ықпал ететін жаңа мәдениеттің қалыптасуына әкелуі мүмкін. Мұндай жағдайда жалпы философиялық-дүниетанымдық негізді, бірыңғай қағидаларды, халықтардың, мемлекеттердің, мәдениеттердің, өркениеттердің өзара бейбіт, толерантты, құрметпен өмір сүрудің жалпыға ортақ ережелерін қалыптастырудың ғылыми-тәжірибелік мәні арта түседі.

Бүгінгі Республикамыздың жиырма бес жылдық мемлекеттік тәуелсіздігі мен дербестігін күшейте түсу және баянды ету ең алдымен ғылымдар жүйесін жаңа сапалық деңгейге көтерумен шешілетін. Әдіснамалық ғылымдар арнасы ішінде философия ғылымы ерекше орны бар. Өйткені, философия қазіргі заманның ең маңызды мәселесі – адам. Қоғам ілгері басқан сайын қай ғылым саласы болмасын өзінің зерттеу пәні мен нысанын жаңаша қарастырумен байланыстырады. Ал бұл, ғылымдардың әдіснамалық негізін білуді және қазіргі дүниежүзілік ғылыми танымның құралдары мен тұғырларды жетілдіре түсуді қажетсінеді.

Бүгінгі Қазақстан Республикасының дүниежүзілік қауымдастықта өзінің тиісті деңгейінен көрінуін яғни елу дамыған елдер қатарына қосылуды межелеп отырған кезеңде ғылымды, соның ішінде көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыруды теориялық жағынан негіздеудің маңызы артты. Әсіресе, қоғамдық ғылымдардың ішінде әлеуметтанушылық, психологиялық, педагогикалық ғылымдардың әдіснамалық және әлеуметтік мәнін арттыру, жеке адамның тұлғалық қалыптасуының көпмәдениеттілік міндеттерін болжай білу мәселесі айқын қойылуы тиіс. Ғылымның жедел дамуы, шындық дүниенің нақтылы бір мәселесін зерттеу оның әдіснамасын білумен тікелей байланысты. Педагогика ғылымының әдіснамасы, біріншіден, жалпы әдіснама ғылымынан туындайды; екіншіден, қоғамдық ғылыми жүйенің даму тенденциясын оқып үйренумен және зерттеумен байланысты болады; үшіншіден, педагогикалық, тарихи-педагогикалық құбылыстардың жағдайлары туралы теориялық қағидалармен, олардың зерттеу әдістерін қарастырады; төртіншіден, жаңадан алынған білімдерді оқу-тәрбие үдерісінде тәжірибеге ендіру анықталады (Бейсенбаева А.А.) [2].

«Әдіснама» ұғымының мәні туралы мәліметтер бұрыннан ғылыми зерттеу жұмыстарында жетекші орынды иеленіп, бүгінгі күнге дейін барлық ғылым саласындағы, соның ішінде педагогикалық ғылым саласында ғылыми зерттеулерде де негізгі маңыздылыққа ие болып келеді. Бүгінге дейін әр түрлі бағыттағы зерттеу жұмыстарының сипатына қарай (педагогикалық, тарихи-педагогикалық, дидактикалық және т.б.) әдіснама ұғымының өзі де әр түрлі анықталып келеді. Олардың бірқатары:

-әдіснама іс-әрекеттің құрылымы, ұйымдастыру логикасы, әдісі мен тәсілдері туралы ілім; әдіснама ғылыми танымның тәсілдері мен формаларын орналастыру принципі туралы ілімнің ғылымы [3];

-әдіснама теориялық және практикалық іс-әрекеттерді ұйымдастырудың принциптері мен тәсілдері, танып білудің ғылыми әдістері туралы ілім [4];

-әдіснама теориялық және практикалық әрекеттерді орналастыру және ұйымдастырудың тәсілдері мен принциптерінің жиынтығы деп анықтамалар беріледі [5].

Сонымен қатар, ғылыми-педагогикалық еңбектерде әдіснама танымдық және тәжірибелік іс-әрекет барысында ізденушінің философиялық дүниетанымына байланысты ғылыми танымның талаптарын іске асырудың нақтылы құралдары мен жетекші принциптерінің рөлін атқарушы теориялық білімдер жүйесі ретінде, ғылыми танымды негіздеу мен ұйымдастыруды орналастырудың әдісі ретінде өзгеріп отыратындығын келтіреді.

Осы тұста қазақстандық ғалым А.А.Молдажанова өзінің зерттеу жұмысында педагогикалық әдіснамаға жан-жақты салыстырмалы сипаттама беріп, олардың тәжірибеде қолданысы бойынша деңгейлерін көрсетеді [6]. Онда философиялық әдіснамалық, жалпығылымдық, нақты ғылымдық, технологиялық деңгейлердің қолданылу міндеттеріне сипаттама беріп, өзара арақатынасын айқындап береді. Бұл әдіснамалық деңгейлердің арасында белгілі бір өзара байланыстылық бар. Сондықтан, жалпығылымдық әдіснама, сондай-ақ, материалистік диалектика педагогика ғылымының әдіснамасының негізі болып табылады. Осыған орай педагогикалық үдерістердің мәселелерін қарастырғанда философия ғылымының заңдылықтарын басшылыққа аламыз. Ал, ғалым А.А.Бейсенбаева бұл философиялық заңдылықтарды пайдаланудың жолдарын, оның педагогикалық мәселелерді шешудегі тиімділігі туралы, философиялық, педагогикалық және басқа да ғылымдар арасындағы әдіснамалық байланыстылықты өзінің зерттеуінде айқындап көрсетеді [2]. Онда ғалым табиғаттағы, қоғамдағы және адам ойлауындағы барлық үдерістерге ортақ *себеп-салдар* заңдылығын, жалпы дүние дамуының *қозғалыс* заңдылығын, диалектикалық дамудың негізгі заңы *санның сапаға* айналу заңдылығын, дамудың мәнін, жалпы тенденциясын анықтайтын диалектиканың *терістеуді терістеу* заңдылығын, барлық ақиқат шындық дүние құбылыстарында орын алатын *қарама-қайшылықтардың бірлігі* заңдылығын педаго-

гикалық үдерістерде әдіснамалық негізде басшылыққа алып отыруды ұсынады.

Ал, біздің зерттеу жұмысымызда яғни жалпы көпмәдениеттіліктің дамуының әдіснамалық мәселесін талқылауда ғылымдардың сабақтастығын, олардың даму тенденцияларын ескерген жөн деп білеміз. Өйткені, көпмәдениеттіліктің көптеген аспектілерін тек педагогика ғылымы ғана емес, сонымен қатар басқа да бірнеше ғылымдар зерттейді. Олардың қатарына психология, әлеуметтану, мәдениеттану, этнография ғылымдарын жатқызуға болады.

Осы орайда педагогикалық-психологиялық зерттеулердің тәжірибесі өткен тарих баспалдақтарындағы, тіпті көне дәуірлердегі көтерілген көпмәдениеттілік мәселелерінің дәл бүгінгі күні өзектілігі айқындалып, қазіргі таңдағы бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастырудың моделіне айналып отырғандығын көруге болады. Сондықтан, біз зерттеу нысанына алып отырған кәсіби білім беру жағдайында көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың мәні мен ерекшеліктеріне бүгінгі жаһандық білім кеңістігіндегі тұлға болмысына деген сұраныс тұрғысында талдау жасаймыз. Педагогикалық үдерістер мен көпмәдениетті тұлға қалыптастыру механизмдерін бір мезгілде қарастыру олардың уақыт кеңістігін сабақтастығын айқындауға көңіл бөлеміз. Сондықтан, көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың кәсіби білім беру жағдайындағы заңдылықтарын және оның университеттік оқу-тәрбие үдерісінде іске асырылу механизмдерін бақылау оның даму динамикасын көруге мүмкіндік жасайды. Осылайша кәсіби білім беру мекемесіндегі педагогикалық процесс пен көпмәдениетті тұлғаның қалыптасуын бір-бірінен бөлек қарастырмай, керісінше, оларды бір-бірінен бөліп алғысыз сабақтастықта, бірлікте, тұтастықта қарастыру біздің зерттеуімізден орын алады.

Сонымен қатар, отандық ғалымдар Храпченков Г.М., Храпченков В.Г. ғылыми әдіснаманың мынадай функцияларын атап көрсетеді: теориялық танымдық; әлеуметтік және аксеологиялық; дәлелділік және прогностикалық; тәрбиелік [7,8]. Мұндай функциялардың орындалуы педагогика ғылымының бүгінгі күн талабы мен тұтас педагогикалық-психологиялық үдерістегі бірлігімен және оның уақыт компоненттері тұрғысынан тұтастықты құрайтын ішкі бірліктері арқылы айқындалады. Сондықтан біз көпмәдениеттіліктің дамуының педагогикалық-психологиялық сипатын көрсетуде оның кешегісі – бүгінгі жағдайы – болашағы сабақтастықта қарастырылуы қажет деп таптық. Бұл үш компоненттің бірде біреуі бір-бірінен бөлек тиімді зерттелуі мүмкін емес.

Ғылыми-әдіснаманың ерекшеліктері мен даму тенденцияларын ескере отырып, көпмәдениетті тұлғаның қалыптасуы мен дамуын зерттеуде бүгінгі күнде елімізде және әлемдік ғылым тәжірибесінде қолданылып жүрген бірқатар әдіснамалық-теориялық білімдерге, тұғырлар мен қағидаларға және әдістер жүйесіне сүйенуді қажет деп ойлаймыз. Ол үшін ең бастысы көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың бүгінгі күн үшін құндылықтарын көрсетуде жалпығылымдық әдіс ретінде диалектикалық әдісті пайдалану орынды. Ол тарихи-педагогикалық шындықты, яғни көпмәдениетті тұлғаның шығуы мен дамуын, оған алғышарт ретінде ықпал еткен факторлары мен педагогикалық мүмкіндіктерін, әдістемелік механизмдерін, әдіс-тәсілдерін зерттеудің нәтижелерінің дәлелділігі мен объективтілігін қамтамасыз ететін тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, диалектикалық әдіс зерттеу барысында көптеген басқа да әдістер тобын пайдалануға мүмкіндік жасайды. Атап айтқанда, мұнда тек педагогикалық әдістер ғана емес, психологиялық, социологиялық, тарих ғылымы саласындағы әдістерді пайдалану мүмкін болады. Соның нәтижесінде, әлеуметтік-тарихи кезеңнің тарихи-педагогикалық үдерісіндегі не құбылыстағы көпмәдениетті тұлғаның қалыптасу мен дамуының заңдылықтарын, ерекшеліктерін, көпмәдениеттіліктің өткені мен бүгінгі жағдайы арасындағы байланысты, оның даму динамикасын бақылауға алуды талап етеді [7, 33 б.].

Біз көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың әдіснамалық негіздерін айқындауда отандық және шетелдік ғалымдар ұсынған теориялар мен идеяларды басшылыққа алумен қатар, елімізде жарық көрген бірқатар заңнамалар мен тұжырымдамаларға сүйендік. Өйткені, қоғамның бүгінгі дамуы көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыруда мемлекетте қабылданған құжаттар мазмұнында айтылған ұсыныстар мен талаптарға сай келеді. Солардың қатарында, 1996 жылы 15 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасындағы этникалық-мәдени білім тұжырымдамасында көпмәдениетті білім берудің алғышарттары өз көрінісін тапты. Осы стратегияда жазылғандай Қазақстан Республикасы демократиялық реформаларға, адамның қандай ұлтқа жататынына қарамастан, оның құқықтары мен бостандығын тануға, этникалық немесе нәсілдік белгісіне қарап кемсітушілікке жол бермеуге бағыт ұстап отыр делінген [8].

Ғылыми-әдіснаманың ерекшеліктері мен даму тенденцияларын ескере отырып, көпмәдениетті тұлғаның қалыптасуы мен дамуын зерттеуде бүгінгі күнде елімізде және әлемдік ғылым тәжірибесінде қолданылып жүрген бірқатар әдіснамалық-теориялық білімдерге, тұғырлар мен қағидаларға және әдістер жүйесіне сүйенуді қажет деп ойлаймыз. Ол үшін ең бастысы көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың бүгінгі күн үшін құндылықтарын көрсетуде жалпығылымдық әдіс ретінде диалектикалық әдісті пайдалану орынды. Ол тарихи-педагогикалық шындықты яғни көпмәдениетті тұлғаның шығуы мен дамуын, оған алғышарт ретінде ықпал еткен факторлары мен педагогикалық мүмкіндіктерін, әдістемелік механизмдерін, әдіс-тәсілдерін зерттеудің нәтижелерінің дәлелділігі мен объективтілігін қамтамасыз ететін тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, диалектикалық әдіс зерттеу барысында көптеген басқа да әдістер тобын пайдалануға мүмкіндік жасайды. Атап айтқанда, мұнда тек педагогикалық әдістер ғана емес, психологиялық, социологиялық, тарих ғылымы саласындағы әдістерді пайдалану мүмкін болады. Соның нәтижесінде, әлеуметтік-тарихи кезеңнің тарихи-педагогикалық үдерісіндегі не құбылыстағы көпмәдениетті тұлғаның қалыптасу мен дамуының заңдылықтарын, ерекшеліктерін, көпмәдениеттіліктің өткені мен бүгінгі жағдайы арасындағы байланысты, оның даму динамикасын бақылауға алуды талап етеді.

Конституциямен бекітілген ұлттардың тең құқықтылығы жеке адам құқықтарының басымдығы принципінен бастау алып, этносаралық тұрақтылықтың сақталуына, қазақстандық патриотизмнің тамыр жаюына, халықтың этникалық қайта түлеуіне бағытталады. Сондықтан этникалық теріс түсініктер мен тайталас, этникалық артықшылық идеялары мемлекеттік мүдделерге қайшылық ретінде бағаланады делінген. Осы тұжырымдамада Білім берудің тағы бір талабы – өзге мәдениетті түсіну және қабылдай білу деп көрсетіледі [8].

Мәдениеттердің өзара байланысы, бір-біріне ықпалдастығы жағдайында ғана әрбір жекелеген мәдениеттің принциптері мен ерекшеліктері айқын танылады. Келесі, Қазақстан Республикасының конституциясының 19-бабында көрсетілгендей бірінші әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы, ал екіншіден әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар делінген. Яғни, бұл бапта көрсетілгендей адамдар арасындағы қарым-қатынас толерантты түрде жүзеге асуын қамтамасыз ететіндігі айтылады. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында халықтар арасындағы ынтымақтастыққа, көпмәдениеттілікке жеткілікті көңіл бөлінуде. Соның ішінде кәсіби білім беру мекемелерінде болашақ мамандарды көпмәдениетті тұлға етіп қалыптастыру қажеттілігі айқын көрініс табады. Соның айғағы ретінде 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Білім туралы Қазақстан Республикасының Заңының 11 бабында Білім беру жүйесінің міндеттері көрсетілген. Олар төмендегідей [9]:

1) ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негі-

зінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау;

2) белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республиканың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру;

3) отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу; қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу, мемлекеттік тілді, орыс, шетел тілдерін меңгерту;

4) оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану;

5) білім алушылардың кәсіптік ұмтылысын қамтамасыз ету сынды нақтылы міндеттер тұлғаның көпмәдениеттілік сапасын қажет еткендігін дәлелдейді.

Нормативті құжаттардан тыс зерттеу жұмысымызда біз өзге де әдіснамалық идеяларды, тұғырлар мен қағидаларды басшылыққа алдық. Солардың қатарында төмендегідей бірқатар әдіснамалық тұғырларды іріктеп алуды жөн көрдік [9].

Әдіснамалық тұғыр - алға қойылған зерттеу міндеттерін шешудің негізгі жолы. Ол бұл шешімдердің бағыты мен стратегиясын ашып береді. Сондықтан біз көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың *тұлғалық, диалогтық, мәдениет, әлеуметтік-психологиялық және өркениеттілік* тұғырларын қарастыруды дұрыс деп таптық.

Әйтсе де, ғылыми еңбектерде әдіснамалық тұғырлардың өзге де көптеген түрлері қарастырылып жүр. Олардың бірқатары: *жүйелілік, креативтік, акмеологиялық, ізгіліктілік* және басқалар түрінде беріліп келеді.

Кез-келген педагогикалық зерттеу жұмыстарында кеңінен әрі маңызды орынды иеленетін тұғыр тәрбиенің тұлғалылығы тұрғысынан қарастырылуы болып келеді. Өйткені, барлық тәрбие үдерісінің, тіпті білім беру мәселесінің өзі адам тәрбиесіндегі оның тұлғалық қалыптасуына бағытталады. *Тұлғалық тұғыр* болашақ маманды оқу үдерісінде өзінің өмір сүру тәсілін және өзінің тұлғалық мәнін жүзеге асыратын белсенді субъект ретінде қалыптастыруға бағытталады. Тұлғаның өзін-өзі жетілдіруі оның өзін-өзі дамыту, өзін-өзі өзгерту, өздігінен білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу секілді тетіктерінсіз іске асырылуы мүмкін емес. Тұлға индивидтің дербестігінен басталады, субъект ретінде оған сырттан ықпал етуші мінез-құлық нормалары мен іс-әрекет талаптарын жүзеге асырғанда ғана тұлға пайда болады [2, 87-б.].

Студенттердің субъективтілігіне ынтагерлік білдірудің жалпы тәсілі – тәрбиеге іс-әрекеттік сипат беру. Адам іс-әрекетте қалыптасады, дамиды және көрінеді. Тұлға неғұрлым іс-әрекеттің көптеген түрлеріне қатысса, соғұрлым ол жан-жақты дамиды. Міндетті түрде іс-әрекет арқылы тұлғаның субъектілік құраушысы, оның «Мен – тұжырымдамасы» дамиды, «әлеуметтік тәжірибелерді меңгеруі, психикалық қызметтері мен қабілеттерінің дамуы жүзеге асырылады, әлемге және өзіне қатынастарының жүйесі қалыптасады.

Осы бағыттағы іс-әрекеттің тиімділігі тұлғаның дербестігіне, шығармашылық белсенділігіне, оның қызығушылығы дәрежесіне және өзін-өзі өзгертуге деген сұранысы мен дайындығына байланысты.

Осы тұста «Тұлға» ұғымының өзіне тоқталып өтуді жөн көрдік. Ғылыми әдебиеттерде «тұлға» ұғымына әртүрлі анықтамалар беріледі. Оларды төмендегіше етіп көрсетуге болады:

-адам тек өзінің бойындағы қасиеттері арқылы ғана емес, оның қызметтерін күшейтетін, қарқындататын еңбек әрекетінің субъектісі ретінде сипатталады (Б.Г.Ананьев) [65];

-тұлға өзін қоршаған әлеммен қарым-қатынасқа түсу барысында қалыптасады. Қоршаған ортамен араласа жүріп адам өзінің мақсаты жолындағы міндеттерін іске асырып дамиды. Адамдық тұлға, яғни тұлға түсінігін түсіндіретін объективтік реалдылық, бұл реалды индивид, тірі әрекеттегі адам (С.Л.Рубинштейн)[10];

Тұлға түсінігінің педагогикалық-психологиялық мәнін айқындауда біз философтардың, психологтар мен педагогтардың көзқарастарын негізге алдық. Адамның педагогикалық-психологиялық дамуы тұрғысындағы тұлға индивидтің әлеуметтену нәтижесі болып табылады. Тұлға болып туылмайды, тұлға болып қалыптасады (А.Н.Леонтьев). Әлеуметтену динамикалық сипатта болғандықтан, тұлға бұл үнемі қалыптасу процесінде болады.

Әлеуметтену бұл индивидтің қоғамда өз өмірқамын дұрыс тұғырмен іске асыруына мүмкіндік беретін білімдердің, нормалар мен құндылықтардың белгілі бір жүйесін игеру үдерісі. Ол адамның әлеуметтік тәжірибені игеруі барысында жүзеге асады, тек ең алдымен оның белгілі бір қоғамдық қатынастарға, әрекет түріндегі қарым- қатынас формасына түсуі нәтижесінде іске асырылады [10].

Зерттеу жұмысымызда көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыру бойынша біз негізге алынатын келесі *диалогтық тұғыр* болып табылады. Диалог – бұл өзара қарама-қарсы екі идеалдың көрінісі ғана емес, бұл бірлік пен даралықтың, мономәдениеттілік пен мультимәдениеттіліктің, «мәдениеттің алтын тетігін» іздеу. Сонымен қатар, «мәдениеттің алтын тетігін» қалыптастыру – бұл үдеріс. Тек диалог қана, жалпыадамзаттық келісім мен тұлғалық құндылықтарды біріктіруді іске асырады. Сондықтан, қоғам мен оның көп қырлы көрінісін үйлесімді қабылдау мен жасауға қабілетті адамзаттың диалогтық тәрбиесі секілді бүгінгі білім берудің мақсатын айқындау қажет болып табылады. Көпмәдениеттілік диалог кеңістігінде болғанда ғана әр түрлі ұлттардың мәдениетін өзара байланыстыру мүмкін болмақ. Соған байланысты, бүгінгі білім беру жүйесінде ашықтық, мәдениеттер диалогы, мәдени плюрализм идеясына негізделген диалогтық тұғырға үлкен мән беріліп жүр. Бұл тұғырдың мәні әлемдік және жалпы европалық мәдени білім кеңістігіндегі әртүрлі елдер мен халықтар өкілдерімен тығыз байланыс жасауға мүмкіндік беретін сананы қалыптастыруды мақсат еткен әртүрлі мәдениеттерді оқып үйренуге қатыстыру әдісі ретінде көпмәдениетті білім беруді қарастырудан тұрады.

Бұл тұғырдың философиялық-әдіснамалық негізі барлық философиялық жүйенің терістемей, керісінше өзара ықпалдасуы мен өзара әсер етуі болып табылады. Мұндай ықпалдастықтың ізгіленген көрінісі әрбір мәдениет субъектісінің барлық әлемдік мәдениеттің көптүрлілігінен толықтырылып, жетілуін қамтиды. Сөйтіп, әртүрлі мәдениеттердің бірлестігінен жекелеген мәдениеттер арасындағы диалог көрініс табады. Мұндай сапа мәдениеттердің өзін-өзі сақтауы мен өзін-өзі дамыту тетіктерін қамтамасыз етеді.

Диалог бұл мәдениеттің өміршендігін айқындайтын фундаменталдық тұғыр ретінде қабылданып, бір мәдениеттің екінші бір мәдениетке сұранысын көрсетеді. Осы тұста Л.М.Бахтин былай деп жазды: *«Біз өзге мәдениеттер алдына жаңа мәселелер қоямыз және оған жауаптар іздейміз. Өзге мәдениет бізге жауап бере отырып біздің алдымызда жаңа қырлары мен өзінің мағыналық тереңдігін аша түседі. Осындай екі мәдениеттің диалогтық кездесуі кезінде олар өзара араласып кетпейді және бірікпейді де, әрқайсысы өзінің бірлігін және тұтастығын сақтай отырып өзара байытыла түседі»* [9, 45-б.].

Көпмәдениетті білім беру үдерісі кезінде өз мәдениеті мен өзге мәдениеті арасында диалогтық кездесу орнаған кезде білімгерлер «өзге» мәдениет элементтерін үйренеді. Сондықтан, диалогтық тұғыр аясында көпмәдениетті, мультимәдениетті және көп қырлы оқыту концепциялары ұсынылады. Бұл түсініктер көптеген лингвистикалық шығу төркініне

ие: «поли» – «көп», «мульти» – «көп қырлы» сөздің семантикасы тең дәрежеде, ал диалогтық тұғырдың қолданысында терминдер өзіндік себепке, логикалық негізге ие бола алады.

Диалогтық тұғыр туралы ресей ғалымы А.Н.Джуринский көпмәдениетті білім беру мақсаттарын сұхбаттық тұғыр негізінде шартты түрде үш негізгі топқа бөліп қарастырады [3]. Олар:

1. Әлемді плюралистік әсермен бөлу.
2. Барлық этникалық топтардың сұраныстарын қанағаттандыру;
3. Жалпыұлттық құндылықтарды қалыптастыру.

Ресей ғалымы А.Н.Джуринскийдің көпмәдениетті білім беру мәселесіне байланысты ойын ғалым В.Ершов қолдай отырып көпмәдениетті білім берудің мақсатын *«қазіргі көпмәдениетті және көп ұлтты ортада өзінің әлеуметтік-мәдени ұқсастығын сақтай отырып, басқа мәдениетті түсінуге ұмтылған, өзге мәдени-этникалық құндылықтарды сыйлайтын, түрлі ұлт, нәсіл, дін өкілдерімен бейбіт, ортақ тіл табысып, өмір сүре алатын, белсенді саналы әрекет жүргізуге дайын адам қалыптастыру»*, - деп ойын түйіндейді [3,б.56].

Диалогтық тұғыр шындығында көпмәдениетті білім беру үшін әрбір адамды басқа мәдени тұлғалармен өзара әрекетке түсіретін, осы үдеріс барысында өзін жасайтын мәдениеттің бірегей әлемі ретінде түсіндіреді. Осы диалогтық тұғыр арқылы көпмәдениетті білім беру оның көп жоспарлы, тек сыртқы ғана емес, ішкі диалогтағы да мәдениетті иеленушілері болып тек ұлт немесе басқа әлеуметтік топ емес, тұлғаның өзі екендігін айқындайды. Мәдениеттің көптүрлілігі – бұл негізінен тұлғалардың көптүрлілігі, олардың жоғары оқу орнындағы сабақтары немесе адами тіршілігінің көп уақытындағы диалогтық қарым-қатынасы. Көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың мазмұны бойынша әрбір студент мәдени қабаттарды меңгере, олармен сұхбаттаса отырып, бұл үшін жаңа ақыл-ой мен ішкі күшін жұмсау барысында өзіне және оларға жаңа ашылулар жасайды, мәдениетіне сәйкес бөлігі оның әлемі, өзін-өзі көрсете алатын кеңістігі болып саналады. Осыған байланысты, көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыру пәнаралық шығармашылық тұғырға сүйенеді де, танушы субъект түрліше этномәдени парадигмалар әсерінен әлем мен адам көрінісін бейнелеу әсерінен болатын мәдени рефлексияны қалыптастыруға бағытталады.

Көптеген педагогикалық-психологиялық еңбектерде диалогтық тұғыр негізінен мынадай үш аспектіде мазмұндалып жүр:

1. Диалог сана негізі ретінде қарастырылады: диалог адамдық болмыстың барлық салаларын толықтырады. «Сана басталған жерде диалог та басталады» [4, 34-б.].

2. Диалог «дау» түсінігіне қарағанда анағұрлым кең мазмұнды білдіреді. «Дау» түсінігін ресей ғалымы М.Бахтин диалогқа түсудің тұрпайы тұғыры деп айтады. Ол өз кезегінде басқаның адалдығына, шыншылдығына сендіруге қызмет етеді. Басқаның сөздерін қабылдау, бірмағыналылық, үйлесімділік, негізгі мазмұнға ұмтылыс, анағұрлым кең түсінікке жетелейтін көптеген мазмұндардың берілуін қамтиды [9, 253-б.].

3. Диалог пен тікелей қарым-қатынас арасында тығыз байланыс бар. Бұл туралы А.Н.Джуринский: *«Филологияда диалогтық ену міндетті, ол сөздердің болашақтағы диалогтық жолмен ашылып, содан кейін толығымен иеленетін мағыналық сәттерін ашып көрсетеді. Сөз туралы ғылымды барлық жағынан қозғау сөзге диалогтық қатынастан туындайды»* деген пікірлері арқылы екі сөздің мағыналық жақындығымен іс-әрекеттегі байланысын сипаттайды [3, 27-б.].

Ресей ғалымы М.М.Бахтин мәдениет мәтінінде диалогтың екі түрін ажыратуға болатынын атап айтады: микро диалог және макро диалог. Микро диалог – біздің санамыздың кез келген көрінісіне, бұған қоса, ой мен сөзді түсінікті жеткізуге қатысады. Ал макро диалог – бұл түсінік арқылы мәдениеттер диалогы ретінде ұғынылады. Бұл үшін екі

диалог та біздің санамызда тұлға аралық қарым-қатынастағы диалогты қажетті арнаға бағыттап, оны байытуға, жаңаша мазмұндармен толықтыруға мүмкіндік жасайды. Нақты айтқанда, мәдениетті тұлғаның өзіндік санасының үлгілер мен таңбалар арқылы жеткізілуі мен эволюциялануы деп тұжырымдауға болады [3, 68-б.].

Келесі біздің зерттеу жұмысымызға қатысты негізге алынатын тұғыр *мәдениет тұғыры* болып табылады.

Мәдениет тұғыры дегеніміз мәдениеттің өзара әсерлесу құбылысы, бір халықтың басқа халық мәдениетінде тұтастай немесе жекелей қабылдануы. Л.Колобова анықтамасына сәйкес «басым мәдениеттегі этникалық азшылықтың арту құбылысы» деп те айтуға болады. Л.Колобова пікірінше, екінші анықтама нақты түсініктің мән-мазмұнын анағұрлым тиімді айқындайды. Біздің көзқарасымызша аккультурациялық тұғырға кейіннен көпмәдениетті білім беруге айналған көп ұлттық, бимәдени оқыту және «Ұлттар арасындағы қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу» концепцияларын жатқызуға болады. Мәдениет тұғыры аясында көптеген шетелдік зерттеулер «көпмәдениетті білім беру қоныс аударушылардың, яғни, келімсектердің мәдениетіне сүйену керек деген пікірді де ұстанады [11].

У.Бос-Ньюинг «мигранттар мәдениеті» ұғымын теориялық түсіндіру бүгінгі таңда миграция үдерісін зерттеушілердің шешілмеген міндеті екендігін және оның әлі де болса негізгі мәселе ретінде қалып отырғандығын көрсетеді [12]. Көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыру өз бойына төл мәдениеттің дәстүрлерін, жаңа мәдениет аясында осы дәстүрлерді қайта өңдеуді жинақтайды. Көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың міндеттерінің біріне айналған бұл жайт мигранттар мәдениетін тереңірек зерделеу қажеттігін көрсетеді. Мәдениет тұғырда адамның мәдени сәйкестігі (мәдени түр, ерекшеліктер мен сипаттың жиынтығы) мәселесі негізгі маңызға ие. Оның қарастырылуында көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың адамды адамның еркін таңдауы мен трансценттік қабылдауының экзистенциалистік идеяларына сүйенеді. Мәдениет тұғыры аясында шетелдік педагогикада кеңінен таралған бимәдени білім беру концепциясы да (В.Фтенакис және т.б.) қарастырылады [13]. Бұл концепция негізінде аз тілдік шетелдік оқушылар мен студенттердің сәйкестігін қалыптастыру қажеттілігі туралы идея жатыр. «Мәдени» және «бимәдени сәйкестік» ұғымдары қарама-қарсы мағынада емес, керісінше, бұлар өмірлік тәжірибесіндегі сәйкестігінің құрылуында өзара байланысты екендігін атап айтып, оның өзгермелі және ашықтықтың қажет екендігін көрсетеді.

Мәдениет тұғырға Б.Корнустың зерттеуін де жатқызуға болады. Мұнда автор білім алушылардың оқытудың көптілі жүйесін құра отырып, туған тілін меңгеру қызығушылығын дамытуды қарастырады. Сондай-ақ, Б.Корнустың көпмәдениетке байланысты идеясын қолдаушы және жалғастырушы ретінде Р.Хайруллиннің Ресейдегі ұлттық білім беруді дамыту жағдайы мен болашағын зерттеген еңбегін де жатқызуға болады. Мұнда Р.Хайруллин білім алушыларға көпмәдениетті білім беру арқылы санасын интернационализациялауды көпмәдениетті ортаға тұлғаны дайындаудың өте тиімді жолы деп санайды [14,15].

Мәдениет тұғырға бимәдени оқыту концепциясы негіз болады (Л.Бана, Р.Гарсия, В.Фтенанис, т.б.). Бұлар тілдік тұрғыдан аз халықтар өкілдерінде ұқсастықты қалыптастыру қажеттілігі туралы идеяны негізге алады. Мәселен, В.Фтенакис этнолингвистикалық аз халықтар өкілдері тек олар үшін жаңа қоғамда өздерінің лингвистикалық және мәдени мұрасын сезінген жағдайда ғана шынайы бимәдени мүшелер бола алады деп есептеді. Бимәдени оқытудың мақсатын концепция өкілдері «*екі мәдениетті үнемі салыстыру және даму мүмкіндігін айырып, әрбір мәдениеттің құндылығын сыни тұрғыда ойланып, өздерінің дербес мәдени ұқсастығын қалыптастыру*» деп біледі [15, 78-б.].

Әйтсе де мәдениет тұғырына отандық ғалымдар қызығушылығын туғыза алмады,

өйткені, Қазақстан үшін өзекті болып диалогтық тұғыр есептеледі. Диалогтық тұғыр айқындық идеясына, мәдениеттер диалогына, мәдени плюрализмге негізделеді. Бұл мәдениет тұғыры біздің зерттеу жұмысымыз бойынша білімгерлердің арасындағы аз ұлттар тілі мен мәдениетін олардың тұлғалық қалыптасуында ескеруге және кәсіби білім беру жағдайында көпмәдениеттілік бағдар беруге мүмкіндік туғызады.

Сонымен, ойымызды қорытындылай келе көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыруды іске асыру және осы бағытта жүргізілген зерттеулерді оқып үйренуде қордаланған әдіснамалық тұғырлар мен қағидаларды айқындап, олардың тақырыптың мәнін ашуда қажеттілерін іріктеп, сипаттадық. Ойымызды тұжырымдай келе, біз жүйелеген әдіснамалық тұғырлар қарастырылатын мәселе бойынша нақтылы қызметті атқаратындығын және зерттеудің алдына қойған міндеттерін шешуде негіз болатын бағдар болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – 2012, 14 желтоқсан.
2. Бейсенбаева А.А. Теория и практика гуманизации школьного образования. – Алматы: Ғылым, 1998. – 225 с.
3. Қожахметова К.Ж. Этнопедагогика: әдіснама, теория, тәжірибе: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 254 б.
4. Таубаева Ш.Т. Научные основы формирования исследовательской культуры учителя общеобразовательной школы: дис..... док. пед. наук. – Алматы, 2000. – 409 с.
5. Узакбаева С.А., Қожахметова К.Ж. Использование материалов казахской этнопедагогике при изучении педагогических дисциплин. – Алматы, 1996. – 34 с.
6. Молдажанова А.А., Исабаева Т.Д. О соотношении понятий «методика обучения» и «технология обучения» в педагогической науке // Білім=Образование. – 2004. – №1. – С. 117-124.
7. Храпченков Г.М. Научно-педагогические вопросы народного образования в Казахстане. – Алма-Ата: Мектеп, 1976. – 144 с.
8. Храпченков В.Г. Теоретические основы профессиональной подготовки будущих педагогов к инновационной деятельности // Вестн. КарГУ. Сер. Педагогика. - 2004. - № 3. - С. 49-56.
9. Қазақстан Республикасының 2007 жылы 27 шілдеде № 319-ІІІ ҚРЗ бұйрығымен бекітілген «Білім туралы» заңы. – Астана, Ақорда және 2011 жылғы 24 қазанында бұйрыққа толықтырулар мен өзгертулер енгізілген № 487–IV ҚРЗ. – Астана: Ақорда, 2011.
10. Атемова Қ.Т., Исабекова Г.Б. Жоғары оқу орнында студенттердің көпмәдениеттілік тұлғасын қалыптастыру, монография, ISBN 978-9965-811-36-4, Шымкент: издательство «Әлем», 2017.
11. Колобова Л.В. Становление личности школьника в поликультурном образовании: автореф. ... док. пед. наук: 13.00.01. – Оренбург, 2006. – 41 с.
12. Boos-Nuening U., Hohmann M., Reich H. Aufnahmeunterricht, Muttersprachlicher Unterricht, Interkultureller Unterricht. Ergebnisse einer vergleichenden Untersuchung zum Unterricht für ausländische Kinder in Belgien. – München; England: Frankreich und den Niederlanden, 1983. – 219 p.

13. Fthenakis W. Bilingual-bikulturelle Versionen multikultureller Konzepte – Anregungen zur Überwindung einer künstlichen Alternative // Vortrag beim 10. Kongress der deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft. – München, 1986. – P. 37-42.
14. Корнус Б. Поликультурное и этнокультурное развитие учащихся в национальной школе. – Элиста: КалМГУ, 1998. – С. 18.
15. Хайруллин М.Б. Некоторые вопросы единства интернационального и национального в разносистемных языках. – Казань, 1991. – 73 с.

REFERENCES

1. “Kazakhstan-2050” Strategyasy kalyptaskan memlekettik zhana sayasy bagity. Kazakstan Respublikasinyn Prezidenti N.A Nazarbayevtin Kazakhstan halkina zholdui. – 14 zheltoksan, 2012.
2. Beisenbaeva A.A. Teorya i praktika gumanizatsyi shkolnogo obrazovanya. – Almaty: Gylym, 1998. – 225 s.
3. Kozhakhmetova K.Zh. Etnopedagogika: adisnama, teorya, tazhibe: oku kuraly. – Almaty: Kazakh Universiteti, 2013. – 254 b.
4. Taubaeva Sh.T. Nauchnye osnovy formirovaniya issledovatel'skoy kultury uchitelya obsheobrazovatel'noy shkoly: dis.... doc. ped. nauk. – Almaty, 2000. – 409 p.
5. Uzakbaeva S.A., Kozhakhmetova K.Zh. Ispolzovaniya materialov kazakskaya etnopedagogiki pri izuchenii pedagogicheskikh distsiplin. – Almaty, 1996. – 34 s.
6. Moldazhanova A.A., Isabaeva T.D. O sootnosheniyah ponytii “metodika obucheniya” i “tehnologiya v pedagogicheskoy nauke” // Bilim=Obrazovaniya. – 2004. – №1. 117-124.
7. Khapchenkov G.M. Nauchno-pedagogicheskie voprosy narodnogo obrazovaniya v Kazakhstane. – Alma ata: Mektep, 1976. – 144 s.
8. Khapchenkov V.G. Theoreticheskie osnovy provedeniya podgotovki budushih pedagogov k innovatsionnoy deyatelnosti // Vestnik GU. Ser. Pedagogika. – 2004. – № 3. – P. 49-56.
9. Kazakhstan Respublikasinin 2007 zhyly 27 shildede № 319-III KRZ buyrygy men bekitilgen “Bilim turaly” zany. – Astana, Akorda zhane 2011 zhyly 24 kazanynda byurikka toliktirular men ozgertuler engizilgen 487-IV. – Astana: Akorda, 2011.
10. Atemova K.T., Issabekova G.B. Zhogary oku ornynnda studentterdin kopmadeniетtilik tulgasyn kaliptastyru, monographia, ISBN 978-9965-811-36-4 Shymkent: isdatelstvo house “Alem”, 2017.
11. Kolobova L.V. Stanovleniye lichnosti skolnika v polykulturnom obrazovanii: avtoreferat. ... doc. ped. nauk: 13.00.01. – Orenburg, 2006. – 41 s.
12. Boos-Nuening U., Hohmann M., Reich H. Aufnahmeunterricht, Muttersprachlicher Unterricht, Interkultureller Unterricht. Ergebnisse einer vergleichenden Untersuchung zum Unterricht für ausländische Kinder in Belgien. – München; England: Frankreich und den Niederlanden, 1983. – 219 p.
13. Fthenakis W. Bilingual-bikulturelle Versionen multikultureller Konzepte – Anregungen zur Überwindung einer künstlichen Alternative // Vortrag beim 10. Kongress der deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft. – München, 1986. – P. 37-42.
14. Kornus B. Polykulturnoye i etnokulturnoye razvitiye uchshihsia v nationalnoy shkole. – Elista: KalmpGu, 1998. – s. 18.
15. Hairullin M.B. Nekotorye voprosy edinstva internationalnogo i nationalnogo v raznosystemnyh yazikah. – Kazan, 1991. – 73 s.

А.М.СЕЙТМЕТОВА

*биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)
E-mail: aiman.seitmetova@ayu.edu.kz*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІПТІК БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада биология сабағында жоғары сынып оқушыларының кәсіптік бағдарын қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Ол үшін зерттеу нысаны ретінде жоғары сыныптардағы оқу-тәрбие процесі алынды. 9-шы, 10-шы және 11-ші сыныптардағы биология курсы мазмұнының кәсіптік мүмкіндіктері зерттелді.

Жоғары сыныптарда биологияны оқытуда кәсіптік бағдар әдістемесі жасалды және тәжірибе жүзінде оның тиімділігі анықталды. Биологияны оқытуда кәсіптік бағдардың жүзеге асырылуы жоғары сынып оқушыларының кәсіптік өзін-өзі анықтауы процесіне жақсы әсер етеді. Жоғары нәтижелілік тәжірибелік сыныптарда байқалды, бұл кәсіптік бағдар әдістемесін жаппай мектеп практикасында қолдану маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: кәсіптік бағдар, кәсіптік бағдар әдістемесі, биология курсы, кәсіптік бағдар принциптері, кәсіптік тәрбие, кәсіптік кеңес беру, кәсіптік бейімделу.

A.M.Seytmetova

*Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: aiman.seitmetova@ayu.edu.kz*

Ways of Formation of Professional Orientation of Students

The article discusses the pressing issues of the formation of vocational guidance in senior pupils in teaching biology. For this purpose, the educational process in high school was taken as an object of research. The professional capabilities of the content of biology course in the 9th, 10th and 11th forms were investigated.

The technique of vocational orientation in teaching biology in high school has been developed and its effectiveness has been experimentally determined. The implementation of vocational guidance in teaching biology has a positive effect on the process of professional self-determination of high school students. High performance was noted in the experimental classes, which indicates the importance of applying the methodology of vocational guidance in mass school practice.

Keywords: vocational orientation, vocational guidance methodology, biology course, vocational guidance principles, vocational education, professional consultation, professional adaptation.

А.М.Сейтметова

*кандидат биологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени
Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: aiman.seitmetova@ayu.edu.kz*

Пути формирования профессиональной ориентации школьников

В статье рассматриваются насущные вопросы формирования профессиональной ориентации у старшекласников при обучении биологии. Для этого в качестве объекта исследования был взят учебно-воспитательный процесс в старших классах. Были исследова-

ны профессиональные возможности содержания курса биологии в 9-х, 10-х и 11-х классах.

Разработана методика профессиональной ориентации при обучении биологии в старших классах и экспериментально определена её эффективность. Реализация профессиональной ориентации в обучении биологии положительно влияет на процесс профессионального самоопределения старшеклассников. Высокая результативность отмечена в экспериментальных классах, что свидетельствует о важности применения методики профессиональной ориентации в массовой школьной практике.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, методика профориентации, курс биологии, принципы профориентации, профессиональное воспитание, профессиональная консультация, профессиональная адаптация.

Білім беру адамдардың үнемі өсіп келе жатқан санының құзыретін жаңарту және жақсарту, сонымен қатар, олардың өмір бойы сөзсіз қажеттілігін қанағаттандыру үшін пайдалануға болатын ең қуатты құрал болып табылады [1].

Білім беру жүйесінде әлем бойынша әрбір тұлғаның өзінің өмір жолы мен кәсібін таңдау қабілетін жетілдіруге, субъектілік тәжірибеге бағдарлауға, шығармашылық құндылықты жауапкершілікпен үйлестіре отырып, өз әрекеттерінің нәтижесі ретінде дамытуға күш салынуда. Білім берудегі құндылықтар болашақ мамандардың өзін-өзі басқару, кәсіби ақпараттар ағынымен сыни көзқараста жұмыс жасай алу іскерліктері мен қабілеттері арқылы анықталады [2].

Оқушыларды сапалы түрде мамандық таңдауға дайындауда мектеп пәндерінің маңызы үлкен. Оқыту және тәрбиелеу үдерісінде екі негізгі міндеттер жүзеге асырылады: оқу пәндеріне, осы пәндерге жақын мамандықтарға тұрақты қызығушылық қалыптасу базасында кәсіптік бағдар мотивациясы дамиды, екіншіден соған сәйкес ақыл-ой қабілеттері жетілдіріледі. Биология оқу пәні ретінде үлкен кәсіптік бағдарлық потенциалға ие және оқушыларды кәсіптік бағдарлық іс-әрекеттің әртүрлі салаларына: ауыл шаруашылығы, медицина, экология, медицина-биологиялық өнеркәсіп, биологиялық кибернетика, биофизика және т.б. бағдарлауды қамтамасыз етеді [3].

Бірқатар зерттеушілер [4] биологияны оқытуда оқушыларды биология саласындағы алуан түрлі мамандықтармен таныстыру қажет екенін, осы мамандықтарды шығаратын оқу орындары жүйесі талаптарын, сондай-ақ оқушылардың ауыл шаруашылығы еңбектеріне ғана емес, сондай-ақ натуралистік жұмыстарға, дәрігер жұмысына және т.б. бейімділігін анықтау керектігін атап көрсетті.

Биологияны оқытудағы кәсіптік бағдар тек өнеркәсіптің және ауыл шаруашылығының жаппай мамандықтарымен таныстырумен ғана шектелмеуі керек, себебі бұл оқушылардың зияткерлік мүмкіндігінің төмендеуіне, биологиялық білімнің қолданбалы аспектілерінің жұтаңдануына әкеледі. Қазіргі заманғы биологиямен аралас ғылымдардың деңгейі жаңа кәсіптік бағыттар ашады, олар туралы оқушыларды хабардар ету керек. Зерттеуші ондай бағыттарға биониканы, инженерлік физиологияны, биотехнологияны, инженерлік энзимологияны, ұлпалық және жасушалық инженерияны, экологияны, биоэнергетиканы және т.б. жатқызды [5].

"Жалпы биология" тарауларын оқытудағы кәсіптік бағдардың жүзеге асырылуының маңызы сонда, яғни жоғары сынып оқушыларының алдында болашақ мамандықты таңдау және оқу проблемасы тұр. "Жалпы биология" тарауы мектеп биологиясының соңғы курсы, онда биология ғылымдары білімдерінің негіздері жинақталған (цитология, биохимия, экология, генетика, селекция негіздері және т.б.), бұлар осы ғылымдар бағытындағы мамандықтарға оқушыларды кәсіптік бағдарлауға мүмкіндік береді. Мысалы эколог, цитолог, дәрігер-биохимик, медициналық және биологиялық физика және кибернетика

бойынша инженер. Одан басқа биологиялық білімдер мазмұны биологияны оқыту үдерісінде қолданылатын оқыту формасы мен әдістерін анықтайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты: жоғары сыныптарда биологияны оқытуда кәсіптік қызығушылықтарын дамытудың кәсіптік бағдар жұмыстарының әдістемелік негіздерін жасау.

Зерттеу жұмысының әдістері: теориялық әдістер тобы (талдау, синтез, салыстыру, модельдеу, тұжырымдау); бақылау; сауалнама; педагогикалық эксперимент, математикалық статистика әдістері қолданылды.

Кәсіптік бағдар жұмыстары әдістемесінің барлық компоненттері қызметінің тиімділігіне әсер ететін факторларға біз мыналарды жатқызамыз:

- Биологиялық бейіндегі мамандықтарға әлеуметтік сұраныстар;
- Биология курсының “Жалпы биология” тарауының мазмұны;
- Биология, экология, медицина саласындағы мамандықтардың алуан түрлілігі және ерекшелігі;
- Жоғары сынып оқушыларының жас және психологиялық ерекшеліктері;
- Биологияны оқыту формалары мен әдістерінің алуан түрлілігі мен ерекшелігі.

Кәсіптік ағарту, оқушыда жеке тұлғаны тәрбиелеу және оқыту жолымен жүзеге асырылатын оқушыларға мамандық таңдауда көмек беру кәсіптік бағдардың негізгі мақсаты болып табылады [6, 7]. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, “Жалпы биология” тарауларын оқытудағы кәсіптік бағдар міндеттерін анықтауға болады:

1. Оқушыларды кәсібиліктің негізі болып табылатын терең биологиялық білімдермен қаруландыру;

2. Оқушыларды биологиямен байланысты негізгі мамандықтармен таныстыру. Биологияны оқыту процесінде қолданылатын кәсіптік бағдардың осы міндеттерін бірқатар әдіскер-биологтар анықтады [8]. Алайда біздің көзқарасымыз бойынша кәсіптік бағдар мақсатына жеткізу үшін міндеттерді кеңейтуге болады:

1. Жоғары сынып оқушыларында мектеп пәні ретінде де, кәсіптік іс-әрекеттің болашақ саласы ретінде де биологияға қызығушылықтарын дамытуды қамтамасыз ету;

2. Оқушыларды практикалық және қарапайым кәсіби шеберліктер мен дағдыларға үйрету;

3. Биология саласындағы мамандықтардың практикалық және әлеуметтік маңыздылығын ашу арқылы, оқушыларда еңбекке оң көзқарас дамыту.

Жоғары сынып оқушыларының жас және жеке тұлғалық-психологиялық ерекшеліктері мектеп биологиясын сұрыптауға, қолданылатын оқыту формалары мен әдістеріне әсер етеді, кәсіптік бағдар деңгейін анықтайды.

“Жалпы биология” тарауларында оқылатын биология саласындағы мамандықтардың көптүрлілігі және ерекшелігі өз кезегінде биологияны оқыту формалары мен әдістеріне әсер етеді. Сонымен бірге кәсіптік бағдардың тиімділігіне әлеуметтік факторлар тобы: қандай да бір мамандыққа сұраныс, биологиялық мамандықтардың мәртебесі оқушыларды таныстыру қажет биология саласындағы мамандықтардың көптүрлілігімен және ерекшелігімен өзара байланысты. Бұл факторлар жоғары сыныптарда биологияны оқытуда кәсіптік бағдар міндеттерін қоюға, жұмыс мазмұнын анықтауға, кәсіптік бағдар әдістерін таңдауға және оның нәтижелілігін қамтамасыз етуге әсерін тигізеді.

Биологияны оқытуда кәсіптік бағдарды жүзеге асыруда біз барлық оқушылар биологиялық, экологиялық, медициналық және оларға жақын мамандықтар тандасын деп мақсат қоймаймыз, бірақ әр оқушыда болашақ мамандығы туралы ой тудырып, оларды мамандықтар әлемінде бағыт-бағдарлай алуға үйрету. Одан басқа кәсіптік бағдар процесі

кезінде алған білімдері мен дағдылары биологиялық ғылымдардың қолданбалы сипатын көрсетеді, биологияға қызығушылығын дамытады және жоғары сынып оқушыларын тереңірек биологиялық білім алуға ынталандырады. Ең соңында еңбек іс-әрекетіне оң көзқарас тудыруда байқалатын оқушының жалпы еңбекке мақсатының пайда болуы жоғары сыныптарда биологияны оқытуда кәсіптік бағдардың маңызды нәтижесі болып табылады.

Биологияны оқытуда кәсіптік бағдардың міндеттері мектеп биологиясы білімі мақсаты мен кәсіптік бағдар мақсаты өзара әсерлесуінен, сонымен бірге кәсіптік бағдар тиімділігіне әсер ететін жоғарыда аталған факторларды ескеріп анықталады. Биологиялық білім мақсаты оқушылардың биология ғылымдарының негізгі қағидаларын меңгеруін қамтамасыз етуімен, әлемнің ғылыми бейнесінің қалыптасуымен, биологияның практикалық маңызын түсінумен, практикалық тірі объектілерге күтім жасағанда икемділіктер мен дағдылардың дамуымен, жеке тұлғаның экологиялық сауаттылығын тәрбиелеу және біліммен тұжырымдалады.

Жоғары сыныптарда биологияны оқытудағы кәсіптік бағдар әдістері деп – биологияны оқыту процесінде кәсіптік бағдар мақсатына жетуді қамтамасыз ететін, мұғалім мен оқушының өзара байланысты іс-әрекет тәсілін түсінеміз. Бұл түсінік тұтасымен "әдіс" түсінігінің философиялық түсіндірмесімен сәйкес келеді, ол бойынша бірыңғай іс-әрекетпен анықталатын мақсатқа жету тәсілі.

Жоғары сыныптарда биологияны оқытудағы кәсіптік бағдардың сәйкес міндеттерін шешу жолымен кәсіптік бағдар мақсатына жету үшін біз кәсіптік бағдар әдістерінің келесі топтарын бөлеміз:

- адамдардың практикалық іс-әрекет саласы ретінде биологияға қызығушылықтың даму әдістері;
- биологиямен байланысты мамандықтармен таныстыру әдістері;
- қарапайым кәсіптік шеберліктермен қаруландыру әдістері.

Жоғары сыныптарда биологияны оқытудағы кәсіптік бағдар жұмыстарының әдістері 1-кестеде берілген.

Кесте 1 – Жоғары сыныптарда биологияны оқытудағы кәсіптік бағдар әдістерінің түрлері

Жоғары сыныптарда биологияны оқытудағы кәсіптік бағдар әдістерінің топтары	Жоғары сыныптарда биологияны оқытудағы кәсіптік бағдар әдістерінің түрлері
адамдардың практикалық іс-әрекет саласы ретінде биологияға қызығушылықтың даму әдістері	-әңгіме, әңгімелесу, кәсіптік іс-әрекеттің әр түрлі саласында биологиялық білімді пайдалану туралы дәріс; -әңгіме, әңгімелесу, кәсіптік бағдардың қалыптасуы, белгілі ғалым-биологтардың және дәрігерлердің ғылыми ашылулары туралы дәріс; -практикалық бағыттағы шығармашылық сипатты тапсырмаларды орындау.
биологиямен байланысты мамандықтармен таныстыру әдістері	-әңгіме, еңбек мазмұнының ерекшеліктері, биологиямен байланысты әр түрлі мамандықтар мен кәсіптерге қажетті жеке тұлқалық қасиеттер туралы әңгімелесу; -биологияны оқыту процесінде кәсіптік бағдар мазмұнды кино-фильмдерді демонстрациялау; -биология саласындағы түрлі мамандықтардың еңбек пәнін, құралын және орнын демонстрациялау; -ойындық әдістер (кәсіптік бағдарлы рөлдік ойындар және кәсіптік бағдар жаттығулары)
қарапайым кәсіптік шеберліктермен қаруландыру әдістері	-биологияны оқытуда кәсіптік бағдар операцияларын демонстрациялау; -кәсіптік бағдар элементтері бар практикалық жұмыстарды орындау

Жоғары сыныптарда биологияны оқытуда кәсіптік ағарту биологиямен байланысты мамандықтар туралы әңгіме немесе әңгімелесу, кәсіптік шеберліктерді меңгеруге бағытталған практикалық жұмыстарды орындау жолдары арқылы жүзеге асырылады. Кәсіптік ағарту сондай-ақ кәсіптік операциялар және еңбек құралдары, заттарын демонстрациялау арқылы да жүзеге асырылады. Биология ғылымдарының қолданбалы аспектілерін қамтитын шығармашылық жұмыстарды оқушылардың орындауы да практикалық іс-әрекет саласы ретінде биологияға деген қызығушылықтарының дамуын қамтамасыз ететіндігін, сөйтіп кәсіптік өзін-өзі анықтау процесіне әсер ететіндігін атап өту керек.

Мамандықтармен танысудың ойын әдістерін: кәсіптік бағдар рөлдік ойындарын және кәсіптік бағдар жаттығуларын ерекше атап өткен дұрыс. Бұл әдістерді қолдану тек қандай да бір мамандықты зерттеп қана қоймай, оны өзіне "қолдануға" көмектеседі.

Биологиямен байланысты мамандықтар туралы кәсіптік кеңес беру үшін біздің көзқарасымыз бойынша мамандықтар туралы әңгімелесу әдісін, сонымен бірге психологиялық әдістемеліктерді, мысалы А.Е.Голомштоқтың "Қызығушылықтар картасын" [9] қолданған тиімді. Бұл әдістер нәтижелі, қарапайым және оқушылардың кәсіптік қызығушылықтарын және бағыттарын анықтау мақсатында мұғалімдер жиі қолданады. Алайда тестік әдістемелер адамның жеке дара ерекшеліктерін зерттеуге арналған арнайы психологиялық әдістемелерге жатады, сондықтан биологияны оқытудағы кәсіптік бағдар әдістеріне жатқызылмайды, олар тек қосымша әдістеме ретінде қолданылуы мүмкін.

9-11-сыныптардағы биология курсындағы бөлімдер материалдарын кәсіптік тәрбие қандай да бір мамандық бойынша еңбекке қажетті жеке тұлға қасиеттері туралы әңгіме немесе әңгімелесу, кәсіптік бағдар элементтері бар практикалық жұмыстарды орындау процесінде немесе демонстрациялау әдісін қолдану көмегімен өткізуге болады. Атақты ғалымдардың өмірбаяны және биология ғылымдарының дамуына қосқан үлестері, сәйкес практикалық іс-әрекеттер туралы мәліметтер берілетін әңгіме, әңгімелесу және дәріс те кәсіптік тәрбие процесіне қолайлы әсер етуі мүмкін.

Жоғары сыныптарда биологияны оқытуда кәсіптік бейімделушілік барлық аталған әдістерде қамтылады, себебі болашақ кәсіптік іс-әрекетке бейімделу процесіне оқушылардың биологияға қызығушылықтарының дамуы да, биология саласындағы мамандықтармен танысуы да, қарапайым кәсіптік шеберліктерді меңгеруі де мүмкіндік туғызады.

Биологияны оқытуда кәсіптік бағдар мазмұны мен әдістері биологияны оқытудың әр түрлі формаларында жүзеге асырылады. Біздің ойымызша, жоғары сыныптарда кәсіптік бағдар мақсатында мыналарды қолданған жөн:

- кәсіптік бағдар мазмұны қосылған сабақ үзінділері;
- экскурсиялар немесе кәсіптік бағдар элементтері бар экскурсия үзінділері;
- кәсіптік бағдар мазмұнды сыныптан тыс жұмыстар;
- сыныптан тыс кәсіптік бағдар іс-шаралары;
- оқушылардың кәсіптік бағдар элементтері бар үй жұмыстары.

Жоғары сыныптардағы кәсіптік бағдар биология сабақтарында, танымжорықтарда немесе кәсіптік бағдар элементтері бар танымжорық үзінділерінде, кәсіптік бағдар жұмыстарының кәсіптік ағарту, кәсіптік тәрбие және кәсіптік бейімделушілік секілді мазмұнды компоненттері жүзеге асырылады. Бұл кезде адамдардың практикалық іс-әрекеті саласы ретінде биологияға қызығушылықтарын дамыту әдістері, биологиямен байланысты мамандықтармен оқушыларды таныстыру әдістері және жоғары сынып оқушыларының кәсіптік шеберліктермен қаруландыру әдістері қолданылады. Бұл формаларды мұғалімнің өзі немесе шақырылған маман өткізуі мүмкін.

Жоғары сыныптарда биологияны оқытуда кәсіптік бағдар беру әдістемесінің тиімділі-

гін анықтау үшін зерттеудің соңғы кезеңінде тәжірибе нәтижелері, оларды бағалау және талқылау жүзеге асырылды. Әдістеменің нәтижелілігін зерттеу биология саласындағы мамандықтар туралы оқушылардың ақпарат алу деңгейлерінің дамуындағы, биологияға қызығушылықтың адамдардың практикалық іс-әрекетіне ғана емес, сондай-ақ кәсіптік қызығушылықтардың және түрткілердің динамикасындағы, оқушылардың биологиялық білімдерді меңгеруіндегі күтілетін өзгерістердің анықталуымен байланысты.

Жоғары сыныптарда биологияға және кәсіптік саласына қызығушылығы бар екендігін, тәжірибелік оқыту кезіндегі биологиялық білімдерді меңгергендігін анықтау үшін тапсырмалар жүйесі жасалды, биологияға танымдық қызығушылықтың бар екендігінің дәлелі, біріншіден, биологиялық білімдердің тереңдігі және мықтылығы, екіншіден, танымдық іс-әрекеттің сипаты, үшіншіден, ілеспелі эмоционалды фон.

Оқушылардың қызығушылықтарының бар екендігін анықтау үшін бірнеше әдістеме қолдандық: танымдық іс-әрекетке ілесіп жүретін эмоционалды фонды анықтау және оқушылар жауаптарын талдау. Эмоционалды реакцияларды бақылау әдісімен тапсырманы орындау барысындағы психоэмоционалды жай-күйілерін: іс-әрекет процесіне ынтасы, қуаныш эмоциясы, қанағаттану, абыржу эмоциялары, нақтылау сұрақтарының сипаты және т.б. белгілеп қойдық. Г.И.Шукинаның зерттеулері бойынша [10, 11] бұл параметрлер танымдық қызығушылықтың бар екендігін білдіретін көрсеткіштер. Алынған мәліметтерді талдап қорыту арқылы келесі қорытынды жасауға болады: тәжірибелік сынып оқушыларының бақылау тобындағы оқушыларға қарағанда биологияға қызығушылықтары жоғары деңгейде болды, себебі сұрақтар алғанда бақылау сынып оқушыларының көпшілігі аң-таң болып, түсінбестік, абыржушылық танытты, кейбіреулері материалды еске түсіру қиын дегенді желеу етіп, жауап беруден бас тартты. Нақтылау сұрақтарының саны мен сипаты, сұраққа жауап беріп отырғандардың назарын басқаға аудару да қызығушылық деңгейінің төмен екендігін көрсетеді.

Оқушылар биологияға қызығушылықтарының бар не жоқ екендігі туралы сұрақ жауаптарын талдау арқылы оның даму деңгейлері анықталды:

I деңгей – қызығушылық жоқ;

II деңгей – қызығушылық бар екендігін көрсетеді, болмашы себептермен түсіндіріледі;

III деңгей – биологияға тұрақты қызығушылық бар екендігін көрсетеді, маңызды себептермен түсіндіріледі.

Маңызды себептерге біз мыналарды жатқызамыз: таным процесінің мазмұнына және өзіне қызығушылық, жаңа нәрсе білуге ынтасы, алған білімдерін өмірде пайдалануға ұмтылысы, биологиядан алған білімдерін болашақ кәсіптік іс-әрекетінде қолдануға ұмтылысы, шығармашылық қабілеттері мен жақсы жеке дара қасиеттерін көрсету мүмкіндігі. Нағыз қызығушылықты бейнелемейтін болмашы немесе елеусіз себептерге біздің пікірімізше: мұғалімнің жеке басына ұнатушылық таныту, биологиядан бітіруші және қабылдау емтихандарын тапсыруға талпыну, оқу процесінің жеңілдігі, мәртебе, достармен "серіктестік үшін" оқуды қалауы және т.б.

Биология қызығушылықтарының бар болуы туралы тәжірибеге дейінгі және кейінгі оқушы жауаптарының деңгейлік бөлінуі 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2 – Оқушылардың биологияға қызығушылықтарының даму деңгейлері

Қызығушылықтың даму деңгейі	Жауаптар саны (%)			
	Тәжірибеге дейін		Тәжірибеден кейін	
	Тәжірибелік сынып	Бақылау сыныбы	Тәжірибелік сынып	Бақылау сыныбы
I	15,6	14,2	11,6	14,6
II	38,2	39,0	30,0	39,2
III	31,6	33,8	47,1	36,2

Кестеден көрініп тұрғандай, тәжірибелік сыныптарда құрастырылған әдістеме өткізгеннен кейін III деңгейлі биологияға қызығушылығы бар оқушылар саны көбейді (31,6%-дан 47,1%-ға дейін), сонымен бірге II деңгейлі дамуы бар оқушылар саны азайды (38,2%-дан 30,0%-ға дейін). Бұл тәжірибенің басында оқушылардың едәуір бөлігі биологияға қызығушылықтарының бар екендігін ең алдымен таңдаған оқу орнына қабылдау емтихандарын тапсыруды қалағандықтарымен дәйектегендігімен түсіндіріледі. Ал кәсіптік бағдар жүзеге асырылғанда биологиялық білімдердің қолданылуы туралы сұрақтар туралы хабардар болғанда және биологияның түрлі салаларының даму келешегі ашылғанда, сонымен бірге кәсіпқойлардың жеке тұлғалары қалыптасуы туралы фактілер, ғылыми ашылулардың тарихы туралы арнайы хабарламалар қосылғанда, биология пәнінің мазмұнына қызығушылық туындайды.

Биологиялық мамандықтар туралы кәсіптік хабарлануын және кәсіптік қызығушылықтарының даму деңгейін білуді қамтамасыз ететін сұрақтарға оқушылардың жауаптарын талдадық. Биологиямен және аралас салалармен байланысты мамандықтар мен кәсіптер туралы оқушылардың алғашқы білім деңгейлерін біз тәжірибенің бастапқы кезінде анықтадық. Мәліметтерді талдау үшін оқушылардың мамандықтар туралы қалыптасқан білім деңгейлері арнайы құрастырылған критерийлер бойынша анықталды. 52,3% оқушылар биологиялық мамандықтар туралы қалыптасқан білімдерінің төмен деңгейін көрсетті, 40,7% – орташа және тек 7,0% оқушылар ғана кәсіптік хабарланғандығының жоғары деңгейін көрсетті. Тәжірибелік оқыту кезінде оқушыларда болған мамандықтар туралы білімдеріндегі өзгерістерді дұрыс бағалау үшін сол бастапқы кездегі критерийлер мен деңгейлер қолданылды. Оқушылардың мамандықтар туралы білімдерінің динамикасын көрсететін мәліметтер 3-кестеде берілген.

Кесте 3 – Оқушылардың биологиялық мамандықтар туралы білімдерінің қалыптасуы

Деңгей	Жауаптар саны (%)		
	Тәжірибеге дейін	Тәжірибеден кейін	
		Тәжірибелік сынып	Бақылау сыныбы
Төмен	52,3	37,1	50,3
Орташа	40,7	42,9	36,9
Жоғары	7,0	20,0	12,8

Жауаптардың сапалы талдауы келесі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді: тәжірибелік сынып оқушылары биологиялық мамандықтар мен кәсіптердің көп саны, олардың өзіндік ерекшеліктері туралы білімдері бар, биологиялық білімдерді қолданудан хабарлары мол. Ерекше жауаптың мысалы ретінде Б.Аманжолованың (11-сынып оқушысы)

жауабын айтуға болады: "Қазіргі кезде қоғам эколог мамандарына мұқтаж. Ондай мамандықты медицинада да, өнеркәсіпте де, ауыл шаруашылығында да қолдануға болады. Кез келген экологиялық мамандық жұмысы үшін биология (цитология, биохимия, эволюция, микробиология, анатомия, физиология, адам, жануар, өсімдік экологиясы) бойынша білімдер қажет. Экологтар бақылау, тәжірибе қоя білуі тиіс, өз пікірін дәлелдей алуы, табиғатты сүюі қажет."

Бақылау сыныптары оқушыларының көп бөлігінің жауаптары жеңіл, қысқа; орташа небәрі 2-3 мамандықтар аталған және олардың мәні ашылмаған: "...биологиядан білім агрономдарға, мал өсірушілерге қажет, өсімдіктермен, жануарлармен жұмыстың өзіндік ерекшеліктері болады".

Сапалы және сандық көрсеткіштер талдауы көрсеткендей, біз құрастырған әдістеме биологияға қызығушылықтарын дамытуға ғана емес, сондай-ақ оқушылардың биологиялық мамандықтар туралы білім деңгейін арттыруға да ықпал етеді. Бұдан биологияға қызығушылық оқушының кәсіптік хабардар екендігінің артуымен байланысты деп шамалауға болады. Демек, биология пәніне тұрақты қызығушылық кәсіптік қызығушылықтың қалыптасуына негіз болып табылады. Егер оқушының қандай да бір мамандықтарға қызығушылығының болуы оның танымдық қызығушылығына себеп болғанда кері тәуелділік те байқалады.

Жоғары сынып оқушылары үшін болашақ практикалық іс-әрекеті саласы ретінде биологияның қызықтырушылық деңгейі және себептері туралы 6-шы сұрақтың екінші бөлігіндегі сұрақ жауаптарын өңдеу нәтижелеріне назар аударайық. Кәсіптік қызығушылықтың динамикасына кәсіптік бағдардың әсерін қадағалау үшін бұл сұрақ тәжірибе өткізудің алдында және соңында берілген болатын. Бұл сұрақты құрастыру кезінде біз жасөспірім үшін қандай да бір мамандыққа қызығушылық негізінде не жатқандығын білгіміз келді. Алайда оқушының кәсіптік қызығушылығының мәнін түсіндіретін себептердің маңыздылық деңгейі әр түрлі. Еңбек мазмұнына қызығушылық, табиғатқа деген сүйіспеншілік, жеке тұлға ретінде қалыптасуға деген ниет және адамдарға пайдалы болудың маңыздылық деңгейі талапкердің оқу орнына оңай түсуімен, әскерге бармауымен, достарымен бірге оқуымен маңыздылық деңгейі бірдей емес. Сондықтан біз кәсіптік қызығушылық дамуының бірнеше деңгейлерін бөліп көрсеттік, олардың жіктелуінің негізінде дәлелдеме мәні критерийлері мен себеп маңыздылығы жатыр. Олар:

I деңгей – биологияға кәсіптік қызығушылық жоқ;

II деңгей – биологияға кәсіптік қызығушылықтың болуы, болмашы себептермен түсіндіріледі;

III деңгей – биологияға кәсіптік қызығушылықтың болуы, маңызды себептермен түсіндіріледі.

Кәсіптік қызығушылықтарының даму деңгейі бойынша оқушылардың сандық бөлінуі 4-кестеде келтірілген.

Кесте 4 – Оқушылардың кәсіптік қызығушылықтарының дамуы

Кәсіптік қызығушылықтың даму деңгейі	Жауаптар саны (%)			
	Тәжірибеге дейін		Тәжірибеден кейін	
	Тәжірибелік сынып	Бақылау сыныбы	Тәжірибелік сынып	Бақылау сыныбы
I	52,7	56,7	48,3	5,6
II	23,8	22,0	18,0	2,4
III	16,9	14,1	32,9	17,3

Алынған нәтижелер жоғары сыныптарда биологияны оқытуда ұсынылған әдістеменің тиімділігінің дәлелдері болып табылады, себебі тәжірибелік сыныптарда биологиялық білімдерін кәсіптік қолдануда тұрақты сапалы қызығушылығы бар оқушылар саны елеулі өзгерді. Мұны кәсіптік қызығушылықтары дамуының III деңгейі бар оқушылар санына (16,9%-дан 32,9%-ға дейін артқандығына) қарап айтуға болады.

Жоғары сынып оқушыларында кәсіптік ынталарының қалыптасқандығын анықтау мақсатында олардың болашақ мамандық таңдау туралы 7-сұраққа жауаптарының нәтижелерін талдаймыз. Алынған жауаптарды қорытындылау арқылы біз оқушыларды олардың кәсіптік ынталарының қалыптасқандығына байланысты үш негізгі топқа бөлдік. Мәліметтердің бөлінуі 5-кестеде берілген.

Кесте 5 – Оқушылардың кәсіптік ынталарының қалыптасуы

Кәсіптік ынталарының қалыптасқандығының дәрежесі	Жауаптар саны (%)	
	Тәжірибелік сынып	Бақылау сыныбы
Болашақ мамандықты таңдады	86,2	70,1
Толық шешім қабылдаған жоқ, дегенмен ұнататын мамандықтары бар	11,1	21,3
Мамандық таңдаған жоқ	2,7	8,6

Зерттеу нәтижелерін талдау. Алынған нәтижелерді талдай отырып, мынадай қорытынды жасауға болады, жасалған кәсіптік бағдар әдістемесі жоғары сыныптарда биологияны оқытуда кәсіптік өзін-өзі анықтау процесіне ықпал етеді. Оқушыларда тәжірибелік және бақылау сыныптарында практикалық және қарапайым кәсіптік шеберліктердің қалыптасу дәрежесін бағалау үшін, келесі тапсырмаларды орындау ұсынылды: тонометрмен қан қысымын өлшеу (9-шы сыныптарда); генетикадан есеп шығару (10-сыныптарда); судың түсін және мөлдірлігін анықтап, су үлгісі талдауын жүргізу (11-сыныптарда). Бұл іс-әрекеттер қандай мамандықтарда немесе кәсіптерде жүзеге асырылатындығын атап көрсету тапсырманың қажет элементі болып табылады.

Оқушылардың практикалық және қарапайым кәсіптік шеберліктерді меңгеруі талдауының нәтижелері 6-кестеде келтірілген.

Операцияларды меңгеру коэффициенттерінің шамасын салыстырудан, 9-сынып тәжірибелік оқушыларының практикалық және қарапайым кәсіптік шеберліктерін меңгеруі жоғары дәрежеде (0,72%) екендігі байқалады.

Кесте 6 – Практикалық және кәсіптік шеберліктерді меңгеруді талдау нәтижелері

Шеберліктер	Жауаптар саны (%)	
	Тәжірибелік сынып	Бақылау сыныбы
Қан қысымын өлшеу	0,72	0,47
Генетикадан есептер шығару	0,84	0,81
Су үлгісін талдау	0,74	0,13

Оқушылардың 10-сыныптағы генетикалық есептерді шешу шеберліктерін меңгеруінің даму деңгейі бақылау және тәжірибелік сыныптарда бірдей дәрежеде (0,84% және 0,81%), бұл мұғалімдер оқушыларды емтихандарға дайындау барысы кезінде осы шеберлікті меңге-

руінің дамуына көп көңіл бөлетіндіктерін көрсетеді. Сонымен бірге 11-бақылау сыныптарында оқушылардың су қасиеттерінің талдауын жүргізуді меңгермегендігі де байқалды, яғни 0,13% ғана, себебі мұғалімдер практикалық жағына қарағанда теориялық жағына көп мән береді.

Қорытынды

Осылайша тәжірибелік әдістеме нәтижелерін жинақтай отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: Биологияны оқытуда кәсіптік бағдардың жүзеге асырылуы жоғары сынып оқушыларының кәсіптік өзін-өзі анықтауы процесіне жақсы әсер етеді. Жоғары нәтижелілік тәжірибелік сыныптарда байқалды, ал бұл кәсіптік бағдар әдістемесін жаппай мектеп практикасында қолдану маңыздылығын көрсетеді.

Кәсіптік бағдар әдістерінің үш тобы: мамандықтармен таныстыру, кәсіптік шеберліктермен қарулануы және адамдардың практикалық іс-әрекеті саласы ретінде биологияға қызығушылықтарының дамуы арқылы жүзеге асырылады.

Жасалған әдістеме оқушылардың биологияға мектеп пәні ретінде де, сонымен бірге болашақ кәсіптік іс-әрекеті саласы ретінде де қызығушылықтарының дамуына, қарапайым кәсіптік шеберліктерінің қалыптасуына, биологиялық білім сапасының және практикалық шеберліктерін меңгеруінің артуына ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Samanes, BE (Echeverria Samanes, Benito), Clares, PM (Martinez Clares, Pilar). Revolution 4.0, Skills, Education and Guidance. REVISTA DIGITAL DE INVESTIGACION EN DOCENCIA UNIVERSITARIA-RIDU. Том: 12. Выпуск: 2. Стр.: 4-34. DOI: 10.19083/ridu.2018.831.
2. Беркимбаев К.М., Керимбаева Б.Т., Баядилова-Алтыбаева А.Б., Оразбекұлы Қ. Болашақ мамандарды кәсіби даярлау кезіндегі цифрлық технологиялардың ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – №2, 2019. – Б. 46-58.
3. Сахаров В.Ф., Сазонов А.Д. Профессиональная ориентация школьников. – М.: Просвещение, 2002. –192 с.
4. Максимова В.Н., Ковалева Г.Е., Гольнева Д.П. Современный урок биологии: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1985. –159 с.
5. Комиссаров В.Д. Методологические проблемы школьного биологического образования. – М.: Просвещение, 2001. –160 с.
6. Витиных В.Ф. Реформа школы и профессиональная ориентация школьников. – М., Педагогика, 1988. – 120 с.
7. Анисимова В.С., Бровкина Е.Т., Мягкова А.Н. Политехническое образование и профессиональная ориентация в преподавании биологии. – М.: Просвещение, 1995. – 192 с.
8. Голомшток А.Е. Выбор профессии и воспитание личности школьника. – М.: Педагогика, 1998. –160 с.
9. Голомшток А.Е., Черник О.А., Ботякова Л.В. Содержание и методы профориентационной работы в школе. – М.: Педагогика, 2000. – 280 с.
10. Щукина Г.И. Познавательный интерес как педагогическая проблема. М.: Педагогика, 1999. –413 с.
11. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса к педагогике. – М.: Педагогика, 1997. – 352 с.

REFERENCES

1. Samanes, BE (Echeverria Samanes, Benito), Clares, PM (Martinez Clares, Pilar). Revolution 4.0, Skills, Education and Guidance. REVISTA DIGITAL DE INVESTIGACION EN DOCENCIA UNIVERSITARIA-RIDU. Том: 12. Выпуск: 2. Стр.: 4-34. DOI: 10.19083/ridu.2018.831.
2. Berkimbaev K.M., Kerimbaeva B.T., Bayadilova-Altybaeva A.B., Orazbekuly Q. Bolashaq mamandardy kasibi dayarlaw kezindegi sifrlıq tehnologialardyn erekshelikleri // Iasaı ıversitetiniń Habarshysy. – №2, 2019. – B. 46-58.
3. Saharov V.F., Sazonov A.D. Professionalnaya orientasiya shkolnikov. – M.: Prosveshenie, 2002. –192 s.
4. Maksimova V.N., Kovaleva G.E., Golneva D.P. Sovremenniy urok biology: Posobie dlya uchitelya. – M: Prosveshenie, 1985. – 159 s.
5. Komissarov V.D. Metodologicheskie problem shkolnogo biologicheskogo obrazovaniya. – M.: Prosveshenie, 2001. –160 s.
6. Vitinsh V.F. Reforma shkoli i professionalnaya orientasiya shkolnikov. – M., Pedagogika, 1988. – 120 s.
7. Anasimova V.S., Brovkina E.T., Myagkova A.N. Politehnicheskoe obrazovanie i professionalnaya orientasiya v prepodavanii biology . – M.: Prosveshenie, 1995. – 192 s.
8. Golomshtok A.E. Vibor professi i vospitanie lichnosti shkolnika. – M.: Pedagogika, 1998, – 160 s.
9. Golomshtok A.E., Chernik O.A., Botyakova L.V. Soderjanie i metodi proforientacionnoy raboty v shkole. – M.: Pedagogika, 2000. – 280 s.
10. Shukina G.I. Poznavatelniy interes kak pedagogicheskaya problema. – M.: Pedagogika, 1999. – 413 s.
11. Shukina G.I. Problema poznavatel'nogo interesa k pedagogike. – M.: Pedagogika, 1997. – 352 s.

ӘОЖ 378.1

МҒТАР 14.35.07

Б.Ж.АЙДАРОВ¹, С.А.ҰЗАҚБАЕВА², Ю.Н.КАМАЛОВ³

¹*PhD докторант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), E-mail: Ваха7-9@mail.ru*

²*педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан, Алматы қ.)*

³*педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.)*

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҰТҚЫРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби ұтқырлығын қалыптастырудың мәні жан-жақты қарастырылады. Болашақ мұғалімнің кәсіби ұтқырлығы оның жеке тұлғалық қасиеті ретінде қалыптасады десек, ал бұл жеке қасиет оның қиын жағдайға қарсы тез әрекет етуіне көмектеседі. Кәсіби педагогикалық мәселелерді шешудің және кәсіби өзін-өзі болжаудың нұсқалары мен әдістерін таңдау кезінде болашақ мұғалім субъективті іс-әрекеттің барлық мүмкіндіктерін іске асырады. Болашақ мұғалімнің кәсіби ұтқырлығы оның білім беру процесінде және қоғамда қалыптасатын түрлі проблемалық жағдайларға жауап қайтарудың тиімді негізі болып табылады. Мақаланың қарастырып отырған басты мәселесі де кәсіби ұтқырлықтың қаншалықты маңызыдылығын негіздейді.

Кілт сөздер: ұтқырлық, мән, қалыптасу, кәсіби ұтқырлық, болашақ мұғалім, тұлғалық қасиет.

B.Zh.Aydarov¹, S.A.Uzakbayeva², Yu.N.Kamalov³

¹*PhD Doctoral Student, M.Auezov South-Kazakhstan State University (Kazakhstan, Shymkent), E-mail: baxa7-9@mail.ru*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty), E-mail: sahipzhamal.a@mail.ru*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor M.Auezov South-Kazakhstan State University (Kazakhstan, Shymkent), E-mail: iusubaly@mail.ru*

The Importance of Formation of Professional Mobility of Future Teachers

The article discusses the essence of the formation of professional mobility of future teachers. We define the professional mobility of a future teacher as a personality trait that facilitates a quick response to a situation of difficulty and actualizes all potential possibilities of a student's subjective activity when choosing options and methods for solving professional pedagogical problems and predicting professional self-realization. It was clarified that the professional mobility of the future teacher is the foundation for the effectiveness of its response to various problem situations that take shape in the educational process and in society.

Keywords: mobility, essence, formations, professional mobility, future teachers, personality trait.

Б.Ж.Айдаров¹, С.А.Узақбаева², Ю.Н.Камалов³

¹*PhD докторант, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова (Казахстан, г.Шымкент), E-mail: Ваха7-9@mail.ru*

²*доктор педагогических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан, г.Алматы)*

³*кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова (Казахстан, г.Шымкент)*

Значение формирования профессиональной мобильности будущих учителей

В статье рассматриваются сущности формирования профессиональной мобильности будущих учителей. Профессиональную мобильность будущего педагога определяем как свойство личности, способствующее быстрому реагированию на ситуацию затруднения и актуализирующее все потенциальные возможности субъектной активности обучающегося при выборе вариантов и способов решения профессионально-педагогических задач и прогнозирования профессиональной самореализации. Уточнено, что профессиональная мобильность будущего учителя является фундаментом эффективности реагирования ее на различные проблемные ситуации, складывающиеся в учебно-воспитательном процессе и в обществе.

Ключевые слова: мобильность, сущность, формирование, профессиональная мобильность, будущий учитель, свойство личности.

Қоғамдық дамудың қазіргі үдерісі өзінің іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын, танымдық қызметінде игерген білімді орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әр түрлі топтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогіне түсе алатын білімді тұлғаны тәрбелеу мәселесін қойып отыр. Сапалы білім алған, танымдылығы жоғары, құзыретті, бәсекелестіктің қайсыбір мықты тегеурініне төтеп бере алатын оқушылар ғана болашақтың кілтін аша алады. Еліміздің жаһандық дүниеде даралануы білімді, жігерлі, ұлттық санасы рухани бай жас ұрпақ арқылы іске асады.

Ақпараттар легі толастамай, дөңгеленген төрткөл дүниенің сантүрлі оқиғалары адамзат баласының өсіп-өнуіне саналуан кедергілері арқылы ықпал етіп жатқан алмағайып заманда саналы адамды жан-жақты сергек және барынша білімді етіп тәрбиелеу проблемасы бүгінгі педагогика саласына үлкен салмақ түсіріп, жүк артуда. Өмір шындығын танып білу жөніндегі көзқарастың негізгі жүйесінде адамды күшті идеялық сенімге, айқын нақтылыққа тәрбиелеу – бүгінгі педагогиканың басты да өзекті мәселесі.

Мемлекет Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауында (02.09.2019 ж.) маман даярлаудың отандық жүйесі нақты еңбек нарығынан тыс қалғандығы, жоғары білімнің сапасын арттыру қажеттілігі мен өз түлектерін жұмыспен қамту жағынан еліміздегі жоғары оқу орындарының жартысы ғана *60 пайыздық деңгейге* қол жеткізіп отырғандығы маңызды мәселе екендігін атап өтті [1].

Қоғамды әлеуметтік, мәдени үдеріспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық – білім. Осы жоғары құндылық сапасын көтерудің басты шарты – педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту болып табылады. Олай болса, білімге негізделген қоғам құрылысының негізгі басымдықтарын есепке ала отырып, педагог мамандардан аса жоғары кәсіби ұтқырлық талап етіледі.

Құзыреттілік ұстаным идеясы – «қоғамға қандай, жеке тұлғаға қандай білім қажет және ол қоғамның қандай қажетін өтей алады» деген сұраққа жауап береді. Оқытушының құзыреттілігін қалыптастыру – бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Қа-

зақстандық ғалым К.О.Оразбаева өз зерттеуінде қазіргі жаһандану дәуіріндегі кәсіби құзыреттіліктерге тоқталып, болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда ұлттық құндылықтардың алатын орны ерекше екендігіне мән береді.

Құзыреттілік ұстанымды білім сапасын арттырудың дәстүрлі тәсілі мен білім мазмұнын арттыру арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл ұстаным білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімінің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды деп ой қорытады К.О.Оразбаева [2].

Осыған орай, дамыған елдердің оқу жүйесінде кеңінен қолданыла бастаған «құзырет», «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік» терминдері жаңа білім стандарты ұстанған басты бағыт ретінде біздің еліміздің білім беру жүйесіне енгізілген. Біздің мақсатымыз жаһандану жағдайында құзыреттіліктің әрекет категориясына қатысты мәнін, кәсіби ұтқырлық деңгейінде жүргізілген зерттеулерді зерделеу арқылы ашуға ұмтылыс жасау.

Қазіргі заманғы жалпы білім беретін мектеп жоғары кәсіби құзыреттілік пен педагогикалық мәдениетті ғана емес, сонымен бірге жеке-даралық қабілеті бар, өзін-өзі шығармашылық тұрғыдан дамыта алатын, құнды бағдарлау жүйесін игерген, педагогикалық іс-әрекетте қызығушылығы жоғары, кәсіби ұтқыр мұғалім қажет [3].

Болашақ мұғалімдердің кәсіби ұтқырлығын қалыптастыру үшін біз «ұтқырлық», «кәсіби ұтқырлық» ұғымдарының маңызды мазмұнын зерттеуді көздедік. Теориялық талдау нәтижесінде әлеуметтануда пайда болған «ұтқырлық» ұғымын педагогикалық зерттеулерде қиын жағдайдан шығудың оңтайлы жолын табу және кәсіби өзін-өзі дамытуды болжау үшін адамның барлық мүмкіндіктерін іске асыратын мүмкіндік ретінде түсіндіруге болатындығы анықталды.

Болашақ мұғалімнің тұлғалық құрылымындағы бұл интегративті динамикалық жаңа форманы өзгерту ашықтықты, ұтқырлықтың мәнін түсіну дәрежесін көрсетеді және аналитикалық ойлау тәсілінде қалыптасқан жағдайды бағалай білу, өз мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін байланыстыру, кәсіби өзін-өзі дамыту, құндылықтық көзқарастар мен мотивтерден көрініс табады. Қиын жағдайдан шығудың алдын-ала болжамын жасап және жаңа жағдай туындаған кезде оның қызметін тиімді өзгертеді.

«Ұтқырлық» ұғымы «құзыр» сөзінен алынған туынды сөз екендігіне қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде мынандай анықтама берілген: «құзыр» - жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» дегенді білдіреді [4].

Н.Хомский «ұтқырлық» ұғымын бірінші рет ғылыми айналымға ХХ ғасырдың ортасында енгізген, алғашқыда ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер ұғымы ретінде берілген. Философиялық энциклопедиялық сөздікте құзыреттілік «компетенция» сөзінің француз (competence – құзыретті, хабардар), латын (competentia – әділ, дұрыс қорытынды; competere – дегеніне жету, сәйкес келу, жақын келу) тілінен келгендігі, әмбебаптық тұрғыда қолданылатын термин екендігі көрсетілген. Өз саласына сәйкес біліммен және біліктілікпен қаруланған, негізгі ой-тұжырымды жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды белгілі бір саладағы құзыреттіліктерді меңгерген деп есептеуге болады [5].

Ұтқырлық – кез келген адамның, оның кәсіби қызметіне қарамастан, қажетті қасиеті, өйткені қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдай адамнан осы жағдайға бейімделу қабілетін ғана емес, сонымен бірге оның жеке әлеуетін тиімді іске асыру қабілетін де талап етеді. Біздің ойымызша, ұтқырлық өзгеріп жатқан әлемнің шақыруына жеке жауап беру.

Үлкен түсіндірмелі әлеуметтік сөздіктен келесі анықтаманы табамыз: «Кәсіптік ұтқырлық» – жеке тұлғаларды жұмыс орындарының иерархиясында әр түрлі деңгейлер

бойынша алға жылжыту. Жеке адамдар орындай алатын лауазымдар, әдетте, белгілі бір қоғамда кластық жүйенің ашық немесе жабық сипатының белгісі болып табылады» [6].

«Кәсіби ұтқырлық жоғары немесе төмен, жеке немесе ұжымдық болуы мүмкін. Соңғысына көбінесе кәсіптерді кәсібилендіру арқылы кәсіптерді жабу стратегиясы арқылы қол жеткізіледі» [7].

Кәсіби ұтқырлық, әдетте, құндылықтарды, адамгершілік көзқарастарды құрумен анықталады, сондықтан кәсіби ұтқырлық проблемасы адами құндылықтардың дамуы мен өзгеруі, әрекет ету бағыттары, жаңа және дәстүрлі құндылықтардың арасындағы дау-дамайды жою болып табылады.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби ұтқырлығын қалыптастыруда педагогикалық инновациялар білім беру жүйесінің жеке қоры есебінен (дамудың интенсивті жолы), сондай-ақ қосымша күштердің (инвестициялық) – жаңа құралдардың, жабдықтардың, технологиялардың, дамудың экстенсивті жолы және т.б. есебінен жүзеге асырылуы мүмкін.

Педагогикалық инновациялар білім беру жүйелерінің интенсивті және экстенсивті жолдарының бірігуі «интеграциялық инновацияларды» жүзеге асыруға мүмкіндік береді, олар әр түрлі жоспарлы, әр түрлі деңгейлі педагогикалық жүйелер мен олардың компоненттерінің тоғысуымен сипатталады. Мұндай құралған интеграциялы инновациялар, «сыртқы» іс-шаралар ретінде көрінбейді, бірақ терең қажеттіліктер мен жүйені білуден туындайтын мойындалған қайта құрушылар болып табылады. Педагогикалық жүйенің «дамымаған» тұстарын жаңа технологиялармен нығайту арқылы бұл жүйенің жалпы ұтымдылығын арттырамыз. Білім беру жүйесіндегі педагогикалық инновациялардың қайта түзілімдердің негізгі бағыттары мен объектілері мыналар болып табылады:

- білім беру жүйесі мен білім беру мекемелері тұжырымдамаларын және даму стратегияларын дайындау;
- білім беру мазмұнын қайта жаңарту; білім беру және тәрбие беруде өзгерістер мен жаңа технологиялар дайындау;
- білім беру мекемелерін және жалпы білім беру жүйесін басқаруды жетілдіру;
- педагог кадрларды дайындауды жақсарту және оның біліктілігін арттыру;
- білім беру үдерісінің жаңа модельдерін жобалау;
- оқушылардың психологиялық, экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, білім берудің денсаулық сақтау технологияларын ұсыну;
- білім беру мен тәрбиелеудің жемістілігін, білім беру үдерісінің және оқушылар дамуының мониторингін қамтамасыз ету;
- жаңа буын оқулықтарын және оқу құралдарын және т.б. дайындау.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби ұтқырлығын қалыптастыруда педагогикалық инновациялар әр түрлі деңгейлерде жүзеге асырылуы мүмкін. Жоғары деңгейлі инновацияларға барлық педагогикалық жүйені қамтитын инновациялар жатады.

Прогрессивті жаңа түзілімдер ғылыми негізде пайда болады және тәжірибенің алға жылжуына әсер етеді. Педагогика ғылымында принципті жаңа және маңызды бағыт пайда болды, ол - новациялар мен инновациялық үдерістердің теориясы. Білім берудегі реформалар түбегейлі қайта құру қызметін жақсартуға, білім беру мекемелерін және оларды басқару жүйелерін дамыту мен өзіндік дамуына бағытталған жаңатүзілімдер жүйесін білдіреді.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби ұтқырлығын қалыптастырудағы педагогикалық инновациялар анықталған алгоритм бойынша жүзеге асырылады. П.И.Пидкасистый педагогикалық жаңа құрылымын дайындау мен жүзеге асырудың келесі кезеңдерін атап көрсетті [8]:

- Зерттеу аппараттын және реформаланатын педагогикалық жүйе жағдайының өлшемдерін анықтау. Бұл кезеңде жаңа түзілімге деген қажеттілікті анықтау қажет.

- Педагогикалық жүйені реформалау қажеттілігін анықтау үшін педагогикалық жүйені жан-жақты тексеру және сапасын бағалау.

- Педагогикалық жүйенің барлық компоненттерін сараптамадан өткізіп, ескірген, тиімсіз, рационалды емес деп танылған тұстарын реформалауды бекіту.

- Алдыңғы қатарлы педагогикалық технологияларды сараптау, талдау арқылы жаңа технологиялық модельдер құру үшін материалдар іздеу.

- Өзекті педагогикалық мәселелердің шешімі табылған ғылыми жобаларды жан-жақты талдау (Интернеттен алған ақпараттар өз пайдасын тигізуі мүмкін).

- Жалпы педагогикалық жүйенің немесе оның жеке бөліктерінің инновациялық модельдерін жобалау. Дәстүрлі нұсқаларынан айырмашылығы бар нақты қойылған қасиеттері бар жаңа жоба құрастыру.

- Реформалаудағы интеграция. Бұл кезеңде тапсырмаларды бөлу, жауаптыларды және мәселелерді шешу құралдарын анықтау, бақылау формаларын нақтылау.

- Жаңа құрылымды енгізу алдында оның практикалық маңызын және тиімділігін бағалау.

- Жаңашылдықты тәжірибеге енгізу алгоритмін құру. Педагогикада ұқсас талдап қорытындыланған алгоритмдер дайындау. Ғылым мәліметтеріне және тәжірибе сараптамасы негізінде жаңа енгізулерді модельдеу, эксперимент бағдарламасын дайындау, оның нәтижелерінің мониторингін, қажетті түзетулерді енгізу, қорытынды бақылау секілді әрекеттер бар.

- Жаңа түсініктерді кәсіби лексикасына немесе бұрынғы кәсіби сөздікті қайта мәндендіруді енгізу. Терминологияларды қайта дайындау барысында оны практикаға енгізу үшін диалектикалық логика қағидаларына, жобалау теориясына және т.б. сүйенеді.

Педагогикалық инновацияларды жалған жаңашылдардан қорғау қажет етіледі, мысалы көптеген күш-жігер, материалдық құралдар, әлеуметтік және интеллектуалды күштің қажеті жоқ, тіпті зиянды қайта құрушылыққа энергия жұмсалатыны белгілі, себебі осындай істерден орны толмайтын шығындар пайда болады, сондықтан да жалған педагогикалық жаңашылдықтарға жол бермеу керек.

"Кәсіби ұтқырлық" ұғымы өте ауқымды және бір мәнді емес, күрделі құрылымға ие. Психологиялық сөздікте ол тұлғаның жаңа техника мен технологияны тез және сәтті меңгеруге, жаңа кәсіби қызметтің тиімділігін қамтамасыз ететін әрі қажетті білім мен іскерлікке ие болуға қабілеттілігі мен дайындығы ретінде анықталады.

1970-жылдары кәсіби ұтқырлықты жұмысшылардың орындалатын өндірістік тапсырмаларды, жұмыс орындарын және тіпті мамандықтардың бір кәсіп немесе сала шеңберінде жылдам ауыстыруға дайындығы мен қабілеті, техникалық қайта құрулардың әсерінен туындаған жаңа мамандықтарды немесе ондағы өзгерістерді тез меңгеруге қабілеті ретінде анықталды. Қарастырылып отырған ұғымның мұндай түсініктемесі жеткілікті шектеулі және басқа да мамандықтар жүйесінде ("адам – адам", "адам – табиғат" және т.б.) кәсіби ұтқырлығын қарау шеңберінен тыс қалдыра отырып, техникалық кәсіптердің ерекшеліктерін көрсетеді.

Қоғамда әлеуметтік, мәдени-тарихи өзгерістер мен экологиядағы, табиғаттағы жаһандық өзгерістер үлкен қарқынмен келе жатқаны есепке алынбайды. Д.В.Чернилевский ауыстыру қажеттілігін көрсете отырып, кәсіби ұтқырлықты, таза өндірістік білімдер, дағдылар туралы түсініктерді анықтау кезінде, оларды денсаулық сақтау және жақсарту, демографиялық даму, дәстүрлер мен мәдениетті сақтау және дамыту, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, қоршаған ортаны қорғау үшін талап етілетін білімнің, іскерліктер мен дағдылардың неғұрлым толық гаммасымен ауыстыруды ұсынады [9]. Мұндай түсіндірмеде кәсіби мобильділік адам білімінің түрлі салаларын және кең ауқымдағы дағдылар мен білік-

терді біріктіретін көп қырлы ұғым ретінде көрінеді.

Тұлғаның кәсіби ұтқырлығы - бұл оның ішкі еркіндігінің белгісі, қалыптасқан стереотиптерді шешіп, өмірлік немесе кәсіби жағдайға жаңаша қарап, стандартты емес, кейде әдеттегі шеңберден шыға білу. Бұл дивергентті ойлауға және креативті қабілетке ие шығармашылық тұлғаның күшілігін көрсетеді. Сонымен қатар, бірқатар ғалымдардың (З.А.Решетова, А.М.Столяренко) пікірі бойынша қоғамның қазіргі даму кезеңіндегі кәсіби ұтқырлықтың негізі болашақ мамандардың дамыған шығармашылық ойлауы болып табылады.

Теориялық зерттеулердің нәтижелерін жинақтай отырып, біз кәсіби ұтқырлық – кәсіби ұтқырлыққа деген ішкі қажеттілікті, кәсіби ұтқырлықтың қабілеті мен білімділік негізін, сондай-ақ кәсіби ұтқырлыққа дайындық рефлексия негізінде қалыптасқан өзінің кәсіби ұтқырлығының жеке басының өзін-өзі сезінуін біріктіретін тұлғаның интегративті сапасы деген қорытындыға келдік. Осы құрамдастардың әрқайсысы дамуы нәтижесінде оның қалыптасуына алып келетін кіші құрылымдарды қамтиды. Мәселен, кәсіби ұтқырлыққа қажеттілікті қалыптастыру негізінде:

- өз білімін жетілдіру мотивациясын дамыту, қол жеткізу мотивациясын дамыту;
- өзін-өзі белсендіруге орнатуды қалыптастыру;
- шындықты оптимистік қабылдауға орнату, мамандықты ауыстыру жатады.

Кәсіби ұтқырлыққа қабілеттілікке дамыған когнитивті қабілеттер, креативтілік, дивергенттілік, сын тұрғысынан ойлау кіреді. Кәсіптік ұтқырлықтың білім негізіне мыналар жатады:

- жалпы білімі;
- жалпы кәсіби білімдері;
- кәсіби білімдері;
- негізгі құзыреттіліктер;
- кәсіби және басқа да құзыреттіліктер;
- білімді жылдам ауыстыру қабілеттілігі.

Маманды даярлау кезінде, оқу-кәсіптік және кәсіби қызметтің стереотиптері қалыптасқанда, дамыту мүмкіндіктерін белсенді іздеу, құндылық бағдарлар жүйесін қалыптастыру, өз болашағын модельдеу, болашақ кәсіптің бейнесін қалыптастыру жүзеге асырылады. Дәл осы кезеңде адамда даму мүмкіндіктерінің көптүрлілігін ішкі ұғынуды қалыптастыру, жеке құндылықтық бағдарларды жалпы адамзаттық бағдарлармен сәйкестендіру, әлемді қозғалыста қабылдау, тез өзгертін жағдайларға бейімделе білу, кәсіби ұтқырлықты қалыптастыру өте маңызды.

Қоғамның дамуымен (прогрессивті де, регрессивті де) бір мезгілде адамның өзінің мүмкіндіктерін өзгермелі жағдайға бейімделу қабілетін, сонымен қатар жаңа кәсіби шындықтарды қайта бағдарлау және қайта бағалау қабілеттілігін адекватты бағалауды талап етеді.

Кәсіби бағдар және психологиялық қолдау сөздігінде «Кәсіби ұтқырлық – тұлғаның жаңа техника мен технологияны тез және табысты меңгеруге, жаңа кәсіптік бағдар беру қызметінің тиімділігін қамтамасыз ететін жетіспейтін білім мен іскерлікке ие болуға қабілеті мен дайындығы» - деп атап көрсетілген [10].

Әдетте таным процесі нақты сезінуден басталады, ол абстрактілі ойлаудан (ақыл-ой таразысы) өтеді. Психология, физиология саласында қарастырсақ, тану алғашында түйсіктен, қабылдаудан, елестетуден басталады. Бұл кезеңді танымның сезімдік формасы деп атайды. Ал, танып-білу бірінші сатысында түйсік пен қабылдау, содан кейін ойша елестету болады. Яғни, таным адамның сезім мүшелеріне әсер етуден бастау алады. Сол себепті бұл саты *сезімдік форма* деген атауға ие.

Түйсік – адамның сезім мүшелеріне сыртқы қоршаған орта мен құбылыстардың жеке қасиеттерінің тікелей әсер етуінен пайда болған мидағы бейнені атаймыз. Яғни түйсік – бұл сананың сыртқы әлеммен байланысы болып табылады.

Вунттың пікірі бойынша түйсіктер – тәжірибенің ең қарапайым формасының бірі. Сезім мүшелеріне қандай да бір тітіркендіргіш әсер етіп, пайда болған импульстер миға жеткен сайын түйсіктер туындайды. Вунт түйсіктерді қарқыны, ұзақтығы және моральдық сапасы бойынша ажыратады [11].

Психологияда адамның түйсіне алу қабілетін сезгіштік деп атайды. Ол абсолюттік және айырма сезгіштік деп екіге бөлінеді. Абсолюттік сезгіштік – сезім мүшелерінің әлсіз тітіркендіргіштерді, ал айырма сезгіштік – тітіркендіргіштердің арасындағы болмашы айырмашылықты түйсіне алудың дәрежесін көрсетеді. Түйсіктер өзінің табиғаты бойынша экстерорецептивті (сыртқы) және интерорецептивті (ішкі мүшелер арқылы), проприорецептивті (бұлшықеттер арқылы) болып бөлінеді.

Ақпаратты өңдеу барысында түйсік екі жақты әрекетті орындайды: қандай жүйе басымдық рөл атқарады және сол үшін қандай мақсат қойылады. Мысалы, графикалық ақпаратты өңдеуде түйсік образды және вербальды кодтау жүйесі ретінде қатысады, бірақ, образды жүйенің әсері жоғары болады. Ал, мәтіндік ақпаратты өңдеуде, керісінше, вербальды кодтау жүйесі басым болады да, образды жүйенің әсері аз болады. Абстрактылы ақпаратты өңдеуде толығымен вербальды жүйе қолданылады, образды жүйе әрекетсіз қалады [12].

Түйсікте заттар мен құбылыстардың жеке сапалары мен қасиеттері сәулеленетін болса, қабылдауда олар мида тұтастай зат күйінде бейнеленеді. Қабылдауда заттардың және құбылыстардың формасы, дыбысы, түсі, дәмі, иісі, т.с.с. қасиеттері тұтас күйінде толық бейнеленеді. Қабылдау – түйсіктегідей бір анализатордың ғана емес, бірнеше анализаторлардың бірлескен әрекетінің нәтижесі. Мәселен, сабақта көрсетілген бейне мәліметті көру және есту анализаторларының өзара байланысып жұмыс істеуі нәтижесінде қабылдайды. Қабылдау ерікті және еріксіз болып екіге бөлінеді.

Еріксіз қабылдаған ақпараттың 24 сағаттан кейін 50%-ы ұмытылады екен. Студенттің немесе оқушының оқу материалын өз ықтиярымен қабылдауы, оның зейін аударуына байланысты. Зейін аударуды сенсорлық (көрінетін, естілетін) немесе ойлау оқиғаларына ақыл-ой күш-жігерін шоғырландыру негізінде анықтауға болады. Зейін деп адам санасының қандай да бір нысанаға бағыттала тұрақталуын айтамыз.

Өзін-өзі құрудың кез-келген процестері адамның жылдамдығына байланысты қалыптасады: сананың жүйріктігі және құндылық-семантикалық құрылымдардың икемділігі. Жеке тұлғалық қасиет ретінде ұтқырлықтың бұл ерекшелігі оның «шығармашылық қызметі» туралы, шығармашылықпен бағытталған энергия туралы айтуға мүмкіндік береді. Оның қайнар көзі – жеке тұлғаның рухани әлеуетіне, ішкі күштеріне, айналадағы әлемді өзгертуге және жақсартуға деген ұмтылысынан байқалады [12].

Кәсіби ұтқырлық жеке тұлғаның даму деңгейіне және объективті шындыққа белсенді ықпал етіп, оны өзгерту ниетіне байланысты болатындығын атап өткен жөн. Сонымен бірге, әлеуметтік ортадағы өзгерістер адамның жеке басына, оның сана-сезімі мен ойлау процестеріне, іс-әрекеттің қозғаушы күштеріне және тікелей мінез-құлық пен кәсіби іс-әрекетке әр түрлі әсер етеді.

Кәсіби ұтқырлықты қалыптастыруды сонымен қатар шығармашылықтың әлеуметтік құндылығы деп айтуға болады. Біріншіден, адам жаңа құндылықтардың пайда болуына ықпал етеді, екіншіден, ол өзінің жаңа «менін» жасайды, үшіншіден, нәтижесінде жаңа қоғам құрылады. Ұтқыр адамдар қоғамдағы өзгерістер мен келешектегі кәсіби және әлеуметтік өзгерістердің бүгінгі мен болашағына әсер ететіндігіне сенім білдіреді.

Сонымен, зерттелетін феномен саласында ғылыми әдебиетке талдау жасай отырып, "кәсіби ұтқырлық" анықтамасы ретінде біз тұлғаның сыртқы ортаның тұрақты өзгеретін жағдайында өз қызметін тез өзгертуге дайындығын қамтамасыз ететін тұлғаның интегралдық сапасын, сондай-ақ адамның өзін және қоршаған кәсіби ортаны өзгертуге бағытталған процесті түсінетін боламыз. Қазіргі уақытта ұтқырлықты қалыптастыру құзыреттілік көзқарас тұрғысынан қарастырылады. Кәсіби ұтқырлықтың, оның құрылымдық компоненттерінің мәнін анықтауда Б.Ф.Ломов ұсынған қызмет субъектісін түсіндірудің маңызы зор (сурет-1):

Сурет 1 – Б.Ф.Ломов ұсынған қызмет субъектісі.

Сонымен, қызмет субъектісінің осы құрылымдық сипаттамалары кәсіби ұтқырлықтың құрылымдық компоненттерін бөлуге мүмкіндік береді:

- психологиялық дайындық;
- мотивациялық қатынас;
- шығармашылық жағдайлардың белгісіздігіне сезімталдықтың көрінісі ретінде;
- зияткерлік икемділік (икемділік);
- нормативтік түрде көрсетілген қызметті жену функциясын орындайтын қызмет;
- жігерлі бағыт;
- терең хабардарлық және сыни талдаудың шарты болып табылатын рефлексия;
- іс-әрекеттің жеке стилі;
- өзін-өзі бақылау;
- өзін-өзі реттеу;
- тәуелсіздік;
- жауапкершілік;
- өзара іс-қимыл (инновациялық қызмет субъектілерінің әлеуметтік өзара іс-қимылы);
- әлеуметтік қабылдау (инновациялық процестер туындаған әлеуметтік жағдайды түсіну, түсіну және бағалау);
- қоғамдастық (тұтас инновация процесінде олардың мотивтерін іске асыру және қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін тиімді әрекеттесу мүмкіндігі);
- тұтастық пен ашықтық қағидатын ескере отырып, сыртқы ортаның әлеуетін пайдалануға негізделген кәсіби қызметке қатысу.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бүкіл білім жүйесін модернизациялаудың қажетті шарты болып табылатын мұғалімнің ұтқырлығын ғалымдар кеңінен қарастырады деп айта аламыз. Кейбір зерттеушілер мұны процесс ретінде, басқалары жеке адамның қасиеті ретінде, ал басқалары маманның қажетті құзыреттілігін қалыптастыруды қамтамасыз ететін интегративті қасиет ретінде түсінеді. Өз кезегінде «мұғалімнің кәсіби ұтқырлығы» құбылысының мәнін, оның психологиялық-педагогикалық сипаттамаларын, сондай-ақ оның құрылымдық компоненттерін анықтау адамның жеке қасиеті ретінде мұғалімнің кәсіби ұтқырлығын мақсатты қалыптастыру және дамыту мүмкіндігі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Болашақ мұғалімнің кәсіби ұтқырлығын жеке тұлға ретінде анықтаймыз, ол қиын жағдайға тез ден қоюға мүмкіндік береді және кәсіптік-педагогикалық мәселелерді шешудің және кәсіби өзін-өзі болжаудың нұсқалары мен әдістерін таңдау кезінде оқушының субъективті іс-әрекетінің барлық мүмкін болатын іс-әрекеттерін іске асырады. Кәсіби ұтқырлық адамның қазіргі қоғамдағы түрлі проблемалық жағдайларға тиімді жауап беруі немесе оңай шешім табуы. Ол қоршаған әлемнің және осы әлемдегі өзін-өзі тиімді өзгертудің негізін қалайтын жеке маман ретінде әрекет етеді және маманға тек кәсіби ғана емес, сонымен қатар жеке өміріндегі өзгерістерге дайын болуын қамтамасыз етеді; кәсіби қызметке, өзін-өзі дамытуға, кәсіби және өмірлік мәселелерді таңдаудың көп аспектілерімен тиімді шешуге шығармашылық қатынасты дамытуға ықпал етеді.

Сонымен, заманауи мұғалім кәсіби ұтқырлыққа ие болуы керек, өйткені оның кәсіби қызмет саласында мынадай маңызды мәселелердің шешімін табуды қажет етеді: жастарға білім беру мен тәрбиелеуде, еліміздің білім беру саясатының мақсаттарына байланысты мақсаттар қою; студент – оқыту және тәрбиелеу нысаны; мұғалімнің кәсіби ұтқырлығын жоғарылату; әлеуметтік орта жағдайларымен хабардар болуы; ғылыми-техникалық прогрестің әсерінен үнемі өзгеріп отыратын білім беру ақпараттарын білуі; стандартты емес педагогикалық жағдаяттардың шешімін табу. Сонымен, педагогикалық іс-әрекет табиғаты жағынан статикалық емес, ол мұғалімге әр уақытта ерекше, шығармашылық шешімдерді қажет ететін жаңа әрі түрлі проблемалар туғызып отырады, мұндай жағдайлардан шығуда әрине, мұғалімнің кәсіби ұтқырлығының маңызы үлкен болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Сындалы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. 2 қыркүйек 2019. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy.
2. Orazbayeva K.O. Professional Competence of Teachers in the Age of Globalization. International journal of environmental & science education. – 2016. - Vol. 11, issue 9. – P.2659-2672.
3. Иванова Л.А. Подготовку учителей – на уровень современных требований /В сборнике: Образовательные технологии XXI века: информационная культура и медиаобразование. Сборник статей международной научно-практической конференции. 2013. – С. 324-328.
4. Мустафаева Е.А. К вопросу о профессиональной мобильности педагогов // Молодой ученый. – 2017. – №17. – С.263-266. –URL <https://moluch.ru/archive/151/42786/> (дата обращения: 03.10.2019).
5. Степин В.С., Гусейнов А.А., Семигин Г.Ю., Огурцов А.П. и др. Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2010. –Т. 1-744 с. /Т, 2 -634 с. /Т. 3 -692с. /Т. 4 -736 с.
6. Гидденс Э. Социология / Пер. с англ.; науч.реф. Е.В.Грунт; науч.ред. Л.Н.Коган, Г.Е.Зборовский; пред. Г.Е.Зборовский. – Урало-сибирский региональный дом экономической и научно-технической пропаганды, Уральское отделение Советской социологической ассоциации, 1991. – 276 с.

7. Большой толковый социологический словарь (Collins). – Том 2 (П-Я): пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – 528 с.
8. Пидкасистый П.И. Педагогика: учебник и практикум для среднего профессионального образования / П.И.Пидкасистый; под редакцией П.И.Пидкасистого. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2018. – 408 с.
9. Чернилевский Д.В., Морозов А.В. Креативная педагогика и психология. – М.: Академический проект, 2004. – С.301.
10. Словарь по профориентации и психологической поддержке. [https:// career_counseling_support.academic.ru/](https://career_counseling_support.academic.ru/)
11. Шульц Д.П., Шульц С.Э. Қазіргі психология тарихы. 11-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – Б.96.
12. Василенко И.В. Человек в социуме: мотивация и мобильность: Монография. – Волгоград, 1998. – 172 с.
13. Баетов Б.К., Баетов К.Д. Білімгерлердің таным процесін дамытуда мультимедиалық технологияларды пайдалану жолдары //Ясауи университетінің Хабаршысы, №2, 2018. – Б.95-102.

REFERENCES

1. Qasym-Jomart Toqaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy. Syndarly qogamdyq dialog – Qazaqstannyń turaqtylygy men órkendeýiniń negizi. 2 qyrkúiek 2019. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-holdauy.
2. Orazbayeva K.O. Professional Competence of Teachers in the Age of Globalization. International journal of environmental & science education. – 2016. - Vol. 11, issue 9. – P.2659-2672.
3. Ivanova L.A. Podgotovkú ýchitelei – na ýroven sovremennyh trebovaniı /V sbornike: Obrazovatelnye tehnologii XXI veka: informatsionnaia kúltúra i mediaobrazovanie. Sbornik statei mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii. 2013. – S. 324-328.
4. Mýstafaeva E.A. K voprosú o professionalnoi mobilnosti pedagogov // Molodoi ýchenyi. – 2017. – №17. – S.263-266. –URL <https://moluch.ru/archive/151/42786/> (data obraeniia: 03.10.2019).
5. Stepin V.S., Gýseinov A.A., Semigin G.Íy., Ogýrtsov A.P. i dr. Novaia filosofskaiia entsiklopediia. – M.: Mysl, 2010. –Т. 1-744 s. /Т, 2 -634 s. /Т. 3 -692s. /Т. 4 -736 s.
6. Giddens E. Sotsiologiia / Per. s angl.; naých.ref. E.V.Grýnt; naých.red. L.N.Kogan, G.E.Zborovskii; pred. G.E.Zborovskii. – Ýralo-sibirskii regionalnyi dom ekonomicheskoi i naýchno-tehnicheskoi propagandy, Ýralskoe otdelenie Sovetskoi sotsiologicheskoi assotsiatsii, 1991. – 276 s.
7. Bolshoi tolkovyi sotsiologicheskii slovar (Collins). – Том 2 (P-Ia): per. s angl. – М.: Veche, АСТ, 1999. – 528 с.
8. Pídkasistyı P.I. Pedagogika: ýchebnik i praktikúm dlia srednego professionalnogo obrazovaniia / P.I.Pídkasistyı; pod redaktsiei P.I.Pídkasistogo. – 4-e izd., pererab. i dop. – Moskva: Izdatelstvo Íyrait, 2018. – 408 s.
9. Chernilevskii D.V., Morozov A.V. Kreativnaia pedagogika i psihologiia. – М.: Akademicheskii proekt, 2004. – S.301.
10. Slovar po proforientatsii i psihologicheskoi podderjke. [https:// career_counseling_support.academic.ru/](https://career_counseling_support.academic.ru/)
11. Shýlts D.P., Shýlts S.E. Qazirgi psihologiia tarihy. 11-basylym. – Almaty: Ultytyq aýdarma biýrosy, 2018. – B.96.
12. Vasilenko I.V. Chelovek v sotsiýme: motivatsiia i mobilnost: Monografiia. – Volgograd, 1998. – 172 s.
13. Baetov B.K., Baetov K.D. Bilimgerlerdiń tanym protsesin damytýda mýltmedialyq tehnologiualardy paidalaný joldary //Iasaýı úniversitetiniń Habarshysy, №2, 2018. – B.95-102.

Ж.И.ИСАЕВА¹, Қ.ОРАЗБЕКҰЛЫ², Р.Б.МУХИТОВА³, Г.Т.ШЕРИЕВА⁴

¹*филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

²*педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: kuandyk.oralbekuly@ayu.edu.kz*

³*педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: m.roza_51@mail.ru*

⁴*PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: gulimzhan.sherieva@ayu.edu.kz*

ШЕТЕЛ СТУДЕНТТЕРІНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Соңғы жылдары қазақ тілін оқытудың мәдени өлшеміне деген қызығушылық артып келеді, сондай-ақ, оқытушылар өз студенттерінің мәдениетаралық құзыреттілікке ие болуына ықпал етеді деп күтілуде. Бұл мақалада қазақ тілін аудиторияды шет тілі ретінде оқытуда мәдениетаралық құзіреттіліктің дамуы қарастырылады. Мәдениетаралық құзіреттілік қазақ тілін зерттеудің негізгі компоненті ретінде танылғандықтан, студенттердің мәдениетаралық танымын арттыру үшін оқыту әдістері мен материалдарды бейімдеу қажеттілігін арттырады. Зерттеу барысында «құзыреттілік» мазмұны білімділікті арттыру үшін қолданылатын практикалық және теориялық білімнің, когнитивтік дағдылардың, мінез-құлықтың және құндылықтардың жиынтығы ретінде; немесе белгілі бір рөлді орындау қабілеті бар немесе жақсы білікті жай-күйі, сапасы ретінде қарастырылған. Сонымен қатар, шетел студенттеріне қазақ тілін оқытуда мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыруда құзыреттіліктер бірнеше топқа ажыратылып, даму жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: құзыреттілік, мәдениетаралық құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, лингвистикалық белгілер, вербалды сөздер, сөз тіркестері, синтаксистік құрылымдар, синонимдер, антонимдер, паронимдер, фразеологизмдер, т.б.

Zh.I.Issayeva¹, K.Orazbekuly², R.B.Mukhitova³, G.T.Sheriyeva⁴

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: kuandyk.oralbekuly@ayu.edu.kz*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty), E-mail: m.roza_51@mail.ru*

⁴*PhD doctoral student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: gulimzhan.sherieva@ayu.edu.kz*

Formation of Intercultural Communicative Competence in Teaching the Kazakh Language to Foreign Students

In recent years, interest in the cultural dimension of Kazakh language teaching has been increasing, and it is expected that teachers will contribute to their students' intercultural competence. This article discusses the development of intercultural competence of the Kazakh language as a foreign language teaching. Intercultural competence is recognized as the main component of the study of the Kazakh language, increasing the need for adaptive teaching methods

and materials to enhance intercultural knowledge among students. In the course of the study, the content of "competence" as a set of practical and theoretical knowledge, cognitive skills, behavior and values used to enhance knowledge; or has the ability to perform a certain role or to be considered as a good quality condition. At the same time, the competence in the formation of intercultural competence in the Kazakh language for foreign students is divided into several groups and the ways of development are considered.

Keywords: competence, intercultural competence, communicative competence, professional competence, linguistic features, verbal words, phrases, syntactic structures, synonyms, antonyms, paronyms, phraseological units.

Ж.И.Исаева¹, К.Оразбекулы², Р.Б.Мухитова³, Г.Т.Шериева⁴

¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)

E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²кандидат педагогических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: kuandyk.oralbekuly@ayu.edu.kz

³кандидат педагогических наук, доцент, Казахский университет Международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан, г.Алматы), E-mail: m.roza_51@mail.ru

⁴PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: gulimzhan.sherieva@ayu.edu.kz

Формирование межкультурной коммуникативной компетенции в обучении казахскому языку иностранным студентам

В последние годы возрос интерес к культурному измерению преподавания казахского языка, и ожидается, что учителя будут способствовать межкультурной компетенции своих студентов. В данной статье рассматривается развитие межкультурной компетенции казахского языка как преподавания иностранного языка. Межкультурная компетенция признана основным компонентом изучения казахского языка, что увеличивает потребность в адаптивных методах обучения и материалах для повышения межкультурной осведомленности студентов. В ходе исследования содержание «компетенции» как совокупности практических и теоретических знаний, когнитивных навыков, поведения и ценностей используется для повышения уровня знаний; или обладает способностью выполнять определенную роль или рассматриваться как условие хорошего качества. В то же время компетенция в формировании межкультурной компетенции по казахскому языку для иностранных студентов делится на несколько групп и рассматриваются пути развития.

Ключевые слова: компетенция, межкультурная компетенция, коммуникативная компетенция, профессиональная компетенция, лингвистические признаки, вербальные слова, словосочетания, синтаксические структуры, синонимы, антонимы, паронимы, фразеологизмы.

Мәдениетаралық құзыреттілік терминін зерттеу барысында біршама әдебиеттерге шолу жасағанымызда алғашқы зерттеулерде мәдениетаралық құзыреттіліктің синонимі ретінде бірқатар терминдердің анықталғандығын аңғардық. Олардың ішінде, айталық: *аралық бейімделу, мәдениетаралық сезімталдық, мәдениетті құзыреттілік, трансұлттық құзыреттілік, галамдық құзыреттілік, мәдениетаралық тиімділік, халықаралық құзыреттілік, жаһандық сауаттылық, жаһандық азаматтық, мәдени құзыреттілік* және Синикроп, Норрис және Ватанбе (2012) [1, 85-б.] тізіміндегі мәдениетаралық түзету.

Зерттеушілер Чен мен Староста (1999) [2, 27-54-бб.] "мәдениетаралық коммуникативтік

құзыреттілікті" "мәдени әр түрлі ортада бір-бірінің мәдени ұқсастығы келісетін коммуникативті мінез-құлықты тиімді және тиісті түрде жүзеге асыру қабілеті" - деп анықтайды [2, 28-б.]. Олар мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттіліктің үш негізгі компонентін атап көрсеткен: *мәдениетаралық сезімталдық (аффектілік процесс), мәдениетаралық хабардар болу (когнитивтік процесс)* және мәдениетаралық ептілік (мінез-құлық процесі), мәдениетаралық өзара әрекеттестікте тиімді әрекет ету үшін қажетті вербалды және вербалды емес дағдылар ретінде анықталады. Чен мен Староста (1996 ж.) [3, 353-383-бб.]. Сонымен қатар, тиімділік пен орындылық байланыстың құзыреттілігінде қолданылатын басқа екі ұғым екенін айтады. Уайсман (2001) [4, 3-16-бб.] мәдениетаралық коммуникация құзыреттілігі әр түрлі мәдениеттегі адамдармен тиімді және тиісті түрде әрекеттесу үшін қажетті білім, білік, дағдылар мен уәждемелерден тұрады деп болжайды. Бұл анықтамада мотивация мәдениетаралық құзыреттіліктің кейбір басқа анықтамаларына енгізілмеген ерекше элемент болып табылады және бұдан әрі «мәдениетаралық қарым-қатынаста немесе нақты қатысумен байланысты сезімдер, ниеттер, қажеттіліктер мен жетектердің жиынтығы» (4-бет) ретінде анықталады. Ким (1992) мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттілікті зерделеудің жүйелі-теориялық тәсілін пайдалана отырып, когнитивті ("мағыналы құрушы"), аффективті (эмоционалдық және эстетикалық үдерістерді, мотивациялық және мінез-құлық бейімділігін қоса алғанда) және операциялық/мінез-құлық (икемді және тапқырлы) өлшемдерінен тұратын «бейімделу қабілеті» терминдерінде осы конструкцияны анықтайды [5, 371-381-бб.]. Ким үшін (1992) бейімділік мәдениетаралық қатысымдық құзыреттіліктің негізінде жатыр және оны «индивидтің ескі мәдени тәсілдердің кейбірін тоқтата тұру немесе өзгерту, сондай-ақ жаңа мәдени тәсілдердің кейбірін зерттеу және бейімдеу және мәдени айырмашылықтар/ білмеу динамикасын, топаралық ұстаным мен бірге жүретін стресс басқару тәсілдерін шығармашылық табу қабілеті» деп анықтайды [5, 377-б.]. Кимнің пікірінше, мәдени айырмашылық/білмеу элементтері, топаралық ұстаным және ілеспелі стресс барлық мәдениетаралық байланыстарға тән проблемалар болып табылады және мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттіліктің сипатын осы мәтінде қарастыру керек. Бирам (1997) [6] өзінің мәдениет аралық қатысымдық құзыреттілігінің үлгісінде тілге (лингвистикалық құзыреттілікке), сондай-ақ оның тұжырымдалуында бірегейлігі мен мәдени түсінігіне үлкен мән береді. Ол мәдениетаралық қатысымдық құзыреттіліктің жан-жақты анықтамасы әлеуметтік контекст пен қарым-қатынастың бейвербалды өлшеулерін қамтуы тиіс деп санайды. Ол үшін мәдениетаралық құзыреттіліктің құрамдас бөліктері - бұл бірқатар әлеуметтік топтарға жататындықтан, ұстанымдар, білім, дағдылар және құндылықтармен толықтырылады. Бұл құндылықтар адамның әлеуметтік сәйкестілігінің бөлігі болып табылады. Бирам (1997) мәдениетаралық құзыреттіліктің негізін мәдениетаралық спикердің (сөйлеушінің) көзқарасы құрайды деп тұжырымдайды.

Мәдениетаралық тәжірибемен күресу үшін шетелдік мәдениетке, өзін-өзі тануға және сыртқы жағынан өзін-өзі қарастыруға қабілеттілік ретінде анықталған. Басқалардың көзімен әлемді көре білу, белгісіздікпен күресу, мәдени делдал ретінде әрекет ету, басқалардың көзқарасын бағалау қабілеті, мәдениетті оқу дағдыларын саналы түрде қолдану және мәдениетті оқып білу контекст және жеке тұлғаларды олардың жеке басын азайтуға болмайтындығы туралы түсінік берді (Сен Гупта, 2002) [7, 155-178-бб.]. Мәдениетаралық тәжірибе ыңғайсыз деп сипатталуы мүмкін, ол осыған дейін қалыптасқан сенімдер, түсініктер мен көзқарастарды қайта қарауды талап етеді. Процесске көзқарастардағы өзгерістер, наным-сенімдер, сәйкестіктер мен құндылықтар кіреді (Берри қосалқы авторлармен, 1989) [8, 185-206-бб.]. Шет тілін оқыту жағдайында мәдениетаралық құзыреттілік шет тіліндегі коммуникативті құзыреттілікпен байланысты. Тілдік білім берудің заманауи тәсілі тілді оқытудың мақсаттарын коммуникативті құзыреттен мәдениетаралық

құзыреттілікке ауыстырды. Бейкер (2011) айтқандай, мәдениетаралық құзыреттілік «сәтті мәдениетаралық коммуникациямен байланысты білімді, көзқарас пен мінез-құлықты жүйелі түрде тұжырымдамалау мен зерттеудің бір тәсілі» ретінде анықтаған [9, 62-70 б.]. Бұл мәдениетаралық қарым-қатынаста табысты болу үшін студенттер өздерінің мәдениетаралық құзыретін дамытуы тиіс дегенді білдіреді. Бұл шет тілі курстарына (оқыту және оқыту) жаңа талаптар қояды. Мәдениетаралық құзыреттілік оқушылардың оқылатын тіл мен мәдениетке қатысты тиісті білімі мен дағдыларын, сондай-ақ олардың мәдени хабардар болуын, сондай-ақ әртүрлі тілдер мен мәдениеттер арасындағы рефлексия мен берілуге қабілетін дамытуын талап етеді. Серку (2004) қорытындылай келе [10, 131-155-бб.], соңғы модельдермен анықталған мәдениетаралық құзыреттіліктің екі өлшемі бар: «мәдениетке тән (мақсатты мәдениет туралы білім мен дағдылар) және мәдениетке қатысты жалпы білім мен дағдылар (табиғаты бойынша жалпыландырылатын және мәдениеттер арасында таратылатын)» [10, 135-бб.]. Мәдениет туралы жалпы білім, мысалы, «мәдени бейімделу және үйрену табиғаты», «мәдениеттің жеке адамдар немесе топтар арасындағы қарым-қатынас пен өзара іс-қимылға әсері», «мәдениетаралық, тіларалық өзара әрекеттесудегі эмоциялар рөлі». Жалпы мәдениеттілікке «мәдениетке қызығушылық таныту қабілеті», «мәдениетаралық жағдайдағы төзімділік пен шыдамдылық», «эмоциялар мен эмоционалды тұрақтылықты басқару» сияқты атрибуттар жатады [10, 135-б.]. Мәдениетаралық құзыреттілік студенттерден екі мәдениеттің (өзіндік және мақсатты тілдің) көзқарасын және осы екеуінің арасында делдал болатын жағдайды қалыптастыруды талап етеді.

Байрамның мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік моделінде (1997), шет тілі мұғалімдерінен шет тілін қолдану кезінде мәдениетті құзыреттілікке қатысты көзқарастар, білім мен дағдыларды қалыптастыру процесінде оқушылардың бағыт-бағдар беруі сұралады. Мұғалімдер студенттерге «басқаларға» деген көзқарастар қарастырылатын іс-әрекеттерді басшылыққа алуы керек және осы студентті жақсы өзгертеді. Студенттердің мақсаты өзара түсінушілік қатынастарын сезіну үшін басқаларды іздеуге және басқалармен араласуға дайын болу ниетімен «басқа» туралы табу процесіне кіріспес бұрын олардың тұжырымдалған идеяларына сұрақ қоюдан басталады (Байрам, 1997). Студенттер басқа мәдениеттерді талдаумен айналыса отырып, белгілі бір білім алу керек. Шет тілін оқытушыға үй мәдениеті мен мақсатты мәдениеттің тарихқа, географияға, тіл біліміне және әлеуметтік институттарға қатысты зерттеуіне уақыт бөлуге мүмкіндік беру өте маңызды (Байрам, 1997). Студенттер өздерінің мәдениеті мен мақсатты мәдениеттің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ашуға уақыт бөлгеннен кейін, мұғалім студенттерді әр түрлі ортадағы және тілдегі адамдармен қарым-қатынас орнатуға дайындайтын іс-әрекеттерді жасауы керек (Байрам, 1997). Әрі қарай шет тілін үйренушілерге аударма және қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытуға уақыт пен кеңістік берілуі керек. Студенттер этноцентриалық перспективалар мен мәдениетаралық жағдайларға байланысты түсінбеушіліктерді анықтай бастағанда, олар түсінбеушілікке жол бермеу үшін қақтығыстар мен делдалдық жағдайлардың шығу тегін түсініп, түсіндіріп алады (Байрам, 1997). Ақырында, ашу және өзара әрекеттесу дағдылары мәдениетаралық сөйлеушілерге сәтті қарым-қатынас орнатуға және мағыналы қатынастар орнатуға әкелетін мәдениет үйлері мен шетелдік мәдениеттердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді (Байрам, 1997). Табысты мәдениетаралық шешен шет тілінде қарым-қатынас жасау арқылы ақпарат алмасу үшін әртүрлі мәдениет өкілдерімен кездесу мүмкіндігін іздейді. Байрамның мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік моделінде келтірілген мәліметтерге сүйене отырып (1997 ж.), Шет тілі мұғалімдері егер шынайы мәдениеттің сауатты сөйлеушілерін құру болса, сыныпта тіл мен мәдениетті оқыту әдістерін қайта қарастыруы керек. Шет тілдерін оқытудың дәстүрлі әдістері студенттердің ана тілі ретінде қалыптасуы үшін тілдік құрылымды, айтылым мен

сөздік қорды машықтайтындардың маңыздылығын атап өтті. Бұл жұмыста келесі сұрақтарға жауап табу үшін он сабақта тақырыптар тақырыбы негізінде мақсатты мәдениетті таныстыру үшін мәтіндер сияқты бірнеше іс-шаралар қолданылды: 2. Зерттеу сұрақтары 1. Қазақ тілін шет тілі ретінде үйренушілердің қарым-қатынасы мәдениетаралық оқытудың әсерінен жағымды бола ма? 2. Мәдениетаралық оқытудың қарым-қатынасына және жалпы тілді меңгеру деңгейінің оларға тигізетін пайдасы қандай? Жалпы алғанда, «құзыреттілік» ұғымы жайлы ғалым К.Құдайбергенова (2008) былай тұжырымдайды: «Құзыреттілік ұғымы – соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзыреттіліктің латын тілінен аудармасы «competens» белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді», деп көрсетеді [11, 30-32-бб.].

Осы жөнінде ғалым Б.Тұрғынбаева: «...өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын – құзырлылықтар деп атаймыз» деп анықтаса [12], Ш.Таубаева: «Құзыреттілік – ол тұлғаның оқыту мен әлеуметтену процестері барысында меңгерген білім мен тәжірибеге негізделген, оның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке даярлығы ретінде айқындалатын, тұлғаның кіріктірілген қасиеті» - деп қарастырылады [13, 246-бб.].

Сонымен, білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, студенттің шығармашылығы мен дарындылығына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген, отандық, шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті атаймыз. Құзыреттілік – бұл жеке қызметкерлердің мінез-құлқын анықтауға, бағалауға және дамытуға мүмкіндік беретін құрылымдалған басшылықты ұсынатын белгілі бір мінез-құлық жиынтығы. Сондай-ақ, ұйымдар мен қауымдастықтардағы адамдардың қажеттіліктерін неғұрлым жалпы сипаттау ретінде қолданылады. Құзыреттілік кейде адам әрекет етуі тиіс келесі жолы ерекшеленуі мүмкін жағдай мен контексте іс-қимылдағы көрініс ретінде қарастырылады. Төтенше жағдайларда құзыретті адамдар бұрын табысты деп санаған мінез-құлыққа сүйене отырып, жағдайға жауап бере алады. Құзыретті болу үшін, адам мәнмәтіндегі жағдайды түсіндіре алады және репертуардағы ықтимал іс-қимылдарды қабылдау және оқыту үшін ықтимал іс-әрекеттердің репертуары болуы тиіс, егер бұл орынды болса. Дайындыққа қарамастан, құзыреттілік тәжірибе мен адамның үйрену және бейімделу дәрежесі арқылы өседі.

Кейбір ғалымдардың «құзыреттілік» мазмұнын білімділікті арттыру үшін қолданылатын практикалық және теориялық білімнің, когнитивтік дағдылардың, мінез-құлықтың және құндылықтардың жиынтығы ретінде; немесе белгілі бір рөлді орындау қабілеті бар немесе жақсы білікті жай-күйі, сапасы ретінде қарастырады. Мәселен, «басқарушылық құзыреттілікте» жүйелі ойлау және эмоциялық интеллект, сондай-ақ ықпал ету және келіссөздер жүргізу дағдыларын қамтуы мүмкін.

Құзыреттіліктер бірнеше топқа ажыратылады. Соның ішінде мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік дегеніміз мәдениетті, оның ішінде өзіңіздің де түсіну қабілетіңізді білдіреді және бұл түсінікті басқа мәдениеттердегі адамдармен сәтті қарым-қатынас жасау үшін қолданады. Мысалы: мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік қимылдар мен сөйлеушілер арасындағы қашықтық мәдениеттен мәдениетке қалай өзгеретінін түсінуді қамтуы мүмкін. Аудиторияда: бұл құзыреттілікті дамыту жолдары: өз елдеріне және келушілерге арналған мәдениетке жазбаша немесе интернеттегі нұсқаулық шығаратын, келушілер жазған нұсқаулықтарды оқып, талқылап, әр түрлі бұқаралық ақпарат

құралдарында, соның ішінде кино, әдебиет және теледидардағы мақсатты мәдениеттің аспектілерін зерттеу, мақсатты мәдениеттің аспектілері туралы презентациялар беру және мұғалімнің өзіндік мәдениетін пайдалану тәжірибесі.

Шетелдік студенттерге қатысымды құзыреттілік қалыптасыруда студенттің тілді сәтті қарым-қатынас жасау үшін қолдану барысында шетелдік Canale and Swain (1980) [14] ұстанымын басшылыққа алғанды жөн көреміз. Ондағы негізгі төрт бағыт бойынша құзыреттілікті анықтауға болады: 1) *сөздер мен ережелер*; 2) *сәйкестік*; 3) *бірлестік пен келісімділік*; 4) *коммуникациялық стратегияларды қолдану*. Мысалы: коммуникативтік тілді және коммуникативтік әдісті оқытудың мақсаты коммуникативтік құзыреттілік болып табылады. Сабақта коммуникативтік құзыреттілікті тестілеу күрделі міндет болып табылады. Оқытушылар өз студенттерінің құзыреттілігін бағалау үшін қолдана алатын форматтарға сөйлеу үшін ақпараттық және рөлдік ойындар, хат жазуға арналған хаттар, сондай-ақ конспекттеу және қорытынды шығару кіреді. Коммуникативті құзыреттілік – тіл біліміндегі термин, ол пайдаланушының синтаксис, морфология, фонология және сол сияқты грамматикалық білімдерін, сондай-ақ сөздерді қалай және қашан қолдану керектігі туралы әлеуметтік білімді білдіреді. Терминді 1966 жылы Делл Хаймс құрастырып, тілдік құзыреттілік пен орындаушылық арасындағы айырмашылықтың реакциясына жауап берді [15].

Коммуникативті құзыреттілік ұғымы шет тілін оқытуда коммуникативті тәсілдің негізін қалайтын теориялардың бірі болып табылады. Коммуникативтік құзыреттілікті түсінуге прагматика мен тіл философиясы, соның ішінде сөйлеу актілері бойынша жұмыс әсер етті. 1980 жылы қолданбалы лингвисттер Canale және Swain ықпалды мақала жариялады, онда олар сөйлесу үшін төрт түрлі құзыреттілік қажет деп тұжырымдайды: *грамматикалық (грамматикалық тұрғыдан дұрыс айтылатын сөздерді құра білу); социолингвистикалық (социолингвистикалық тұрғыдан сәйкес сөздерді шығара білу); дискурс (үйлесімді және біріккен сөздерді шығара білу) және стратегиялық (байланыс мәселелерін туындаған кезде шеше білу)*. Мұнда біз кейбір иллюстрациялық стратегияларды келтіре аламыз: басқатырғыштың міндеті-ақпараттық алшақтықтың ерекше міндеті, яғни оқушылардан жетіспейтін ақпаратты толтыру және оны басқа ақпаратпен интеграциялау үшін бір-бірімен қарым-қатынасты талап ететін міндет. Мысалы, видеороликте оқушылар олардың жазба карточкаларында коммуникативтік проблема (мысалы, ұйғарушы грамматиканың бұзылуы, екі мағыналы сілтеме және т.б.) бар екенін түсінбейді, бұл «коммуникативтік құзыреттілік» субкомпетенцияларының бірінің жетіспеушілігін куәландырады.

Білімгерлердің тілдік үлгіні түсіндіруге тырысқанын тыңдап, төмендегі қай тілдік үлгі қай құзыреттіліктің жетіспейтінін көрсететінін анықтай аласыз ба?

1-үлгі

- *Жарайды, енді меңзерді жылжытып, мәзірден көріністі таңдаңыз.*
- *Неден?*
- *Мәзір.*
- *Мәзір?*
- *Неліктен олар оны мәзір деп атайды?*
- *Сіз тізімнен таңдағаныңызға себеп.*
- *Мейрамханадағыдай. Мәзір.*
- *О, жарайды.*
- *Сәлеметсіз бе, Паттерсон мырза, соққаныңыз үшін рахмет. Мен сіздің банк мәлімдемесін қарап шықтым және...(үзілістер)*
- *«Досым, сен маған ақсақ сұрақтар қоймақпысың?»*

- *А-а ... ақсақ сұрақтар ... уһ ... білмеймін, уһ ... жақсы, менде тағы бірнеше сұрақ бар.*
- *Онда, тезірек қойыңыз, себебі менің кестем тығыз.*

2-үлгі

- *Мен бұл туралы айттым.*
- *Кім не туралы айтты?*
- *Джон мен Майк есеп туралы. Ол бұған риза болмады ма?*
- *Кім риза болмады?*
- *Майк болған жоқ.*
- *Балмұздақ жеді.*
- *Ол сіздікі дұрыс деп санамайды!*

Бұл зерттеудің мақсаты – коммуникативті құзыреттілік теорияларының жоғарылауы мен олардың шет тілі педагогикасы практикасына әсерін зерттеу. Бұл зерттеуде біз сонымен бірге тіл үйренудің мәдениетті оқуға қатынасын зерттейміз және егер коммуникативті құзыреттілік ескерілуі керек болса, онда мақсатты мәдениетті шет тілі сабағына енгізу керек деп тұжырымдаймыз. Біз сондай-ақ лингвистер мен қолданбалы лингвистердің осы теорияның кейінгі өңдеулері мен түсіндірулерін қарастырамыз және коммуникативтік құзыреттілікке қатысты маңызды терминдерді талқылаймыз. Біз алдымен коммуникативтік құзыреттілік теорияларының тілдерді оқыту әдістемесіне әсерін талқылаймыз. Әртүрлі коммуникативтік тапсырмаларды, коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін олардың маңызын түсіндіретін әдістерді анықтаймыз. Сонымен қатар, коммуникативтік құзыреттілік теорияларының оқу жоспарларының әртүрлі типтерін дамыту мен енгізуге әсерін қарастырамыз. Екіншіден, біз тілдік оқытудың түпкі мақсаты ретінде коммуникативті құзыреттілікті қабылдау нәтижесінде пайда болған оқытушылар мен студенттердің рөлдеріндегі күрт өзгерістер туралы айтамыз және аудиторияда басымдық беру керек деп санайтын аспектілерге тоқталамыз. Коммуникативтік құзыреттілікке үйретуді мақсат етеді. Содан кейін тіл мен мәдениеттің арақатынасын және ана тілі мен ана тілінде сөйлемейтін адамдар арасындағы сәтті қарым-қатынастың басқа тілдерде сөйлейтіндердің мәдениетті болжаулары туралы хабардар болуын талап ететіндігін зерттейміз. Осылайша, тіл үйренуді мәдениеттанумен байланыстыру коммуникативті құзыреттілікті дамытудағы маңызды мәселе болып табылатындығын дәлелдейміз. Аудиторияды мәдени құзыреттілікті қалай үйретуге болатынын түсіндіру арқылы мәдени құзыреттілікті алға жылжыту үшін бірнеше рәсімдерді, әдістер мен материалдарды ұсынамыз. Сонымен қатар, осы мақалада біз коммуникативті оқытудағы тілдік функцияларға тым көп көңіл бөліп, коммуникативті құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті талқылаймыз және коммуникативті грамматикалық тапсырмаларды жобалау мен жүзеге асырудың кейбір критерийлерін ұсынамыз. Шет тілін оқыту әдістемесіндегі соңғы зерттеулер студенттердің лингвомәдени құзыреттілігіне баса назар аударумен сипатталатыны белгілі. Мұндай құзыреттілікті дамыту қажеттілігі студенттер үшін жаңа міндеттер туғызады және олардан оқу мақсаттары туралы жаңа түсінік талап етеді.

Шет тілін оқытуда лингвомәдени аспектінің маңызы сөзсіз, өйткені коммуникативті және сөйлеу қателіктері, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени сипаттағы қателер қазақ тілінің ұлттық және мәдени ерекшеліктерін ескермеудің нәтижесі болып табылады.

Бұл тәсілдің өзектілігі халықаралық студенттер арасында лингвомәдени құзыреттілікті құру тек қана қазақ және ағылшын тілі мен мәдениеті туралы білімді ғана емес, немесе оқытушының студенттерді үлгілі оқу сөйлеуін меңгеруге итермелейтін ниеті дегенді білдіреді. Мәселеге қатысты пікірлер спектрі лингвомәдени құзыреттілік – белгілі бір ұлттық тілде енгізілген мәдениет туралы білім жүйесін тәжірибеде қолдануға қажетті арнайы дағдылардың жиынтығы екенін анықтады. Басқаша айтқанда, шетелдік студент тілдік белгі-

нің семантикалық мазмұнын тану және оны тиісті ұлттық мәдениеттің құндылықтары мен көзқарастарының призмасы арқылы таңдау таңдауының ассоциативті және қиялдық мотивациясымен байланыстыра білу болып табылады.

Жақында заманауи методология ғылымы шет тілін оқытудың лингвистикалық негіздерін нақтылай отырып, ең алдымен танымдық және прагматикалық және лингвоконцептуалды тәсілдерді қарастырады. Лингвомәдени құзыреттілік тек лингвомәдениеттану тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар лингвомәдени координаталар жүйесінің назарында қарастырылады. Студенттерді оқыту процесінде лингвомәдени құзыреттілікті қалыптастырудың оқыту әдістері студенттің тұжырымдамалар жүйесін дамытуға бағытталған танымдық іс-әрекетке негізделеді; және студенттің кәсіби мәртебесі сияқты прагматикалық компонент бойынша. Осылайша, тіл танымдық процестің өзіндік түріне айналады, ал құзыреттілік сана актілерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар лингвомәдени құзыреттілік кәсіби тілді кәсіби құзыреттіліктің ажырамас бөлігі ретінде зерттеумен тікелей байланысты. Студенттердің лингводидактикалық құзыреттілігін дамыту негізгі оқу курсы аясында кәсіптік білімнің қазақ тілін білумен дамуын органикалық байланыста жүзеге асырылуы керек. Кез келген кәсіптік топтың әлемнің өзіндік концептуалды бейнесі болғандықтан, оқу процесінің тиімділігі көбінесе осы топқа қатысты және болашақ кәсібімен анықталатын ұғымдар сферасының жүйелі дамуына байланысты болады. Тұжырымдама сферасы – бұл әмбебап объект коды бірліктерінен тұратын құрылымдалған білім, ақыл-ой бейнелерінің ақпараттық негізі. Семантикалық тіл кеңістігі концепциялар аясының бөлігі болып табылады. Лингвистикалық белгілер жүйесінде вербалды: сөздер, сөз тіркестері, синтаксистік құрылымдар. Ол тілдік бірліктердің мағыналары арқылы қалыптасады. Тұжырымдамалар шеңберінің бірлігі ретінде құрылған тұжырымдама адамдардың ойлау, дүниетанымдық ерекшеліктерін және мәдениетін көрсетеді. Өзінің мәдени тәжірибесі мен мәдени ерекшелігі болғандықтан кез келген адам «ұғымдарды жеткізуші» бола алады. Сонымен, жеке ауызша әрекет ұғымдардың тілдік саласы мен ұлттық ұғымдардың шеңберімен анықталады.

Шет тілін оқытудағы лингвоконцептуалды көзқарас тұжырымдама мен лингводидактикалық бірлік ретінде қабылданатын ұғымдар саласына бағытталған көзқарасты ұсынады. Тілді үйрену процесі тек фонетиканы, грамматиканы, лексиканы дәстүрлі түрде зерттеп қана қоймай, сонымен бірге қазақ және ағылшын мәдениетін ұлттық концепциялар арқылы меңгеруді де қамтиды. Студенттердің лингвистикалық санасы тіл ұғымдарына енгендей. Бұл оларға қазақ және ағылшын мәдениеті мен тілі туралы этномәдени білім алуға мүмкіндік береді. Сонымен, қазірдің өзінде бар, бірақ сегментативтік лингвомәдениеттанулық көзқарастар танымдық тұтастыққа айналады. Қазақ және ағылшын мәдениеті мен студент мәдениеті ұғымдарының сфералары арқылы әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі жүреді, соның арқасында ол үйренетін тіл мен мәдениеттің ана тілі мен мәдениетінен алшақ жерде өмір сүрмейтіндігін түсінеді, керісінше, оларға болжам жасалады. Жоғарыда айтылғандай, әртүрлі кәсіптердің өкілдері бір нысанды өз жолымен санаттайды және вербалды жасайды. Сондықтан, оның прагматикалық қажеттіліктеріне сәйкес келетін тұжырымдамалармен аудиторияның лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыру қажет. Бұл ұғымдар осы мамандықтың танымдық негізін құрауы керек. Осылайша, оқу процесі кәсіби бағдарланған болуы керек және студенттердің ойлауының кәсіби мағыналы түрлерін насихаттауы керек.

Лингвомәдени құзыреттілікті дамыту тілдік-мәдени ақпараттарды ұсынатын және тіркейтін әртүрлі типтегі және жанрдағы мәтіндерге негізделген. Мәтіндерге шетелдік студенттерге қатысты негізгі ұғымдармен байланысты ұғымдар кіруі керек. Олар жағдайды модельдеу, сөздің мағыналық реңктерін түзету және аксиологиялық мәдени ақпараттарды

жүзеге асыру үшін нақты мазмұнмен толтырылуы керек. Мәдени концепцияның құрылымына шартты және бейнелік элементтер кіретіндіктен, мәтін семантизацияның негізгі ұғымдарына ғана емес, сонымен бірге оқушының санасында белгілі бір образды құруға қызмет етеді. Кәсіби бағытталған тұжырымдамалар саласы студенттерге тіл үйретудің үш негізгі кезеңінде біртіндеп құрылады. Оқытудың бастапқы кезеңі кәсіби тілге бейтарап тіл және мәдениеттің негізгі терминдері мен түсініктерін түсінуді қамтиды. Бұл кезеңде терминологиялық білімнің бір мезгілде дамуы байқалады; лексикалық және грамматикалық құзіреттіліктер мен сөйлеу дағдылары. Студенттер осы терминдер мен күнделікті шындықтардың арасындағы параллельділікті байқап, ана тілінің менталитетінен қарапайым дүниетанымның көрінісін түсінеді.

Оқытудың негізгі кезеңінде мұғалім дүниенің кәсіби бағытталған концептуалды көзқарасына сәйкес келетін арнайы терминологияны енгізу арқылы ұғымдар аясын кеңейтеді. Лингвомәдени құзыреттілік әртүрлі типтегі және жанрдағы мәтіндерге негізделген, онда маманның немесе кәсіптің толық бейнесі жасалады. Қорытынды кезеңде студент мәдени шындықпен таныстырады және сөздердің семантикалық шекаралары жаңа мәдени білімнің көмегімен ұлттық коннотациялармен кеңейтілетіндігін көрсетеді. Қазақ және ағылшын мәдениеті ұғымдары арқылы лингвомәдени құзыреттілікті дамыту синонимдерге, антонимдерге, паронимдерге, фразеологизмдерге үндеуді көздейді. Бұл лексикалық және стилистикалық дағдылардың неғұрлым тиімді эволюциясына және студенттердің мәтінді терең түсінуіне ықпал етеді. Қазақ және ағылшын тілдерінің лексикалық қорында тіркелген бейнелер жүйесі өзінің семантикасында халық мәдениетін дамытудың ұзақ процесін қалпына келтіреді, мәдени ұстанымдар мен стереотиптерді, модельдер мен архетиптерді белгілейді, ұлттық дүниетанымды, мәдени-ұлттық тәжірибе мен дәстүрлерді жинақтайды.

Оқу, рецептивті сөйлеу қызметінің бір түрі оқытудың негізгі және қорытынды кезеңдерінде лингвомәдени құзыреттілікті қалыптастыру үшін ерекше маңызға ие. Мәтін лингвомәдени білім мен оқу көзі ретінде, оның барысында тілді меңгеруді жетілдіреді – бұл екі шетел тілдерін оқытудың қазіргі әдістемесінің негізгі ғылыми және тәжірибелік элементтері.

Қорыта айтқанда, шетелдік білім алушылардың ұғымдық білім саласын құруға және лингвомәдени құзыреттілікті дамытуда мәтіндермен жұмыс бағытталады. Түсініктердің бұл саласы мәдени-сигнификативті мәтіндерде тіркеледі. Осылайша, оқу үшін мәтіндерді таңдай отырып, оқытушы олардың лингвомәдени құндылығына, өзектілігіне, меңгерудің күрделілік дәрежесіне және біртіндеп мазмұндалуына бағдарланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Sinicrope, C., Norris, J., & Watanabe, Y. Understanding and assessing intercultural competence: A summary of theory, research, and practice, 2012.
2. Chen, G.M., & Starosta, W.J. A review of the concept of intercultural awareness. *Human Communication*, 2, 1999, pp.27-54.
3. Chen, G.M., & Starosta, W.J. Intercultural communication competence: A synthesis. *Communication Yearbook* 19, 1996, pp. 353-383.
4. Wiseman, R.L. Intercultural communication competence. Retrieved December 11, 2001 3-16 pp.
5. Kim, Y.Y. Intercultural communication competence: A systems-thinking view. In W.B. Gudykunst & Y.Y. Kim (Eds.), *Readings on communicating with strangers: An approach to intercultural communication*, New York: McGraw-Hill 1992, pp. 371-381.

6. Byram, M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon, UK: Multilingual Matters Ltd. 1997.
7. Sen Gupta, A. Changing the focus. A discussion of the dynamics of the intercultural experience. In G.Alfred, M.Byram & M.Fleming (Eds.), Intercultural experience and education (pp.155-178). Clevedon: ultilingual Matters. 2002.
8. Berry, J.W., Kim, U., Power, S., Young, M., & Bujaki, M. Acculturation in plural societies. Applied Psychology: An International Review, 1989 pp.38, 185–206.
9. Baker, W. From cultural awareness to intercultural awareness: culture in ELT. ELT Journal, 66(1), 2011, pp. 62-70.
10. Sercu, L. Researching the acquisition of intercultural communicative competence in a foreign language: Setting the agenda for a research area. In O. St. John and K. van Esch (eds.) New insights into foreign language learning and teaching. Frankfurt and Main: Peter Lang, 2004, pp.131-155.
11. Құдайбергенова К.А. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – 2008. – 30-32-б.
12. Тұрғанбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2005.
13. Таубаева Ш. Дидактикалық зерттеудің методологиясы мен әдістемесі: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 246 б.
14. Michel Canale and Merrill Swain “Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second language teaching and testing” Oxford University Press, 1980.
15. Noam Chomsky (Aspects of the Theory of Syntax) THE M.LT. PRESS Massachusetts Institute of Technology Cambridge, Massachusetts, 1965.

REFERENCES

1. Sinicrope, C., Norris, J., & Watanabe, Y. Understanding and assessing intercultural competence: A summary of theory, research, and practice, 2012.
2. Chen, G.M., & Starosta, W.J. A review of the concept of intercultural awareness. Human Communication, 2, 1999, rr.27-54.
3. Chen, G.M., & Starosta, W.J. Intercultural communication competence: A synthesis. Communication Yearbook 19, 1996, rr. 353-383.
4. Wiseman, R.L. Intercultural communication competence. Retrieved December 11, 2001 3-16 rr.
5. Kim, Y.Y. Intercultural communication competence: A systems-thinking view. In W.B. Gudykunst & Y.Y. Kim (Eds.), Readings on communicating with strangers: An approach to intercultural communication, New York: McGraw-Hill 1992, pp. 371-381.
6. Byram, M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon, UK: Multilingual Matters Ltd. 1997.
7. Sen Gupta, A. Changing the focus. A discussion of the dynamics of the intercultural experience. In G.Alfred, M.Byram & M.Fleming (Eds.), Intercultural experience and education (pp.155-178). Clevedon: ultilingual Matters. 2002.
8. Berry, J.W., Kim, U., Power, S., Young, M., & Bujaki, M. Acculturation in plural societies. Applied Psychology: An International Review, 1989 rr.38, 185–206.
9. Baker, W. From cultural awareness to intercultural awareness: culture in ELT. ELT Journal, 66(1), 2011, rr. 62-70.
10. Sercu, L. Researching the acquisition of intercultural communicative competence in a foreign language: Setting the agenda for a research area. In O. St. John and K. van Esch (eds.) New

insights into foreign language learning and teaching. Frankfurt and Main: Peter Lang, 2004, pp.131-155.

11. Qudaibergenova K.A. Quzyrlylyq – tulga damýynyń sapalyq kriteriini // «Bilim sapasyn bagalaýdyń máseleleri: ádisnamalyq negizi jáne praktikalıyq nátiyesi» atty halyqaralyq gylımı-praktikalıyq konferentsıanyń materialdary. – 2008. – 30-32-b.
12. Turganbaeva B.A. Mugalimniń shygarmashylyq áleyetin biliktilikti arttırý jagdaıynda damytý: teoriıa jáne tájiribe. – Almaty, 2005.
13. Taýbaeva Sh. Didaktikalıyq zertteýdiń metodologııasy men ádistemesi: Oqý quraly. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2015. – 246 b.
14. Michel Canale and Merrill Swain “Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second language teaching and testing” Oxford University Press, 1980.
15. Noam Chomsky (Aspects of the Theory of Syntax) THE M.L.T. PRESS Massachusetts Institute of Technology Cambridge, Massachusetts, 1965.

ӘОЖ 94 (574)

МҒТАР 03.81.21

Р.ХАЗРЕТӘЛІҚЫЗЫ¹, К.М.БЕРКИМБАЕВ², С.А.ПИРИЕВА-КАРАМАН³

¹*PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), E-mail: raygul.khazretali@mail.ru*

²*педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*тарих ғылымдарының кандидаты, Анкара университеті (Түркия, Анкара қ.) E-mail: spiriyeva@hotmail.com*

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІНІҢ АРХЕОГРАФИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

2000-жылдардан бастап Қазақстанда архив саласын кезең-кезеңімен дамытуға мемлекет тарапынан ерекше көңіл бөліне бастады. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануынан бастау алған «Ғылыми қазына» салааралық бағдарламасы, «Тарих толқынындағы халық» және «Мәңгілік ел» бағдарламалары Қазақстанда архив саласы үздіксіз дамуға жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Әсіресе, осы бағдарламалар аясында архив мекемелерінің археологиялық қызметі дұрыс жолға қойылды. Алыс-жақын шетел архивтерінен Отан тарихына қатысты құнды құжаттарды іздеп тауып, олардың көшірмелерін жинақтау, жинақталған материалдарды цифрландыру және оларды жариялау жұмыстары жаңа сапада іске аса бастады.

Осындай үкіметтік көмекпен ғылыми негізде ұйымдастырылған жұмыстардың бағыттарымен Түркістан облысы мемлекеттік архивінің архивист мамандары да тікелей айналысты. Мақалада Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі аса ірі архив мекемесі саналатын Түркістан облысы мемлекеттік архивінің археологиялық қызметінің тәжірибесі жинақталып, олардың мазмұны мен сапасына баға беріледі. 2000-2018 жылдар аралығында облыстық архивте жарыққа шыққан архивтік құжаттар жинағы, республикалық ғылыми конференциялардың жинақтары, ақпараттық анықтамалықтар мен кітапшаларға археологиялық талдау жасалынады.

Кілт сөздер: Ұлттық архив қоры, Түркістан облысы мемлекеттік архиві, архивтік құжаттар жинағы, археология, «Архив-2025» мемлекеттік бағдарламасы.

R.Khazretalikyzy¹, K.M.Berkimbayev², S.A.Piriyeva-Karaman³

¹*PhD Doctoral Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: raygul.khazretali@mail.ru*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*Candidate of Historical Sciences, Ankara University (Turkey, Ankara), E-mail: spiriyeva@hotmail.com*

Archaeographic Experience of the State Archive of the Turkestan Region

Since 2000, the state has been paying particular attention to the development of archiving in Kazakhstan. Within the framework of the interdisciplinary program “Treasures of Science”, the programs “Cultural Heritage”, “People in the Stream of History” and “Mangilik El”, the Kazakhstan archive industry is steadily developing. Especially in the framework of these programs, the archaeological activity of archiving was developed. Search for valuable documents related to

the history of Kazakhstan consists of collecting copies of them, digitizing and summarizing the collected materials from archives of near and far abroad.

Turkestan Regional State Archive is engaged in fruitful work in this area. The author gives an assessment of the archaeographic activities of the Turkestan Regional State Archive, one of the largest archival institutions in the southern region. It also analyzes collections of documents and materials, collections of republican scientific conferences, information catalogs and brochures which are published from 2000 to 2018 in the regional archive.

Keywords: State archive of Turkestan region, collection of documents and materials, archival fund document, archaeographya, state program "Archive-2025".

Р.Хазреталикызы¹, К.М.Беркимбаев², С.А.Пириева-Караман³

¹*PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Шымкент), E-mail: raygul.khazretali@mail.ru*

²*доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*кандидат исторических наук, Университет Анкара (Турция, г.Анкара), E-mail: spiriyeva@hotmail.com*

Археографический опыт Государственного архива Туркестанской области

С 2000 года государство уделяет особое внимание развитию архивного дела в Казахстане. В рамках межотраслевой программы «Сокровища науки», программы «Культурное наследие», «Народ в потоке истории» и «Мангилик Ел» казахстанская архивная отрасль стабильно развивается. Особенно в рамках этих программ была развита археографическая деятельность архивного дела. Поиск ценных документов, связанных с историей Казахстана, сбор их копий, оцифровка и обобщение собранных материалов из архивов ближнего и дальнего зарубежья.

Туркестанский Областной государственный архив занимается плодотворной работой в этой сфере. Автор дает оценку на археографическую деятельность Туркестанского областного государственного архива, одного из крупнейших архивных учреждений в южном регионе. А также анализируются сборники документов и материалов, сборники республиканской научной конференций, информационных каталогов и брошюр, которые изданы с 2000 по 2018 годы в областном архиве.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд, Государственный архив Туркестанской области, сборник архивных документов, археография, государственная программа «Архив-2025».

Қазақстанда архив ісінің тарихы жүз жылдан аса мерзімді қамтиды. Осы қысқа мерзімде архив қызметінің басты көрсеткіштерінің бірі болып саналатын археография ғылымының дамуықенжелеп қалғаны белгілі. Қазіргі кезде архив ісі мемлекеттік қолдаумен дамудың жаңа сапасына көтеріліп келеді. Соңғы жылдары шет елдік архивтерден Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттарды жинақтау мәселесі күн тәртібіне қойылды. Соған сай қабылданған «Архив-2025» бағдарламасы аясында Қазақстан Ұлттық архив қорын тың да мазмұнды құжаттармен толықтыру қолға алынды. Қазірдің өзінде шет елдерден әкелінген орасан зор көлемдегі архивтік құжаттарға сараптама жасалып, олардың өзектілігі мен құндылығын талдау, ғылыми айналымға ұсыну алдағы күндердің еншісінде. Біз мақаламызда Қазақстанның архив қорларындағы, соның ішінде Оңтүстік өңірдегі іргелі мекеме Түркістан облысы мемлекеттік архивінің қорларындағы құжаттар негізінде 2000 жылдан бастап жүргізілген археографиялық жұмыстардың тәжірибесіне талдау жасауды мақсат етіп қойдық. Өйткені, еліміздің архив мекемелерінде атқарылған археографиялық жұмыстардың тәжірибе-

сіне талдау жасау және оны бағалау архив ісін дамытудың бағыттары мен міндеттерін айқындауда зәру мәселеге айналып отыр.

Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатының тарихы 1926 жылдан бастау алады. Бір ғасырға жуық тарихы бар облыстық мұрағат осы кезеңде күрделі даму жолдарынан өтті.

1936 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының мұрағат басқармасы құрылады. Оның құрамына облыстық, қалалық және Арыс, Әулие Ата, Қазалы, Қарсақпай, Мақтаарал, Түркістан аудандық мұрағаттары енген. Ал 1939 жылы ол Қазақ КСР Ішкі Істер халық комиссариаты Оңтүстік Қазақстан облысының мұрағат бөлімшесі, 1944 жылы Қазақ КСР Ішкі Істер халық комиссариатының ОҚО бойынша мұрағат бөлімі деп аталды. 1946 жылы Қазақ КСР ОҚО бойынша басқармасының мұрағат бөлімі деп аталып, 1962 жылы Оңтүстік Қазақстан өлкелік депутаттар кеңесі атқару комитетінің мұрағат басқармасы болып өзгертіледі.

1964 жылы Шымкент облыстық еңбекші депутаттары кеңесі жанындағы мұрағат бөлімі деп аталып, 1980 жылы Шымкент облыстық халық депутаттары кеңесі атқару комитетінің мұрағаты болып өзгертіледі. Осы мерзімдерде мұрағатымыздың құрылымы, басқару жүйесі, жұмыс әдіс-тәсілі әлденеше сатылардан өтті.

Архив мекемесі тарихи кезеңдердің дауылына сәйкес құлдырау сәттерін де бастан кешіріп, өзгерістерге ұшырап отырды. Мұндай қиындықтарға қарамастан 1988 жылы еліміздің мұрағат қорларын сақтап қалу мақсатында 800 сақтау бірлігіне арналған облыстық мемлекеттік мұрағаттың 9 қабатты ғимараты пайдалануға берілді.

Еркіндікке қолымыз жетіп, теріскейі мен күнгейін таразы басына қойып, енді-енді оңымыз бен солымызды тани бастаған тәуелсіздіктің алғашқы жылында Оңтүстік Қазақстан облысының мұрағаттар және құжаттама басқармасы құрылды. 1999 жылы ОҚО әкімшілігінің мұрағаттар және құжаттама бөлімі деген атпен 6 жыл қызмет жасады, 2005 жылдан бастап Оңтүстік Қазақстан облысының мұрағаттар және құжаттама басқармасы болып аталды. Архив мекемесінің аты осылайша қанша рет өзгерсе де, оның функциясы – әлеуметтік жадтың сақтаушысы болып қала берді.

Облыс орталығында жалпы алаңы 4264 шаршы метр зәулім ғимаратта басқарма мен облыстық мемлекеттік мұрағаты орналасқан. Қазіргі таңда Түркістан облысының мұрағаттар және құжаттама басқармасының құрамына қалалық және аудандық 19 мұрағат мекемелері кіреді.

1998 жылы 22 желтоқсанда республика парламенті «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» қазақ тарихында архивісіне қатысты тұңғыш Заңды қабылдады [1]. Заңда қамтылған мәселелер Қазақстан архивінің жаңа кезеңіне, оның өркендеуі мен дамуына айқын жол ашып, үш мақсатты жазба, тарихи-мәдени мұраны қоғам мен мемлекет мүддесіне сай пайдалану, қалыптастыру, олардың сақталуын қамтамасыз етудің құқықтық негізін қалап, архив саласының тәуелсіздік жағдайында қарқындап дамуына жаңа мүмкіндіктер туғызды. Бұл жағдай өз кезегінде орталық, облыстық, аудандық, қалалық архивтердің жұмыстарының бірізге түсуіне және өзара ынтымақтастықта дамуына мүмкіндік туғызды.

2000 жылдардан бастап Қазақстан архив саласы кезең-кезеңімен дамып келеді. Оның дамуына мемлекет тарапынан ерекше көңіл бөліне бастады. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасынан бастау алған «Ғылыми қазына» салааралық бағдарламасы, «Тарих толқынындағы халық» және «Мәңгілік ел» бағдарламалары аясында Қазақстан архив саласы үздіксіз даму үстінде болды. Әсіресе осы бағдарламалар аясында архив саласының археографиялық қызметі артты. Алыс жақын шетел архивтерінен Отан тарихына қатысты құнды құжаттарды іздеп тауып, олардың көшірмелерін жинақтау, жинақталған материалдарды цифрландыру және оларды жариялау жұмыстары іске асты. Осындай қажыр-

лы да жемісті еңбекпен Түркістан облысы мемлекеттік архивінің архивист мамандары да айналысты. Облыстық архивтің археографтары жарыққа шығарған еңбектерге мақала-мызда талдау жасауды мақсат етіп қойдық.

Өзінің 80 жылдан астам тарихында Оңтүстік өңірдегі ірі архив мекемесіне айналған Түркістан облысы мемлекеттік архивінің қорлары құнды тарихи құжаттарға бай. Әсіресе, XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы Қазақстанның Оңтүстік аймағының тарихына қатысты құнды құжаттар мен материалдар жинақталған. Оңтүстік аймақ дегенде қазіргі Жамбыл, Қызылорда облыстарын да айтып отырмыз. Осы кезеңде оңтүстік өңірдегі орын алған тарихи оқиғаларға қатысты құжаттар жеткілікті. Архив қоймаларында отарлық әкімшілік органдарының құжаттары, ғасыр басындағы саяси қозғалыстар мен 1917 жылғы төңкерістер, кеңес өкіметінің орнауы, алғашқы артельдер мен серіктестіктердің ұйымдастырылуы, алғашқы бесжылдық кезінде одақтық маңызы бар алып өнеркәсіп орындардың бой көтеруі, Бөген, Шардара су қоймаларының салынуы, саяси-әлеуметтік реформаларды жүзеге асыру, сауатсыздықпен күрес, кәмпеске, латын әліпбиіне ауысуға, «Қосшы» одағының қызметіне, әкімшілік-территориялық бөліністерге қатысты құжаттар, екінші дүниежүзілік соғыс, тылдағы еңбек, соғыс жылдарындағы Қорғасын зауыты, Тың игеру жылдарында Мырзашөлді игеру, Оңтүстік өңірдің саяси-мәдени өміріне қатысты сан түрлі құжаттар жинақталған. Бұл архив қоймаларында жинақталған құжаттар археографиялық өңдеуге зәру. Бұл зәрулікті қанағаттандыру мақсатында құжаттардың ғылыми айналымға ұсынылуына Түркістан облысы мемлекеттік архивінің археографтары жүйелі жұмыстар жүргізіп келеді. Олардың бастамасымен архив қорларынан іріктелген құжаттар мен материалдар жинақтары, кітапшалар, жолсеріктер, анықтамалықтар түрінде басылым көріп, жарыққа шықты.

Түркістан облысы мемлекеттік архивінің археографиялық еңбектеріне талдау жасасақ, алғашқылардың бірі болып бұл мекемеден профессор Анвар Исмаиловтың жетекшілігімен 2005 жылы «Исторический обзор и указатель документов по Южному Казахстану из архивов г.Ташкента» [2] атты жинақ жарыққа шықты. Орыс тіліндегі кітапшаның көлемі шағын болғанымен де, бұл еңбек «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Ташкент қаласының архивтерінен әкелінген Қазақстанға қатысты құжаттарға археографиялық сараптама жасалған алғашқы еңбек болды. Бәлкім, археографиялық безендірілуінің кемшіндігіне қарамастан бұл еңбектің құндылығы да осы бағыттағы жұмыстарға бастау болғандығында болар. Археография талаптары тұрғысында сын көтермейтін бұл еңбекте алғаш рет Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі Қазақстанның Оңтүстік аумағына қатысты құжаттарға тарихи тұрғыда талдау жасалған. Сонымен қатар, бұл еңбек Ташкент архивтерінен қандай құжаттарды кездестіруге болатындығынан зерттеушілерге мәлімет беретін көмекші құрал қызметін де атқарды.

Ұлы Отан соғысына Оңтүстік өңірден әскерге аттанған жергілікті тұрғындар қатары өзге аймақтармен салыстырғанда өте көп болған. Оған Түркістан облысы мемлекеттік архив қорларындағы құжаттар куә. Ерлік пен қайғы-қасіретке айғақ болатын осы құжаттардың архивтер қорларында сақталуымен қатар, олардың жариялануының дамаңызы зор екендігі белгілі. Ұлы Отан соғысы тақырыбына қатысты Түркістан облысы мемлекеттік архивінің археографиялық қоры мамандардың жіті назарында болып келеді. Мол архив құжаттары арасынан таңдалып, 2007 жылы жарыққа шыққан «Өлке жастары – отты жылдарда» атты қазақ және орыс тілдерінде дайындалған құжаттар жинағы алғысөзден, екі бөлімнен, қысқарған сөздерден, пайдаланған архивтік қорлардан, әдебиеттер тізімі мен мазмұннан тұрады. Бірінші бөлімде Оңтүстік Қазақстаннан майданға аттанған жастардың майдан шебінде көрсеткен ерліктері, олардың өмірбаяндары, естеліктері мен фото суреттері топтастырылған. Архивтің 1015-ші қорындағы соғыс ардагерлерінің құжаттары енген жинақтың алғашқы бөлімі соғыс барысына арналса, екінші бөлімінде тылдағы еңбек ерлігін

айғақтайтын құжаттар топтастырылған. Оңтүстік Қазақстан жастарының еліміздің қорғаныс қуатын арттыруға қосқан үлестері (ауыл шаруашылығында, зауыттарда, кәсіпорындарда, өнеркәсіпте, транспорт саласында), майданнан келген хаттар, қорғаныс кәсіпорындарына жіберілген түрлі сыйлықтар туралы мәліметтер енгізілген [3]. Құжаттар жинағына соғысқа сұранған жастардың өтініштері мен майдан шебінде соғысқа қатысқан жастардың туған жеріне деген сағынышқа толы хаттары енген. Орыс тіліндегі түпнұсқа құжаттарды қазақ тіліне аударып, аударма нұсқасын бірінші кезекте жариялаған. Негізінде құжаттар қай тілде болса сол тілде, ешқандай да орфографиялық және пунктуациялық қателерді түзетпей дәл сол қалпында беру қажет. Құжаттар жинағын дайындағанда міндетті түрде түпнұсқа құжат бірінші жарияланып, содан соң ғана құжаттың аудармасы берілуі керек. Сонымен қатар, құжаттың аударма екендігі ескертілуі тиіс. Археографтар тарапынан «Өлке жастары – отты жылдарда» атты құжаттар жинағын жариялауда архивтік құжаттардың мемлекеттік тілде бірінші беріліп, содан соң орыс тіліндегі нұсқасын беру арқылы мемлекеттік тілге деген құрметін көруге болады. Әрине археограф мамандардың бұл қағидаларымен келіспеске болмас, дегенмен түпнұсқа құжатты аударғанда субъективті аударма болатындығы түсінікті. Сондықтан да зерттеуші алдымен түпнұсқа құжатпен танысып, содан соң аударма құжатқа ден қоюына болады. Міндетті түрде құжаттың аударма құжат екендігін көрсету керек.

Біз қарастырып отырған жинақ бірізділікті сақтап, археографиялық талаптарды негізге ала отырып жасалғандай болып көрінгенімен де, кемшіліктері де жоқ емес. Құжаттар жинағын дайындауда хронологиялық реттілік сақталмаған, құжаттардың негіздерін көрсеткенде парақ сандары кей құжаттарда көрсетілсе, енді кейбіреулерінде көрсетілмеген. Осыған ұқсас кемшіліктерге қарамастан, бұл жинақ екінші дүниежүзілік соғыста атқарған Қазақстанның рөлі мен алатын орнын айқындайтын құнды дүние болып шыққан.

Ұлы Отан соғысының тарихына арналған «Қазақстандықтар Сталинград шайқасында» [4] атты құжаттар жинағы (1942-1943 жж.) 2009 жылы жарыққа шықты. Мұнда 1942-1943 жылдары Сталинград түбіндегі шайқасқа қатысқан Оңтүстік қазақстандықтардың жауынгерлік ерліктері мен соғыстан кейінгі өмір жолдары жинақталған. Жинақ алғысөзден, кіріспеден, өмірбаяндық мәліметтерден, қысқарған сөздер тізімдерінен, пайдаланған архивтік қорлардың тізімінен және пайдаланған әдебиеттер тізімі сияқты құрылымдық бірізділікті сақтаған.

Ұлы Отан соғысында шешуші шайқас саналатын Сталинград шайқасына қатысқан соғыс ардагерлерінің ерлігі мен ерен еңбектерін жан-жақты ашып көрсеткен бұл жинақ мектеп оқушылары мен студентердің, жас буын өкілдерінің бойына елжандылық, отансүйгіштік қасиеттерді дарытуда таптырмас оқу құралы, сонымен қатар, осы тақырып аясында зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдар мен тарихшылардың назарына ұсынылған еңбек. Дегенмен, бұл жинақ та археографиялық талдауды қажет етеді. Жинақ шағын болғанымен атқаратын миссиясының маңыздылығы, үлкен тәрбиелік мақсат көздегендіктен құжаттарға түсіндірме жасалуы тиіс еді. Сонымен қатар, іріктелген фотоқұжаттар арасында тақырыпқа қатысы бар және тақырыптан тыс суреттер де жинаққа енгізілген. Жинақта алдымен құжаттың орыс тіліндегі нұсқасы, содан кейін қазақ тіліндегі нұсқасы берілген. 135 бетті құрайтын шағын жинақта соғыс ардагерлерінің өмірбаяндары қысқа ғана берілген. Сондықтан да бұл еңбекті архивтік құжаттар жинағы дегеннен гөрі танымдық кітапша деп көрсеткен дұрыс болар еді. Орыс және қазақ тілінде дайындалған келесі бір кітапша «Отанын қорғаған қаһармандар» деген тақырыппен 2011 жылы жарыққа шықты. Мұнда да алдыңғы екі еңбектегідей археография талаптарына сай келмейтін кемшілдіктер мен олқылықтар орын алған. Бұл талдаудан жасалатын қорытынды, архив құжаттарының жинағын дайындағанда оның жанрын дәл анықтау және мазмұнның сол жанрға сай келуіне баса назар аудару керек болады.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген «Из истории завоевания Туркестанского края» (1838-1864 гг.) [5] атты құжаттар жинағына Ресей патшалығының Түркістан өлкесін жаулап алу тарихына қатысты оқиғаларды сипаттаған Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтерінде сақталып келген құжаттар (көшірмелері) енген. Бір қызығы, Түркістан облысы мемлекеттік архивінің басшылары құжаттар жинағы жарыққа шықпай тұрып, Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтеріндегі құжаттардың негіздемелерін арнайы маман жіберіп анықтатқан. Яғни, бұл өз кезегінде бүгінгі таңда шетелдік зерттеушілер үшін «жабық есік» саясатын ұстанып отырған Өзбекстан Республикасы архивтерінің қорларынан алынған құжаттардың түпнұсқалылығына күмән тудырмаса керек. Осы аталған құжаттар жинағын құрастырушылар археографиялық талаптарды сақтауға барынша тырысқан. Құжаттар жинағы алғысөзден, құжаттар мен материалдардан, Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен алынған құжаттардың негіздемелерінің тізімі және қысқартылған сөздер тізімінен тұрады. Ең алдымен құжаттар жинағы хронологиялық бірізділікті сақтаған, әр құжаттың жоғарғы жағына құжат нөмірі және сол құжаттарға тақырып қойылған. Әр құжаттың төменгі жағына құжаттың қай қордан, қандай тізбе, қандай істің, қай бетінен алынғандығы жазылған. Құжаттар жинағы археографиялық талаптарға сай құрастырылғандықтан да ХІХ ғасырдағы Қазақстанның оңтүстік аймағы, Түркістан өлкесінің тарихынан ғалымдар мен тарихшыларға және жалпы көпшілік қауымға ғылыми сараптаудан өткен құнды мәліметтер ұсына алады. Содан да, жинақтың қолданбалық маңызы зор.

ХХ ғасырдың басында жанкештілік пен есепсіз адам қырғынының нәтижесінде орнаған Кеңес Одағының Отан тарихында ашылмай қалған ақтаңдақ беттері жетерлік. Әсіресе, ұжымдастыру, индустрияландыру және қазақ байларын тәркілеу науқанына қатысты кезең өте ауыр болды. 1928 жылдан басталған ұжымдастыру саясатын іске асыру жергілікті халықтың күнкөріс көзі – малы мен астығын тәркілеумен басталған еді. Бұл зорлық актісі «ірі байлар мен кулактарды тап ретінде жою науқаны» деп аталғанымен оның зобалаңына бүкіл халық ілікті. Бір есептен, бұл кәмпескенің түпкі мақсаты шаруаларды жуасытып, айтқандарынан шықпайтындай етіп ұстау болса, екіншіден, жаңа экономикалық саясат тұсында «байлар мен кулактарды тап ретінде жою» науқанын қыздыра түсіп, мал-мүлкін тәркілеу арқылы біршама қаражат жинақтауды да мақсат тұтты [6].

Осы кезеңнің тарихына қатысты археографиялық еңбектер аса көп даярланбаған. Бай кулактарды кәмпескелеу туралы 1997 жылы Сейсен Мұхтарұлының «Кәмпеске» атты еңбегінен кейін Түркістан облысы мемлекеттік архивінде 2015 жылы жарық көрген «Сырдария округіндегі тәркілеу науқаны» [7] атты құжаттар жинағы жарыққа шықты. 1928 жылғы Сырдария округіндегі байлардың мал-мүлкін тәркілеу науқанына байланысты Түркістан облысы мемлекеттік архивінде сақталған құжаттарды ғылыми айналымға ұсыну мақсатында дайындалған жинақтың археографиялық құрылымы алғы сөзден, құрастырушының түсініктемесінен, негізгі бөлімнен, қысқартылған сөздерден тұрады. Негізгі бөлімде байлардың мал-мүлкін тәркілеу жөніндегі Республика үкіметінің қабылдаған қаулылары мен Сырдария округтік комиссиясының құжаттары және Семей округінен Сырдария округіне жер аударылғандардың құжаттары жеке топтастырылған.

1928 жылдың 15 наурызында Қазақ АКСР-ы Атқару комитеті Президиумының Қаулысы бойынша әкімшілік басқаруды округтік және аудандық жүйеге көшіру туралы ережеге сәйкес сол кезде құрылған Сырдария округінің құрамына Әулиеата, Жуалы, Меркі, Сарысу, Шу, Талас, Бостандық, Ұржар, Қаратас, Келес, Қызылқұм, Созақ, Түркістан, Жанақорған, Арыс, Бадам, Ақсу, Қараспан, Манкент-Сайрам, Шаян, Түлкібас сияқты 21 аудан кірген. Ал жинаққа осы 21 ауданның небәрі 12 ауданы бойынша ғана құжаттар енгізілген. Әр аудан бойынша хронологиялық реттілікті сақтай отырып, құжаттар нөмірлеп

көрсетілген. Әр құжатқа тақырып қойылған және құжат соңында құжаттың аңызы (*легенда – құжаттың атауы. – авт.*) берілген 210 құжат енгізілген. Әр құжат қай тілде болса, оның тақырыбы да, аңызы да сол тілде берілген. Кей құжаттар араб әліпбиінен кириллицаға транскрипцияланған. Бірақ нақты қай құжаттардың транскрипцияланғандығы көрсетілмеген. Құжаттар мен материалдар жинағы археографиялық талаптарға сай орындалған. Бұл жинақтың осы кезеңді зертеуші ғалымдар мен ізденушілерге берер ақпараты мол.

Ғылыми мекеменің осы бағыттағы жұмыстарының жалғасы ретінде 2017 жылы «Сырдария округіндегі тәркілеу науқанына қатысты құжаттар жинағының» екінші бөлімі [8] жарыққа шықты. Бұл жинақ та алдыңғы жинаққа мазмұндас құжаттарды жинақтаған. Сонымен қатар, бұл жинақтың жаңалығы 1928 жылы Сырдария округінде тәркіленіп, Орал округіне жер аударылған бай-шонжарлардың құжаттары сақталған Батыс Қазақстан мемлекеттік архивінен алынған тәркілеуге қатысты құжаттар енгізілуі деп білеміз. Жинақ 284 архивтік құжатты қамтып, археографиялық талаптарды ескере отырып құрастырылған. Бұл жинақ жоғарыда айтылған 12 ауданның құжаттарымен шектелмей, өзге де аудандар бойынша құжаттарды жинақтап, шығаруы тиіс еді. Демек, осы бағыттағы жұмыстар одан әрі жалғасын тауып, алдағы уақытта бай-бағландарды тәркілеуге қатысты құжаттардың 3 бөлімі жарыққа шығуы керек.

Кеңестік кезеңде қол жеткізген басты жетістіктердің бірі – халық ағарту жүйесінің дамуы мен жалпыға бірдей сауаттылық болатын. 1918 жылдың өзінде-ақ «Жалпыға бірдей еңбек мектебі декларациясы» мен «Жалпыға бірдей еңбек мектебі ережесі» қабылданды. Онда кеңестік білім беру жүйесінің негізгі принциптері ретінде – ақысыз тегін оқыту, ұлдар мен қыздардың бірге оқытылуы, мектеп бағдарламасынан діни тәрбиелік пәндерді алып тастау, мектептің өзін-өзі басқаруы көрсетілді. Міне осындай оқу ағарту мәселелерін көтерген «Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту ісі: (1864-1929)» атты құжаттар жинағы 2017 жылы жоғарыда атап өткен жинақпен қатар жарық көрді [9].

Жинақ алғысөзден, екі бөлімнен, ескертпелерден, есімдер көрсеткіші, қысқартылған сөздерден және де пайдаланылған архивтік қорлардың тізімінен тұрады. «Патшалық Ресейдің қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту ісі (1864-1917 жж.)» деп аталатын жинақтың бірінші бөлімінде Түркістан және Далалық генерал-губернаторлықтарына қараған өлкелердегі халық ағарту ісіне қатысты архив құжаттары енген. Жинақтың бұл бөлімінен түземдік оқу орындары, мұсылмандық мектеп-медреселер туралы деректерді де табуға болады.

XX ғасырдың 30-40 жылдар аралығындағы латындандыру саясатында қазақ зиялыларының алған орны ерекше. Көрнекті мемлекет қайраткері Нәзір Төреқұловтың барлық түркі халықтарының ортақ жазуы болуын қалап, 1926 жылы Бакуде өткен Бірінші Бүкілодақтық түркітану конгресінде оқыған баяндамасында латын графикасына көшудің барлық артықшылықтарына тоқталған болатын [10]. Сондықтан да қазақ тарихында латын әрпіне көшу мәселесі, күні бүгінге дейін өз өзектілігін жоғалтпай келеді. Жинақтың «Кеңестік кезіндегі оқу ағарту ісі (1917-1929 жж.)» деп аталатын екінші бөлімінде Кеңес үкіметінің жаппай сауатсыздықпен күрес, жаңа оқу жүйесін қалыптастыру және араб қарпінен латын қарпіне көшу туралы құжаттары енген. Жинақтағы бұл артықшылықтар құжаттар жинағының құндылығын көрсетеді. Енді археограф маман ретінде бұл құжаттар жинағының археографиялық талаптарға қаншалықты сай келетіндігіне көз жүгіртейік.

Бұл жинаққа орыс тілінде 138 құжат енген. Жинақта бір де бір қазақ тіліндегі материал жоқ. Осы тұрғыдан алғанда құжаттар жинағын басы бүтін орыс тілінде шығару археографиялық талаптарға сай келетін еді. Себебі, жинақтың сыртқы титулды беті және басшылықтың құттықтау сөзі мен алғысөзі ғана қазақ тілінде. Ал қалған бөлігінің барлығы дерлік орыс тілінде жарияланған. Археографиялық талаптарға сәйкес басылымның тақырыбы қай тілде болса, сол тілдегі материалдар енуі тиіс [11] болып саналады. Құжаттар

жинағы Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту ісіне арналғанымен жинақтың құжаттары арасында Орынбор уезіне қатысты құжаттардың да енгізілуі жинақтың географиялық ауқымынан шығып кеткен. Құжаттар жинағын жарыққа шығаруда мамандар тарапынан Түркістан өлкесіндегі оқу ағарту ісін жан-жақты аша алмаған деп білеміз. Құжаттарды жинақтау барысында «учреждение», «школа», «училище» деген терминдерді басшылыққа ала отырып жинақтаған деп шамалаймыз. Жинақтағы құжаттарды байластыратын логикалық байланыс жоқ. Дегенмен, ХХ ғасырдың басында жаппай сауатсыздықпен күресжүргізу барысында елімізде атқарылған қыруар шаруалар мен іс-шаралар туралы құжаттар жинақта орын алған. Бұл жинақ сонысымен де құнды.

Түркістан облысы мемлекеттік архиві 2011 жылы Тәуелсіздіктің 20 жылдығына орай «Тәуелсіздік белестері» атты жинақты жарыққа шығарды. Жинаққа тән бір ерекшелік құжаттар жинағын тақырыпқа сай суреттермен безендіру арқылы сол заманның көрінісін суреттермен жеткізуге талпыну. Дегенмен бұл фотоқұжаттар архив қорларынан алынғандығы күман тудырады. Себебі, біріншіден, фотоқұжаттардың аңызы көрсетілмеген, екіншіден, кей фотоқұжаттар бұл күнде көпшілікке таныс құжаттар болып келетіндігінде. Әрине «қазаншының өз еркі қайдан құлақ шығарса», дей тұрғанмен архив құжаттарын жариялауда, әсіресе фотоқұжаттарды жариялауда мұндай қадамға бару Жинақтың құнын түсіріп, арзан дүниеге айналдырып жіберері анық. Сондықтан да археограф мамандардың мұндай құжаттарды жариялауда аса сақ болғаны дұрыс деп білеміз.

2014 жылы Тың және тыңайған жерлердің игерілуінің 60 жылдығына орай өткізілген «Тың игеру жылдарындағы Қазақстан» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға дайындалған мақалалар мен баяндамалар жинағы жарияланған. Мұнда танымал тарихшылар мен профессор ғалымдардың, және Қазақстанның архив саласында қызмет атқарып жүрген архивист мамандардың Тың және тыңайған жерлерді игеру тарихына қатысты дайындаған қызықты материалдарын топтастырып, бір жинақ етіп жариялаған.

Облыстық архивте Президенттің Жолдаулары, бағдарламалары, мақалалары мен Жарғылары, Парламент пен үкімет аппараттарының жинақтары, Үкімет қаулылары, облыстық, жергілікті әкімшіліктің шешімдері мен бұйрықтары, ғылым мен техника, мәдениет пен спорт, өнер туындыларына, тұлғаларына қатысты 1,5 миллионнан аса құжаттар сақталуда. Мазмұны мен сипаты сан түрлі құжаттардың арасынан бүгінгі күннің өзекті тақырыптарын таңдап, сол бойынша құжаттарды жинақтау – ол археографтың мақсаттарының бірі. Осы тұста 2015 жылы облыстық архивтің археографтары «Оңтүстік Қазақстан облысының өткендері мен өткелдері» атты жинақты жарыққа шығарды. Бұл жинақта Шымкент қаласының мәдениет, ғылым, техникасына қатысты мекемелері мен кәсіпорындарының статистикалық деректері мен маңызды оқиғаларына құжаттық негізде талдау жасалған. Жинақ Оңтүстік Қазақстан облысының әкімшілік аумақтық бөлінісі тарихынан, білім беру ісі, мәдениет ошақтары, денсаулық сақтау саласы, өнеркәсіп орындары, ауылшаруашылық саласы және қысқартылған сөздер тізімінен тұрады. Құжаттар жинағы А4 қалыпта, 9,25 шартты баспа табақ көлемде жарияланған. Өте қызықты тақырыпқа арналған бұл жинаққа әр сала бойынша облыстық архив қорларынан қажетті де қызықты құжаттар тауып, енгізуге болар еді.

Түркістан облысының цифрландыру, мемлекеттік қызметтер көрсету және архивтер басқармасы мемлекеттік мекемесінің қарамағында екі облыстық, екі қалалық, екі өңірлік және он екі аудандық мемлекеттік архивтері бар [12]. Осы архивтерді 1926 жылдан бастап осы кезге дейін басқарған архив басшылары туралы «Оңтүстік Қазақстан облысындағы мұрағат қызметінің басшылары» [13] атты кітапшалар 2006 жылы және 2016 жылы жарыққа шықты. Бұл кітапшаларға архив мекемелерінде қызмет еткен басқарма басшылары мен облыс аумағындағы мемлекеттік архив мекемелерінде басшылық еткен тұлғалардың өмір-

баяндары мен еңбек жолдары туралы қысқаша мәліметтер берілген. Бұл кітапшалардың құндылығы архивтерді бір орталыққа бағындыру, архивтердің жай-күйін жақсарту мәселелерін көтерген 1918 жылы Ленин декретінен [14] бастау алған Қазақстан архив ісінің қалыптасуы мен дамуына өз үлестерін қосқан республикамыздың оңтүстік өңіріндегі архивистер жайында кейінгі ұрпаққа үлгі, өнеге болуында.

«Справочник по истории совхозов Южно-Казахстанской области (1918-1994 жж.)» [15] атты анықтамалығында 1918 жыл мен 1995 жылдар аралығында Түркістан облысындағы әкімшілік-аймақтық бөліністердің нәтижесінде совхоздарды құру, ауылшаруашылығының әр кезеңдердегі даму сатыларында қайта құру және тарату тарихынан және облыстың территориясында құрылған алғашқы он сегіз совхоз туралы мәлімет береді. Жинақты құрастырушы археографтар Облыстық және аудандық Халық кеңес депутаттарының, олардың бөлімдері мен ауылшаруашылық басқармаларының, статистика органдарының, совхоздардың қорларымен жұмыс жасаған. Анықтамалыққа енген құнды құжаттар қатарына Партия органдарының директивтік құжаттары, КСРО, ҚазКСР және Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулылары, облыстық атқару комитеті мен облыстық әкімшілік аппараттарының, аудандық атқару комитеттері мен әкімшіліктерінің шешімдері, совхоз жұмысшыларының жалпы жиналыстарының хаттамалары, жер баланстары және де совхоздарды ұйымдастыру және қайта ұйымдастыру туралы мәліметтерді жинақтаған басқа да құжаттар енген.

Анықтамалықтағы мәліметтер аудан бойынша жүйеленіп, совхоздар әліпбилік тәртіппен берілген. Анықтамалықта заңнамалық актілердің тізімі, нормативтік және нұсқаулық құжаттардан, алғысөзден, совхоздар туралы мәліметтерден, совхоздардың әліпбилік көрсеткіштерінен, Заң актілері, нормативтік және атқарушы құжаттардың көрсеткіш тізімдемесінен, қысқарған сөздердің тізімінен тұрады. Археографиялық талаптарға сай құрастырылған жинақтың ғылыми ақпараттары мол.

Облыстық архивтің анықтамалық-ақпараттық басылымы да біршама жаңа жинақтармен толыққан. 2005 жылы жарық көрген «Южно-Казахстанский областной государственный архив: путеводитель по фондам личного происхождения» атты жолсерікке облыстық архивте сақталған 15 жеке тектік архив қорларының, оның ішінде 5 жеке архив, 10 архивтік топтама енгізілген. Бұл кітапша көлеміне қарамастан археографиялық талаптарға сай құрастырылған. Мұнда құрастырушылардан, алғы сөз, негізгі бөлім, қысқарған сөздер тізімі, атаулық көрсеткіштер, географиялық көрсеткіштер, мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорындардың көрсеткіші, аңдатпа жасалған қорлардың тізімі енген. Жолсеріктің ақпараттық аппараты жақсы құрастырылған. 2013 жылы жарыққа шыққан «Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік мұрағатының қорлары бойынша жөнсілтер (1936-2011 жж.)» [16] өз кезегінде ТОМА қорларындағы құжаттармен танысуға мүмкіндік береді.

Археограф мамандар ғана байқайтын археографиялық еңбектердегі кемшіліктерге қарамастан Түркістан облысы мемлекеттік архивінен айналымға ұсынылған еңбектер Оңтүстік өңірдің тарихына қызығушылық танытатын тарихшылар мен өлке тарихын зерттеп жүрген мамандар тарапынан үлкен сұранысқа ие болып отыр. Тарих ғылымының әлеуметтік жад функциясын тікелей іске асыратын архив мекемелерінің алдында тарихи жад қалыптастыруда орасан зор міндеттер тұр. «Архив қорларынан жарыққа шыққан кез келген құжат – белгілі бір мәліметті жеткізетін тарихи дерек» [17] екендігін ескерер болсақ, еліміздегі архивтердің археографиялық базасын қалыптастыру және дамыту кезек күттірмейтін мәселелердің біріне айналады.

Қорыта айтқанда, ғылыми зерттеуімізге арқау болған 2000 жылдан бергі қарайғы уақыт аралығында Түркістан облысы мемлекеттік архив қорларындағы құжаттар негізінде жарыққа шыққан құжаттар мен материалдар жинақтары, кітапшалар, анықтамалықтар, жөнсілтерлерді

жарыққа шығару түрінде іске асқан археографиялық тәжірибелерге жасалған талдаулардан шығатын қорытынды – қазіргі кезде архив мекемелерінде ғана емес, ғылыми-зерттеу мекемелерінің өзінде архивариус мамандардың өте тапшы екендігіне көз жеткізеді. Демек, еліміздің жоғары және арнаулы оқу орындарында архивариус мамандар дайындау қажеттілігі айқын сезіліп отыр. Бұл мұқтаждық үкіметтік деңгейде шешімін табуы керек. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен шетелдік архивтерден жинақталған орасан зор құжаттық деректердің айналымға ұсынылуы және «Архив-2025» бағдарламасы бойынша белгіленген міндеттерді іске асыру кәсіпқой архивариустардың білікті қызметінсіз нәтижелі болуы қиын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы// САПП РК № 258/1998 г.
2. Бекболатова А., Исмаилов А. Исторический обзор и указатель документов по Южному Казахстану из архивов г.Ташкента. – Шымкент, 2005. 33 с.
3. Өлке жастары – отты жылдарда. – Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2007. – 248 б.
4. Қазақстандықтар Сталинград шайқасында (1942-1943 жж.). Құжаттар жинағы. – Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2009. – 136 б.
5. Из истории завоевания Туркестанского края. – Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2010. – С.416.
6. Нұсқабаев О., Нұсқабаева Г.О., Тәжібаев Р.И. Кеңес өкіметі кезінде Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты: зобалаң, ашаршылық, босқындау, этноцид (Этносоциологиялық сараптама) // Ясауи университетінің хабаршысы. №3, 2019.
7. «Сырдария округіндегі тәркілеу науқаны» құжаттар мен материалдар жинағы. – Астана: ТОО «РЕГИС-СТ Полиграф», 2015.312 б.
8. Сырдария округіндегі тәркілеу науқанына қатысты құжаттар жинағы. – Шымкент, «Нұрлы Бейне» баспасы, 2017. – 340 б.
9. Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту ісі: Құжаттар жинағы (1864-1929). – Шымкент, 2017. – 262 б.
10. Latinisation of Kazakh alphabet history and prospects. Gaukhar Batyrbekkyzy, Tursun Khazretali Mahanuly, Murat Meirbekovich Tastanbekov, Lazat Sarsenbekovna Dinasheva, Barshagul Kashkynovna Issabek, and Gulzhan Dauletbekovna Sugirbayeva. // European Journal of Science and Theology, February 2018, Vol. 14, No 1, 125-134.
11. Правила издания исторических документов в СССР. – Москва: Центральная типография МО,1990. – С.187.
12. «Түркістан облысының цифрландыру, мемлекеттік қызметтер көрсету және архивтер басқармасы» мемлекеттік мекемесі туралы Ереже // Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің 2017 жылғы «23» қарашадағы №321 қаулысына 3-қосымша.
13. Оңтүстік Қазақстан облысындағы мұрағат қызметінің басшылары. – Шымкент, 2006. 47 с.
14. Altymysheva Z., Hassanaeva L. (2017) The legal basis of the decrees of the council of people's commissars of the RSFSR about archive affairs and archival ideologies in Kazakhstan // Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history. №3 (86). 2017. pp. 35-38.
15. Справочник по истории совхозов Южно-Казахстанской области (1918-1994 гг.). – Шымкент, 2012. – 318 с.
16. Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік мұрағатының қорлары бойынша жөнсілтер (1936-2011 жж.): 2-ші ақпарттық-анықтамалық басылым. – Шымкент, 2013. – 168 б.
17. Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 35. (224 с.)

REFERENCES

1. «Ulttyq muragat qory jane muragattar turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Zany // SAPP RK № 258/1998 g.
2. Bekbolatova A., Ismailov A. Istoricheski obzor i ukazatel dokumentov po Iyjnomu Kazahstanuiz arhivov g.Tashkenta. – Shymkent, 2005. 33 s.
3. Olke jastary – otty jyldarda. – Shymkent: «KITAP» JShS, 2007. 248 b.
4. Kazaqstandyqtar Stalingrad shaiqasynda (1942-1943 jj.) qujattar jinagy. – Shymkent: «KITAP», 2009. 136 b.
5. Iz istorii zavoevaniia Turkestanskogo kraia. – Shymkent: «KITAP», 2010. S.416.
6. Nusqabaev O., Nusqabaeva G.O., Tajibaev R.I. Kenes okimeti kezinde Kazaqstandagy ujymdastyru sarasaty: zobalan, asharsylyq, bosqyndau, etnotsid (Etnotsotsiologualyq saraptama) // Iasaýı ýniversitetiniń Habarshysy. – №3, 2019.
7. «Syrdarua okrygindegi tarkileu naukany» qujattar men materialdar jinagy. – Astana: TOO «REGIS-ST Poligraf», 2015. – 312 b.
8. Syrdarua okrugindegi tarkileu nauqanyna qatysty qujattar jinagy. – Shymkent, «Nurly Beime» baspasy, 2017. – 340 b.
9. Turkistan olkesindegi oqu-agartu isi: Kujattar jinagy (1864-1929). – Shymkent, 2017. – 262 b.
10. Latinisation of Kazakh alphabet history and prospects. Gaukhar Batyrbekkyzy, Tursun Khazretali Mahanuly, Murat Meirbekovich Tastanbekov, Lazat Sarsenbekovna Dinashva, Barshagul Kashkynovna Issabek, and Gulzhan Dauletbekovna Sugirbayeva. // European Journal of Science and Theology, February 2018, Vol. 14, No 1, 125-134.
11. Pravila izdaniia istoricheskikh dokymentov v SSSR. – Moskva: Tsentralnaya tipografiya MO, 1990. – S.187.
12. «Turkistan oblysynyn tsifrlandyru, memlekettik qyzmetter korsetu jane arhivter basqarmasy» memlekettik mekemesi turaly Ereje. // Ontustik Qazaqstan oblysy akimdiginin 2017 jylgy «23» qarshadagy №321 qaulysyna 3-qosymsha.
13. Ontustik Kazaqstan oblysyndagy muragat qyzmetinin basshylary. – Shymkent, 2006 j. – 47 s.
14. Altymysheva Z., Hassanaeva L. (2017) The legal basis of the decrees of the council of people's commissars of the RSFSR about archive affairs and archival ideologies in Kazakhstan // Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history. №3 (86). 2017. pp. 35-38.
15. Spravochnik po istorii sovhozov Iyjno-Kazahstanskoi oblasti (1918-1994 gg.). – Shymkent, 2012. – 318 s.
16. Ontustik Kazaqstan oblysy memlekettik muragatynyn qorlary boıynsha jonsilter (1936-2011 jj.): 2-shi aqparttyq-anyqtamalyq basylım. – Shymkent, 2013 j. 168 b.
17. Kozlov V.P. Osnovy teoreticheskoi i prikladnoi arheografii. -Moskva: ROSSPEN, 2008. -224 s.

Д.МҰСТАПАЕВА

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz

ДӘРУІШТЕР АСЫНЫҢ МӘНІ ТУРАЛЫ

Мақалада исламдағы дәруіштер қолданған ас, дастархан әдебі туралы баяндалады. XIX ғасырда, XX ғасырдың басына дейін әзірленіп келген халім асына байланысты деректер келтіріледі. Кезінде дәруіштер қорегінің негізі болған тары дақылының елдің көнеден келе жатқан асы болғаны, наным-сенімдегі белгілі бір бейнелік орны туралы баяндалады.

Орта Азия, Кіші Азиядағы кесенелер, ханакалар, түрбелерде, т.б. дәруіштердің ас қабылдау әдебі, әзірленгені, елге таратылған халім асы, қылуат сорпалары, түрлері туралы айтылады.

Кілт сөздер: ғасыр, ас, дастархан, кесене, рәсім, тары, рухани.

D.Mustapayeva

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz

On the Significance of Dervishes' Food

The article is about the food and meal culture of dervishes. The information on the dish Halim, cooked in the XIX century and until the beginning of the XX century is provided. Article touches on the millet, which since ancient times has been eaten by the population and formed the basis of the nutrition of dervishes, as well as its remarkable place in people's beliefs.

The meals and food preparation culture of dervishes in Khanaks, mausoleums of Central Asia, Minor Asia, dish of Halim that was distributed to the people, and types of soups in hilvets are also described.

Keywords: century, food, tablecloth, mausoleum, ritual, millet, spiritual.

Д.Мустапаева

кандидат исторических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz

О ЗНАЧЕНИИ ПИЩИ ДЕРВИШЕЙ

В статье повествуется о пище и этике приема пищи дервишей. Приводятся данные о блюде халим, готовившемся в XIX в. и до начала XX века. Рассказывается о просе, с древних времен употребляемом в пищу населением и составлявшей основу рациона дервишей, а также примечательном месте этой злаковой культуры в народных поверьях.

Говорится о культуре питания и приготовления пищи дервишей в ханаках, мавзолеях Средней Азии, Малой Азии, о блюде халим, которое раздавалось населению, и видах супов в хилветах.

Ключевые слова: век, пища, скатерть, мавзолей, ритуал, просо, духовный.

Дәруіштер асы, дастархан әдебі ерекше мән берілетін, ғасырлардан-ғасырларға ұласып берілген құндылықтар. Барлық діндердегі сопылар, дәруіштер, т.б. өз дәстүріне, өмір сүрген

ортасына, ұстанған сеніміне сай асын әзірлеп тұтынды. Әрбір географиялық ортаға сай және діни ұстанымына негізделіп кесенелерде, ханакалар, теккелер, завиялар, т.б. орындарда ас әзірленген.

XIX ғ. жазба деректердегі мәліметтерге сүйенсек, Ахмет Ясауи кесенесінде жұма күндері халім асы әзірленіп отырғаны байқалады. Кесенедегі жарықтандыратын шамдар үшін май, тахаратхана үшін ағаш қажеттігі айтып жазылған деректер бар, яғни сол кезеңде кесенені жарықтандыруда шырағандар қолданылған. Кезінде ет пен бидайдан әзірленген халім ботқасы үлкен «шара» деп аталатын астауға салынып, төрт адам төрт тұсындағы ағаш тұтқасынан ұстап қазандыққа алып келген. Осы жерде аспаздар халімді ағаш аяқтарға салып тарататын болған [1, 120-б.].

1860 ж. уақыптық грамотада Айтбайдың баласы Ырыс бай уақыпқа екі танап жерін берген. Бұл жерлерден алған өнімді мутәуали қылу ет шығындарына жұмсау қажеттігін айтады [2, 105-б.]. Арыздың мәтіндері сол кездегі экономикалы-әлеуметтік жағдай, қоғамдағы өзгерістер туралы мәлімет береді.

1847 жылы жасалған, уақыптық құжатта уақып пайдасы он бөлікке бөлінген. Соның ішінде бір бөлігі Ахмет Ясауи мазары ғимаратын жөндеуге, жайнамаз, төсеніш, шыраққа май алуға беріледі. Бір бөлігі кедей-кепшікке, кесенеге пайдалануға жұмсалса, екінші бөлігі зікіршілердің тамағы мен нанына жұмсалған. 1860 ж. құжатта уақыпқа берілген жерлерден алынған астықтар, өнімдер сол кездегі басқарудағы мутәуәли, әзизлер қылу ет шығындарына жұмсауға тиісті екендері туралы шарт қойылған [2, 148-б.].

XIX ғ. 60-шы жылдары Әзірет Сұлтан кесенесінде дәруіштердің кең танымал асы «халім» әзірленіп, жұма күні жұма намаздан соң халім ботқасы таратылған. Кесененің үлкен бөлмесіне үлкен көлемді қазандарды алып келіп бидай мен еттен жасалған ботқаны ағаш ыдыстарға салып таратқан екен [3, 219-б.]. Елдің нанымы бойынша дайындалған халім зияратшыларға барлық уақытта жетіп отырған.

1859 жылғы тамыз айындағы уасихада екі танап жер мен бірнеше дүкендер уақыпқа айналдырылған. Одан түскен қаржылар Әзірет Сұлтан кесенесін, қабырхананы жөндеуге жұмсалсын деген талап қойылды [4, 164-б.].

Кесененің уақыптық иелігінің жағдайы туралы Ата қожа ишанға арыз хатта жазылған, бұл арыздың уақыты белгісіз. Арыз айтушының мәліметіне сай мұнда шейх ул-ислам, әзизлер, қазы қалың аттары, жұма күндері жасалатын халім асы туралы деректер кездеседі. Арызда алты дүкеннен алынған түсім қаржылар құдықты жөндеуге, шырағандарға май, тахаратханаға ағаш алуға тағайындалғаны айтылады. Бұл құжатта молда Арыс қожаның көтерген тахаратхана үшін уақыптық ағаштар, шырағандар үшін май алу мәселесінен, сол кездегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың сипаты байқалады.

Оңашаланған орын – Қылу ет-оңашалау Ясауи тарихатының ерекшелігі. Ясауи жолында қылу ет топ болып көпшілікпен жасалады. Қожа Ахмет Ясауидің белгілі шәкірттерінің бірі – Сопы данышпан Зарнуки Сафи ад-дин Қойлақының шежіресі «Насаб-намада» Қожа Ахмет Ясауидің қызметінде қырық жыл қылу ет қылғаны айтылады. Содан кейін Ахмет Ясауи шәкіртін Отырарға суфра тұтуға жібереді. Мұхаммед Данышманд Отырарда қырық жыл суфра тұтты. Онда сопыхана болды [5, 242-б.]. 1929 жылы Түркістанға келген Ж.Аймауытов «оразда мыңдаған шалдар қылу етте жататын жер асты орыны (қорасы)... Ол бір дерттің ұясы...» деп жазған [6, 21-б.]. Осы қылу етке түсу рәсімін сан ғасырлар бойы ұстаған зияратшылар бұл үрдісті кейінгі ғасырларда жалғастырғанын көрсетеді.

XX ғ. бірінші ширегіне дейін қылу етке мыңдаған (жиырма мыңға дейін) зияратшылар жиналған [7, 362б.]. Зияратшылар үшін онда бөлмелер, атқора, қонақ үйлер орнатылған. Мұндағы бір бөлмеден баспалдақ арқылы жер асты бөлмесі «Ғарға» түседі.

XX ғ. басында, 1920 жылдардың ортасында Әзірет Сұлтан кесенесінің батыс тұсында-

ғы жер асты мешітіне ораза айында ел қылуатке түскен. Қылуат кезінде нәпсіге тиісті қалау, ниеттер жанып жоқ болған. Бұл рәсім Әзірет Сұлтан өмір сүрген кезеңнен, одан бұрын жасалып, XX ғ. бірінші жартысының алғашқы жылдарына дейін жалғасқан.

Ертеде осы қылуат рәсімін ұстағандарға кезінде қара тарыдан қылуат сорпасы берілген. Қара тары, болмаса қызыл тарыдан да әзірлеген. Дәруіштерге, ораза ұстаған, қылуатке түскендерге ауызды ашқанда ыстықты басу үшін қарбыз немесе айран беріледі [8, 105-б.]. Қарбыз бен айран асының ежелден елдің мал және жер шаруашылығында кең пайдаланғаны белгілі. Айтылып отырған тары өнімі б.д.д. мыңдаған жылдар бұрын белгілі болған, әр түрлі топырақта өсе алатын, ежелден елдің кең тұтқан, ас-ауқатында мол пайдаланған дақыл.

Сақ тайпалары көсемдерінің обаларын, ерте және ортағасырлық қалалар, қорғандарды қазу барысында тары сабандары, дәндерінің табылуы бұл дақылдың ежелден егіліп, қолданғанын айғақтайды [9]. Тарының шығу тарихы 5-7 мың жылдыққа барады. Ел тарыны «жауынгер дақыл» деген. Тарының күй талғамай жақсы өсуіне байланысты айтылса керек. Екінші пікір ертеде тары елдің күнделікті асы болса, елді қорғаған батырлардың жорықта алып жүрген қорегі де болды. Халықта «Кеспе көже күн батқанша, бидай көже ел жатқанша, тары көже таң атқанша» деген. Ел оның тағамдық қасиетін, түрлі ауруға пайдасын білген [10, 4-б.]

Дәруіштердің, сопылардың өмір сүру салты, күнделікті қолданылған ас-ауқаты өте қарапайым және нәпсіні тежеуге негізделген. Елдің ежелден негізгі қолданған дақылдарының бірі – тары дәруіштер асының бірі болды. Соның ішінде Ясауи жолындағы дәруіштердің кең пайдаланған ас түрі.

Барлық тарихаттарда дастархан – софра әдебінің ортақ бір белгілері болумен қатар, жергілікті ерекшелікке қарай өрбігені анық. Осы тарыға байланысты, Ахмет Ясауи және шәкірттеріне ілімін беруге қатысты аңыздар бар. Онда «Ахмет Ясауидің басында тәж болатын. Бұл тәж, күпі, шырақ, дастархан (сопыра) байрақ пен жайнамаз аманат ретінде Тәңір тарапынан Хз.Мұхаммед пайғамбарға (с.а.у.) берілген. Ол бұларды Әлиге, ол да имам Хасанға, имам Хасан имам Хусейнге, ол да имам Зайн ал-Абидинге ол ұлы Мұса Қазымға, ол ұлы иман Али Ризаға, Али Риза бұл аманатты Түркістанның 99 мың пірінің ұлы пірі – Қожа Ахмет Ясауиге тапсырған...» деп баяндалады [11, 79-б.]. Бұл ілімді берудің бір көрінісі – бас киім, шапан, шырақ, дастархан елдің ежелден келе жатқан өмір сүруінің ажырамас бір бөлігі, сүйекке сіңген дәстүр деуге болады.

Сопылық ілім – құрма, құрманы аманат ретінде беру, тапсыру, ал ілімді жаю – софра, дастархан жаюмен, тұтумен бейнеленеді. Елдің ежелден келе жатқан дәстүрінде дастархан киелі, қасиетті болып табылады. Қазіргі кезге дейін нан илеуде пайдаланылатын дастарханды ел, ата-бабаларымыз «сыпыра» деп атаған. Ол осы кезге дейін солай аталады. «Ясауий тариқатының ерекшелігі сопылық ұғымдарды беретін тіркестер асқа қатысты болуы» дейді ғалымдар. Әулиелік ишарат софыра қалдыру, тариқат қағидаларының ең бастысы – қонақ күту, ас беру, дастархан жаю, нан тарату болды [12, 172-б.]. Бұл дәстүр елдің өмірінің ажырамас бөлігі, өмір сүруінің басты негізі екені анық. Софра, дастархан қалдыру, нан тарату рәсімінің исламдық сипаты бар. Бұл исламды жаюды, тарихатты үстем қылуы білдірген түсініктер.

Қазақтарда ұн елегенде, нан жайғанда пайдаланатын дастархан, түрін «сыпыра» деп атайды. Ясауи ілімін жаюды түсіндіретін «софра» мен ежелден еліміздің рухани, заттай құндылықтар болып өмір сүрген, кең қолданылған «сыпыра» түсінігімен сай келеді. Оны бұрын жұқа теріден жасайтын болған. Ілім берекесін кең жаюдың белгісін – софра, дастархан жаюмен үндестірген. Дастарқан атауы – береке, ризық, дәулет, молшылық деген сөздердің баламасы ретінде де қолданылады. Қазақтың «Дастарханың мол болсын» деуі оның үй-ішінің молшылықта тұруына, дәулетті болуына тілектестік білдіргені. Дастарқан атауы о

баста парсы тілінен енген «орамал», «сулық» деген мағына береді деген тұжырымдар бар [13, 26-б.].

Сопылардың ас қабылдауы ас-софыра (дастархан) әдебі бойынша жүргізілді. Асты Жаратушының атымен бастап және аяқтаған. Неждет Тосуын сопылық мәдениеттегі текке астары туралы еңбегінде дәруіштердің ас қабылдауы, Кіші Азиядағы дәруіштердің асына байланысты ас рисаларындағы, дәруіштер тұрағындағы дастархан әдебі туралы, XIX-XX ғғ. дәруіштер астарының сипаты, түрлері аттары, асты әзірлеу, қабылдау дәстүрі жайында айтады [14, 124-б.]. Мұнда дәруіште асы көбіне сорпалар, басқа да ас түрлері, халуалар, тәттілер, т.б. болған. Дәруіш өзін нағыз мұсылман ретінде ұстап отырған. Ас халал, яғни адал болу керек, қолды жуу, асты «биссимиллә» деп оң қолмен жеу, үлкендерден бұрын ас қабылдауды бастамау, асқазанды аспен нығыздамау, астан соң Жаратушыға шүкіршілік етіп, Құран сүрелерін оқу, бата жасау, астын алдында және кейін қолды, ауыз шаю реті болған.

Дәруіштердің ас мәдениетіне ғалымдар Серрадж Тусей (10 ғ.), Әбу Талиб Меки (10 ғ.), Худживири (11 ғ.), Газали (11 ғ.), Сухаварди (13 ғ.) өз еңбектерінің жеке тарауларын арнаған. Ортағасырлық «софра әдебі» (дастархан) атты трактатта сопының дастархан басында отыру әдебі қарастырылған. Онда асты дайындау, оны қазаннан кесеге құю, салу, дастархан әдебі баяндалады [15, 444-б.]. Теккелерде ас артынан көбіне дастархан дұғалары оқылады [14, 133-б.]. Барлық сопылық тұрақтарда міндетті түрде асханалар болды. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің XIV ғ. заттай деректерде ханака деп аталу, үлкен сегіз бөлмелерінің бірі асхана болуы осыны меңзейді. Дәуіріштің ас қабылдау әдебі мұсылмандық негізге сүйенген. Үлкендерге, қонақтарға дастархан басында ерекше ізет, құрмет көрсетіледі. Дастархан басында жақсы, мәнді, ақылды сөздер айтылу керек. Жалпы сопылардың дастархан әдебіне, мәзіріне жергілікті дәстүрлер ерекше әсер еткен. Әзірленген астар жергілікті жердегі елдің асынан ерекшеленбеген [15].

Бұл айтылған дастархан әдебі халқымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілігінің айырмас бөлігі, сүйекке сіңіп, елдің өмір сүру салты болған және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, ерте замандардан бері келе жатқаны анық.

Ясауи жолындағы қылуат дәстүрінде қылуатке кіргендерге ауыз ашқан соң қара, немесе қызыл тарыдан қылуат сорпасын берген. Қылуатпен қырық күн біткен соң асханадағы қызметшілер бәрінен бұрын дәстүр бойынша қылуатханадан шығып, құрбандық шалады. Шалынған құрбандық тамақ мүшесін кәуап етіп, суық су не айранмен қылуаттегілерге беріледі [11, 106-б.]. Осылардың бәрі белгілі бір дастархан әдебі сақтала отырып жүргізілді. Елдің күнделікті тұрмысында, өткізген жиын, той, ас беру, ауыз ашар, т.б. іс-шараларда ас-дастархан әдебі сақталған және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған.

Ахмет Ясауиге қатысты аңыздарда тарыға байланысты тұстары бар. Аңызда аманатты беру үшін тарының үстіне жайнамаз жайып, екі бас намаз оқығанда, тары шашылмайтын болса, аманатты сол адамға беру туралы баяндалады [11, 80-б.].

XIX ғ. ортасындағы жазба деректерде қазақтардың тары, бидай, арпаны егетіні айтылады [16, 167-б.]. Қара тары, қызыл тарыға келсек тарының қарасының ұшқыны, күрмегі асқазан үшін пайдалы деген ел ішінде пікірлер бар. Тарының қауызының осындай қасиеттері бар екенін әлі күнге дейін тары өсіріп, астарына қолданған ел айтады.

«Тары» ұғымына байланысты қазақта 18 мың ғалам бір тарының қауызына сыйып кетеді деген сөз бар екен. Әлемдегі Үлкен жарылыс теориясына сай Жаратылыстың жаратылу сипатына сай бір нүктеден таралуы мен халқымыздағы «бір тарының қауызына сию» деген ұлағатты сөздер арасында белгілі бір рухани сабақтастық бар деуге болады. Біріншісі 1920-1928 жылдары ғалымдар дәлелдеп айтқан Үлкен қопарылыс теориясы болса, оған дейін халқымыз ілімнің терең сырын сезініп, біліп, оны өзінің ілімді тілі мен ділінде сақтаған, ұрпақтан-ұрпаққа берген.

«Қорқыныштан бір сәтте сыйып кетті, Күллі ғалам тарының қауызына...» деп жырлаған [17], он сегіз мың ғаламды бір тарының қауызына сыйғызу т.б. тіркестері дәлел. Соңғы тіркестегі “он сегіз мың ғалам” әлемдегі барша тіршілік” дегенді аңғартатыны белгілі. Ал осы барша тіршілікті бір тарының қауызына сыйғызу Алланың құзырында дегенді білдіреді [18]. Белгілі бір бүтіндік, бірлік және өркениеттік, абсолюттік тыныштық, бұл тек Алла мен Ғарышқа тән. Бұл тіліміздегі: Он сегіз мың ғаламды бір тарының қауызына сыйғызу сөзімен үндеседі [19].

Сонымен қатар сопылық тариқаттарда тәтті беру туралы да айтылады Ол астан соң не астан алдын ғибадаттан соң берекені бекіту белгісі ретінде берілген деген пікір бар. Тәтті қолдану рәсімі барлық елде бар. Оның өзіндік бір мәнге ие екені белгілі. Тәтті беру рәсімін Ахмет Ясауимен байланыстырып, оны дәстүрге айналдырғанын айтады. Берекені беретін тәтті тарату рәсімін елдің күнделікті тұрмысында жиі кездеседі. Қуанышты жағдайларда міндетті түрде шашу шашылады.

Түркістан аумағындағы қола дәуірі ескерткіштері орындарынан, көне қорымдардан, жерлеу орындарынан табылған құрбандық ас қалдықтары, қой сүйектері т.б. құрбандық шалу, ас әзірлеу рәсімдердің көне заманнан бастау алып, өрбігенін көрсетеді [20, 212-б].

Ертеден-ақ егіншілікпен айналысқан жерлерде қазақ халқында, Орта Азия халықтарында Диқан баба, Қыдыр баба ерекше орын алған. Ел ежелден Диқан бабаның құрметіне қос көже әзірлеп, ас ұйымдастырған. Құрбандыққа қой, ірі қара шалынып, Құдайы көже, шелпек нандар пісіріліп таратылған.

Ежелден келе жатқан өмір сүру ортасына сай қалыптасқан шаруашылық түрлері мен салтына сай түрлі тариқаттардың ас мәзірлері әр түрлі болуы заңды құбылыс. Осыған қарамастан олардың ортақ бір белгілері де бар. Түрлі тариқаттарда өз қатарына мүшелер қабылдаудың рәсімдері болған. Ол үшін теккеде (дәруіштер тұрған орын, кесене, тұрақ) шәкірт мың бір күн бойы ең төменгі қызметте еңбек етіп, «қарақұлақ» болу керек. Бұлайша қызмет ету «қарақұлақ» деп аталған. Жаңадан келген, дәруіштікке ниет еткен адамға текке, ханака, т.б. дәруіштер тұрақтарының асхана басшысы жетекшілік еткен. Дәруіштер тұрақтары теккелердегі асхана басшысы «асбасшы», «асбашы» деп аталған, ең құрметті дәруіштердің бірі болып есептелетін [21, 199-б].

Ясауи жолындағы дәруіштердің қылуат рәсімінде, дәруіштік жолда ұстанған дастархан әдебі, ас сипаты мен әзірлеуі мұсылмандық негізде, елдің тұрмыс-тіршілігімен біртұтас, ажырамас өзіндік рухани мәнге ие болған.

Ертеден келе жатқан өмір сүру ортасына сай дамыған шаруашылық түрлері елдің заттай мәдени құндылықтарының дамуына ықпал етті. Орта ғасырларда, кейінгі кезеңдерде, атап айтқанда, XIX ғасырдың соңына дейін қасиетті орындарда ас халім дайындап тарату рәсімі болған. Оның мәні, жасалу реті туралы XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдағы ғылыми зерттеулерде, атап айтқанда, Мір-Салих Бекчурин, Ә.Ә.Диваев, Н.С.Лыкошин, М.Е.Массон, Д.Х.Кармышева, т.б. зерттеулерінде зерделенді [22].

Елдің тұрмыс-тіршілігінде, өмір сүру салтында, рәсімдерінде ас түрлерінің ежелден алған орны ерекше. Наурыз көже, құдайы көже, қос көже деген сұйық ас түрлерін жасау, шелпек пісіріп, әлім ботқасын әзірлеу, осы шелпек, жұқа нан, т.б ас түрлерінің наным-сеніммен ұштасқан мәні терең. Ертеден ел жинаған егіннің өнімінен бір бөлігін құбылаға қарап тұрып, жетім-жесірлерге, сопы-дәруіштерге, жағдайы жоқтарға атаған, арнап берген. Мұндай Құдайы бөлігін қазақтар «аққұла», өзбек, тәжіктер «хакума» деп атаған [23, 64-б.].

Түркі халқының, қазақтардың қасиетті жері Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оң жақ тұсында дәліз арқылы жалғасқан асхана бөлмесінде кезінде жұма намаздан соң кедей-кепшіктерге, зияратшыларға халім асы үлестірілген. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік шығыс бөлігінде халимханада дүйсенбі мен жұма күндері кедей-кепшік пен дәруіштерге

тегін үлестірілетін ас – халим әзірленетін болған [24, 17-б].

«Әлім», «халим» деп аталған діни рәсімдік астың дайындалуы және таратылуы көптеген ғасырларға ұласты. Оның заттай куәсі ретінде Мемлекеттік «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық музейінде, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің асхана бөлмесінде тұрған ағаш астауларды айтуға болады. Қазақ халқының заттай мәдениет туындыларына зер салсақ, ас салуға арналған ыдыстар ағаштан ойылып, жонып жасалған. Халим ботқасы салынған астау да осы дәстүрді дәлелдей түседі. Халим асының туралы деректер Әзірет Сұлтан кесенесіне Әмір Темірдің әмірімен берілген вакуфтық грамотасында көрсетілген.

Халим асы салынған ағаш астаудың, ағаштан жасалған ыдыстардың ел арасында «шара», «ағаш керсен» деген аттары бар.

XIV-XV ғасырларда Оңтүстік Қазақстан аумағында вакуфтық жерлер, мұсылман діни мекемелерінің жері көп болды [25, 41-б.]. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне Темір берген вакуфтық грамотасында белгілі бір жер мөлшері мен арықтарды қамтыды. Тарихи деректерге сүйенсек әрбір діни мекеменің, қасиетті орынның өзіне тән, қазылардың, куәлардың қатысуымен жасаған вакуфы болды [26, 64-б.]. Вакуфтық құжаттар өз күшін сақтап қалу үшін әрбір жаңа хан, әмір билікке келгенде нақтыланып дәлелденіп отырған. Әсиеттелген жер, бақтар, диірмендер, су көздері, қолөнер шеберханалары, т.б. вакуф тағайындалған мекеменің меншігі болып саналды, яғни олар вакуфтен алынған кірісті қолданып отырды. Вакуфтық зат, меншік сатуға, сыйлауға, жеке адамға беруге болмайтын еді. Вакуфтен әсиет етілген жерлер мен басқа да жылжымайтын мүліктер өзге қол сұғушылықтан сақтау кепілділігін алды. Орта ғасырларда вакуфтық жер иелігінің, қасиетті жерлердің вакуфтық иеліктерінің үлкен көлемде болғаны белгілі.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне Темір берген вакуфтық грамотасында белгілі бір жер мөлшері мен арықтарды қамтыды. Әмір Темірдің вакуфтық грамотасында Жіңішке, Мір-Қарасу, Сығанақ, Шорнақ, Қарабұлақ, Сарайбұлақ, Қияшок-Бағарық, Шат, Дарбаза, Ташанақ, Шаға, Қосқорған арықтары туралы аталады. Бұл су көздері Әзірет Сұлтан ғимаратын қамтамасыз ету үшін бөлінген жерлерден өнім алу үшін қолданылды. XIV ғасырдың соңы XV ғасырдың басымен мерзімделген Әмір Темірдің вакуфтық грамотасында аумақтағы егінге арналған жерлер болды [27]. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне берілген вакуфтық грамотада «екі қош жерді сумен алып оған егін егуі керек, немесе егін егуге беруі керек» екені айтылған.

XIV ғасырдың екінші жартысында «Әмір Темірдің» вакуфтық грамотасының жетінші пунктінде «Әрбір аптаның дүйсенбі және жұма күндері екі жарым батпан (батпан -8-16 пұт көлемінде) бидай және екі батпан ет, қажетті тұз, ағаш Әзірет Сұлтан кесенесінде халим аба асы әзірленсін. Қарилерге, жетім-жесір, мүсәпірлерге әзірленсін. Күн сайын жүз батпандай бидай ұнынан кедей-кепшік, мүсәпірлерге арнап нан пісірілсін. Түскі ас пен нан дайындау үшін жүз есекке артылатындай ағаш отын бөлінсін» деп айтылған [27]. Арнайы түрде дүйсенбі мен жұма күндері келген зияратшылар, кедей, мүскіндерге арналып халим ботқасы әзірленіп таратылып отырған. Әмір Темірдің сый грамотасында (Вакуфтық грамота) бұл туралы төмендегідей нұсқаулар кездеседі: “Әрбір аптаның дүйсенбі мен жұмасында екі жарым батпан бидай және екі батпан ет, қажетті мөлшерде тұз бен отыннан әулиелердің аса ұлық Сұлтаны-Әзірет Сұлтанның ғимаратында, иә, бәрінен жоғарыдағы Алла оның жанын нұрландыра берсін, “халим аба” (ет пен бидайдан жасалған) дайындау керек, ал түстік аса қасиетті құранды жатқа білетін қариларға, оқушыларға, Бәрінен жоғарғы жаратушының есімін дәріптеушілерге, яғни “зікір” салушыларға, сол сияқты жергілікті кедейлерге, кембағал адамдарға, жетімдер мен мүскіндерге беріледі...” деген [27, 193-204-бб.].

Жоғарыда көріп отырғандай, кезінде кесенеді дүйсенбі, жұма күндері халим асы және нан пісіріліп таратылып отырған.

Ертеден-ақ егіншілікпен айналысқан жерлерде қазақ халқында, Орта Азия халықтарында Диқан баба, Қыдыр баба ерекше орын алған. Ел ежелден Диқан бабаның құрметіне қос көже әзірлеп, ас ұйымдастырған. Құрбандыққа қой, ірі қара шалынып, Құдайы көже, шелпек нандар пісіріп таратқан. Қазақтардың жер өңдеудегі рәсімдерін зерттеген Д.Х.Кармышева зерттеулерде алғашқы алынған бидайдан көже әзірлеп таратылғаны айтылады. Сан ғасырлар бойы елде бидай, астық өнімі жиналған қырманда малды құрбандыққа шалып, оның етін бидаймен бірге пісіріп әлім ботқасын әзірлеген [28, 249-253 - бб.].

Орта Азия және Қазақстан халықтарында ас беру рәсімі бар. Оның негізі ежелгі кезеңдерден бастау алады. Ол елдің тұрмыс-тіршілігі, өмір сүру ортасының ерекшелігі, салт-дәстүр, наным-сенімдерімен бірге үйлесіп, дамып, елдің рухани, заттай мәдениетінің бір бөлігіне айналды. Елдің шаруашылық түрлерінің даму сипатына сай ас дайындауда мал шаруашылығы, егін шаруашылығының өнімдері кең қолданылды. Халім асы туралы «Халім баба – бұл Мұхаммедтің (с.ғ.с.) аспазы болған деседі. Дін иелерінің айтуынша, ботқа пісіргені үшін Халім баба да «әулие» атанса керек» [29, 134-б.].

Әмір Темірдің сый грамотасында (Вакуфтық грамота) құрбандық малының еті, бидай, тұз қолдана әзірленген астың ертеден елдің өмірінде кең қолданғаны белгілі. Ежелден қазақ жерінде тары, бидай, арпа өсіру, өңдеу, тұрмысында қолдану маңызды орын алған. Осы өнімдердің рәсімдік асты әзірлеуде қолдануының жергілікті жердегі негізін бейнелейді [28, 151-б.]. Қаратаудың етегіндегі тау өзендері, бұлақтармен суарылған жерлерде арпа бидай, тары көп өсірілді. Жер шаруашылығымен айналысқан Түркістан аумағында егін алқаптары бұлақтармен, тау өзендерімен суландырылды. Айтылып отырған әлім ботқасы (Халим - 2^{1/2} батпан - (8 пұттан 16 пұт шамасына жуықтайтын салмақ өлшемі) бидай және 2 батпан еттен жиырма сағатқа жуық қайнатылып пісірілетін ас болды [30, 36-б.].

XIV ғасырдың соңында дүйсенбі, жұма күндері Әзірет Сұлтан кесенесінде әзірленіп, таратылып отырған бұл ас XIX ғасырда да әзірленген. XIX ғ. екінші жартысында Түркістанда болған Мір-Салих Бекчурин өз мақаласында Әзірет мешітінің пайдасына «...Ортақ деп аталатын арықтың бойындағы егіс танаптары жалға беріліп, жыл сайын келесі алым алынған. Жиналған сұлының, бидайдың, әрбір бес батпанның бір батпаны, бақша мен жеміс бақтарының әрбір танабы үшін 10 теңге, жоңышқа егісінің әрбір танабы үшін 5 теңге. Осы табыстар кейін Әзірет мешітінің қызметкерлері шайық-әл-ислам мен найыптың арасында бөліске түскен. Сүре-Сүйір деп аталатын арықтың бойын қуалай қоныс тепкен Әзірет Сұлтан мешітінің діни қызметкерлері мен отбасыларының, туған-туысқандарының иелігіне берілген. Ол жерлерге бидай, жоңышқа себілген...» деп жазады [31, 27-б.]. Құдайға құлшылық қылушылардың көпшілігі әр жұма сайын қой сойып, құрбандық шалған. Етін Түркістанның кедей-кепшіктеріне, дәруіштерге бөліп берген. Исламға дейінгі дәстүрдің жұрнақтары тұрмыстық, халықтық ислам ретінде көрсетіліп, исламмен әрекеттесе отырып, өзінің өміршеңдігін жалғастырып келеді.

XIV ғ. соңындағы Әмір Темірдің вакуфтық грамотасында көрсетілгендей, арнайы ас әзірлеу үшін бидай мен ет бөлінген, бұл үрдіс XIX ғ. екінші жартысына дейін жалғасқаны белгілі болып отыр. Уақыт өте Темірдің вакуф туралы берілген бұйрықтары өз мәнінен айрылып, әлсіреді.

1819-1864 жылдар аралығында, Түркістан Қоқан хандығының билеуінде болған кезде ғимараттың іс жүргізушілері Темір кезеңінде тағайындалған мұтауалі қызметі жойылып, оның орнына шайқы-ул-ислам, шайқы-азизлар, шайқы-нақыптер қызметі тағайындалған [30, 39-б.].

Түркістанда XIV ғ. екінші бөлігінде Әмір Темір кезеңінде вакуфқа берілген арықтардың жанындағы танаптардан алынған өнімдер Әзірет Сұлтан кесенесіне жұмсалын-

са, XIX ғ. екінші жартысында да Ортақ, Сүйір арықтарының жағасында егін егіліп, өнім алынған. XIX ғ. бидай мен еттен әзірленген Құдайы ас таратылып отырған.

Кесене туралы зерттеулерге назар аударғанда Әзірет Сұлтан кесенесінің кейбір бөлмелерінің азық-түлік дүкеніне, қоймаға айналдырылғаны белгілі. М.Е.Массонның зерттеуінде жұма намаздан соң ерекше ас «халім» таратылғаны айтылады. Ол ас Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сол жақ бөлігінде дәліз арқылы өтілетін асханада әзірленгені туралы баяндайды. Ол «халімхана» деп аталған. Бұл жерде екі қазандық үлкен пеш орнатылған және халім үшін өңделмеген бидай және қойдың еті пайдаланылған. XIX ғ. екінші жартысында «жергілікті тұрғындарға дайындалған халімге төрт қойдың еті, 5 пұт бидай салынған. Жабық қазанда 5 сағат қайнаған ет пен бидай, қою етті қойыртпаққа айналған. Жиналған зияратшыларға жұма намаздан соң халім таратылған» [31]. Елде ет тартуға арналған ағаш ыдыс «астау» деп аталған.

М.Е.Массон өз еңбегінде ет пен бидайдан әзірленген халім ботқасын үлкен «шара» деп аталатын астауға салынып, төрт адам төрт тұсындағы ағаш тұтқасынан ұстап қазандыққа алып келгенін баяндайды. Осы жерде аспаздар халімді ағаш аяқтарға салып тарататын болған [30,120]. Сол аталған ағаш астауды әзірлеген, құрбандық малдарын сойған, тарататын нандарды әзірлеген орындар туралы келесі деректер бар.

XIX ғасырдың 60-жылдары Түркістанда 20 кварталдық мешіт, 2 медресе, 22 су диірмені, 21 тері зауыты, 15 ұстахана, 14 ағаш ұстаханасы, 26 мал соятын жер, 18 нан пісіретін өндіріс орны болған екен [32, 368-б.]

Н.С.Лыкошин жергілікті тұрғындардың тұрмысын зерделей отырып, өз зерттеуінде дәруіштердің кең танымал асы «халім» туралы жазады. Жұма күні жұма намаздан соң халім ботқасы таратылған. Н.С.Лыкошин өзінің зерттеуінде мешіттің үлкен бөлмесіне үлкен көлемді қазандарды алып келіп бидай мен еттен жасалған ботқаны ағаш ыдыстарға салып таратқанын айтады [3, 219-б.]. Елдің наным бойынша дайындалған халім зияратшыларға барлық уақытта жетіп отырған.

Дәруіштердің кең танымал асы 1864 жылдан соң Әзірет Сұлтан кесенесінде асхана бөлмесінде әзірленуі туралы деректі Түркістанға арнайы келіп, дәруіштер асын таратқанын көрген Н.С.Лыкошиннің зерттеуінен көруге болады. Зерттеуде «Жолбарыс хан» мешіті деп аталған мешіт бөлмесі аталады, бұл кесенедегі кіші мешіт бөлмесі болар. Кесенеде күндіз, жұма намаздан соң бидайдан жасалған халім асы таратылған. 1870-ші жылдары кесенені бұздыру қаулысы болып, бірақ ол іске асырылмаған. Одан кейінгі кезеңдерде кесене, оның аумағындағы ғимараттардың жағдайы, жөндеу мәселелері туындаған.

XX ғ. басында халім ботқасын дайындау кесенеге түсетін табыстың төмендеуіне байланысты әзірленбеді. Бұл жағдайға қоғамда болған саяси-экономикалық өзгерістер де өз ықпалын тигізгені анық. Ел ішінде әлім дайындау рәсімі XIX ғ. соңы мен XX ғасырдың басында да болған. Құдай ас ретінде дайындалып, таратылып отырған астың елдің өмірінде ерекше кезеңдерінде әзірленіп отырғаны және оның аса қадірленгені анық.

Қазіргі кезде осы халім асын салып, үлестірген астаулар мен тостаған, табақтарды «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық мұражайының қорынан, экспозициясынан көруге болады. Барлық кезеңде дәруіштер асының сипаты елдің ежелден келе жатқан өмір сүру ортасы, наным-сенімдерімен, үйлесе дамыды.

Көнеден келе жатқан елдің қолданған асқа, ас мәзіріне, құдайы астарына байланысты қолданған сөз тізбелері діни наным-сенімнің елдің салт-дәстүрімен үйлесе өріліп, өмірлік ұстанымдармен көрініс тапқанын көруге болады. Дастархан, софра, қаракұлақ, аспазшы, асбасшы, аққұла сөздерінің терең елдің рухани өмірінде ерекше мәні бар. Бұл сөздер күнделікті өмірде жиі айтылып, қолданыстан шыққан жоқ. Оның терең мазмұныны білмесе де, тарихи сана, елдің ділі мен тілінде іздері сайрап жатыр. Елде дастархан әдебін бұзу, ұмы-

ту мүмкін емес. Жайылған дастарған тек ас емес, ілімді негіздеген символды бейнелейді. Сопылық софра әдеби бойынша сопылар асты қабылдауда өзіндік бір ережелерге сүйенеді. Бұл туралы сопылықты зерделеген зерттеушілер талдап берген [14].

Ас түрлері атап өткендей әр тарихатта, жергілікті жердің ерекшелігіне сай болған. Дәруіштер асы, мұсылман дәстүріне сай адал, тиым салған астарды қолданбай дайындалған. Асқа үрлеуге, иіскеуге болмаған [15].

Жалпы сенімге сай асқа үрлеу-асты пайдалы қасиетінен айырады деп түсінген. Сопылар нанды қолмен тураған. Бұл ретте ертеден-ақ ата-бабамыз осы ұстанымдарды ұстап келгенін көруге болады. Бір қолмен үзуге болмайды деп, екі қолмен турау әдеби сақталған. Ас ішу кезінде асты қолмен алу көкіректіктен аластатады деп сенген. Әдетте, олар, дәруіштер бір табақтан ас ішкен. Әрбір халықтың өзінің ұлттық тағамы, оны ішу әдеби бар. Осы тұрғыдан қазақтар да бір табақтан ас ішіп, таза қолмен жеу дәстүрін ұстанған болатын, әлі де сақталып қалға. Мұның ғылыми зерттеулер үлкен мәні барын айғақтайды. Аштық-сопылардың мәңгілік серігі. Нәпсіні тиюдың негізі болды. Нәпсіні тиюдың бір жолы – ашығу.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің батыс тұсында орналасқан Қылуетке 1929 жылы орыс ғалымы В.А.Гордлевскийдің түркістандықтардан естіген дерегіне сүйенсек, қысқы шілде (25 желтоқсан – 5 ақпан аралығы) кезінде Түркістанға Орта Азия мен Кавказдан 25 мыңдай адам жыл сайын жиналып, Қылуетке түсетін болған. Қылуетте қырық күн құлшылық жасаған. Сол кезде бүкіл Түркістан халқы зияратшыларға ас-су тасыған. Онда елдің арасындағы ілімді тарату мен әр кезеңдегі әлеуметтік-саяси, экономикалы, мәдени өзгерістер мен белгілі бір қалыптасқан жағдайлардың әсері болғаны анық [33].

Сопылық мәдениеттегі ас түрлері әр аумақтың географиялық өмір сүру ортасы мен дамыған шаруашылық түріне сай дамыған. Сол ортада өндірілген өнімдер де адал тұрғыда ұсынылып отырды. Жоғарыда айтып кеткендей құрбандық үшін шалынған малдың етінен жасалған сорпа, ет тағамдар, тарыдан жасалған көже, сөк тағамдары, айран, қарбыз. т.б. ас түрлері дәруіштер асының негізі болғаны белгілі. Ең маңызды дәуіріштер ұстанған, жалпы ел ұстанған қағида – жеген астың адал ас болуы. Сопылық тұрақтардағы әзірленген ас түрлері әр елдің өзіне тән салт-дәстүрі, ұлттық тағамымен үйлескен.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Массон М.Е. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Сәрсен Бек Сахабтың ықшамдалған тәржімесі. – Шымкент: Жібек Жолы, 2000. – 64 б.
2. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмеда Йасауи /Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султанов У.А., Шуховцов В.Т., Кенжетеев Д.Т., Қабылова А.С., Утепбергенова У.А. Айбасов А.А. – Астана: Мастер, 2017. – 216 с.
3. Лыкошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. Склад-т-ва В.А.Березовского. –Петроград, 1916. – 415 с.
4. Шуховцов В.К. Письменные документы из города Туркестана // Казахстан в эпоху феодализма. –Алма-Ата: Наука, 1981. – 192 с.
5. Қожа М. Ортағасырлық Отырар: аңыздар, деректер, зерттеулер. – Түркістан: А.Ясауи атындағы ХҚТУ, 2006. – 242.
6. Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Ясауи) // Әзірет Сұлтан (таңдамалы мақалалар жинағы). – Шымкент: Жібек жолы, 2000. – 64 б.
7. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. – Т3. История и культура. – М., 1962. – 362 с.
8. Намык Кемал Зейбек. Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер. –Түркістан: ХҚТУ, 2005. – 255 б.

9. Қазақ ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – 704 бет.
10. Рысбаева М. Тары-талқан ағзаны жақсартады //Оңтүстік Рабат. 01.08.2013.
11. Көпрулу Ф. Түркі әдебиетінде алғашқы сопы-ақындар. – Түркістан, 2017. – 176 бет.
12. Кенжетай Д. Тарихи деректер: Пәри-и Түрк-и стан Ахмет Иасауи //Түркістан және Түркология. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. –Түркістан, 2017. -578 б.
13. Қуралұлы А.Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 368 б.
14. Necdet Tosun. Tasavvuf Kulturunde Tekke Yemekleri.Tasavvuf İl-mi ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara 2004, vil 5, s. 12, ss.123-135.
15. Сибгатуллина А.Т. Нормативы трапезы в османских суфийских братствах // Этикет народов Востока: нормативная традиция, ритуал, обычай (сборник). – М.: Восточная литература, 2011. – 480 с.
16. Гейнс А.К. Еңбектер жинағы. – 2-ші бас. тол. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 216 бет. – 167 б. (Қазақ этнографиялық кітапханасы. –37 том.)
17. Бабажанұлы Б. Ниетқабыл //https://qamba.info/ site/author/ bawyrzhanbabazhanuly/ 31.10.2018.
18. Наурызбай Ә. Қазақ ауызша әдебиетіндегі киелі сандар // adebiportal.kz https://adebiportal.kz/kz/news/view/19391.01.09.2017.
19. Акмухамедова С. Мақал-мәтелдегі сандардың этнолингвистикалық сипаты //rusnauka.com»13_NPE_2017/Philologia/2_224682....
20. Мургабаев С., Бахтыбаев М., Нурханов Б., Малдыбекова Л. Результаты исследования на могильнике Щербай I //Халықаралық қазақ-түрік университеті Хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. N2(89), мамыр-маусым, 2014. – Б.212.
21. Позднев П. Дервиши в мусульманском мире. – Оренбург: Типография Б.Бресалина, 1886. – 334 с.
22. Карамышева Дж.Х. Земледельческая обрядность казахов //Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографический очерк. – М.: Наука, 1986. – 207 с.
23. Мир-Салих Бекчурин. Ғажайып Түркістан қаласындағы Өзірет Сұлтан мешітінің сипаттамасы. – Орынбор, 1866. «Әскери жинақ», N7-8 //Өзірет Сұлтан (таңдаулы мақалалар жинағы). – Шымкент: Жібек жолы, 2000. – 64 б.; Диваев А.А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави /Пер.с персид. //Туркестанские ведомости. -1901. N39, 41; Лыкошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. Склад-т-ва В.А.Березовского. – Петроград, 1916. – 415 б.; М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. –Ташкент, 1930. – 25 с.; Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Қазақ және орыс тілдерінде). – Шымкент: Жібек Жолы, 2000; Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков: Материалы к историко-этнографическому атласу. – Алма-Ата: Наука. Каз ССР, 1980. – 256 с.; Нұрмұхаммедов Н.-Б. Ахмет Ясауи сәулет ғимараты: Альбом. – Алматы: Өнер, 1988. – 168 б.
24. Нұрмұхаммедов Н.-Б. Ахмет Ясауи сәулет ғимараты: Альбом. – Алматы: Өнер, 1988. – 168 б.
25. Бабаджанов Б. Яссавийа и накшбандия в Мавераннахре: из истории взаимоотношений (сер. XV-XVI в.в) //Ясауи тағылымы. – Түркістан, 1996. – 152 б.
26. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношении в Бухарском ханстве. –Ташкент: Фан, 1970. – 273 с.
27. Диваев А.А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави /Пер. с персид. //Туркестанские ведомости. 1901. N39, 41; Диваев Ә. Тарту. – Алматы:

Ана тілі, 1992. – 204 б.

28. Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков: Материалы к историко-этнографическому атласу. –Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1980. – 256 с.
29. Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, әпсана, хикаялар. /Құрастырып, алғы сөзін, түсініктерін жазған, баспаға дайындаған – филология ғылымының кандидаты Болат Қорғанбеков. –Алматы: Эффект, 2009. – 151 б.
30. Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. – Ташкент, 1930. – 25 с.; Массон М.Е. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Сәрсен Бек Сахабтың ықшамдалған тәржімесі. –Шымкент: Жібек Жолы, 2000. – 64 б.
31. Мир-Салих Бекчурин. Ғажайып Түркістан қаласындағы Әзірет Сұлтан мешітінің сипаттамасы. – Орынбор, 1866. «Әскери жинақ». – N7-8 //Әзірет Сұлтан (таңдаулы мақалалар жинағы). –Шымкент: Жібек жолы, 2000. – 64 бет. –27-б.
32. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. – N590. – 368 с.
33. Мұстапаева Д. Ахмет Ясауиге қатысты мөрлер туралы //Ясауи университетінің Хабаршысы. – N6. – 2018.

REFERENCES

1. Masson M.E. Qoja Ahmet Iasaýı kesenesi. Sársen Bek Sahabtyń yqshamdalgan tárjimesi. – Shymkent: Jibek Joly, 2000. – 64 bet.
2. Istoricheskie dokúmenty mavzoleia Hodja Ahmeda Iasavı /Mýminov A.K., Kýmekov B.E., Sýltanov Ý.A., Shýhovtsov V.T., Kenjetaev D.T., Qabylova A.S., Ýtepbergenova Ý.A. Aıbasov A.A. – Astana: Master, 2017. – 216 s.
3. Lykoshin N.S. Pol jizni v Týrkestane. Ocherki byta týzemnogo naselenıa. Sklad-t-va V.A.Berezovskogo. –Petrograd, 1916. – 415 s.
4. Shýhovtsov V.K. Pismennye dokúmenty iz goroda Týrkestana // Kazahstan v epohý feodalızma. –Alma-Ata: Naýka, 1981. – 192 s.
5. Qoja M. Ortagasyrlyq Otyrar: ańyzdar, derekter, zertteýler. – Túrkiстан: A.Iasaýı atyndagy HQTÝ, 2006. – 242.
6. Áziret Sultan (Qoja Ahmet Iasaýı) // Áziret Sultan (tańdamaly maqalalar jinagy). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 64 bet.
7. Gordlevskii V.A. Izbrannye sochinenıa. – T3. Istorıa ı kúltúra. – M., 1962. – 362 s.
8. Namyk Kemal Zeibek. Ahmet Iasaýı joly jáne tańdamaly hikmetter. –Túrkiстан: HQTÝ, 2005. – 255 bet.
9. Qazaq ulttyq entsiklopedıasy. – Almaty: Qazaq entsiklopedıasy, 2006. – 704 b.
10. Rysbaeva M. Tary-talqan agzany jaqsartady //Óntústik Rabat. 01.08.2013.
11. Kóprýly F. Túrki ádebietinde algashqy sopy-aqyndar. – Túrkiстан, 2017. – 176 b.
12. Kenjetaı D. Tarihi derekter: Pár-ı Túrki-ı stan Ahmet Iasaýı //Túrkiстан jáne Túrkiologıa. Halyqaralyq gylymi-teornalyq konferentsıa materialdary. –Túrkiстан, 2017. -578 b.
13. Qýraluly A.Qazaq dástúrlı mádenietiniń entsiklopedıalyq sózdigi. – Almaty: «Sózdik-Slovar», 1997. – 368 b.
14. Necdet Tosun. Tasavvuf Kulturunde Tekke Yemekleri. Tasavvuf İl-mi ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara 2004, vil 5, s. 12, ss.123-135.
15. Sıbgatýllına A.T. Normativy trapezy v osmanskih sýfıskih bratstvah // Etiket narodov Vostoka: normativnaia traditsıa, ritýal, obychai (sbornik). – M.: Vostochnaia literatúra, 2011. –480 s.
16. Gems A.K. Eńbakter jinagy. – 2-shi bas. Tol. – Astana: Altyn kitap, 2007. – 216 bet. – 167 b. (Qazaq etnografıalyq kitaphanasy. –37 tom).

17. Babajanuly B. Nietqabyly // <https://qamba.info/site/author/bawyrzhanbabazhanuly/> 31.10.2018.
18. Naýryzbaı Á. Qazaq aýyzsha ádebietindegi kúeli sandar // [adebiportal.kz](https://adebiportal.kz/kz/news/view/19391.01.09.2017) <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19391.01.09.2017>.
19. Akmyhamedova S. Maqal-máteldegi sandardyń etnolingvistikalyq sıpaty // [rusnauka.com](https://rusnauka.com/13_NPE_2017/Philologia/2_224682....) 13_NPE_2017/Philologia/2_224682....
20. Mýrgabaev S., Bahtybaev M., Nýrhanov B., Maldybekova L. Rezýltaty issledovaniya na mogilnike erbaı I // Halyqaralyq qazaq-túrik ýniversiteti Habarshysy. Qogamdyq gylymdar seriasy. N2(89), мамыр-маýsym, 2014. – B.212.
21. Pozdnev P. Dervishi v mysýlmanskom mire. – Orenbýrg: Tipografiya B.Bresalina, 1886. – 334 s.
22. Karamysheva Dj.H. Zemledelcheskaya obriadnost kazahov // Drevnie obriady verovaniya i kúlyty narodov Srednei Azii. Istoriko-etnograficheskiy ocherk. – M.: Naýka, 1986. – 207 s.
23. Mir-Salih Bekchýrim. gajayıp Túrkistan qalasyndagy Áziret Sultan meshitiniń sıpattamasy. – Orynbor, 1866. «Áskerı jınaq», N7-8 // Áziret Sultan (tańdaýly maqalalar jınaғы). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 64 bet; Divaev A.A. Jalovannaya gramota, dannaya Timýrom Týrkestanskoı mecheti Azreta Iasavi /Per.s persid. // Týrkestanskiye vedomosti. -1901. N39, 41; Lykoshin N.S. Pol jizni v Týrkestane. Ocherki byta týzemnogo naseleniya. Sklad-t-va V.A.Berezovskogo. – Petrograd, 1916. – 415 b.; M.E. Mavzoleı Hodja Ahmeda Iasevi. – Tashkent, 1930. – 25 c.; Masson M.E. Mavzoleı Hodja Ahmeda Iasevi. Qazaq jáne orys tilderinde). – Shymkent: Jibek Joly, 2000; Hoziaıstvo kazahov na rýbeje XIX-XX vekov: Materialy k istoriko-etnograficheskomý atlasý. – Alma-Ata: Naýka. Kaz SSR, 1980. – 256 s.; Nurmammedov N.-B. Ahmet Iasaýı saýlet gımaraty: Albom. – Almaty: Óner, 1988. – 168 b.
24. Nurmammedov N.-B. Ahmet Iasaýı saýlet gımaraty: Albom. – Almaty: Óner, 1988. – 168 bet.
25. Babadjanov B. Iassaviya i nakshbandiia v Maverannahre: iz istorii vzaimootnosheniı (ser. XV-XVI v.v) // Iasaýı tagylymy. – Túrkistan, 1996. – 152 b.
26. Abdýraımov M.A. Ocherki agrarnykh otnosheniı v Býharskom hanstve. – Tashkent: Fan, 1970. – 273 s.
27. Divaev A.A. Jalovannaya gramota, dannaya Timýrom Týrkestanskoı mecheti Azreta Iasavi /Per.s persid. // Týrkestanskiye vedomosti. 1901. N39, 41; Divaev Á. Tartý. – Almaty: Ana tili, 1992. – 204 b.
28. Hoziaıstvo kazahov na rýbeje XIX-XX vekov: Materialy k istoriko-etnograficheskomý atlasý. – Alma-Ata: «Naýka» Kaz SSR, 1980. – 256 s.
29. Qoja Ahmet Iasaýı esimimen bailanysty ańyz, ápsana, hikaialar. /Qurastyryp, algy sózin, túsinikterin jazgan, baspaga daiyndagan – filologiya gylymynyń kandidaty Bolat Qorganbekov. – Almaty: Effekt, 2009. – 151 b.
30. Masson M.E. Mavzoleı Hodja Ahmeda Iasevi. – Tashkent, 1930. – 25 c.; Masson M.E. Qoja Ahmet Iasaýı kesenesi. Sársen Bek Sahabtyń yqshamdalğan tárjimesi. – Shymkent: Jibek Joly, 2000. – 64 b.
31. Mir-Salih Bekchýrim. gajayıp Túrkistan qalasyndagy Áziret Sultan meshitiniń sıpattamasy. – Orynbor, 1866. «Áskerı jınaq». – N7-8 // Áziret Sultan (tańdaýly maqalalar jınaғы). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 64 bet. – 27-b.
32. Svod pamiatnikov istorii i kúlytry Kazahstana. Iýjno-Kazahstanskaya oblast. – Almaty: Qazaq entsiklopediiasy, 1994. – N590. – 368 s.
33. Mustapaeva D. Ahmet Iasaýıge qatysty mórler týraly // Iasaýı ýniversitetiniń Habarshysy. – N6. – 2018.

Ж.М.ЖУНИСБЕКОВА¹, С.И.АЙКОЗОВ¹

¹кандидат исторических наук, доцент

*Региональный социально-инновационный университет
(Казахстан, г.Шымкент), E-mail: zhan-not@mail.ru*

**ПРАКТИКА РЕШЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА
В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА**

Статья посвящена синтезу практики решения этнического вопроса в Казахстане в двадцатые годы. В статье рассматриваются история и историография проблемы межэтнических процессов в Казахстане в 20-е годы XX века. Проводя ретроспективную оценку опубликованной литературы по историографии советского общества, в том числе по историографии международных отношений, следует отметить негативное влияние партийных и государственных документов на концепцию национальной политики, что, несомненно, привело к неправильным концепциям и идеологическим догмам. Поэтому все перечисленное привело к неадекватному отражению исторической реальности, тенденциозности суждений, практике сокрытия и искажений. В статье рассмотрены основные проблемы историографии становления советской власти в регионе и советизация казахского аула, также рассматриваются формирование Казахской Автономной ССР и Казахской ССР. Анализ публикаций этого периода показал усиление внимания исследователей к этнической перспективе. В основном изучались изменения социально-классовой структуры населения Казахстана, социально-экономические преобразования в казахском ауле и в русской деревне, народное крестьянство, демографические характеристики населения.

Ключевые слова: историография, межэтнические процессы, национальная интеллигенция, толерантность.

Zh.M.Zhunisbekova¹, S.I.Aikozov¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Regional Social-Innovational University
(Kazakhstan, Shimkent), E-mail: zhan-not@mail.ru*

**Practice of the Decision of the National Question
in the 20s of the XX century**

Article is devoted to synthesis of practice of the solution of an ethnic question in Kazakhstan in the twenties. In the article the history and a historiography of a problem of interethnic processes in Kazakhstan in the 20th years of the XX century are considered. Giving a retrospective assessment to the published literature on a historiography of the Soviet society, including on a historiography of the international relations, it should be noted negative impact of the party and state documents for the concept of national policy that undoubtedly led to wrong concepts and ideological dogmas. Therefore everything listed led to inadequate reflection of historical reality, tendentiousness of judgments, practice of concealing and distortions In the article the main problems of a historiography of establishment of the Soviet power in the region and Sovietization of the Kazakh aul, formation of the Kazakh Autonomous SSR and the Kazakh SSR are also considered. The analysis of publications of this period showed strengthening of attention of researchers to an ethnic perspective. Changes in social-class structure of the population of

Kazakhstan, social and economic transformations in the Kazakh aul and in the Russian village, the national peasantry, demographic characteristics of the population were mainly studied.

Keywords: historiography, interethnic processes, national intelligentsia, tolerance.

Ж.М.Жунисбекова¹, С.И.Айкозов¹

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), E-mail: zhan-not@mail.ru

XX ғасырдың 20-жылдарындағы ұлттық үдерісті шешу тәжірибесі

Мақала Қазақстандағы XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы этникалық мәселені шешу тәжірибесін синтездеуге арналған. Мақалада Қазақстанның тарихы мен тарихнамасы мәселелері этносаралық процестердің Қазақстанда XX ғасырдың 20-шы жылдарында кеңес қоғамының тарихнамасы бойынша, соның ішінде халықаралық қатынастар тарихнамасы бойынша жарияланған әдебиетке ретроспективті баға бере отырып, партиялық және мемлекеттік құжаттардың ұлттық саясат тұжырымдамасына теріс әсері болғандығын атап өтеді, бұл сөзсіз, дұрыс емес тұжырымдамалар мен идеологиялық догмаларға алып келді. Сондықтан, жоғарыда айтылғандардың барлығы тарихи шындықты, пайымдаулардың үдерістерін, жасыру және бұрмалау тәжірибесін барабар бейнелеуге әкеп соқтырды. Мақалада қаралған негізгі мәселелер тарихнамалық тұрғыда Кеңес өкіметінің қалыптасуы қазақ өңіріндегі және қазақ зиялыларының Түркістан өлкесіндегі ауылдарды қалыптастыруы және Қазақ автономиялық КСР және Қазақ КСР тарихы пайымдалады.

Кілт сөздер: тарихнама, этносаралық үдерістер, ұлттық интеллигенция, толеранттылық.

Приступая к анализу советской историографии проблемы, есть настоящая необходимость остановиться на ее предыстории.

С момента присоединения земель казахских жузов и включения Казахстана в состав Российской империи этнические вопросы края стали изучаться русскими и европейскими исследователями. Следует подчеркнуть, что практически все русские авторы (этнографы, чиновники, военные, путешественники и другие – Ж.Ж.) изучали этнические процессы в Казахстане преимущественно под углом зрения его дальнейшей колонизации и русификации. В этой связи объектами их работ являлись отношения, главным образом, между переселенцами, казаками и коренным населением казахских степей, которых обозначали латинским словом «аборигены», греческим «автохтоны», русским – «туземцы», «дикие степняки», «киргизы».

Кроме русской дореволюционной литературы по межэтническим отношениям в крае, существуют многочисленные публикации на эту тему, которые принадлежат представителям национальной демократической интеллигенции. Авторы многих статей в «Дала уалаяты», «Киргизской степной газете», журналах «Айкап», «Қазақ» и других периодических изданиях заинтересованно рассматривали национальную проблематику «изнутри», поднимали жизненно важные вопросы нации и именно с этих позиций описывали взаимоотношения казахов с другими народами. В целом данным работам было присуще духовное противостояние имперской идеологии и стремление пробудить национальное самосознание, приобщить казахский народ к знаниям и передовой культуре, достижениям мировой цивилизации.

Вместе с тем, следует дифференцировать воззрения представителей передовой казахской интеллигенции второй половины XIX-начала XX веков, которые были обусловлены конкретной исторической обстановкой.

Источниковую базу статьи исследования проблем национального развития и родных языков казахов, проживающих в условиях провинциально полиэтничного города, представляющего существенный аспект их культуры, является актуальным для перспективного развития изучаемых социально-этнических групп. Поэтому в настоящее время, когда сложные социально-экономические и политические процессы повлияли на современное состояние представителей казахского населения, необходимо переосмыслить их место и роль в общественном развитии, разработать механизм дальнейшего сохранения и развития культуры казахов, учитывающей особенности их этнокультур. Механизм должен быть направлен не только на развитие национальных культур переселенцев, но и на понимание жителями провинциального города специфики другой национальной культуры.

Приоритет в изучении проблем развития казахов принадлежит историкам и этнографам. Среди имеющихся исследований следует выделить работы Аристова Н.А., Броневского С.Б., Завалишина И.И., Красовского М., Крафта И.И., Словова И.Я., Шнэ В. Их работы, посвящены описанию особенностей быта казахов, мифологии и языка, их материальной и духовной культуре. Казахский фактор в жизни Сибирского ханства отражен в трудах Жигарева С., Карамзина Н.М., Карновича, Миллера Г.Ф., Семенова В.П., Фишера И.Э. Так, на начальных этапах колонизации края, когда местное население не до конца представляло его последствия, среди казахской интеллигенции преобладали прорусские настроения. По воспоминаниям современников Чокана Чингизовича Валиханова, последний отчетливо понимал, что «...только под могущественным покровительством России в состоянии выйти азиатские народы из своего векового застоя» [1]. Ибрай Алтынсарин находил, что у русских и казахов имеется «...некоторая сходственность нравственного их строя. И те, и другие отличаются безыскусственностью в житейском быту, здравым, практическим умом, не развращенным религиозными или национальными предрассудками, добрым сердцем и полной веротерпимостью, которая основана на простом рассуждении, что всякому-де своя вера хороша. Не следует ли поэтому искать верного способа к сближению киргизского народа с русским в средствах нравственного влияния, а не внешнего? Этому поможет, между прочим, распространение среди киргизов видимых выгод от сближения...» [2].

Призывая казахов учиться лучшему в культуре и обычаях других народов, Абай Кунанбаев в двадцать пятом слове назиданий особо отмечал: «Духовные богатства, знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. Чтобы избежать пороков русских, перенять их достижения, надо изучить их язык, постичь их науку... Русская наука, культура – ключ к мировым сокровищницам. Владеющему этим ключом все другое достанется без особых усилий» [3].

Расширение масштабов колонизационной политики, особенно массовые изъятия земель, привели к изменению атмосферы межнациональных отношений в крае. По авторитетному свидетельству Турара Рыскулова, «после 1899 г. этнические конфликты между казахами и русскими стали характерной чертой жизни в степи» (Рыскулов, 1935: 134). Набиравший силу процесс насильственной русификации очень метко охарактеризовал Алихан Букейханов «обычные спутники обрусительной политики – грубость, произвол, бесцеремонное третирование всего того, что составляет святыню населения... все возрастающее переселение русских в степь, борьба за землю между киргизом и переселенцем и грубые формы, в которых эта борьба протекает, немало углубляют и обостряют установившийся и без того на почве беззакония, национальный антагонизм» [4].

Несмотря на обострение межнациональных отношений, казахский народ подтвердил издревле присущее ему толерантное отношение к другим народам, религиозную терпимость. В этом и состоит великая заслуга казахской интеллигенции, которая по оценке Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева «... выдержала экзамен на зрелость, устроенный волею судьбы на исходе столетия... Это отражение общей нормативной культуры казахов – взвешенности, терпимости и способности к диалогу» [5].

Краткий обзор опубликованных трудов и беспристрастный анализ деятельности элиты национальной интеллигенции подводит к мысли о том, что именно ими была выработана идеология межнационального мира и согласия в Казахстане. При этом национализм в лучшем понимании будущих лидеров алашского движения включал в себя западные ценности при сохранении традиционализма, идей просветительства и пробуждения национального самосознания.

Например, в годы первой российской революции национальная элита Казахстана солидаризировалась с такой политической силой как кадеты, убедив их в отсутствии претензий на создание самостоятельной националистической партии, а лишь на борьбу за религиозные и культурные права мусульманских народов России. Казахские просветители нового поколения приняли активное участие во всероссийских съездах мусульман, пытались создать национальную политическую партию, а после разгона Второй Государственной Думы (1907 год) их чаяния выразил известный татарский общественный деятель Юсуф Акчурин.

В своей работе «Печальное событие 3 июня» он писал: «В XIX веке самой действенной идеей мировой цивилизации была национальная идея. Национальной идее, этой великой силе, ничто не могло противостоять. Силой, которая сегодня может победить национальную идею, нельзя назвать ни политическую тиранию, ни мощь артиллерии. Национальную идею, возможно, победят лишь идеи свободы и равенства, являющиеся прародителями национальной идеи... Социальные классы, являющиеся самым мощным источником социальных и политических революций, одновременно обеспечивают и истинное равновесие сил между господствующей и зависимой нациями, влияние же наблюдающихся не основных факторов весьма незначительно. Мусульмане, или даже, в общем, все нерусские народы, насколько смогут проявить силу в своих отношениях с русскими, настолько и смогут добиться своих законных прав. Исходя из этого, угнетение нерусских, антидемократические изменения законов – все это происходит от слабости социальных сил. То есть, все недостатки и вина российских мусульман происходят от их слабости... Если мусульмане считают, что они спасут себя от ударов империи, используя политику покорности, мольб и заискивающих улыбок, то есть ту политику, к которой они уже давно привыкли, то они сильно ошибаются...» [6].

Продолжая борьбу за эволюционную трансформацию политической системы самодержавия и разрешения национальных интересов в рамках единой России, алашские лидеры сосредоточили все усилия на пробуждении самосознания собственного народа, чему положил начало Миржакип Дулатов своим сборником стихов «Оян, қазақ!». Позже в передовой статье первого номера общенациональной газеты «Қазақ» Ахмет Байтұрсынов писал: «История учит нас тому, что когда пришлые народы в культурном плане оказываются сильнее коренного населения, происходит поглощение последнего... Сама проблема существования киргизского народа принимает обостренный характер. Чтобы сохранить нашу автономию, мы должны, в первую очередь, развивать национальную литературу...» [7]. По современной трактовке казахстанских историков, вершиной национально-освободительной борьбы в период до 1917 года явилась национально-освободительная революция 1916 года, носившая общенациональный характер и ознаменовавшаяся восста-

новлением былых атрибутов национальной государственности. Последовавшая за этим февральская революция 1917 года была восторженно встречена казахским народом как предвестница свободы. Повсеместно в крае создаются казахские комитеты как органы национального самоуправления, многие представители Алаш становятся сотрудниками местных органов Временного правительства.

В течение 1917 года наблюдается эволюция взглядов Алаш и отмежевание от линии кадетской и большевистской партий. Уже в июле месяце Оренбургский съезд высказывается за территориально-национальную автономию в рамках федеративной демократической России, создание самостоятельной национальной партии. Примечательно, что накануне съезда на страницах газеты «Қазақ» обсуждалось видение автономии: территориальная или культурная, независимое государство или составная часть Российской Федерации, следует ли добиваться независимости одним либо совместно с другими народами [8].

Следует отметить, что казахские автономисты не исключали возможности вхождения территорий, населенных казахами в состав автономной Сибири. Так, на Первом Сибирском областном съезде (октябрь 1917 года, Томск) Алихан Букейханов заявлял: «Счастье народов будет только в федерации и самоопределение мы хотим получить вместе с Сибирью. Я представляю себе Россию федеративными штатами не по губерниям, а по областям: район озерный – один штат, московский промышленный – другой, приволжские губернии – третий, северный край Европейской России – четвертый, приуральский край – пятый и т.д... Вся сибирская степная область (Акмолинская и Тургайская области) должна быть выделена в отдельный подрайон Сибирского региона... Здесь нам говорят о федерации и об автономии, мы же требуем себе самоопределения, предоставления нам права самим решать, как нам управляться и жить. Нельзя управлять страной из Петрограда, то же можно сказать и про Сибирь – нельзя ею управлять из одного места... Нужно предоставить народам жить не по Марксу, не по готовым формулам, а так, как они захотят».

Без сомнения, самые важные решения в плане межнациональных отношений в Казахстане принял общеказахский съезд в декабре 1917 года. Наряду с образованием территориально-национальной автономии, протоколы съезда включали такие пункты:

1. Конституция автономии Алаш утверждается Всероссийским Учредительным собранием.

2. Всем, кто живет среди кыргыз-казак (казахов – Ж.Ж.), гарантируются права меньшинства. Во всех учреждениях автономии Алаш представители всех наций должны быть представлены пропорционально. Представляется также экстратерриториальная и культурная автономия тем, кто без территории окажется в пределах автономии Алаш.

3. В целях спасения области Алаш от общего развала анархии организовать Временный Народный Совет «Алаш-Орда», состоящий из 25 членов, 10 мест, из которых предоставить русским и другим народам, живущим среди казак-кыргыз...» [9].

4. Сказанное выше убедительно характеризует разумность национальной политики Алаш, направленной на консолидацию населения края и удовлетворение специфических запросов разных этнических групп, а также опровергает утверждения об ее сугубо националистической направленности. Отсюда же становится понятным дальнейшее поведение Алаш, не принявшей Октябрьский переворот 1917 года и, в конце концов, разошедшейся и с идейными противниками большевиков все по тем же вопросам национальной государственности, о чем подробно написано в крупных монографических работах К.Н.Нурпеисова, М.К.Койгельдиева, Д.А.Аманжоловой.

Тем не менее, алашевцы были вынуждены выбирать компромиссный вариант и притягательней оказались лозунговые обещания Советской власти. По существу в разгар гражданской войны алашевцы первыми пошли на национальное примирение, национальный

диалог.

Лидеры Алаш искренне надеялись, что все программные цели Российской Коммунистической партии (большевиков) по национальному вопросу будут обязательно воплощены в жизнь. Судя по письму А.Байтурсынова В.И.Ленину от 17 мая 1920 года, он считал возникающие трудности по созданию Казахской автономии результатом недостаточной теоретической подготовленности местных большевиков.

5. Интересно отметить, что деятельность того же А.Байтурсынова в 1919-1920 годы характеризовалась одинаково положительно как его близкими соратниками, так и классовым противником Сакеном Сейфуллиным. Так, побывавший в белогвардейских застенках по наводке алаш-ордынцев С.Сейфуллин писал: «А.Байтурсынов всей душой любит свою нацию, он настоящий поборник национальных интересов. Когда произошла революция, эта большая любовь к своему народу привела образованных казахов... таких, как он в ряды партии «Алаш» и «сделала их националистами»... Чистосердечный Ахмет ради любимой нации мог бы вступить в какую угодно партию. Забота об интересах той самой нации, побудила Ахмета покончить с националистами и перейти в ряды Коммунистической партии...».

Эти и позднейшие взгляды и публикации А.Байтурсынова, других его единомышленников по Алаш, наряду с постановкой отдельных проблем развития и удовлетворения этнических потребностей в области образования, языка и культуры, ставили вопрос более широко – в плане национального возрождения казахов.

Новый строй, установившийся после жесткого колониального режима царизма, должен был, по их мнению, служить делу этнического возрождения, которое будет строиться на основе собственной же этнической культуры и образа жизни. Мысли Байтурсынова были отражением настроений национальной интеллигенции, осознавшей потребность нации в самосохранении и выживании при новом строе. Возможно, они предвидели становление административно-командной системы и ее тяжелые последствия для казахского народа. Поэтому они торопились сделать все возможное для развития и самоутверждения языка, культуры, традиций своей нации. Несмотря на все старания противопоставить алаш-ордынцев своему народу, А.Байтурсынов, А.Букейханов и их сторонники были и остались истинными патриотами, чисто национальными деятелями. Это ясно видно из их печатных выступлений и практических действий. Их нравственными и политическими принципами были преданность своему народу, гордость и боль за его прошлое и настоящее, стремление служить ему до конца, защищать его, открыть перспективы для его светлого будущего.

Однако непоследовательность в решении этнических проблем Советской властью, вернее, ее «редисочный характер» по образному выражению М.Койгельдиева (красное – снаружи, белое – изнутри) отмечались не только ее вчерашними врагами.

Одним из первых это сделал известный деятель большевистской партии Георгий Сафаров [10] в книге «Колониальная революция (Опыт Туркестана)», изданной Государственным издательством в Москве в 1921 году.

Книга Георгия Сафарова развивала положения его идей, изложенных ранее на страницах газеты «Правда», где он утверждал: «С первых дней революции Советская власть утвердилась в Туркестане, как власть тонкого слоя русских рабочих по линии железной дороги. Еще до сих пор здесь широко распространен тот взгляд, что единственным носителем пролетарской диктатуры в Туркестане может быть только русский... Национальное неравноправие в Туркестане, неравенство между европейцами и мусульманами, сказывается во всем и на каждом шагу».

Труд Г.Сафарова положил начало концепции о колониальном характере Советской власти в регионе Средней Азии и Казахстана, которая впоследствии постоянно подвергалась

беспощадной критике советскими авторами. Интересно и то, что газетная статья не вызвала такой реакции только по причине ее восприятия как заметок коммуниста с поезда «Красный Восток» и начальных шагов деятельности Турккомиссии с особым заданием В.Ленина.

Упомянутая книга отличается обстоятельным подходом автора к изучению колониального положения дореволюционного Туркестана. На основе широкого круга статистических источников и дореволюционной литературы Георгий Сафаров пришел к выводу, что «большинство пришлого русского населения (в Туркестане – Ж.Ж.) принадлежало к эксплуататорским группам разных степеней и рангов. Это и была живая сила колониального аппарата российского самодержавия и великодержавного капитала: она «смещала» киргиз с их земель, командовала угнетенными нациями Туркестана, брала взятки, обмеривала, обвешивала, торговала, ссужала деньги, скупала хлопок, грабила, душила и усмиряла. Она непосредственно опиралась на штыки русской оккупационной армии.

Ей принадлежало управление краем и руководство его экономической жизнью. Она группировала вокруг себя отбросы туземного общества – переводчиков, подпольных адвокатов, спекулянтов, туземных полицейских. Ее опорными стратегическими пунктами были новые города, состоявшие почти сплошь из казарм, чиновничьих канцелярий, казенных квартир и лавок, железная дорога, русские поселки и казачьи владения, врезавшиеся клином «на прусский манер» во владения коренного населения. Такова была общественная основа колониального гнета и колониальной эксплуатации в Туркестане».

В трактовке предпосылок Октябрьской революции в Туркестане взгляды Сафарова оказались созвучны точке зрения А.Байтурсынова в рассмотренной выше статье «Революция и киргизы»: в Казахстане и Туркестане к 1917 году не было, и не могли возникнуть социально-экономические и политические предпосылки социалистической революции, Октябрь для Востока является привнесённым извне, чисто «русским явлением». Следует отметить объективное освещение Сафаровым межэтнических отношений в Семиречье в 1917 году, а именно зверства и жестокость казачества, переселенцев по отношению коренных народов.

Автор точно подмечает такую черту менталитета русского населения в крае: «Русское национально-привилегированное меньшинство десятками лет здесь воспитывалось в сознании своего национального превосходства, в обстановке колониального грабежа и разбоя. Убеждение, что у «туземца» можно брать силой все, что потребуется, здесь получило прочность «обычно-правового» предрассудка». В книге справедливо написано о стремлении казахского, узбекского и других народов к национальной свободе, а не к социальной революции, подмечены противоречия национальных интересов: русскому меньшинству в лице рабочих и солдатских масс были нужны «хлеб и свобода, хотя бы за счет старого города и кишлака», национальной интеллигенции и буржуазии, как хлеб, была нужна национальная свобода.

Также оживленно обсуждалась в печати проблема формирования отрядов национального рабочего класса и его влияния на межнациональные отношения. Как известно, Коммунистическая партия рассматривала в качестве своей социальной базы только рабочий класс и с недоверием относилась к крестьянству, тем более к сельской бедноте этнических меньшинств, представляющих собой большинство сельского населения Казахстана.

Так, в 1926 году статья М.Брудного открыла дискуссию о казахском пролетариате. Брудный поддерживал голощекинскую политику большого скачка казахов и других восточных народов из старого кочевого и полукочевого хозяйства в сверхиндустриальную стадию, утверждал, что «фактор индустриализирующий есть в то же время фактор национа-

лизирующий». Другими словами, М.Брудный говорил о взаимозависимости формирования казахского пролетариата и образования казахской нации. По его мнению, экономическое развитие «на одном своем полюсе разлагает аул, пауперизует огромные массы, развивает нищету, наряду с развитием более прогрессивных форм хозяйства, а на другом своем полюсе создает предпосылки для казахской городской культуры, выделяя пролетариат, образуя из него фермент нации. Распад рода и рост нищеты – это неизбежные издержки рождения нации».

В свою очередь, вступивший в дискуссию с ним Турар Рыскулов, предполагал длительный процесс приобщения казахского народа к социализму, сохранение кочевого скотоводства как одного из укладов хозяйства. Примерно в это же время Т.Рыскулов выступил против сверх радикализма в землеустройстве. На втором пленуме Казкрайкома ВКП (б) он говорил: «Нельзя выселять все русское население из Казахстана так же, как и нельзя вычеркнуть казахское; они исторически жили и будут жить в соседстве и вместе перейдут в социалистическое общество».

В специальных исследованиях по истории рабочего класса Казахстана того времени имелись сведения о рабочих казахской и русской национальностей, но вовсе отсутствовали данные о представителях других этносов. Очевидно, это вытекало из покорного следования тезису Голощекина: «Наша партия – партия рабочего класса. Мы боремся, отстаиваем интересы не отдельного рабочего, не отдельной группы рабочих, а интересы всего рабочего класса». В данном случае со всей определенностью выступает позиция игнорирования интересов отдельных социальных групп населения, в частности, специфических запросов национальных рабочих кадров.

В брошюре Нигмета Сыргабекова решение аграрной проблемы тесно увязывалось с национальным вопросом. Придерживаясь голощекинской периодизации, Сыргабеков подразделял земельную политику в Казахстане на протяжении двадцатых годов на три периода: 1920-1925 годы (революционный период, когда отбирались привилегии на землю у европейцев), 1925-1927 годы (время сплошного землеустройства казахов), 1927-1930 годы (землеустройство на классовой основе, когда изъятые земли баев распределялись между бедняками).

Заметную активность в защите и пропаганде сталинско-голощекинской национальной политики проявлял Ураз Исаев, бывший идеолог Казкрайкома партии. Он писал о «бурном темпе нашего развития», о национальной буржуазии («на опыте Казахстана мы знаем, что национальная буржуазия не борется за общенациональные интересы»), о лжеинтернационалистах, утверждающих о нивелировании национальных особенностей.

Приведенные факты об усиливающейся политизации науки не следует рассматривать, как только казахстанское явление.

К концу двадцатых – началу тридцатых годов в Казахстане, как и во всем Советском Союзе, сформировалась в своем классическом виде предельно централизованная административно-командная система, которая вплоть до девяностых годов всячески подавляла любые признаки свободомыслия в общественных науках. Большевистские лидеры уделяли особое внимание исторической науке, как наиболее близкой к политике в теории и на практике. «Логика» классовой борьбы требовала обоснования утверждений о тупиковом развитии казахского народа в досоциалистических эпохах, о бесперспективности национального возрождения в период капитализма и «империалистического засилья Запада». Историки ориентировались Коммунистической партией на соединение теории и практики, преданность идеологии рабочего класса.

В изучаемый период преимущественно исследовалась история казахского и русского народов, появились еще немногочисленные публикации о других этносах, населяющих Ка-

захстан. Однако не принималось во внимание различия экономических интересов отдельных этносов республики, особенности быта, традиций, культуры.

Заслуживает высокой оценки деятельность туркестанского и сибирского отделов Комиссии по изучению племенного состава СССР, которые проводили этнографические обследования регионов и собирали историко-статистические материалы по отдельным народностям, а в 1928 году опубликовали «Этнографическую карту Казахской АССР». Руководителем исследовательского направления «казаховедение» стал известный ученый-этнограф Абубакир Диваев, под чьим руководством были осуществлены экспедиции по изучению культуры и быта казахского народа, районов расселения местных народностей, собирались сведения о родоплеменных и межнациональных отношениях.

Историко-краеведческую работу вели отделения Общества изучения Казахстана, где непременно осуществлялся сбор материалов и сведений этнологического характера. Результатом деятельности антропологического отряда Казахстанской экспедиции Академии наук СССР во главе с С.И.Руденко стали три выпуска сборника статей «Казаки» (Ленинград, 1927-1930), изучение истории, быта и культуры не только казахов, но и проживавших в республике русских, украинцев, уйгур и других национальностей. Многочисленные отступления от декларируемых принципов национальной политики большевиков, извращения и перегибы при осуществлении национальной политики на местах нашли отражение в общественно-политической и научной литературе, где особенно значимое развитие получил жанр исторической публицистики. В рассматриваемые годы берет начало практика борьбы (включая репрессии) с учеными и общественными деятелями, высказывающими точки зрения, отличные от позиции правящей партии.

Тем не менее, двадцатые годы вошли в историю науки как время выдвижения плюралистических подходов к проблемам истории Казахстана, зарождения и развития оригинальной исторической публицистики, начало разработки проблем истории и культуры народов республики, межэтнических отношений. В этот период проходил процесс накопления исторических знаний, без которого было бы невозможно представить развитие исторической мысли и современный уровень разработки истории национальных отношений в Казахстане.

Изучение истории межэтнических отношений в Казахстане позволяет говорить о сложности и болезненности процессов складывания нового сообщества, наличии факторов «отталкивания» и одновременного «притяжения», выразившиеся в искренних дружеских, зачастую братских отношениях между представителями разных народов и в то же время имевшие место перманентные конфликты по вопросам землеустройства. Очевидно, что сущность национального вопроса в Казахстане в начале XX в. была несколько иной, чем представляется сейчас. Для его решения требовалось проведение более взвешенной переселенческой политики, с учетом требований не только крестьян, но и местного населения. Государственная власть не смогла бы остановить крестьянский «разлив» за Уральский хребет, но она и не закрепила за «инородцами» прав на бессрочное владение используемого земельного фонда, с целью не допустить чиновничьего произвола и самозахватов новоселов. Необходимо было введение юридического и фактического равенства государствообразующего русского населения и «инородцев», путем создания политических институтов, специально занимающихся проблемами населения национальных окраин. Собственно, само причисление того или иного этноса к «инородцам» означало статус неполноправных подданных, «малокультурных» народов и служило источником этнического отчуждения от «ядра», становилось предметом деятельности активистских групп, перераставших затем в национальные движения.

Таким образом, можно сказать, что центральная власть predetermined формирование «национального вопроса» в Степном крае и в Туркестане, несмотря на то, что ее стратегической целью являлось «сближение» народов. Но достижение этой цели требовало коренного «переформатирования» национальной и социальной политики царизма, что было нереально в рамках господствующей охранительной идеологии и практики. Колониальная политика, проводимая Российским государством и практически всеми европейскими державами, расчищала «поле» деятельности для оппонентов из национальных движений, актуализировавших проблему угнетения своих народов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.5. – Алма-Ата: Главная редакция КСЭ, 1985. – С. 309.
2. Алтынсарин Ы. По поводу голода в киргизской степи // Собрание сочинений в трех томах. – Т.2. – Алма-Ата: Наука, 1976. – С. 104.
3. Абай. Книга слов. – Алма-Ата: Ел, 1992. – С. 272.
4. Букейханов А. Избранное. – Алматы: Казак Энциклопедиясы, 1995. – С.70-71.
5. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999. – С. 296.
6. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
7. Кудабаева Р. Газета «Казак» как исторический источник // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. – Алматы: Институт истории и этнологии, 1993. – С. 156.
8. Нурпеисов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
9. Нам И.В. Казахские автономисты на I Сибирском областном съезде // Идеи и реальности евразийства: Материалы Валихановских чтений «Исторические корни и перспективы евразийства как социокультурного и социополитического феномена». – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – С. 160.
10. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Алматы: Жалын, 1996. – С. 272.

REFERENCES

1. Valihanov Ch.Ch. Sbranie sochinenii v piati tomah. – T.5. – Alma-Ata: Glavnaiia redaksiia KSE, 1985. – S. 309.
2. Altynsarin Y. Po povody goloda v kirgizskoi stepi // Sbranie sochinenii v treh tomah. –T.2. – Alma-Ata: Nauka, 1976. – S. 104.
3. Abai. Kniga slov. – Alma-Ata: El, 1992. – S.272.
4. Bykeihanov A. Izbrannoe. – Almaty: Kazak Ensiklopediasy, 1995. – S. 70-71.
5. Nazarbaev N.A. V potoke istorii. – Almaty: Atamýra, 1999. – S. 296.
6. Dýlatov M. Shygarmalary. – Almaty: Jazyshy, 1991. – 384 b.
7. Kýdabaeva R. Gazeta «Kazah» kak istoricheskii istochnik // Kazahstan v nachale XX veka: metodologiya, istoriografya, istochnikovedenie. Sbornik statei. – Almaty: Institut istorii i etnologii, 1993. – S. 156.
8. Nýrpeisov K. Alash hám Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
9. Nam I.V. Kazahskie avtonomisty na I Sibirskom oblastnom sezde // Idei i realnosti evraziystva: Materialy Valihanovskih chtenii «Istoricheskie korni i perspektivy evraziystva kak sosiokýltýrnogo i sosiopoliticheskogo fenomena». – Almaty: Daik- Press, 1999. – S. 160.
10. Safarov G. Kolonialnaya revoliýsia (Opyt Týrkestana). – Almaty: Jalyn, 1996. – S. 272.

М.Ф.АБДУРАЗАКОВ¹, Т.С.САДЫҚОВ²

¹*PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), E-mail: madi13@bk.ru*

²*тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), E-mail: sadikov_ts@enu.kz*

ҚАЛА ДАМУЫНЫҢ УРБАНИЗАЦИЯ ҮДЕРІСІНЕ ЫҚПАЛЫ

Мақала қалалардың мемлекет тарихындағы рөлі мен урбанизация үдерісін зерттеуге арналған. Қазақстан территориясындағы урбанизация үдерісі ежелгі дәуірлерден бастау алып, бүгінгі таңда жаңа деңгейге жетіп отыр. Мақалада мемлекет астанасының көшірілуі нәтижесінің статистика мәліметтері негізінде тәуелсіз Қазақстанның ширек ғасырлық тарихындағы урбанизация үдерісіндегі орын алған өзгерістері қарастырылады. Авторлар тарапынан урбанизация үдерісінің мемлекет дамуына тигізетін ықпалына тарихи талдау жасалды. Бұрынғы Астана қаласының мысалында қала, өлке, аймақ дамуының болашағы урбанизация үдерісіне тигізетін әсері талданады.

Кілт сөздері: урбанизация үдерісі, Астана, даму, қала, ауыл, өркениет, инновация.

M.F.Abdurazakov¹, T.S.Sadykov²

¹*PhD Doctoral Student, L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), E-mail: madi13@bk.ru*

²*Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), E-mail: sadikov_ts@enu.kz*

The Impact of City Development on the Urbanization Process

The article shows the role of cities and the urbanization process in the history of the state. The process of urbanization in Kazakhstan began from ancient times and today reaches a different level. In the article, on the basis of statistical data, changes in the process of urbanization of a quarter-century history of independent Kazakhstan were considered. The authors made a historical analysis of the impact of urbanization processes on the development of the country. In the example of Astana, problems of the development prospects of the city and their influence on urbanization processes are revealed.

Keywords: urbanization process, Astana, development, city, village, civilization, innovation.

М.Ф.Абдуразаков¹, Т.С.Садыков²

¹*PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), E-mail: madi13@bk.ru*

²*доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет
имени Л.Н.Гумилева (Казахстан, г. Нур-Султан), E-mail: sadikov_ts@enu.kz*

Влияние развития города на урбанизационный процесс

В статье показана роль городов и урбанизационного процесса в истории государства. Процесс урбанизации на территории Казахстана начался с древнейших времен и сегодня достигает другого уровня. В статье на основе статистических данных были рассмотрены изменения в процессе урбанизации четверть вековой истории независимого Казахстана. Авторами сделан исторический анализ влияния урбанизационных процессов на развитие

страны. На примере бывшего г. Астаны выявлены проблемы перспектив развития города и их влияние на урбанизационные процессы.

Ключевые слова: процесс урбанизации, Астана, развитие, город, село, цивилизация, инновация.

Жаһандану ғасырында жаңа технологиялар мен инновациялар дамуымен қатар мемлекетімізде отан тарихының жаңаша дем алғанына куә болып отырмыз. Тарих ғылымының қоғам ішінде рөлі мен мәнінің артуы ұлт тұтастығының нығаюына, болашағын жарқын етуге өз септігін тигізетіні белгілі. Осы тұста маңызы зор, мағыналы Президенттің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы отан тарихын жаңаша көзқараспен зерттеп-зерделеуге мүмкіндік беріп отыр. Отан тарихындағы жаңа зерттеулер мен пайымдаулар тарих ғылымының ауқымын кеңейтті. Отандық ғалымдар тарапынан бүгінгі таңда ел тарихының әрбір кезеңі терең зерттелуде. Тәуелсіздік жарияланғаннан кейін мемлекет пен қоғам өміріндегі процесстердің маңызын айқындау мақсатында Қазақстандағы урбанизация үдерісі мәселелері тарихи іргелі зерттеулерді қажет етеді. «Урбанизация қандай да бір тарихи кезеңдегі қоғамның даму нәтижесінің көрсеткіші ретінде қарастырылады және мемлекеттің экономикалық даму деңгейі оның урбанизация ерекшеліктерін анықтайды» [1, 82-б.].

Урбанизация – күрделі үдеріс, ол отан тарихынан, белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғам мен аймақтың хал-жағдайынан құнды мағлұмат беретін тарихи процесс болып табылады. Оның мағынасы негізінде «қала» сөзінің мәні жатыр. Урбан сөзі қала халқының өсуі, қала мәдениетінің қалыптасуы, белгілі бір аймақтағы қала рөлінің ұлғаюы мағынасын білдіреді және де бұл термин қалаға қатысты басқа да көптеген факторлармен тығыз байланыста қолданылып келеді. Әлем тарихының беттерінен қалалардың өнеркәсіп, сауда, ғылым мен білім даму орталықтары ретінде қалыптасты. Ендеше әлемде жедел жүріп жатқан урбанизация үдерісінің маңызын анықтау үшін «қала» мәселесі қарастырылуы қажет.

Қалалардың өсуі мен дамуы ХХІ ғасырдағы орын алып келе жатқан заңды құбылыс, қарқынды урбанизация үдерісі жаңа ғасыр талаптарының бірі. Сонымен бірге, қоғам қажеті мен сұранысын ынталандыратын қалада негативті факторлар да орын алуы мүмкін. Шектен тыс көші-қон ағымы, әлеуметтік жағдай, экологиялық жағдайлардың нашарлауы, санитарлық нормалардың төмендеуі және басқа да проблемалық тұстары урбанизация үдерісін зерттеудегі экономикалық-демографиялық, әлеуметтанулық сипатта жүзеге асады. Әдетте батыс тарих ғылымында мұндай мәселелерді қала антропологиясы бағыты зерттейді. Ал Отан тарихындағы урбанизация үдерісінің негізі болып табылатын қалалардың дамуы мен қоғам өміріндегі орны, маңызы тарих ғылымы тұрғысынан зерттелуі қажет.

Урбанизация үдерісі бағыты ғылымның көп салаларында зерттеліп жүр. Әлеуметтану бағытындағы келелі зерттеулер У.М.Искаков және А.Т.Забирова ғалымдары тарапынан жүргізілді. У.М.Искаков ХХ ғасырдың 90-жылдарындағы Қазақстандағы қалалардың әлеуметтік-экономикалық даму үрдістері мен демография мәселелерін қарастырады. Белгілі әлеуметтанушы-ғалым А.Т.Забирова Қазақстандағы урбанизация үдерісіне ықпал етуші көші-қон факторларына көп көңіл бөледі. Тарих бағытындағы урбанизация үдерісі мәселелері ғалым В.В.Козина тарапынан көрініс тауып, ғалым қала дамуындағы демографиялық мәселелерді зерттей келе өзіндік тұжырымдар жасайды. Урбанизация үдерісі мәселесі ҚР Тұңғыш Президенті Н.А.Назарбаев еңбектерінде кеңінен қарастырылады. Ел Президентінің аталған мәселе бойынша саяси, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық бағыттағы көзқарастары мен бастамалары өте маңызды болып табылады.

Қарастырып отырған мәселе бойынша көптеген ғалымдардың еңбектері мен жұмыстары урбанизация үдерісінің әр түрлі бағыттарына арналған. Біз зерттеуімізде қала

мәселесі бойынша отан тарихындағы жаңаша пайымдауларға сүйеніп, тарихи тұрғыда зерттеу жасау қажеттігін алға тартамыз.

Қазақстан территориясында жүргізілген көптеген археологиялық қазбалар, ежелгі және орта ғасырлар деректерінен елімізде ерте кезден қалалар болғандығын, номадизм жүйесінде «отырықшылық», «қала» ұғымдары бар екенін айғақтайды. Қазақстан тарихында отырықшылық пен қалалық мәдениет дала өркениетінің ажырамас бөлігі болып табылып, «қала» мәні қазақ қоғамына жат болмағанын білдіреді. Ал бүгінгі таңда Қазақстанда урбанизация деңгейі 60 пайыздан асуы «қала» мәселесіне жаңа тұрғыдан қарау міндетін жүктейді. Яғни қалалардың орны мен рөлі және олардың тарихи мәні, ХХІ ғасыр қаласы қандай болуы қажет деген сұрақтар тарихи маңызын анықтауға көмектеседі.

Қалалар мен мегаполистердің күрделілігі және жасандылығы, сонда орналасқан таңқаларлық нысандар адамның қолмен жасалған ғажайып жаратылыстары болып табылады. Сондықтан біз қалаларды өркениеттің шеберханалары, сонымен бірге өркениетті адамның табиғи өмір сүру ортасы деп қабылдауымыз қажет [2, 133-б.]. Тәуелсіз Қазақстанның ширек ғасырлық тарихын сараптай келе еліміздің қалалары, олардың келбеті және басқа да көптеген көрсеткіштері арқылы қандай нәтижеге жеткенімізді аңғаруға болады. Әлем бүгінде қала арқылы мемлекетті тани алады және мемлекет туралы түсінігі қалыптасады.

Бүгінгі таңда әлем үлкен өзгерістерге алып келетін төртінші индустриялық революция бастауында тұр. Бүкіләлемдік экономикалық Давос форумының негізін қалаушы, белгілі экономист Клаус Шваб 2017 жылы жарияланған еңбегінде бүгінгі таңдағы инновациялардың дамуы Үшінші индустриялық революцияның аяқталуын аңғартып, жаһанның 2025 жылға қарай Төртінші индустриялық революцияға қадам жасап, адам мен қоғамның өміріне елеулі өзгерістер алып келетінін айтады. Клаус Шваб әлемдегі урбанизация үдерісін сараптай келе болашақтағы үлкен өзгерістердің орталығы қалаларда шоғырланады дей келе, қалалар мәселесіне назар аудару қажеттілігіне тоқталып өтеді.

Егер қалаларын (инновациялық экожүйелер) тұрақты түрде қажеттіліктермен қамтамасыз етіп тұрмаса, ешқандай елдің де, аймақтың да гүлдене қоймайтыны белгілі. Бүкіл тарихтың өн бойында қалалар экономикалық өсудің, гүлдену мен әлеуметтік прогрестің қозғалтқышы қызметін атқарады. Олар келешекте де елдер мен аймақтардың бәсекеге қабілеттілігі үшін айтулы маңызға ие бола бермек. Бүгінгі таңда жер шары халқының жартысынан астамы орта деңгейдегі қалалардан бастап, мегаполистерде тұрады. Қалалардың саны әлемде барған сайын өсу түсуде. Елдер мен аймақтардың бәсекеге қабілеттілігіне ықпал жасайтын, инновациялар мен инфрақұрылымдардың құрылуы, мемлекеттік басқару секілді факторлардың бәрі – қалаларда шоғырланған [3, 83-б.].

ХХІ ғасыр басындағы Қазақстандағы урбанизация үдерісін сипаттай келе, демографиялық процесстерде орын алған ауыл халқының, кіші және орта қалалар тұрғындарының үлкен қалаларға көші-қонының әсерінен урбанизация үдерістерінің жылдам өрбіп отырғанын көре аламыз. Шығыс елдеріне тән урбанизация үдерісі батыс мемлекеттерінен өзгеше. Батыста урбанизация модернизациямен, индустрияландырумен, яғни экономикалық процесстермен тығыз байланысты. Шығыста урбанизацияның индустрияландырумен байланысын жоққа шығаруға болмайды, дегенмен еліміздегі аталған үдеріс сауда және қызмет көрсету салаларымен қарастырылғанын аңғарамыз айналды [4, 36-37-бб.]. Еліміздегі қарқынды урбанизация үдерісі шығыс елдеріне тән болып табылады. Ендеше Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің ширек ғасырлық уақыттағы урбанизация үдерісінің көрсеткіштерін, сонымен бірге елордамыз бұрынғы Астана қаласының аталған үдерісте қаншалықты өзгеріске ұшырағанына назар аударалық.

1989 және 2016 жылғы көрсеткіштерді саралай келе Ақмола, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарындағы қала халқының

үлес салмағы азайғанын көре аламыз. Ал Ақтөбе, Алматы, Атырау, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Қызылорда, Маңғыстау және Оңтүстік Қазақстан облыстарында, сонымен қатар республикалық маңызы бар қалалар саналатын бұрынғы Астана және Алматыда қала тұрғындарының саны оң сальдоны көрсетуде.

Кесте 1 – 1989 ж., 1999 ж., 2009 ж. халық санағы мен 2016 ж. көрсеткіштер негізіндегі Қазақстан Республикасы мен облыстарындағы қала халқы санының динамикасы [5].

Атаулары	1989		1999		2009		2016 (жыл басы)	
	адам саны	%	адам саны	%	адам саны	%	адам саны	%
Қазақстан Республикасы	9182636	56,7	8377303	56,0	8662432	54,1	10 035 577	56,7
Ақмола	502382	47,2	380427	45,5	341915	46,4	351 228	47,1
Ақтөбе	396377	54,1	383674	56,2	461050	60,8	521 215	62,4
Алматы	537040	32,7	464953	29,8	416858	23,0	471 018	24,1
Атырау	256011	60,3	256121	58,2	238936	46,8	283 404	47,6
Шығыс Қазақстан	1031598	58,4	899745	58,8	801475	57,3	835 989	59,8
Жамбыл	491769	47,3	456939	46,2	404535	39,5	449 510	40,4
Батыс Қазақстан	267362	42,5	251761	40,8	277751	46,3	317 342	49,8
Қарағанды	1426386	81,7	1158948	82,2	1040203	77,5	1 096 741	79,1
Қостанай	617938	50,5	552104	54,2	439554	49,6	467 277	52,8
Қызылорда	345782	60,2	360985	60,5	284248	41,8	333 687	43,6
Маңғыстау	287239	88,6	246848	78,4	263182	54,2	271 572	43,3
Павлодар	603176	64,0	511900	63,4	504579	67,9	534 532	70,4
Солтүстік Қазақстан	327450	35,9	274631	37,8	237436	39,8	248 935	43,7
Оңтүстік Қазақстан	738947	40,5	729587	36,9	972072	39,3	1 277 777	44,9
Бұрынғы Астана қаласы	281252	100	319324	100	613006	100	872 584	100
Алматы қаласы	1071927	100	1129356	100	1365632	100	1 702 766	100

Кестедегі көрсеткіштерді сараптай келе, 1989 жылдағы көрсетілген қала халқының саны 2016 жылы 852941 адамға көбейген. Республикамыздың орталық, солтүстік және шығыс аймақтарындағы қала халқының азаюының бірнеше себептерін атап өту қажет. Әрбір мемлекет өзінің тәуелсіздігін жариялаған тұста экономикалық қиындықтарға душар болатыны белгілі. Кеңестік экономикалық саясаттан бас тартып, жаңа нарықтық экономикаға көшуді ұйғарған мемлекетте индустриалды аймақтар халқының азаюы ішкі және сыртқы көші-қонға алып келетіні белгілі. Жалпы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы сыртқы көші-қонның негізгі себептері ретінде Қазақстан аумағындағы өзге ұлт өкілдерінің тарихи отанына оралуы, саяси, әлеуметтік және экономикалық себептерін атауымыз қажет. Дегенмен, 2016 жылғы көрсеткіштер 1989 жылғы көрсеткіштерден төмен болғанмен, Қазақстандағы урбанизация деңгейі 56,7%-ды құраған (кесте 1). Бұл пайыздық көрсеткіш бұрынғы Астана мен Алматы қалаларының халқы санының өсуімен байланысты.

Осы тұста Қазақстан Республикасы ауыл халқы бойынша көрсеткіштерді санақтар бойынша көрсету қажет:

Кесте 2 – 1989 ж., 1999 ж., 2009 ж. халық санағы мен 2016 ж. көрсеткіштер негізіндегі Қазақстан Республикасы мен облыстарындағы ауыл халқы санының динамикасы [5].

	1989		1999		2009		2016 (жыл басы)	
	адам саны	%	адам саны	%	адам саны	%	адам саны	%
Қазақстан Республикасы	7016518	43,3	6575823	44,0	7347165	45,9	7 634 319	43,3
Ақмола	562024	52,8	455844	54,5	395580	53,6	393 192	52,9
Ақтөбе	336276	45,9	298884	43,8	296718	39,2	313 593	37,6
Алматы	1105877	67,3	1093581	70,2	1391036	77,0	1 476 534	75,9
Атырау	168697	39,7	184165	41,8	271441	53,2	311 107	52,4
Шығыс Қазақстан	735627	41,6	631279	41,2	595118	42,7	560 030	40,2
Жамбыл	546898	52,7	531901	53,8	617594	60,5	661 239	59,6
Батыс Қазақстан	362132	57,5	365039	59,2	321129	53,7	319 638	50,2
Қарағанды	319062	18,3	251270	17,8	301497	22,5	288 069	20,9
Қостанай	605906	49,5	465625	45,8	446016	50,4	416 529	47,2
Қызылорда	228682	39,8	235230	39,5	394546	58,2	431 371	56,4
Маңғыстау	37004	11,4	67821	21,6	222210	45,8	355 202	56,7
Павлодар	339137	62,0	295083	36,6	237896	32,1	224 062	29,6
Солтүстік Қазақстан	584615	64,1	451349	62,2	359099	60,2	320 659	56,3
Оңтүстік Қазақстан	1084581	59,5	1248752	63,1	1497285	60,7	1 563 094	55,1

Кестеден көріп отырғанымыздай, ғасырлар тоғысында стихиялық сипатқа ие болған ауыл-қала белсенді көші-қонының жүруіне байланысты ауыл халқы саны көрсеткіштерінің азайғанын аңғарамыз. Өз кезегінде ауыл халқының азаюы ауыл шаруашылығына теріс әсер ету қаупі туындады. Осылайша 2002 жылы Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында: «Қазақстанда ауыл халқы 43 пайыз құрап отыр. Көптеген аудандарда ауыл халқының көп болуына байланысты, ауылдық еңбек нарығына кері әсерін тигізуде. Осының барлығы ауыл халқының аудан орталықтары мен қалаларға көшуі басталды. 2000-2001 жылдары 186 келешегі жоқ елді мекендер таратылды, осы жылы 93-н тарату күтілуде» деп мемлекеттегі елді-мекен мәселесін күрделігі салдарынан мемлекеттік биліктің бұл мәселені өз бақылауына алып келді. Осылайша ҚР Президенті жоғарыда аталған құбылыс стихиялық сипатқа ие болғанына назар аударады. Ауыл халқының саны Ақмола, Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Маңғыстау, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарында орын алды. Ал Алматы, Атырау, Жамбыл, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарында ауыл халқының өсуін көре аламыз (кесте 2). 2016 жылдың басында елдің ауыл халқы республика барлық халқы санынан 43,3%-ды құраған.

Қала тұрғындары демографиялық даму динамикасының өзгеруі урбанизация мәселелерімен тікелей байланысты, бұл үдеріс Қазақстанның дамыған 30 мемлекет қатарына

қосылу мәселесінде маңызды болып табылады. Қазақстандағы урбанизация үдерісінің жарқын көрінісі ретінде бұрынғы Астана (Нұр-Сұлтан) қаласы мысалында қарастырған жөн. Республиканың елордасы бүгінде еліміздің ғана емес, әлем назарындағы қалаға айналуы, қала болашағы мен маңызы тұрғысынан тарих ғылымы бағытындағы зерттеулерді қажет етуі заңды. Тәуелсіз Қазақстандағы урбанизация мәселелерін зерттеушілер бұрынғы Астана (Нұр-Сұлтан) қаласы феноменіне міндетті түрде тоқталып өтеді. Өйткені Нұр-Сұлтан (бұрынғы Астана) Қазақстан Республикасындағы урбанизацияның жарқын үлгісі ретінде қалыптасуда.

«Ақмола Қазақстанның географиялық орталығы деуге болады. Қазақстан экономикасының өрлеуінде жетекші де өскелең нүктелері болып отырған маңызды шаруашылық өңірлерге жақын орналасқан. Қала ірі көліктік арналардың қиылысында тоғыз жолдың торабында тұр. Бұдан басқа, қала Қазақстан үшін көптеген шет елге шығудың мейлінше төте жолы – трансЕуроазия арналарына таяу орналасқан» [6, 25-б.]. Астананың (Нұр-Сұлтан) тиімді орналасуы көрші облыстар территориясына алып баратын жол торабының жаңғыртылып, жақсаруына әсер етеді. Шын мәнінде сапалы жолдардың салынуы «аймақтардың өзара байланысын жақсарту, елдің ішкі әлеуетін арттырып, облыстардың бір-бірімен сауда-саттығын, экономикалық байланыстарын нығайтады және ел ішінен тың нарықтар ашады» [7]. Осы ретте Нұр-Сұлтан (Астана) қаласын еліміздің басқа өңірлерімен сапалы жолдар арқылы байланыстыру мақсатында Қазақстанның оңтүстік және солтүстік бағыттарындағы автомагистральдік жолдарды атау қажет. Нұр-Сұлтанды (Астана) облыстармен автомобиль, теміржол және авиациялық магистральдармен қамтамасыз ету қосымша жұмыс орындарының құрылуымен, әлеуметтік инфрақұрылым жақсаруына, экономиканың түрлі саласындағы өзгерістерге, сонымен бірге қалааралық байланыс өз кезегінде урбанизациялық үдеріске ықпал жасайды.

Осы тұста урбанизация үдерісінің жаңаша дамуына Қазақстан елордасының Алматыдан Астанаға көшірілуі өз септігін тигізді. Ғалымдар К.М.Ильясова және С.А.Бағдатова республика астанасының көшірілуінің бірнеше себептерін атайды. Оның ішінде елорданың шекараға жақын болуынан туындайтын қауіпсіздік, сейсмологиялық және экологиялық мәселелерден бөлек Қазақстанның солтүстік аумақтарындағы жергілікті халықтың тіл, салт-дәстүр проблемаларын туындатты. Ғалымдардың пайымдауынша, астананың көшірілуі ҚР Тұңғыш Президентінің маңызды стратегиялық шешімі болып табылады [8, 12-б.]. Аталған шешім нәтижесінде республика астанасындағы халықтың санының артуы мен шекаралас жатқан Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан аймақтарында демографиялық көрсеткіштердің ұлғайғанын аңғарамыз. 1989 жылғы статистика мәліметтеріне сүйенсек, Астана (Нұр-Сұлтан) халқы (1961 жылы Ақмола қаласы Целиноград, 1992 жылы Целиноград қаласы қайта Ақмола, 1998 жылы Ақмола қаласы Астана, 2019 жылы Нұр-Сұлтан деп өзгертілген) 281252 адамды, 1999 жылы 319324 адамды, 2009 жылы 613006 адамды, 2016 жылы (жыл басындағы көрсеткіштер) 872 584 адамды құраған [5]. Бүгінгі таңда Нұр-Сұлтан халқы шамамен 4 есе көбейіп миллионнан асып отыр.

Батыс ғалымдары тарапынан Қазақстан Республикасы өз астанасын ауыстыру және елдің жаңа елордасын тұрғызу шешімі арқылы урбанизация үдерісінің қаланың өзі мен аймақтың урбанизациясына ықпал еткені атап өтілуде. Астана (Нұр-Сұлтан) – адамдар мен қоғам бойында жаңа ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына алып келді [9].

2018 жылдың 10 қаңтарындағы ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында бүгінгі таңда әлемнің Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне және технология, экономика мен әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне

қадам басып келе жатқанын айтып өтті. Қазақстан Республикасы әлемдік қауымдастықтағы орнын маңыздандыру жолына қадам басты. Жаңа әлем көшбасшылары қатарына қосылу үшін көптеген міндеттер атқарылуы тиіс. Сондай міндеттердің бірі «Ақылды қалалар» «ақылды ұлт» үшін деп аталып, еліміздің елордасы Нұр-Сұлтанның ХХІ ғасыр талаптарына сай, яғни озық, заманауи технологиялармен қамтамасыздандырылған қалалар қатарына енгізу болып табылады және дамып келе жатқан мегаполис проблемаларының тиімді шешілуіне жағдай жасайды.

Әлемдік тәжірибе тұрғысынан қарастырсақ мемлекеттің дамуы қалалар әлеуетінің өсуімен тікелей байланысты. Өз кезегінде қала заман талаптарына жауап бере алатын жағдай жасаған кезде шетел инвесторлары үшін қызықты болатыны мәлім. Астана қаласында «Смарт Сити» стандартының қалыптасуы еліміздің басқа қалаларына да үлгі болып, өңірлік дамудың, инновациялардың таралуы мен мемлекетіміздің барлық аумағында тұрмыс сапасын арттырудың локомотивтеріне айналады [10].

Белгілі ғалымдар Адам Смит және Джейн Джекобс дамыған қала технологиялық инновациялардың орталығы және ауыл үшін жалпы экономикалық өсім мен прогрестің катализаторы болып табылады деген пікір білдіреді. Ауыл қаладан жаңа өнімдер, өндірістің жаңа түрлерін, технологиялық инновация және тағы басқаларды алады. Яғни қаланың дамуы арқылы ауыл да дамиды [11, 295-б.]. Осы тұста урбанизация үдерісінің дамуы дәстүрлі қазақ қоғамының негізі саналатын ауылдың артта қалуын білдірмейді. Ауыл – қазақ қоғамы үшін ұлттық, мәдени, рухани дамудың қайнар бұлағы болып қала береді. Батыс мемлекеттеріндегідей қала-ауыл байланысы елімізде де дамып келе жатыр. ХХ ғасырда қоғам тарапынан қала мен ауыл бір-біріне антагонист ретінде қарастырылса, бүгінгі таңда қала мен ауыл бір-біріне қажетті жүйелер ретінде қалыптасқан.

Астана тепловоздар, вагондар мен тікұшақтар, күн батареяларының модульдерін және басқа да көптеген өнімдер шығаратын Қазақстан үшін мүлдем жаңа өнеркәсіп салаларының негізін салушы болды. Осының барлығы тұтастай ел экономикасын дамытуға қосылған үлкен үлес. Елорда экономикасын дамыту үшін арнайы экономикалық аймақтар мен технопарктер құру, қала экономикасының түрлі секторларына жоғары технологияларды енгізу секілді тиімді тетіктер белсенді пайдаланылды [12, 1-б.]. Онымен қоса Нұр-Сұлтанда тұрақты түрде өткізілетін заманауи озық технологиялардың ауылшаруашылық көрмелері аталған саладағы дамуда жаңа серпін беретінін белгілі. Нұр-Сұлтан қаласының жаңа технология мен инновацияларды қолдауының айқын дәлелі 2017 жылғы «Ехро» көрмесі болып табылады.

Әлемдегі мемлекеттердің инновациялық рейтинг көшбасшысы Қытай Халық Республикасы мен Америка Құрама Штаттары. Мұндай жетістікке Қытай мен АҚШ урбанизация үдерісі арқылы, яғни ірі қалаларындағы ақпараттық технологиялардың қарыштап дамып жатқан заманда инновациялардың негізінде қол жеткізіп отыр. Қазақстан ғаламдық инновация индексіне 74-орында, бірақ мемлекет тарапынан қолға алынып отырған бастамалар, оның ішінде Астана қаласының «Смарт сити» стандартына сәйкес дамуы жүзеге асатын жағдай рейтингте жоғары көтерілетіні анық.

АҚШ-тың Чикаго университетінде экономика мен әлеуметтану бойынша дәрістер оқыған Бертольд Хозелиц дамыған және нашар дамыған мемлекеттердің әлеуметтік, экономикалық әлеуеттерін салыстыра келе қалаларды «өндіруші» және «паразиттік» деп екіге бөледі. Ғалымның пікірінше, өндіруші қала сол аймақтың экономикалық дамуына үлесін қосады [13, 250-б.]. Бүгінде Нұр-Сұлтан еліміздің бас қаласы ретінде экономикалық даму мысалы бола алады және Бертольд Хозелиц атап көрсеткен «өндіруші» қала типінде қалыптасып келе жатыр.

Нұр-Сұлтан қаласының болашақта инновациялар орталығы ретінде қалыптасуы тек қа-

ланың ғана емес бүкіл аймақтың дамуына ықпал етеді. ҚР Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік қоғам өміріне оң ықпалын тигізетін, жаңа идеяларды қолдап отырған инновациялық компаниялардың тізімдемесін жасады. Тізімдемедегі компаниялар өзінің жыл сайынғы табысының біршама пайызын инновациялық өнімдерге арнаған. «Дамыған елдерде қала мәселесі үнемі мемлекет бақылауында, олар өз дамуында қала мен ауыл арасындағы көпжақты экономикалық алмасу кезеңін айналып өтпеді, қалалардағы, қала мен ауыл арасындағы ұтқырлық пен коммуникациялар шапшаң өсу нәтижесінде ұлттық даму жедел қарқынмен жүрді» [14, 64-б.]. Нұр-Сұлтан тәжірибесі болашақта еліміздің басқа өңірлері мен аймақтарына, қалаларына үлгі болып, жалпы еліміздің дамуына оң ықпалын тигізеді.

2050 жылға қарай Нұр-Сұлтанды әлемнің үздік 10 қаласының қатарына қосу міндеті қойылды. Біраз уақыт өткеннен кейін, басқа да отандық мегаполистер өмір сүруге қолайлылық құқығы үшін (liveable city) өзара бәсекелесетін болады. Барлық қазақстандық қалаларды бірден, бір уақытта қайта құру – келешектің еншісінде екені түсінікті, бірақ, ең бастысы – елде қаланы дамытудың өзіндік, ұлттық үлгісі пайда болды. Қазіргі кезде қалалардың мемлекетті дамытуда айрықша рөл атқаратындығын ескеретін болсақ, инновациялық Нұр-Сұлтан жаңа Қазақстанды тиімді тұрғыдан көрсететін тағы бір брендке айналды [15, 103-б.].

Урбанизация үдерісінің жарқын үлгісін көрсетіп отырған Нұр-Сұлтан Қазақстанның әлем танитын брендіне айналды. 1999 жылы Астана қаласы ЮНЕСКО-ның «Әлем қаласы» сыйлығын, 2011 жылы «ТМД мен ЕурАзЭҚ-тың үздік қаласы» халықаралық байқауында жеңімпаз атанып, 2012 жылы Түркі әлемінің мәдени астанасы ретіндегі рөлін үздік атқаруы мен басқа да маңызды жиындар мен іс-шаралардың жоғары деңгейде өткізілуі нәтижесінде әлем назарын өзіне аударып, елорданың әлемдік аренада өзіндік орнын анықтап отыр. Нұр-Сұлтан қаласының қарқынды даму көрсеткіштерін сараптай келе, елорда урбанизация үдерісінің жарқын үлгісі ретінде өзге қалалардың дамуына қосымша импульс беріп жатыр. Астана қаласының даму формуласында урбанизация жатқаны белгілі.

Қазақстан елордасы Нұр-Сұлтан қаласы мен еліміздің басқа қалаларының мәнінің артуы, мемлекеттегі урбанизация үдерісінің белең алуы жаһандық заманда жүзеге асатыны белгілі. «Төртінші индустриялық революция кезінде цифрлы – байланысты арналармен және технологиялық бағдарламалармен жабдықталған коммуникациялармен қоғамды түбегейлі өзгертеді» [3, 123-б.]. Сараптамашылар пікірі бойынша келесі индустриялық революцияның әсер ету аймағы және жылдамдығы – адамзат тарихындағы басқа өнеркәсіптік революцияларға ұқсамайтын ерекше өзгерістер алып келеді. Осы тұста әлемдегі болатын өзгерістерге дайын болып, әлемнің алдыңғы қатарлы елдерімен бір сарында даму, мемлекетіміздегі қалалардың даму үрдісінің қазақтың ауылдарының құлдырап қалмауы мақсатында бүгінгі таңдағы әлемдік сарапшылар ойы мен болжамдары өте маңызды болып табылады. «Елдер, аймақтар және қалалар – тек нормативті базаны өзгертумен шектеліп қалмайды, олардың мүмкіндіктері одан да зор... Қалалар шағын және жаһандық экономика үшін шынайы құндылықтарға жаңа идеяларды іске асыру үдерістерін тарататын эксперименттік алаңдар мен қуатты орталықтарға айналады» [3, 12-б.]. Тәуелсіз Қазақстанның ширек ғасырлық тарихына сараптама жасай келе, еліміздегі урбанизация үдерісінің бірқалыпты жүріп отырғанын аңғарамыз. Бірақ жаһандық процестің бүгінгі күні тез жүзеге асатынын ескерсек мемлекеттегі қалалар дамуы да жақын болашақта көрініс табатыны белгілі. Мұның айқын белгісі ретінде бүгінгі таңда Қазақстанда республикалық маңызы бар қалалардың (Нұр-Сұлтан мен Алматы) қатарына Шымкент қаласының қосылуы урбанизация үдерісінің пайызын жоғарылатып, жалпы өңірдің дамуына оң ықпал жасайтыны белгілі.

Қазақстан жаһандық үдерістің аясында дамып келе жатыр, бұл ХХІ ғасыр талабы болып табылады. 2016 жылғы мәліметер бойынша әлем халқының жартысына жуығы қалаларда қоныстанған. Жаһанданудың үздіксіз процесі өз кезегінде үлкен қалалар мен мегаполистер пайда болуына алып келеді. Қазіргі күнде үлкен қалалар мен мегаполистер мемлекеттердің экономикалық, мәдени, әлеуметтік дамуында маңызды рөл атқаруда. Сол себепті әлемдік үдерістерден қалыс қалмау және дамыған отыз елдің қатарына ену жолында Қазақстандағы қалалардың даму процестері назарда болуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Искаков У.М. Города в системе расселения Казахстана: (экономико-демографический аспект). – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 216 с.
2. PARK, R.E. The City and Civilization // Human Communities: The City and Human Ecology. Free Press. 1952. – P. 128-141 (New York).
3. Шваб Клаус. Төртінші индустриялық революция. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 200 б.
4. Забиров А.Т. Миграция, урбанизация и идентификация у казахов. Case study Астана. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 136 с.
5. Демографическая история Казахстана / Составитель: Козина В.В. Учебное пособие. – Караганда: КарГУ, 2007; Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Аналитический отчет / Под ред. Смаилова А.А./ Астана, 2011 – 65 с.; Регионы Казахстана в 2016 году / Статистический ежегодник на казахском и русском языках. – Астана, 2017. – 425 с.
6. Назарбаев Н.Ә. Еуразия жүрегінде. – Алматы: «Жібек жолы», 2011. – 308 б.
7. Нұрлы жол – болашаққа бастар жол. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 11 қараша // Егемен Қазақстан. – 2014 ж. № 221 (28444), 12 қараша.
8. Ильясова К.М., Бағдатова С.А. Астана – новая столица. – Астана: Типография «Стимул», 2017. – 340 с.
9. Mkrtchyan, N. The notion of «Kazakhness» behind the symbolic nation-building of Kazakhstan., CEU Political Science Journal, 2014, 9 (1-2), с. 16-38.
10. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар. // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты, URL: http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevtyn-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar (қарау күні: 10.12.2018)
11. Харви Д. Социальная справедливость и город / перевод с английского Е.Ю.Герасимовой. – М.: Новое литературное обозрение, 2018. – 440 с.
12. Назарбаев Н. Астана – Қазақстанның ұлы дәуірі және стратегиялық векторы // Егемен Қазақстан. – 2013. №165 (28104). – 6 шілде.
13. Bert F. Hoselitz. Sociological Aspects of Economic Growth. – Glen coe, Ill.: Free Press, 1960.
14. Этнос и политика: Хрестоматия / Авт.-сост. А.А.. Прусаускас. –М.: Изд-во УРАО, 2000. – 400 с.
15. Қасымбеков М.Б., Темірболат Б.Б., Шаймергенов Т.Т. «Назарбаев моделі». –Астана: «Деловой Мир Астана» баспасы, 2017. – 164 б.

REFERENCES

1. Iskakov Ý.M. Goroda v sisteme rasseleniia Kazahstana: (ekonomiko-demograficheskiı aspekt). – Alma-Ata: Gylym, 1992. – 216 s.
2. PARK, R.E. The City and Civilization // Human Communities: The City and Human Ecology. Free Press. 1952, - P. 128-141 (New York).
3. Shvab Klaýs. Tórtinshi indýstrialyq revoliýtsiia. – Almaty: Ulttyq aýdarma biýrosy, 2018 jyl. – 200 b.
4. Zabirowa A.T. Migratsiia, ýrbanizatsiia ı identifikatsiia ý kazahov. Case study Astana. – Almaty: NITs «gylym», 2002. – 136 s.
5. Demograficheskaiia istoriia Kazahstana / Sostavitel: Kozina V.V. Ýchebnoe posobie. – Karaganda: KarGÝ, 2007; Itogi Natsionalnoi perepisi naseleniia Respýblikı Kazahstan 2009 goda. Analiticheskii otchet / Pod red. Smailova A.A./ Astana, 2011 – 65 s.; Regiony Kazahstana v 2016 godý / Statisticheskii ejegodnik na kazahskom ı rýsskom iazykah. – Astana, 2017. – 425 s.
6. Nazarbaev N.Á. Eýraziia júreginde. – Almaty: «Jibek joly», 2011. – 308 b.
7. Nurly jol – bolashaqqa bastar jol. Qazaqstan Respýblikasy Prezidenti N.Á.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy. 2014 jylgy 11 qarasha // Egemen Qazaqstan. – 2014 j. № 221 (28444), 12 qarasha.
8. Iliasova K.M., Bagdatova S.A. Astana – novaia stolitsa. – Astana: Tipografiia «Stimýl», 2017. – 340 s.
9. Mkrtchyan, N. The notion of «Kazakhness» behind the symbolic nation-building of Kazakhstan. CEU Political Science Journal., 2014, 9 (1-2), s. 16-38.
10. Tórtinshi ónerkáiptik revoliýtsiia jagdayyndagy damýdyń jańa múmkindikteri. Qazaqstan Respýblikasynyń Prezidenti N. Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy. 2018 jylgy 10 qańtar //Qazaqstan Respýblikasy Prezidentiniń resmi saity, URL: [http:// www. akorda. kz/kz/ addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevtyñ-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar](http://www.akorda.kz/kz/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevtyñ-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar) (qaraý kúni: 10.12.2018).
11. Harvi D. Sotsialnaia spravedlivost ı gorod / perevod s angluskogo E.Íy.Gerasimovoi. – M.: Novoe literatýrnoe obozrenie, 2018. – 440 s.
12. Nazarbaev N. Astana – Qazaqstannyń uly dáýiri jáne strategialyq vektory // Egemen Qazaqstan. – 2013. №165 (28104). – 6 shilde.
13. Bert F. Hoselitz. Sociological Aspects of Economic Growth. – Glen coe, Ill.: Free Press, 1960.
14. Etnos ı politika: Hrestomatıia / Avt.-sost. A.A.Prazaýskas. –M.: Izd-vo ÝRAO, 2000. – 400 s.
15. Qasymbekov M.B., Temirbolat B.B., Shaımergenov T.T. «Nazarbaev modeli». –Astana: «Delovoi Mir Astana» baspasy, 2017. – 164 b.

УДК 576.3:612.119:546.18-099

ГРНТИ 76.00.00

С.Н.ЖУМАШОВ¹, Б.С.ЖУМАШОВ²

¹доктор медицинских наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: saidulla.zhumashov@ayu.edu.kz

²кандидат медицинских наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: bakhtbek.zhumashov@ayu.edu.kz

ВЛИЯНИЕ ЖЕЛТОГО ФОСФОРА НА ГЕМОПОЭЗ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ЖИВОТНЫХ И ЕГО КОРРЕКЦИЯ ГЕМОТРОПНЫМИ ПРЕПАРАТАМИ

В статье рассматривается влияние жёлтого фосфора на периферические органы гемопоэза. Установлено, что в результате интоксикации происходят морфологические изменения эритроцитов, в частности, возникают т.е. патологические формы эритроцитов, увеличиваются и появляются выросты эритроцитов с гребнем, стоматоциты и превращение эхиноцитов с одиночными выростами, а также эхиноциты с множественными выростами. Иммуномодулин получен Ф.Ю.Гарибом [1] из тимуса двух-трехдневных каракульских ягнят, а кобавит представляет собой комплексное соединение кобальта с глутаминовой кислотой и витамином U, полученное А.Б.Акбаровым [2]. Они являются надежными и эффективными препаратами, особенно при лечении больных с различными формами анемии и хронических гепатитов, химического воздействия, с нарушениями функций системы иммунитета человека и животных. При возникновении иммунодефицитных и аутоиммунных процессов они восстанавливают содержание в крови Т-лимфоцитов, Т-супрессоров, Т-хелперов, фагоцитоз и снижают интенсивность клеточных иммунных реакций, направленных против собственных органов и тканей, а также стимулируют гемо-иммунопоэз.

Ключевые слова: фосфор, эритроциты, эхиноциты, стоматоциты, выросты с гребнем, иммуномодулин, кобавит.

S.N.Zhumashov¹, B.S.Zhumashov²

¹Doctor of Medical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: saidulla.zhumashov@ayu.edu.kz

²Candidate of Medical Sciences, Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: bakhtbek.zhumashov@ayu.edu.kz

Effects of Yellow Phosphor to Hemopoiesis on Experimental Animals and Its Correction Hemotrop

The article discusses the effect of yellow phosphorus on peripheral organs of hemopoiesis, as a result of intoxication morphological changes occur in the cells of erythrocytes in pathological forms of erythrocytes, erythrocyte outgrowths with a rowing appear, stomatocytes and the conversion of echinocytes with single outgrowths as well as echinocytes with multiple outgrowths. Immunomodulin obtained F.YU.Garib [1] from the thymus of two-three-day-Astrakhan karakul lambs, and kavobit is a complex compound of cobalt with glutamic acid and vitamin U, obtained by A.B.Akbarov [2]. They are reliable and effective drugs, especially in the treatment of patients with various forms of anemia and chronic hepatitis, chemical exposure, with impaired functions of the immune system of humans and animals. When immunodeficient and autoimmune processes occur, they restore the blood content of T-lymphocytes, T-suppressors, T-helper cells, phagocytosis and

reduce the intensity of cellular immune reactions directed against their own organs and tissues, as well as stimulate the immune response.

Keywords: phosphorus, erythrocytes, echinocytes, stomatocytes, processes with a crest.

С.Н.Жұмашов¹, Б.С.Жұмашов²

¹медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: saidulla.zhumashov@ayu.edu.kz

²медицина ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а. (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: bakhtbek.zhumashov@ayu.edu.kz

Сары фосфордың тәжірибелік жануарлардағы гемопоззге әсері және оны гемотропты препараттармен коррекциялау

Мақалада жануарлардың сары фосформен уланғанда гемопозз ағзаларында эритроциттердің морфологиялық құрылымдарының өзгеретіні, нәтижеде патологиялық эритроциттердің саны көбейіп, цитоплазмаларында өсінділері көбейетіні, бір және көптеген өсінділер пайда болатыны айтылады. Стомацит, эхиноциттердің саны көбейеді. Иммуномодулин препаратын профессор Ф.Ю.Гариб екі-үш күндік қаракөл қозыларының тимусынан синтездеп алған болса, глутамин қышқылы және кобальттың комплексінен, витамин U-дан тұратын Кобавит препаратын А.Б.Акбаров алған. Олар иммунитет жүйесінде бұзылысы бар жануарлар мен адамдарды, әсіресе анемия мен созылмалы гепатиттермен ауырған науқастарды емдеуде сенімді әрі маңызды препарат болып табылады. Иммунодефицит және аутоиммун процестері пайда болғанда қанның құрамындағы Т-лимфоцит, Т-супрессор, Т-киллер, Т-хелпер, фагоцитозды қалпына келтіреді және өз органдары мен тіндеріне қарсы бағытталған жасушалық иммундық реакциялардың қарқындылығын төмендетеді, сондай-ақ гемо-иммунопоззды стимуляциялайды.

Кілт сөздері: фосфор, эритроциттер, эхиноциттер, стомотациттер, тәжді өсінділер, иммуномодулин, кобавит.

Актуальность. Производство желтого фосфора в Республике Казахстан является одним из факторов, загрязняющих окружающую среду ксенобиотическими веществами. К ксенобиотическим веществам относятся желтый фосфор, фосфористые минеральные удобрения и другие вещества, количество которых значительно превышает предел допустимой концентрации во внешней среде, особенно на производстве и близко к нему прилегающих территориях [3, 4].

Поступая в организм, фосфор и его соединения изменяют ход биологических и биохимических процессов, приводя к нарушению его физиологических функций [5, 6, 7, 8].

До сих пор недостаточно изучены цитоморфологические изменения в периферической крови и костном мозге, системы для понимания многих происходящих в них процессов [9, 10, 11, 12, 13, 14].

Цель исследования: изучить цитоморфологию и функциональное состояние гемопозза при хронической экспериментальной фосфорной интоксикации, и обосновать применение кобавита и иммуномодулина в качестве гемокорригирующей терапии.

Материал и методы исследования. Экспериментальные исследования проводили на 18 половозрелых беспородных белых крысах-самцах с начальной массой тела 120-140 г. 1-группа контрольная – 6, 2-группа интоксированная – 12, 3-группа получившая кобавит – 6, и 4-группа – получившая иммуномодулин – 6, всего 18. Животных содержали в виварии на обычном пищевом режиме и перед началом опыта выдерживали в карантине 12-14 дней.

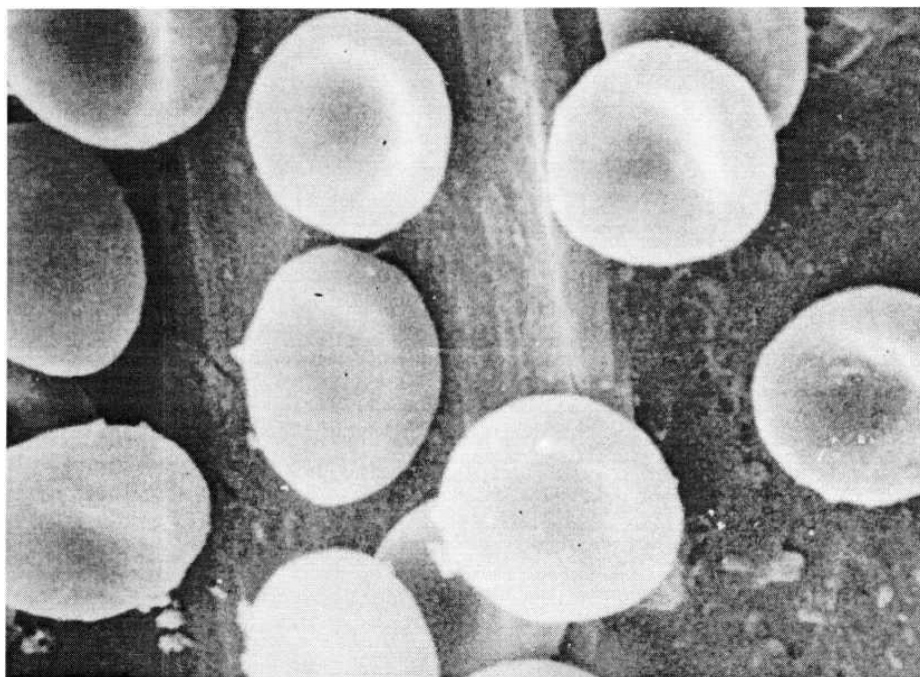

Взвешивание крыс производили один раз в неделю. Желтый фосфор в хлопковом масле вводили крысам в желудок ежедневно с помощью зонда в дозе 0,3 мг/кг массы тела в течение 6 месяцев.

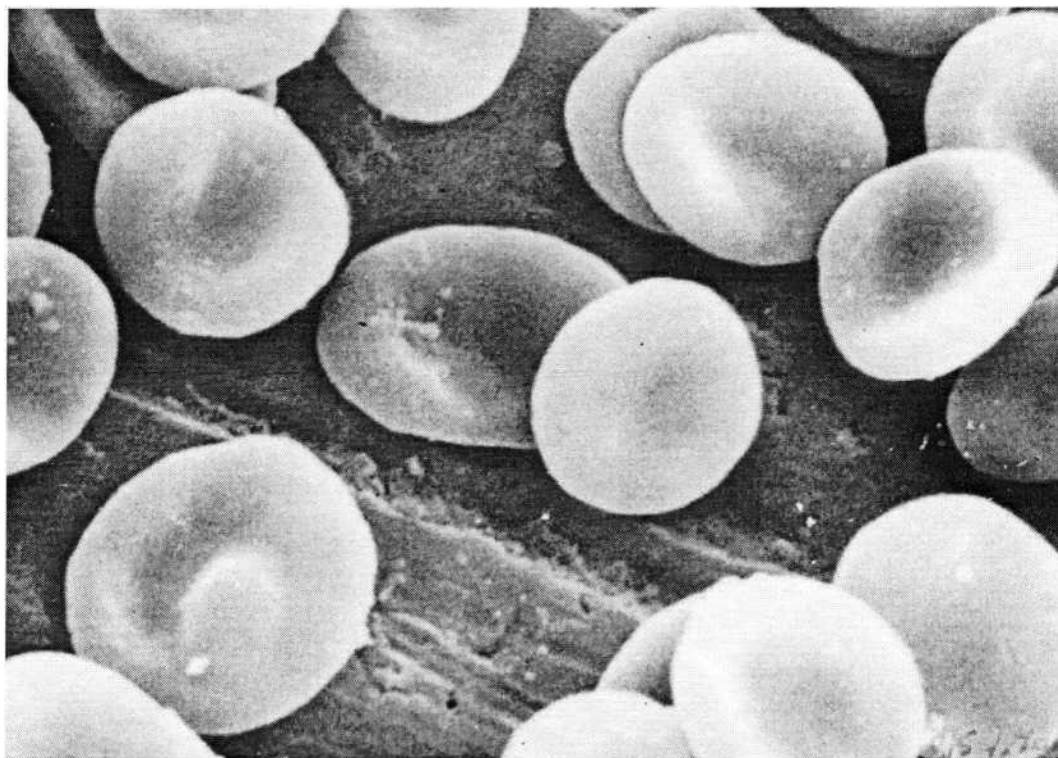
Для лечения ХФИ (хроническая фосфорная интоксикация) применяли кобавит и иммуномодулин. При ХФИ одна группа крыс после окончания опыта через 1, 3, 6 месяцев получила кобавит перорально в течение 10 дней в дозе 0,05 мг/кг массы тела, а другая – иммуномодулин внутримышечно в дозе 1 мг/кг. После окончания опыта животных всех групп умерщвляли декапитацией под эфирным наркозом. Также были использованы морфологические, гематологические исследования. Для световой микроскопии готовили образцы после фиксации в 10-12% растворе формалина на фосфатном буфере (по Лили). Парафиновые срезы окрашивали гематоксилином и эозином. Для трансмиссионной электронной микроскопии фрагменты биоптатов объемом 1-2 мм фиксировали 2,5% раствором глутарового альдегида на 0,1М фосфатном буфере (рН 7,4), дофиксировали 1-2% раствором четырехоксида осмия (1 час). После дегидратации в растворах этанола и ацетона возрастающей концентрации заключали в эпоно-аралдитовую смесь блоки. Ультратонкие срезы готовили на ультратомах “LKB-4880” или “Ultracut” (Reichert - Jung). Полутонкие срезы (1мкм) также получали на ультратомах “LKB-4880” или “Ultracut” (Reichert - Jung).

Ультратонкие срезы после двойного контрастирования в уранилацетате и цитрате свинца (микропроцессор Ultrastainer, LBK) просматривали и фотографировали в ТЭМ “Hitachi H-600”. Для сканирующей фотографии образцы ткани фиксировали в 2,5% глутаровом альдегиде на фосфатном буфере (рН-7,4).

Результаты исследования. В норме у половозрелых крыс в периферической крови доминировали дискоциты. Они составляют 91,4±1,4%. Дискоциты – это наиболее распространенная форма нормальных эритроцитов. Они представляют собой клетки в виде двояковогнутого диска. Глубина центрального вдавления может несколько варьировать. Поверхность мембраны дискоцитов, как правило, гладкая, более или менее ровная, без каких-либо наложений (рис. 1, 2).

**Рисунок 1 - Дискоциты периферической крови. Крыса.
Контроль СЭМ x 4000**

**Рисунок 2 - Отдельные дискоциты периферической крови с 1-выростом.
Крыса. Контроль.СЭМ x 4000**

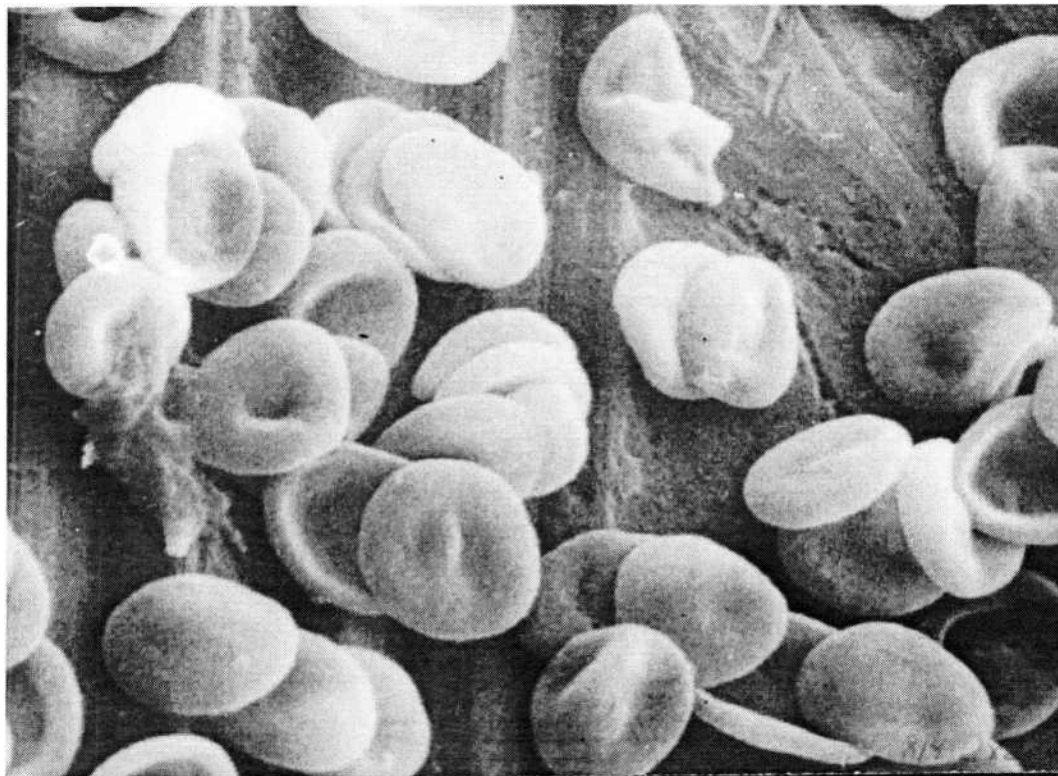
Эхиноциты – это патологические формы эритроцитов с множественными выростами. Они составляют в норме $7,6 \pm 0,5\%$. Процесс трансформации дискоцита в эхиноцит происходит под влиянием многих факторов, в том числе и интоксикаций.

При этом на поверхности клетки появлялись крупные выросты. Их число варьирует от 3 до 5-6. По мере углубления трансформации выростов становилось больше, они утончались, их число может достигать 30-50. Возрастание числа выростов приводило к потере участков мембраны эритроцитов, и их трансформация становится необратимой.

Эритроциты с гребнем – это другая патологическая форма эритроцитов. Их число у млекопитающих животных и людей без признаков патологии обычно бывает незначительным. Однако при некоторых патологических состояниях они могут становиться доминирующим типом клеток периферической крови. Такие эритроциты в периферической крови крыс составляли $0,5 \pm 0,01\%$.

Стоматоциты, по нашим данным, в периферической крови крыс составляли $1,0 \pm 0,03\%$. Процесс трансформации дискоцита в стоматоцит начинается со сглаженности контура с одной стороны. Другая сторона эритроцита остаётся вогнутой. Эритроциты, трансформированные в необратимые формы, составляют в периферической крови нормальных крыс $0,4 \pm 0,06\%$. Обратимость или необратимость трансформации эритроцитов зависит от степени сохранения или утраты поверхности плазматической мембраны клетки. Обратимые изменения не вызывают, как правило, уменьшения объёма эритроцита. Незначительное уменьшение объёма эритроцита, обусловленное появлением небольших гребней, складок или утолщением мембраны эритроцита также являлось обратимым. Утрата же значительной части поверхности плазматической мембраны и приобретение ими сферической формы являлось необратимой формой трансформации эритроцитов. На функ-

циональное состояние эритроцитов существенное влияние оказывали их размеры. У крыс, по нашим данным, средний диаметр дискоцита составлял $5,9 \pm 0,1$ мкм. Введение животным жёлтого фосфора в течение 1 месяца вызывало существенные сдвиги в соотношении дискоцитов и патологических форм эритроцитов (рис.3).

Рисунок 3 - Трансформация эритроцитов с выростами в эритроциты с гребнем. СЭМх2000. 1 месяц введения жёлтого фосфора СЭМ х 2000

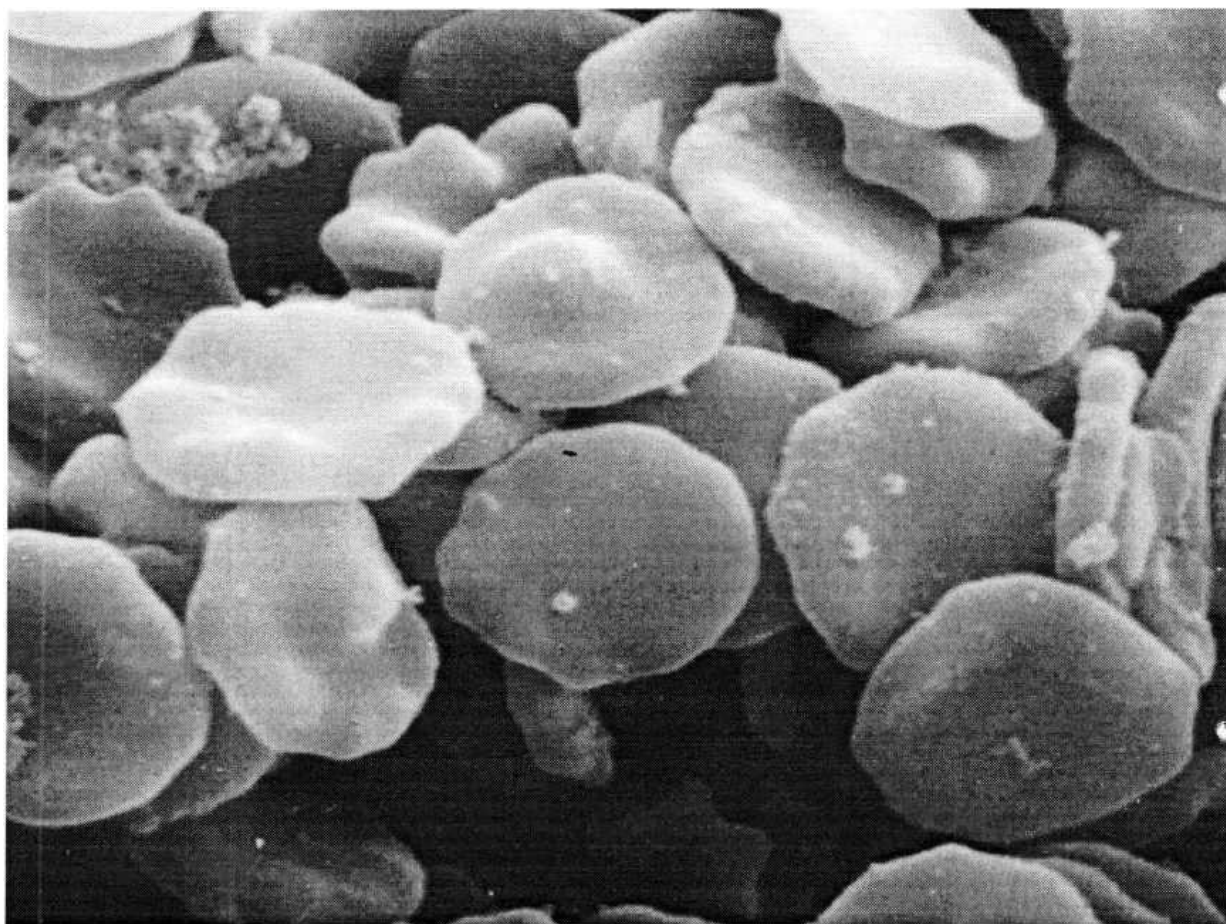
Отмечено значительное увеличение количества патологических форм эритроцитов. Эхиноциты с 1-3 выростами составляли $9,8 \pm 0,2\%$. У таких эхиноцитов число выростов на поверхности эритроцита не превышало 3-4. Однако чаще встречались эритроциты с 1-2 выростами.

На электронограммах прослеживалась тенденция превращения одиночных выростов эхиноцитов в гребень. При этом его основание утолщалось, а свободная часть несколько удлинялась. Трансформированные эритроциты были зачастую сгруппированы.

Многие эритроциты не образовывали выросты, но некоторые из них утрачивали чёткость двояковогнутого диска и становились похожими на своеобразные двойные колпачки. Превращение эхиноцитов с одиночными выростами приводило к существенному увеличению числа стоматоцитов. Они составляли $11,2 \pm 0,3\%$. Подавляющее большинство стоматоцитов представляли собой эритроциты с гребнем.

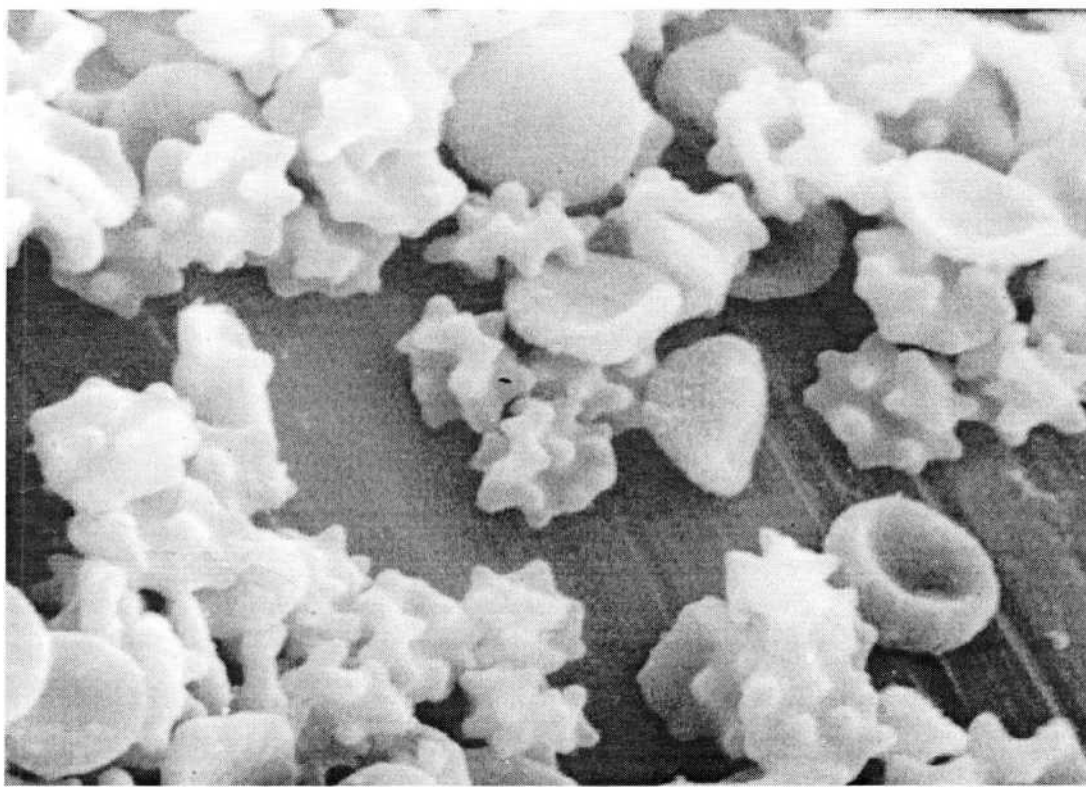
Эхиноциты с множественными выростами встречались реже, чем с одиночными. Они составляли $1,3 \pm 0,1\%$. Увеличивалось число таких необратимых форм эритроцитов, как сфероциты, серповидные эритроциты, эритроциты в форме спущенного мяча, так и частично разрушенных эритроцитов. Они составляли $1,6 \pm 0,2\%$. Дискоциты же при этом всё равно оставались доминирующей формой эритроцитов. Они составляли $76,41 \pm 0,9\%$.

При введении фосфора в течение 3 месяцев число патологических форм эритроцитов в периферической крови несколько увеличивалось. Это увеличение происходило как за счёт возрастания числа обратимых, так и за счёт возрастания числа необратимых форм патологически изменённых эритроцитов. Эхиноциты с 1-3 выростами составляли $11,6 \pm 0,3\%$, а стоматоциты – $13,2 \pm 0,4\%$. Большая часть стоматоцитов – это эритроциты с гребнем. Увеличивалось и число необратимых форм эритроцитов. Они составляли в этой группе экспериментальных животных $3,0 \pm 0,2\%$. Дискоциты же при этом всё равно оставались доминирующей формой эритроцитов. Они составляют $70,2 \pm 1,1\%$ (рис.4).

**Рисунок 4 - Большое число патологических форм эритроцитов с 2-3 выростами.
3 месяца после введения жёлтого фосфора СЭМ х3000**

Наряду с увеличением числа эритроцитов дискоидной формы с выростами, гребнями и необратимых форм в периферической крови наблюдалось появление эритроцитов дискоидной формы, но с загнутыми краями, образованием гребней не в центре диска, как характерно для эритроцитов с гребнем, а с краю. Таких эритроцитов насчитывалось $1,9 \pm 0,1\%$. Существенно уменьшались размеры эритроцитов. При этом размеры эритроцитов подвержены значительным колебаниям, то есть имеет место анизоморфизм. Средний размер эритроцитов составлял при этом – $5,3 \pm 0,4$ мкм (рис.5).

Рисунок 5 - Выраженный пойкилоцитоз и большое число патологических форм эритроцитов. 3 месяца после введения жёлтого фосфора. СЭМ x 2000.

При введении жёлтого фосфора в течение 6 месяцев отмечались более выраженные сдвиги в соотношении нормальных и трансформированных форм эритроцитов периферической крови.

Введение фосфора в течение 6 месяцев вызывало выраженный пойкилоцитоз. Среди дискоцитов встречались формы, которые нельзя отнести к стоматоцитам или эхиноцитам. Это дискоциты, но искривлённые и изогнутые. Среди эритроцитов встречались клетки в виде колпачков. В то же время среди эритроцитов периферической крови значительно возросло число патологических форм, в том числе и необратимых.

Эхиноциты с 1-3 выростами составляли $14,4 \pm 0,5\%$, стоматоциты же – $15,3 \pm 0,6\%$ всех эритроцитов. Больше половины стоматоцитов – это эритроциты с гребнем.

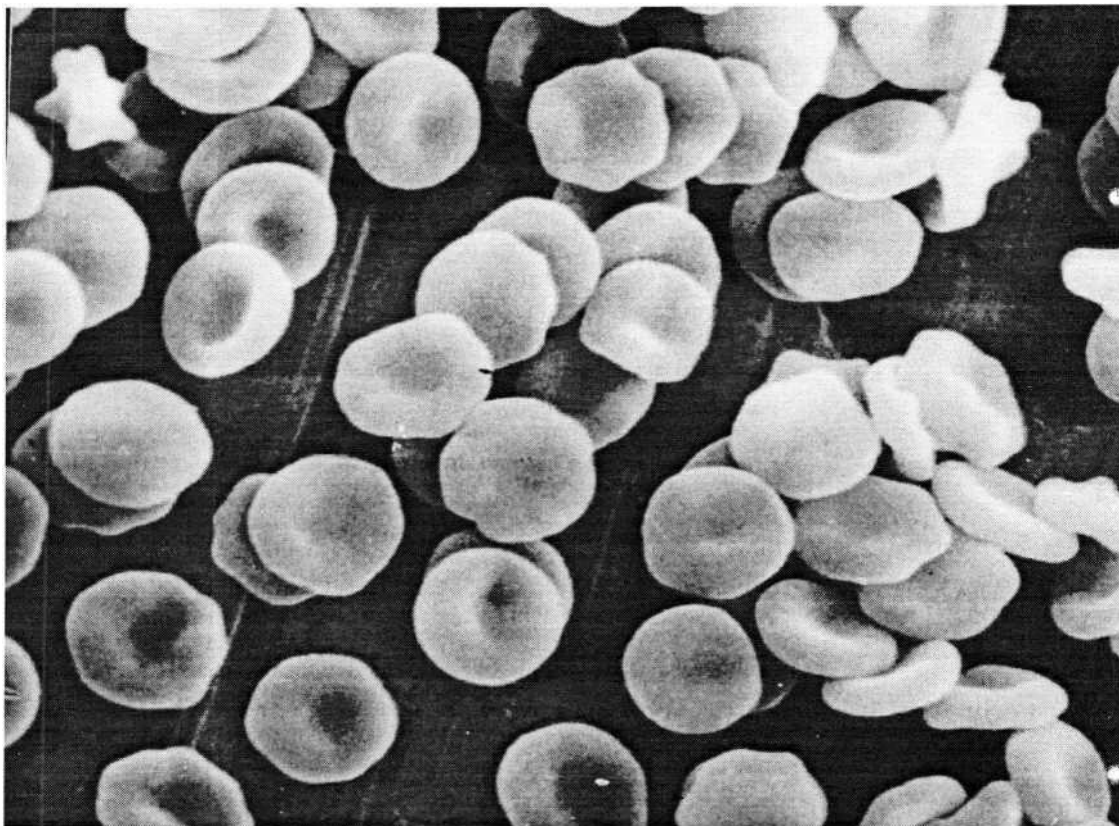
Число необратимых форм эритроцитов составляли в этой группе $4,8 \pm 0,3\%$. Среди необратимых форм встречались эритроциты как с большим числом отростков, так и в виде спущенных мячей.

Несмотря на существенное возрастание патологических форм эритроцитов, дискоциты оставались доминирующей формой эритроцитов. Они составляли $64,8 \pm 1,4\%$.

Размеры их уменьшались и составляли $5,1 \pm 0,2\%$ мкм. Введение кобавита крысам в течение 10 дней, которые до этого в течение 1 месяца получали жёлтый фосфор, приводило к нормализации соотношения различных форм эритроцитов. Число дискоцитов возросло до $80,2 \pm 1,1\%$. Число эхиноцитов в периферической крови составило $8,9 \pm 1,2\%$, стоматоцитов $4,9 \pm 0,7\%$, необратимых форм стало $2,6 \pm 0,1\%$.

Нормализация соотношения форм эритроцитов у крыс, которым вводился жёлтый фосфор в течение 3 месяцев с последующим лечением кобавитом в течение 10 дней, также

приводила к положительным сдвигам в соотношении эритроцитов периферической крови (рис.6).

Рисунок 6 - Снижение количества патологических форм эритроцитов через 10 дней после воздействия кобавитом. СЭМ x2000

Число дискоцитов увеличивалось и их становилось $78,6 \pm 1,2\%$. Количество эхиноцитов в периферической крови достигало $10,2 \pm 1,2\%$, стоматоцитов – $6,0 \pm 0,8\%$, необратимых форм – $3,2 \pm 0,1\%$. Введение в течение 10 дней иммуномодулина животным, которые до этого в течение 1 месяца получали жёлтый фосфор, приводило к существенному восстановлению к концу курса показателей эритроцитов периферической крови.

Число дискоцитов увеличилось до $82,6 \pm 1,0\%$. При этом эхиноцитов в периферической крови стало $8,2 \pm 1,1\%$, стоматоцитов – $4,4 \pm 1,0\%$, необратимых форм – $2,6 \pm 0,2\%$.

У крыс, которым фосфор вводился в течение 3 месяцев, аналогичное воздействие иммуномодулина, также приводило к выраженной нормализации соотношения различных форм эритроцитов периферической крови.

Число дискоцитов в этой группе животных увеличивалось до $79,6 \pm 1,2\%$, эхиноцитов до $8,9 \pm 1,0\%$, стоматоцитов до $5,9 \pm 0,6\%$, необратимых форм до $2,8 \pm 0,8\%$.

Увеличивались размеры эритроцитов. Они в группе с месячной интоксикацией фосфором даже превышали таковые в контрольной группе и составляли $5,6 \pm 0,1$ мкм.

Несмотря на выраженную тенденцию к восстановлению соотношения эритроцитов и существенное возрастание нормальных их форм – дискоцитов после лечения кобавитом, в периферической крови, как показали морфометрические исследования, определялось довольно много патологических форм эритроцитов.

Курс лечения иммуномодулином приводил к более выраженной нормализации соотношения различных форм эритроцитов в периферической крови.

Трансформированные формы эритроцитов реже выявлялись после курса лечения иммуномодулином. Имело место даже увеличение средних размеров дискоцитов.

Таким образом, проведенные исследования показали, что при интоксикации жёлтым фосфором имело место существенное возрастание в периферической крови патологических форм эритроцитов. Под влиянием кобавита отмечалась нормализация соотношения нормальных и патологических форм эритроцитов.

Нормализация особенно ярко выражена при использовании иммуномодулина у животных, подвергнутых интоксикации жёлтым фосфором.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гариб Ф.Ю. Иммуномодулин. – Ташкент, 2003. – 230 с.
2. Акбаров А.Б., Камиллов Х.М. О некоторых факторах, влияющих на активность координационных соединений и механизмы их взаимодействия с эндогенными системами // Фармацевтический журнал, 2005. – №2. – С.20-25.
3. Козловский В.А. Гигиена труда в современном производстве фосфора // Автореф. дисс... док. мед. наук. – М., 1985. – 35 с.
4. Козловский В.А., Дардик А.Г., Надырова Г.М. и др. Гигиеническая эффективность оздоровительных мероприятий в печных цехах фосфорного производства // Гигиена труда и профпатология в производстве фосфора и его неорганических соединений. – Алма-Ата, 1991. – С.16-25.
5. Белоскурская Г.И., Бердыходжин М.Т., Айтбембетов Б.Н. К вопросу о клинике профессиональной хронической фосфорной интоксикации // Гигиена труда и профессиональных заболеваний. 1983. – № 3. – С. 19.
6. Белоскурская Г.И., Балмахаева Р.М., Сабырбаева Х.С., Юсупова Т.Ю. К вопросу о патологических аспектах хронической, профессиональной, фосфорной интоксикации. – Чимкент, 1985. – С. 291-292.
7. Белоскурская Г.И., Бердыходжин М.Т., Айтбембетов Б.Н. и др. Клиника, диагностика и экспертиза трудоспособности при хронической, профессиональной фосфорной интоксикации // Методические указания. – Алма-Ата, 1980. – 17 с.
8. Даулетбакова М.И., Орманов Н.Ж., Бердыходжин М.Т. и др. Хроническая интоксикация соединениями фосфора (вопросы патогенеза, клиники, диагностики и экспертизы трудоспособности) // Методические рекомендаций. – Алма-Ата, 1991. – 22 с.
9. Атчабаров Б.А., Белоскурская Г.И., Айтбембетов Б.Н., Бердыходжин М.Т. Профессиональные заболевания, обусловленные воздействием фосфора и его соединениями // Руководство по профессиональным заболеваниям. – Т.1. – М.: Медицина, 1983. – С. 290-295.
10. Бердыходжин М.Т., Зипаров А.С. К оценке нервной системы при хронической фосфорной интоксикации. / В кн.: Актуальные вопросы невропатологии, нейрохирургии и психиатрии. – Алма-Ата, 1979. – С. 80-81.
11. Куанышбекова Р.Т. Состояние систем детоксикации и механизмы антиоксидантной защиты при остром и хроническом отравлении кроликов желтым фосфором. // Автореф. дисс .... канд. мед. наук. – М., 1988. – 21 с.
12. Стрелюхина Н.А., Айтбембетов Б.Н. Патоморфология интоксикаций желтым фосфором // Гигиена труда, профпатология и токсикология. – Алма-Ата, 1982. – С. 105-107.
13. Стрелюхина Н.А. Патологическая анатомия, вопросы патогенеза, лечения и профилактики интоксикаций желтым фосфором (экспериментально-морфологическое исследование) // Автореф. дисс..... док. мед. наук. – М., 1988. – 52 с.

14. Козловский В.А. К патогенезу фосфорных интоксикаций. // Патогенез, клиника, диагностика, лечение и профилактика профессиональной интоксикации на фосфорном производстве. – Чимкент, 1988. – С. 16-18.

REFERENCES

1. Garib F. Iy. Immynomodýlin. – Tashkent, 2003. – 230 s.
2. Akbarov A.B., Kamilov H.M. O nekotoryh faktorah, vliyaiyih na aktivnost koordinatsionnyh soedinenii i mehanizmy ih vzaimodeistviia s endogennymi sistemami // Farmatsevticheski jýrnal, 2005. – №2. – S.20-25.
3. Kozlovskii V.A. Gígiena trýda v sovremennom proizvodstve fosfora // Avtoref. diss..... dok. med. naýk. – M., 1985. – 35 s.
4. Kozlovskii V.A., Dardik A.G., Nadyrova G.M. i dr. Gígienicheskaia effektivnost ozdorovitelnyh meropruiati v pechnyh tsehah fosfornogo proizvodstva // Gígiena trýda i profpatologíia v proizvodstve fosfora i ego neorganicheskikh soedinenii. – Alma-Ata, 1991. – S.16-25.
5. Beloskýrskaiia G.I., Berdyhodjin M.T., Aitbembetov B.N. K voprosý o klinike professionalnoi hronicheskoi fosfornoj intoksikatsii // Gígiena trýda i professionalnyh zabolevanií. 1983. – № 3. – S. 19.
6. Beloskýrskaiia G.I., Balmahaeva R.M., Sabyrbaeva H.S., Iýsýpova T.Iy. K voprosý o patologicheskikh aspektah hronicheskoi, professionalnoi, fosfornoj intoksikatsii. – Chimkent, 1985. – S. 291-292.
7. Beloskýrskaiia G.I., Berdyhodjin M.T., Aitbembetov B.N. i dr. Klinika, diagnostika i ekspertiza trýdosposobnosti pri hronicheskoi, professionalnoi fosfornoj intoksikatsii // Metodicheskie ýkazaniia. – Alma-Ata, 1980. – 17 s.
8. Daýletbakova M.I., Ormanov N.J., Berdyhodjin M.T. i dr. Hronicheskaiia intoksikatsii soedineniiami fosfora (voprosy patogeneza, kliniki, diagnostiki i ekspertizy trýdosposobnosti) // Metodicheskie rekomendatsii. – Alma-Ata, 1991. – 22 s.
9. Atchabarov B.A., Beloskýrskaiia G.I., Aitbembetov B.N., Berdyhodjin M.T. Professionalnye zabolevaniia, obýslovlennye vozdeistviem fosfora i ego soedineniiami // Rýkovodstvo po professionalnym zabolevaniiam. – T.1. – M.: Meditsina, 1983. – S. 290-295.
10. Berdyhodjin M.T., Ziparov A.S. K otsenke nervnoi sistemy pri hronicheskoi fosfornoj intoksikatsii. / V kn.: Aktýalnye voprosy nevropatologii, neirohirýrgii i psixiatrii. – Alma-Ata, 1979. – S. 80-81.
11. Kýanyshbekova R.T. Sostoianie sistem detoksikatsii i mehanizmy antioksidantnoi zaity pri ostrom i hronicheskome otravlenii krolikov jeltym fosforom. // Avtoref. diss .... kand. med. naýk. – M., 1988. – 21 s.
12. Strelýhina N.A., Aitbembetov B.N. Patomorfologíia intoksikatsii jeltym fosforom // Gígiena trýda, profpatologíia i toksikologíia. – Alma-Ata, 1982. – S. 105-107.
13. Strelýhina N.A. Patologicheskaiia anatomíia, voprosy patogeneza, lecheniia i profilaktiki intoksikatsii jeltym fosforom (eksperimentalno-morfologicheskoe issledovanie) // Avtoref. diss... . dok. med. naýk. – M., 1988. – 52 s.
14. Kozlovskii V.A. K patogenezy fosfornyh intoksikatsii. // Patogenez, klinika, diagnostika, lechenie i profilaktika professionalnoi intoksikatsii na fosfornom proizvodstve. – Chimkent, 1988. – S. 16-18.

Н.И.ИЛЬЯСОВ¹, А.Ә.МҰҚАЕВА²

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

²Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университетінің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: ainura.mukayeva@mail.ru

ТЕПЕ-ТЕҢСІЗ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЭНТРОПИЯСЫ

Синергетикалық тұрғыда бейсызық динамикалық жүйенің стохасталынуымен қатар жүретін тепе-теңсіз құбылыстардың мейілінше әмбебап статистикалық сипаттамалары – ақпарат және ақпараттық энтропия ұғымдары енгізіледі. Синергетикада ақпарат зерттеулердің басты объектісіне айналды. Ақпараттық энтропия ақпараттың орта ықтимал мәнін анықтайды. Мақалада тепе-теңсіз жүйелердегі уақыт пен координатаға тәуелді энтропияны анықтаудың мүмкіндіктері қарастырылады. Яғни энтропия балансының теңдеуі, энтропия өнімінің минимум және, сонымен қатар, ақпараттың максимум қағидалары қарастырылған.

Кілт сөздер: синергетика, ақпараттық энтропия, ақпараттың максимум және энтропия өнімінің минимум қағидалары, стохасталыну.

N.I.Ilyasov¹, A.A.Mukayeva²

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Professor
Kazakh National Women's Teacher Training University (Kazakhstan, Almaty)

²Master Student of the Kazakh National Women's Teacher Training University
(Kazakhstan, Almaty), E-mail: ainura.mukayeva@mail.ru

Entropy of Nonequilibrium Systems

From the point of view of synergy, the concept of information and informational entropy of the most universal statistical characteristics of nonequilibrium phenomena accompanying the stochastization of a dynamic system is introduced. In synergy information is the main object of research. Informational entropy determines the average probability of knowing the information. The article discusses the possibilities for determining entropy, which depends on time and coordinates in non-equilibrium processes, namely questions of the equation of entropy balance, entropy production, as well as the principles of minimum entropy and maximum information.

Keywords: synergetic, information, entropy, minimum principle, production of entropy and maximum information, stochastization.

Н.И.Ильясов², А.А.Мукаева²

¹кандидат педагогических наук, профессор
Казахский Национальный Женский Педагогический университет (Казахстан, г.Алматы)

²магистрант Казахского Национального Женского Педагогического университета
(Казахстан, г.Алматы), E-mail: ainura.mukayeva@mail.ru

Энтропия неравновесных систем

С точки зрения синергетики вводится понятие информации и информационной энтропии – наиболее универсальных статистических характеристик неравновесных явлений,

сопровождающих стохастизацию динамической системы. В синергетике информация является основным объектом исследования. Информационная энтропия определяет средневероятное значение информации. В статье рассматриваются возможности к определению энтропии, зависящей от времени и координат в неравновесных процессах, а именно вопросы уравнения баланса энтропии, производства энтропии, а также принципы минимума энтропии и максимума информации.

Ключевые слова: синергетика, информация, энтропия, принцип минимума производство энтропии и максимума информации, стохастизация.

1. Синергетикалық ақпарат және ақпараттық энтропия

Қайтымсыз үдерістердің әртүрлілігі мен күрделілігі оларды зерделеуде елеулі қиындықтар туғызады. Осы құбылыстардың әзірге толық теориясы жоқ, алайда әлем елдерінің ғалымдарының күш-жігерімен тепе-теңсіз күйлерді зерттеудің бірқатар жемісті әдістері әзірленді. Бұл әдістердің көмегімен үлкен теориялық және практикалық маңызы бар нәтижелер алынды.

Бұл жерде, тепе-теңдік жағдайындағы сияқты, екі түрлі әдісі қолданылуы мүмкін: макроскопиялық және микроскопиялық. Оның біріншісінің міндеті – тәжірибе деректері негізінде макроскопиялық параметрлер арасындағы байланысты орнату. Тепе-тең термодинамиканың тепе-теңсіз жүйеден айырмашылығы – оның сипаттамаларынан уақыт бойынша өзгеруі, ал интенсивті сипаттамаларының (қысым, тығыздық, температура және т.б.) жүйенің әр нүктесінде әртүрлі шамаға ие болатындығы, яғни координаталарға тәуелділігі. Тепе-теңсіз жүйе теориясында маңызды орынды тепе-тең жағдайда болмайтын физикалық шамалардың ағыны алады, яғни энергия, масса немесе бөлшектер саны, жылу, импульс, энтропия, электр заряды және т.б. Ағындардың пайда болу себептері ресми терде күш деген атауға ие болды. Бұл интенсивті параметрлердің градиенті (температура, жылдамдық және т.б.) немесе олармен байланысты шамалар болуы мүмкін. Осы қатынастарға енетін пропорционалдық коэффициенттер кинетикалық коэффициенттер деп аталады.

Тепе-теңсіз үдерістерді зерттеудің екінші әдісі статистикалық физиканың идеяларын дамыту мен қорытындылар жасауды білдіреді. Келесі әдіс көп жағдайларда тиімді болып келеді. Бөлшектердің түрлі күйлері үшін ықтималдықтар үлестірім функциясы енгізіледі. Ережеге сәйкес, үлестірім координаталарға тәуелді, ал стационарлы жағдайлар үшін – уақытқа да байланысты болады. Ал тепе-тең үлестірім барлық уақытта тұрақты, ал координаталарға тәуелділік тек сыртқы өріс болғанда ғана өзгермелі.

Тепе-теңсіз құбылыстардың статистикалық теориясы физикалық кинетика деп аталады. Кинетиканың басты мәселелерінің бірі статистикалық үлестірім және оның уақыт бойынша өзгерісінің функциясын анықтайтын теңдікті табу болып табылады. Тепе-тең жағдай сияқты, бөлшектерді үлестіру заңын білу жүйенің термодинамикалық сипаттамаларын есептеуге, олардың арасындағы байланысты анықтауға және барлық шамалардың өзгеру заңдылығын дәл көрсетуге мүмкіндік береді. Өкінішке орай, бұл бағдарламаны іске асыру мүмкін болмай отыр. Оның қиындығы – тепе-тең жүйелер сияқты барлық кезде және барлық уақытта күйлер бойынша бөлшектерді үлестірудің қарапайым функцияларын енгізудің мүмкін болмай отырғандығы.

Қазіргі таңда күрделі тепе-теңсіз жүйелерді зерттеуге ғылымның жаңа методологиялық бағыты – синергетиканы (материя және оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясы) қолданады. Кездейсоқтық пен сызық еместік ағын, градиент, макроскопиялық физикалық шамалардың өзгерісімен (температура, тығыздық, қысым және т.б.) сипатталатын термодинамикалық тепе-теңсіз жүйелерді дамытуда және сипаттауда үлкен рөл атқаратын-

дығы айқындалды. И.Пригожиннің мынадай айтқаны бар: «тепе-теңсіздік дегеніміз хаостан реттілікті туғызатын нәрсе».

Физикада синергетика жылулық теңдіктен алыс болатын жүйелер мен үдерістерді зерттеумен айналысады. Термодинамиканы макроскопиялық феноменологиялық теория ретінде қарастыруға болады. Оның негізі статистикалық физикада жатыр. Физиканың бұл саласында макроскопиялық теориядан термодинамиканың феноменологиялық макроскопиялық заңдарын шығаруға талпыныстар жасалуда. Бұл зерттеулердің негізгі ұғымдарының бірі – энтропия S . Больцманның пікіріне сәйкес, ол жүйенің бір күйлерін қайта туғызуға байланысты, жалпы жүйеде макроскопиялық күйе болады, ол әр түрлі күйлердегі (термодинамикалық ықтималдық) W санымен байланысты.

$$S = k \ln W . \quad (1.1)$$

Бұл жерде маңызды туындайтын сұрақ: барлық бастапқы үдерістер қайтымды бола тұра, неге макроскопиялық құбылыстар қайтымсыз? Сонымен бірге, бұл жерден байқайтынымыз, макроскопиялық физикадағы болатын процестер – қайтымсыз. Мысалы, бізде газы бар түтікше болса және бірінші түтікшедегі газды екінші түтікшеге жинау үшін біз оның қақпағын ашатын болсақ, екі түтікше де газбен толтырылған болып есептеледі. Бірақ, барлық газ өздігінше бір түтікке жиналмайды, өйткені табиғатта кері үдеріс байқалмайды. Қайтымсыздықтың негізделуімен байланысты туындайтын қиындықтарға қарамай, статистикалық физика жылуөткізгіштік, диффузия, релаксациялық үдерістер және т.б. секілді тепе-теңсіз термодинамиканың бірқатар құбылыстарын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтып кеткендей, термодинамика жылулық тепе-теңдіктегі жүйені, ал синергетика жылулық тепе-теңдіктен алшақ болатын жүйелерді қарастырумен айналысады. Дегенмен, ескере кететіні біз кез келген ашық жүйені көлемді тұйық жүйеге енгізе аламыз. Мысалы, Күн жүйесін тұтас жүйе ретінде алып, оны термодинамиканың заңдары қолданылатын тұйық жүйе ретінде қарастыра аламыз. Демек, термодинамиканың жалпы заңдары синергетиканың жалпы заңдарының шекті жағдайы болуы керек. Сол кезде синергетика өзінің құрылымын макроскопиялық деңгейден емес, мезоскопиялық көзқарастан бастауы қажет. Бұл жердегі бастапқы пункт болып информация түсінігі алынады.

Соңғы кездері табиғаттағы барлық заңдылықтар ақпараттық сипатқа ие екендігіне көз жеткізуге жиі тура келеді. Ақпарат бүкіл әлемдегі материяның қозғалыс бағытын анықтайтындығы, қоғам және табиғаттағы барлық үдерістердің бастаушысы екендігі айқындалды. Ақпарат туралы жаңа ғылыми көзқарастардың дамуына синергетика – материя және оның табиғаттағы және қоғамдағы қозғалысында өздігінен реттелу үдерісі туралы ғылымның пайда болуы жаңа серпін берді. Ақпарат – кез келген өздігінен реттелуші жүйенің негізгі бағыттаушы факторы. Барлық эволюциялық үдерістердің бағыты мен оның негізгі фазаларын, құрылымын және табиға, әлеуметтік және экономикалық жүйелердің тұрақтылығының анықтаушысы – ақпарат.

Одан әрі біз синергетикалық құбылыстарға қолданылатын К.Шеннон ұсынған ықтималдық түсіндірмені [1, 2] пайдаланып, синергетикалық ақпарат және ақпараттық энтропия – сызықтық емес динамикалық жүйенің стохастизациясымен қатар жүретін тепе-теңсіз құбылыстардың әмбебап статистикалық сипаттамалары ұғымдарын енгіземіз.

Сонымен, ақпарат деген не? Көп мәлімет беретін ақпараттан аз мәліметті ақпаратты ажыратуға мүмкіндік беретін критерийлерді қалай орнатуға болады? Екі хабарламаны салыстырып көрейік: А – күн батады және В – ертең күн тұтылуы күтілуде. Әрине, бірінші хабарламаның шынайылығына ешкім күмән келтірмейді, ал екінші хабарлама болса үлкен қызығушылық тудырады, ол туралы бұқаралық ақпараттар жазады, ол туралы пікірлер айтылады, телеақпаратта беріледі, ғалымдармен сұхбат болады және т.б. Осыдан мынадай

қорытынды шығаруға болады: аз априорлы ықтималдыққа ие ақпарат өзімен көп мәлімет береді, бірақ ондай оқиғалар орын алуда. Демек, ақпарат I және оқиғаның ықтималдығы P мына қатынаспен байланысады:

$$I = f\left(\frac{1}{P}\right) \quad (1.2)$$

Белгісіз функция f табу үшін, I үшін аддитивтілік қағидасы орындалады деп есептейміз, яғни екі когерентті 1 және 2 дереккөздерден түсетін жалпы ақпарат екеуінің қосындысына тең болуы керек: $I = I_1 + I_2$. Бұл шарт орындалуы үшін f функция келесі қасиетке ие болуы тиіс:

$$f\left(\frac{1}{P}\right) = f\left(\frac{1}{P_1} \cdot \frac{1}{P_2}\right) = f\left(\frac{1}{P_1} + \frac{1}{P_2}\right).$$

Логарифмдік қарапайым математикалық функция арқылы:

$$I = \log \frac{1}{P} = -\log P. \quad (1.3)$$

I шамасының таңбасы оң, себебі $0 << P << 1$. (1.5) формуладағы логарифм негізін таңдау арқылы екілік, ондық және натурал логарифмге сәйкес ақпарат «битпен», «дитпен» и «натпен» өлшенеді. кибернетикада ақпарат өлшемі ретінде оқиғаның екі теңықтималдықтың екеуінің біреуінің орындалуы туралы хабарламаның көлемі алынады.

Ақпараттың мұндай мөлшері бит немесе екілік өлшем атауына ие. Мысалы, лақтырылған симметриялық тиынның нәтижесінен алынатын ақпарат:

$$I = -\log_2 \frac{1}{2} = \log_2 2 = 1 \text{ бит.}$$

Ықтималдықтар мультипликативтік қасиетке ие екендігі белгілі, бұл дегеніміз – бір мезгілдегі тәуелсіз оқиғалардың ықтималдығы оның ықтималдықтарының туындысына теңдігі. Бірақ, ақпараттың мөлшері көпөлшемділік ретінде аддитивтік қасиетіне де ие болуы тиіс. Жоғарыда көрсетілгендей, бұл қасиеттерге ие жалғыз математикалық функция ол – логарифм және

$$\log (AB) = \log A + \log B.$$

Осылайша, бұл формуланы ақпараттың аддитивтілік қасиетін білдіруші шарт ретінде қабылдауға болады. Ондай жағдайда оны функционалды теңдік ретінде қарастырып, оның жалғыз шешімі ретінде (1.4) формуланы алуға болатын еді. (1.3) теңдіктен ақпараттың жалғыз маңызды, әмбебеп мағынасы шығады: аз априорлы (тәжірибеге дейін, теориялық) ықтималдыққа ие оқиғалар көп мәліметке ие, яғни күтпеген оқиғалар көп ақпарат алуға мүмкіндік береді. Бұл қорытынды қайталанбайтын, сирек болатын оқиғаларға қатысты емес.

Жеке жағдайларда ақпараттың мағынасы оны қабылдау шартына байланысты болады. Мысалы, мүмкін болатын ақпарат тасушы ретінде электромагниттік өрісті алайық. Ал электромагниттік сәулеленуді қабылдау нәтижесі барық кезде бірдей емес: фотондар мөлшерінің флуктуациясы әсер етеді, электромагниттік толқынның фазасының жоғалуы және т.б. Сөйтіп, ақпараттың мөлшері мен оның мағынасы оның дереккөзі мен тасушысы – материалдық ортамен байланысты анықталмайды. Субъектімен қабылдау нәтижесі оның интерпретациялануына тәуелді болады. «Ақпарат дегеніміз не?» деген сұраққа қазіргі кезде біржақты нақты жауап жоқ. Шынында ақпараттың мағынасын материалдық және рухани түрде қабылдауға болады.

Г.Хакен ақпарат терминін әр түрлі мағынада қолданады. Атап айтқанда, [1] ұжымдық айнымалы немесе реттілік параметрлерімен байланысты ақпараттың жаңа түрі пайда бола-

тындығы көрсетілген. Бірқатар жағдайларда ашық күрделі жүйені зерттеу үшін ақпарат ұғымының мағынасына энтропия ұғымынан гөрі, Шеннонның түсіндірмесі дәлірек келеді.

Жүйедегі теңдікті бұзатын үдерістерге ішкі релаксациялық үдерістер қарсы келеді. Егер қоздырушы үдерістер интенсивтілігі релаксациялық интенсивтіліктен аз болса, онда аз мөлшерде орындалатын локалдык тепе-теңдік ұғымын енгізуге болады. Бұл идея И.Пригожинмен ұсынылған және бұл аймақтағы күйді теңдік жағдайдағы параметрлермен сипаттауға мүмкіндік берді. Бұл принципті сыртқы әсерлердің баяу өзгеруі кезінде де, яғни тепе-теңдікті қалыптастырушы релаксациялық үдеріс уақыты кезінде де енгізген.

Егер қандай да бір үдерістер жүйеге энтропия өсімі $\Delta S = 0$ тең болатын тұрақты теңдікке келуге мүмкіндік бермесе, онда ол энтропияның минималды өнім жағдайына келеді. Энтропия өнімінің стационарлы күйлердегі минимум қағидасының теориясы мен локалдык тепе-теңдік принципі И.Пригожинмен заманауи қайтымсыз процестердің термодинамикасының негізіне алынған.

Белгілі бір жағдайларда жүйедегі энтропияның сыртқы ортамен ағындардың алмасуы арқылы суммарлы азаюы оның ішкі өнімін жоғарылатуы мүмкін. Оның күйі тұрақсыздыққа көшеді және ірімасштабты флуктуация пайда болады. Бұл ретте жүйенің ішкі қайта құрулары есебінен хаостан реттелген құрылым түзілуі мүмкін. Бұл құбыдыс өздігінен реттелу деген атауға ие болды. Синергетиканың заманауи жалпы ғылыми әдіснамасы – материяның және оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясы, сыртқы ортамен энергия және ақпарат алмасушы реал объектілерді ашық жүйе ретінде қарастырады, сызықты емес физиканың хаос және реттілік жетістіктеріне негізделеді. Сол себепті ақпарат синергетиканың негізгі ұғымы және зерттеу объектісі болып табылады [2-4].

Өздігінен реттелу әрқашан құрылымды және бір мезгілде стохастикалы. Бұл екі фактор – симметрияның бұзылуы және жүйе арқылы ақпаратты алу шартын қамтамасыз етуші құбылыстың ықтималды сипаты. Ғылымға өздігінен реттелу үдерісі кезінде құрылымдар түзілуінің дискретті ықтималдығымен P_i анықталатын ақпаратты білдіретін «синергетикалық ақпарат» түсінігі енгізілген.

$$I = -\log P_i, \tag{1.4}$$

мұндағы I барлық кезде теріс болады, өйткені $0 \leq P_i \leq 1$.

Ақпарат ұғымының тағы бір анықтамасы – оның тепе-теңдік және тепе-теңсіздік жағдайларындағы энтропияның әртүрлігі ретінде беріледі және түрлі табиғаттың объектілерін сипаттауға мүмкіндік ашады. Тұрақсыздықта болатын жүйе түрлі күйлерге ие бола алады және оған сол немесе өзге күйді қабылдау үшін ақпарат қажет. Бұл жердегі мүмкіндіктің бірі – ақпараттың жүйеде генетикалық түрде қаланғанында болып табылады.

Энтропия ұғымы кездейсоқ шамалардың үлестірілуімен байланысты. Энергияны E_i теңықтималды үлестіру кезінде ішкі жүйе реализациясы ықтималдығы $P(E) = 1/\Delta \Gamma$ тең, демек энтропия келесідей түрде анықталады:

$$S = \Delta \Gamma = -\ln P(E_i), \tag{1.5}$$

орта ықтималдық бойынша бұл формуланы келесідей түрде жазады:

$$S = -\sum_i P_i \ln P_i, \quad P_i = P_i(\bar{E}_i). \tag{1.6}$$

(1.6) сәйкес анықталған энтропия ақпараттық энтропия деп аталады. (1.2) және (1.5) формулаларды салыстыра отырып мынадай қорытындыға келеміз: энтропия ақпараттың орта ықтимал мәнін анықтайды. Ішкі жүйеде тең ықтималды үлестіру кезінде анықталмағандық максимумге жетеді, яғни жүйе туралы барлық ақпарат энтропияға айналады (1.2).

Ақпараттың пайда болуы анықталмағандықты азайтады, сондықтан ақпараттың мөлшерін жоғалған анықталмағандық мөлшерімен, яғни энтропиямен анықтауға болады [7]:

$$I = S_{pr} - S_{ps}, \quad (1.7)$$

мұндағы pr индексі «априори» (тәжірибеге дейін), а ps - «апостериори» (тәжірибеден кейін). Осы себепке байланысты әдебиеттерде (1.4) теңдік ақпарат (егер ол пайда болса) деп, кейде энтропия (егер ол жоғалса) деп аталады.

$$X = (x_1, x_2, \dots, x_n), \quad Y = (y_1, y_2, \dots, y_k) \text{ айнымалылар жиынтығы деп алынсын.} \quad (1.3)$$

формулаға аналогты түрде шартты энтропияны енгізейік $S(X/Y)$. Шартты энтропия шартсыз энтропиядан әрдайым аз, себебі шарттың болуы бірқатар реттілікті білдіреді. Онда Y тапсырмасындағы X шамасының мөлшері мына теңдікпен анықталады:

$$I(X) = S(X) - S(X/Y), \quad (1.8)$$

$I(X) > 0$, ақпарат болса – бірқатар реттіліктің болғаны. (1.7) формуланы ақпараттың екінші анықтамасы ретінде қабылдауға болады. Ол күрделі құбылыстарды талдауда қолданыс табады.

1. Энтропияның баланс теңдеуі. Энтропияның минимум және ақпараттың максимум қағидалары

Тепе-теңсіз жүйелерде физикалық шамалар уақыт және кеңістік бойынша өзгереді. Бұл үдерістер бөлшектердің (кинетикалық теңдеу), массаның (диффузия теңдеуі), импульстың (қозғалыс теңдеуі), энергияның (термодинамиканың бірінші заңы) сақталу заңдарына негізделіп зерттеледі. Тасымалдау үдерістерінің негізгі теңдігі феноменологиялық сипатқа ие. Жылуөткізгіштік, диффузия, ішкі үйкеліс ағындары келесі түрде жазылады [2,3]:

$$Y_{\rho} = -\chi \frac{\partial T}{\partial x}; \quad Y_D = -D \frac{\partial n}{\partial x}; \quad Y_{mu} = \eta \frac{\partial u}{\partial x}.$$

Бұл жерге электр зарядын теңдеу заңы болып табылатын Ом заңының дифференциал түрін қосатын болсақ:

$$j = -\gamma \frac{\partial \phi}{\partial x},$$

мұндағы j – ток тығыздығы, γ – электрөткізгіштік, ϕ – электр өрісінің потенциалы, ал $\frac{\partial \phi}{\partial x}$ – оның кернеуі.

Бұл теңдеулердің негізгі ерекшелігі – теңдіктің оң жағындағы тұрған сәйкес қозғалыс күші есебінен пайда болатын теңдіктің сол жағындағы ағынның біршама мөлшерінің градиент ретінде сипатталуында. Тепе-теңсіз үдерістер теориясында мынадай негіз ретінде мына қағида алынады: Y_i ағыны және оны тудыратын X_k күші сызықты түрде байланысты:

$$Y_i = \sum_k L_{ik} X_k,$$

мұндағы L_{ik} – кинетикалық коэффициенттер деп аталатын шама.

Тепе-теңсіз үдерістердің жалпы заңдылықтары баланс теңдеуімен сипатталады (термодинамиканың екінші заңы). Тепе-теңсіз процестерде энтропия сақталмайды, оның эволюциясы процестің бағытын және жүйенің сапалық өзгерістерін анықтайды.

Шағын аймақтың энтропиясы көршілес аймақтармен байланыс нәтижесінен және оның

ішінде болып жатқан процестер есебінен де өзгереді. Сондықтан энтропия жүйеге қоршаған ортадан келіп түседі деп те, өз ішінде өндіріледі деп те айта аламыз. Энтропияның келіп түсу жылдамдығы энтропия ағынының тығыздығымен $\vec{j}_s$, ал энтропияның пайда болу жылдамдығы энтропияның өндірілу көзінің тығыздығымен $\vec{\epsilon}_s$ сипатталады. Оқшауланған

жүйедегі энтропия тек өсетін болғандықтан, онда $\sigma_s \geq 0$. Жалпы жағдайда энтропияның тепе-теңсіз жүйедегі әр нүктесіндегі баланс теңдеуі келесі түрде жазылады [4,5]:

$$\frac{(\vec{S}_r)_t}{\partial t} = -div \vec{j}_s(r, t) + \vec{\epsilon}_s(r, t), \quad (2.1)$$

мұндағы r, t – координата және уақыт. $\vec{\sigma}(r, t)$ функциясы әрқашан оң және диссипативті (қайтымсыз) процестер есебінен энтропияның өсуіне жағдай туғызады. $\vec{j}_s, \vec{\epsilon}_s$ жоғарыда

айтылған сақталу заңдарымен анықталады. Термодинамикалық әдіс кинетикалық коэффициенттерді теориялық түрде анықтауға мүмкіндік бермейді. Олар экспериментті түрде анықталады немесе статистикалық физика әдістерімен есептеліп шығарылады. L_{ik}

анықтау термодинамикаға Л.Онсагердің [6] енгізген постулат арқылы жеңілдейді, яғни кинетикалық матрицалардың коэффициенттері симметриялы:

$$L_{ik} = L_{ki}. \quad (2.2)$$

Онсагердің осы тәуелділік қатынасынан мынадай қорытынды шығаруға болады: қандай да бір тоғыспалы процеске әрқашан кері құбылыс болады. Жүйедегі температура градиенті тура процесс – жылуөткізгіштікті білдірсін. Алайда жүйедегі температура градиентінің болуы зат тасымалының себептерінің бірі болып табылады. Онда оған тоғыспалы процесс – термодиффузия болмақ. Бұл болжанған құбылыс тығыздық (немесе химиялық потенциал) градиенті жылу ағынына әкеледі керек дегенді білдірсе, онда температуралар айырмашылығына пайда болар еді. Ал тәжірибеде бұл қалай боларын көрейік. Л. Онсагерге сәйкес (2.2) теңдеуі энтропия өндірісінің заңы деп аталатын формуланы қанағаттандыратын ағын және күштердің белгілі таңдамасында ғана орындалады:

$$\sigma_s = \sum_i L_i X_i, \quad (2.3)$$

мұндағы σ_s – энтропия өндірілу көзінің тығыздығы, яғни энтропияның өндірілуі.

Газ тығыздығын газ молекуласының потенциалдық энергиясымен байланыстыратын қатынас Больцман формуласы деп аталады:

$$\frac{dn}{n} = d(\ln n) = - \frac{dU}{kT}, \quad n = n_0 \exp\left(-\frac{U}{kT}\right). \quad (2.4)$$

Бұл жерде, газ тығыздығын ықтималдықпен алмастыру арқылы белгілі бір энергетикалық U күйдегі молекулаларды табу арқылы мынаны алуға болады:

$$P \sim e^{-U/kT} \quad \text{или} \quad k \ln P = -U/T,$$

осыдан

$$k \ln 1/P = U/T, \quad (2.5)$$

мұндағы $1/P = W$ – термодинамикалық тепе-теңдіктегі микрокүйлердің теңқтимал саны.

Осыны ескеру арқылы (2.5) теңдеу мына түрге келеді:

$$k \ln W = U/T,$$

яғни бұл теңдеу Клаузиустың термодинамикалық энтропиясы физикалық энтропиямен сәйкес келетіндігін білдіреді. Бұл термодинамикалық тепе-теңдік күйі кезінде қоршаған ортадан ақпарат ала алмайтындығын түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша, энтропия ықтималдықпен, яғни заоспен байланыстылығы шығады. Сол жақтағы жүйе күйінің өздігінен өзгеруін сипаттайтын термодинамиканың екінші заңының маңызды түсінігі, ал оң жағындағы қоршаған ортадағы энергияның жоғалуының өлшемі болатын, хаоспен байланысты шама. Осылайша, микрокүйлердің мәні дегеніміз оның макрокопиялық сипаттамасын өзгертпей, жүйедегі ішкі өзгерістерді жүзеге асырудың тәсілдер саны екендігі шығады.

Жеке атомда оның энергетикалық қозуы болды деп алайық. Бұл кездегі жүйеде тек бір үлестірім болуы мүмкін екендігі түсінікті, $W = 1$. Бірақ, бірліктің логарифмі нөлге тең және $S = 0$, өйткені локалды энергия жиыны нөлдік энтропияға ие. Егер қозу жүз атомды жүйеде берілсе, онда бұл жүз тәсілмен іске асады, яғни $W = 100$, $\ln 100 = 4,61$. Осыдан $S = 4,61k$, жүйенің энтропиясы өсті, жүйе хаосты күйге енді, сол себепті қозған атомның орнын дәл табу мүмкін емес.

Егер жүйе екі бір-бірімен байланысты ішкі жүйелерден тұратын болса, онда энтропияның максимумы олар жылулық тепе-теңдікте болғанда орын алады. Бұл күйге максималды тәсілдердің санымен жетуге болады және ол көп болған сайын, оның ықтималдығы жоғары болады [7].

Сиретілген газдың тепе-теңдікке жақындатылған процесін қарастырып, энтропияның координата мен бөлшектің импульсімен байланысын алғаш рет Больцман анықтаған [8]. Ол мынаны ұсынған: біріншіден, соқтығысуға екі бөлшек қатысатын, өзара жұптасып әрекеттесу назарға алынады; екіншіден, бөлшектер көлем бойынша тәуелсіз үлестірілген (молекулярлық хаос гипотезасы). Бірінші болжам тығыздығы аз газдарға қатысты теорияның қолдану аймағын шектейді, ал екіншісі уақыт бойынша қайтымсыздықты белгілейді.

Больцманның кинетикалық теңдеуінен энтропия үшін $S(\vec{r}, t)$ келесі теңдеу шығады:

$$\frac{dS(\vec{r}, t)}{dt} = -k \int I(\vec{r}, \vec{p}, t) \ln f(\vec{r}, \vec{p}, t) d\vec{p}, \quad (2.6)$$

мұндағы k – Больцман тұрақтысы, I – соқтығысулар интегралы, f – газ молекуласын үлестіру функциясы. $I \geq 0$, болғандықтан $f \leq 1$, осы кезде (2.6) теңдеу мына түрде жазылады:

$$\frac{dS(t)}{dt} \geq 0, \quad S(t) = \int S(\vec{r}, t) d\vec{r},$$

яғни тұйық жүйедегі энтропия уақыт бойынша кемімейді; ол артады немесе өзгеріссіз қалады (тепе-тең күй). Больцман S орнына $H = -S$ функциясын қолданған. Сондықтан энтропияның арту заңы H – теорема деп аталады.

Тепе-теңсіз күйдегі газдың энтропиясын Больцман келесі түрде анықтаған:

$$S(t) = -k n \int f(\vec{r}, \vec{p}, t) \ln f(\vec{r}, \vec{p}, t) d\vec{r} d\vec{p}, \quad (2.7)$$

мұндағы n – бөлшектер санының орташа тығыздығы f – үлестірімнің бірбөлшекті функциясы.

Еркін тепе-теңсіз процестерді қолдану үшін энтропияның теңдеуі (2.5) келесі түрде келтіріледі:

$$S(t) = -k \int f_N(x, t) \ln f_N(x, t) dx; \quad \int f_N(x, t) dx = 1, \quad (2.8)$$

мұндағы x – жүйе күйін анықтайтын айнымалылар жиыны, $f_N - N$ – үлестірімнің бөлшектік функциясы [4].

Тепе-теңдік жағдайдағы жүйеде энтропияның σ өндірілуі нөлге тең. Л.Онсагер мен И.Пригожин шекті шарттармен қамтамасыз етілетін (температураның, қысымның төмендеуі және т.б.), стационарлы тепе-теңсіз жағдайда σ жоғалмайтындығын анықтаған. Қайтымсыз процесс жүретін жүйенің стационарлы жағдайы тепе-теңдік жағдайға келуге кедергі келтіретін сыртқы берілген шарттарда жүйеде энтропияның аз шамасының пайда болу жылдамдығымен сипатталады. Осылайша, И.Пригожиннің теоремасына [2, 4] сәйкес, стационарлы және болмашы тепе-теңсіз жағдайларда энтропияның толық өндірілуі минималды. Пригожиннің бұл теоремасы – өзқауым процестеріндегі энтропияның минимум принципінің маңызы физика үшін ғана емес, сонымен бірге биология және басқа ғылымдар үшін де ерекше.

Бұл қорытындыны келесі мысалмен негіздеуге болады [4,8]. Тепе-теңдік күйден аз ауытқулардағы қайтымсыз процестер сызықты байланыспен сипатталады:

$$Y^{(i)} = \sum_k L_{ik} X^{(k)} \tag{2.9}$$

мұндағы $Y^{(i)}$ – физикалық шамалар ағыны, L_{ik} – кинетикалық коэффициенттер, $X^{(k)}$ – термодинамикалық күштер. Тасымалдау процестерінің теңдіктерін талдау арқылы жалпы жағдайда мынаны жазуға болады:

$$\sigma = \sum_i Y^{(i)} X^{(k)} = \sum_{ik} L_{ik} X^{(i)} X^{(k)}. \tag{2.10}$$

Температура градиенті болғанда ΔT жылу ағынын былай анықтайды:

$$\vec{Y} = -\chi \Delta T, \quad \chi = L_{qq} / T^2, \quad \vec{Y} = L_{qq} \Delta(T^{-1}), \tag{2.11}$$

мұнда χ жылуөткізгіштік коэффициенті мен L_{qq} кинетикалық коэффициентінің байланысы (2.9) теңдікті қанағаттандыратындай алынған. Энтропияның толық өндірілуі Π , қайнар көздің тығыздығының σ көлемдік интегралына тең:

$$\Pi = \int \sigma d\vec{r} = L_{qq} \int (\Delta T^{-1})^2 d\vec{r}. \tag{2.12}$$

Көлем шекараларында тұрақты температура кезіндегі (2.12) функционалының минималдылық шарттарын табайық. Берілген вариациялық есеп үшін Эйлер-Лагранж теңдеуі:

$$\frac{\partial f}{\partial(X)} - \sum_{a=1}^n \frac{\partial}{\partial X_a} \left\{ \frac{\partial f}{\partial \left[\partial \left(\frac{1}{T} \right) / \partial X_a \right]} \right\}, \tag{2.13}$$

мұндағы $f = (\Delta T^{-1})^2$, $\vec{r} = (X_1, X_2, X_3)$. (2.13) дифференциалдау арқылы температураның

стационарлы үлестірімін $\Delta T = 0$ сипаттайтын Лапласстың стационарлы $\left(\frac{\partial T}{\partial t} = 0 \right)$ теңдеуіне эквивалентті түрде болатын мына теңдікті аламыз:

$$\Delta(T^{-1}) = 0, \tag{2.14}$$

Осыдан энтропия аз мөлшерде өндірілетін күй стационарлы екендігі шығады. Бұл принцип келесідей теңсіздікте жазылады:

$$\frac{d^2 S}{dt^2} = \frac{d\sigma}{dt} \leq 0, \quad \sigma_{cm} \leq \sigma(t), \tag{2.15}$$

мұндағы $\sigma_{ст}$ – стационарлы күйдегі және $\sigma(t)$ – стационарлы жағдай орнағаннан кейінгі t моменттегі процестегі энтропияның өндірілуі. Пригожиннің теоремасы сызықты термодинамика шегінде дәлелденген. Тепе-теңдіктен алыс аймақтарда болатын эволюцияның эмбебеп критерийі (1,13) толық емес дифференциал үшін σ анықталған. Осыған қарамастан, теорема әртүрлі сипаттағы тәжірибелермен дәлелденген тепе-теңсіз жүйелердің стационарлы күйінің болуын дұрыс көрсетеді.

«Стационарлық жағдайларда энтропия өндірілуінің минимум принципі» өзқауым процестері оқиғалары үшін жалпылануы мүмкін. Құбыр қабырғасында орнатылған кернеу кезінде, орнатылған қосымша шарт орындалғанда (2.13) теңдікке кіретін $\sigma_{турб}$, $\sigma_{лам}$ шамалар есептеулері [11] теңсіздік орнайтындығын көрсетеді:

$$\sigma_{турб} \leq \sigma_{лам} . \quad (2.16)$$

Осы нәтижеге сүйене отырып Ю.Л.Климонтович жалпылама болатын «өзқауым процестеріндегі энтропия өндірілуінің минимум принципін» тұжырымдады. Гидродинамикалық турбуленттілік мысал бола алатын өзқауым процестері тепе-теңсіз фазалық ауысу нәтижесі ретінде қарастырылады. Осы кезде жоғарыдағы тұжырымдалған принцип (2.16) қарағанда жалпылау сипатына ие мына түрде келтіріледі:

$$\sigma_{уст} \leq \sigma_{лам} . \quad (2.17)$$

Сонымен, жаңа тұрақты күйде энтропияның өндірілуі алдыңғы тұрақсыз күйге қарағанда аз болады. Өзқауым процестеріндегі энтропия өндірілуінің минимум принципінің дәлелдемесінің жалпы сұрақтары [11,12] әдебиеттерде нақты келтірілген.

Тепе-теңсіз жүйелерге қолдануға ыңғайлы, термодинамиканың екінші заңының түсіндірмесі болатын ақпараттың максимум принципін қарастырғанымыз дұрыс болады. Хакен зерттеген бұл принцип, егер ақпарат ұғымын жүйенің қажетті (априорлы) анықтамалық шегі ретінде алсақ, мағынасы жағынан максимум принципіне шамалас болады. Осылай Джейнс ақпараттық энтропияның максимум принципін көрсетті:

$$S = \sum_i L_i X_i \quad (2.18)$$

шектеулерде термодинамиканың негізгі формулаларын шағаруға болады:

$$\sum_i P_i f_i^{(k)} = f_k, \quad \sum P_i = 1 \quad (2.19)$$

(2.19) бірінші шарты сақталу заңына сәйкес. Мысалы, f_k – күйдегі жүйе энергиясын білдіруі мүмкін. (2.18) энтропия экстремумы теориялық физикада кең қолданылатын Лагранж көбейткішінің әдісімен ізделінеді [4,8]. Белгісіз коэффициенттер P_i нормалау шартынан табылады.

Тепе-теңсіз құбылыстар мәселелеріне осындай көзқарас ашық сызықты емес диссипативті жүйенің сақталу заңдарын дәл таңдаудың қиындығын білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Haken H. Synergetics: Berlin, Heidelberg, 1983. – 240 p.
2. Василевский А.С., Мултановский В.В. Статистическая физика и термодинамика. –М.: Просвещение, 1985. – 256 с.
3. Ильясов Н Жалпы физика курсы. Молекулалық физика және бейсызық физика. – Алматы: Білім, 2003. – 350 б.

4. Жанабаев З.Ж., Ильясов Н. Практикум по нелинейной физике. – Алматы.: Қазақ университеті, 1997. – 122 б.
5. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Статистическая физика. – Ч.1. – М.: Наука, 1986. – 583 с.
6. Стратанович Р.Л. Неравновесная нелинейная термодинамика. – М.: Наука, 1985. – 424 с.
7. Дубнищева Л.А. Концепция современного естествознания. – Новосибирск, 1997. – 756 с.
8. Климонтович Ю.Л. Статистическая теория открытых систем. – М.: Янус, 1995. – 524 с.
9. Николис Дж. Динамика иерархических систем. Эволюционное представление. – М., 1980. – 322 с.
10. Nikolis G., Prigogine I. Self-Organization in Non-Equilibrium Systems, Wiley, New York, 1977.
11. Дьярмати И. Неравновесная термодинамика. – М.: Мир, 1974. – 304 с.
12. Климонтович Ю.Л. Турбулентное движение и структура хаоса. – М.: Наука, 1990. – 320 с.

REFERENCES

1. Haken H. Synergetics: Berlin, Heidelberg, 1983. – 240 p.
2. Vasilevskii A.S., Mýltanovskii V.V. Statisticheskaiя fizika i termodinamika. – М.: Prosveenie, 1985. – 256 s.
3. Иласов Н. Жапы физика кырсy. Molekýlalyq fizika jáne beisyzyq fizika. – Алматы: Bilim, 2003. – 350 б.
4. Janabaev Z.J., Иласов Н. Praktikým po nelineinoi fizike. – Алматы: Qazaq ýniversiteti, 1997. – 122 б.
5. Landaý L.D., Lifshits E.M. Statisticheskaiя fizika. – Ch.1 – М.: Naýka, 1986. – 583 s.
6. Stratanovich R.L. Neravnovesnaiя nelineinaiя termodinamika. – М.: Naýka, 1985. – 424 s.
7. Dýbnieva L.A. Kontseptsiiя sovremennogo estestvoznaniя. – Novosibirsk, 1997. – 756 s.
8. Klimontovich Iý.L. Statisticheskaiя teoriя otkrytyh sistem. – М.: Ianýs, 1995. – 524 s.
9. Nikolis G. Dinamika ierarhicheskikh sistem. Evoliýtsionnoe predstavlenie. – М., 1980. – 322 s.
10. Nikolis G., Prigogine I. Self-Organization in Non-Equilibrium Systems, Wiley, New York, 1977.
11. Diarmati I. Neravnovesnaiя termodinamika. – М.: Mir, 1974. – 304 s.
12. Klimontovich Iý.L. Týrbýlentnoe dvijeniü i strýktýra haosa. – М.: Naýka, 1990. – 320 s.

UDC 338.4

IRSTI 06.75.03

YERMANKULOVA¹, B.Zh.ALMUKHAMBETOVA²

¹*Candidate of Economics Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: rima.yermankulova@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Economics Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), E-mail: botagoz.almukhanbetova@ayu.edu.kz*

REGULARITIES AND PRINCIPLES OF MANAGING THE PLACEMENT OF INDUSTRY

The article deals with the laws and principles of distribution of productive forces which are the most common relationship between the productive forces and the territory. The most important regularities of production location are noted. The basic principles of productive forces placement are singled out. Other principles are also taken into account in the allocation of productive forces, such as the principle of regulating the growth of large cities, the activation of large and small cities. The integrated use of natural resources and the introduction of waste-free technologies in the processing of raw materials and fuel are of particular importance.

Keywords: patterns, principles, placement of productive forces, the efficiency.

Р.И.Ерманкулова¹, Б.Ж.Альмухамбетова²

¹*экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: rima.yermankulova@ayu.edu.kz*

²*экономика ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а. (Қазақстан, Түркістан қ.)*

Өнеркәсіпті орналастыруды басқару заңдылықтары мен принциптері

Мақалада өндірістік күштерді орналастыру заңдылықтары мен принциптері қарастырылады. Өндірісті орналастырудың маңызды заңдылықтары байқалады. Өндірістік күштерді орналастырудың негізгі принциптері ерекшеленеді. Өндіргіш күштерді орналастыруда басқа да қағидаттар ескеріледі, мысалы, үлкен қалалардың өсуін реттеу, үлкен және шағын қалаларды жандандыру қағидаты. Бұл ретте табиғи ресурстарды кешенді пайдалану, шикізат пен отынды қайта өңдеу кезінде қалдықсыз технологияларды енгізу ерекше маңызға ие болады.

Кілт сөздер: заңдылықтар, принциптер, орналастыру, өндірістік күштер, тиімділік.

Р.И.Ерманкулова¹, Б.Ж.Альмухамбетова²

¹*кандидат экономических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: rima.yermankulova@ayu.edu.kz*

²*кандидат экономических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)*

Закономерности и принципы управления размещением промышленности

В статье рассматриваются закономерности и принципы размещения производительных сил, которые представляют собой наиболее общие отношения между производительными силами и территорией. Отмечаются важнейшие закономерности размещения производства.

Выделяются основные принципы размещения производительных сил. В размещении производительных сил учитываются и другие принципы, например, принцип регулирования роста больших городов, активизация больших и малых городов. При этом особое значение приобретают комплексное использование природных ресурсов, внедрение безотходных технологий при переработке сырья и топлива.

Ключевые слова: закономерности, принципы, размещения, производительные силы, эффективность.

In each historical period, the placement of industry in the world reflected the economic power of countries and the technological possibilities of using resources.

Always unambiguous were only factors in placing the mining industry, localized in places of extraction of raw materials - ores of metals, coal, oil etc. The manufacturing industry, all other things being equal was located in areas that had fresh water sources, free sites and transport infrastructure, cheap and skilled labor force. Essential prerequisite for the development of industry is the investment climate - features of the socioeconomic and political situation in the country (taxation practice, the danger of nationalization, the strength of trade unions) which can affect the fate of capital, reliability and size of profits.

On several occasions, the decisive factor is the attitude of local authorities and the population to the placement of industrial facilities. For example, the construction of airports, nuclear power plants almost always causes protests, because such a neighborhood dramatically worsens the environmental situation and reduces the quality of life.

Advertising can provide additional benefits for the marketing of products to firms that, in terms of other factors of placement, are in less favorable conditions than competitors.

Until the middle of the XIX century, decisions on the placement of industry were taken by individual entrepreneurs. Since the beginning of the 20th century, corporations have played a major role in decision-making.

Decisions on the location of enterprises can also be made by government organizations. Their effectiveness, besides to purely economic indicators is determined by such concepts as national interests, social costs and social benefits. Focusing on the social aspects, the state almost always seeks to develop industries, focused on processing its own raw materials in order to reduce the export of minerals; expands the production of means of production to reduce dependence on imports; builds new enterprises to “revitalize” the economy of backward areas in the framework of regional policy.

As a rule, several variants of placement are studied: total production and shipping cost are compared for raw materials, fuel, energy, labor and export of finished products to the market, then the scale of production is determined and the potential demand for products is studied. It is necessary to estimate the likely range of consumers and find out how many enterprises of optimal size will be required in order to fully meet the demand. The estimated scale of production must be compared with the availability of the location, taking into account the transportation of raw materials, the provision of labor, and the export of products to other.

The choice of a specific location requires that land plots for workshops, access roads, water supply, labor force of the required qualification, compliance with legislation on environmental protection be provided.

Thus, the specific location of the enterprise depends on many factors: natural, industrial and social; the latter include labor skills, cultural and economic customs of the population [1, p. 34]

Work on the general theory of industrial placement and the development of models that take into account all these factors (or their large part) began in the late 18th century. The first models of accommodation were created by economists of the Ricardian school (Smith, Ricardo), who

considered the location of industry as a result of the spatial distribution of the surplus agricultural products needed as food for workers and raw materials for production. The economist Loria (1898) believed that labor-intensive industries should be confined to agricultural areas with a high population density, which, in turn, should be sufficiently poor and need additional income.

Sheffle gravity model. Sheffle argued that industry is developing mainly in or near large cities. Large cities attract industrial enterprises, and the strength of their attraction is inversely proportional to the square of the distance between them:

$$M_{ij} = \frac{P_i * P_j}{2D_{ij}^2}$$

where, M_{ij} - attraction of two city centers i, j , P_i, P_j - population of cities i, j , D_{ij} - distance between cities.

The localization of industry is the stronger the larger the urban population, the smaller the distance to markets and the closer the major cities are. The existing deviations from the model placement were attributed to the concentration of industrial enterprises near the sources of raw materials and fuel.

One way or another, the above regularities were carried out only for specific industries. On the agenda was the creation of a global model of mixing industry. Its author was the German economist A. Weber.

Weber's Model. As with all ideal geographic models, Weber places industries in ideal conditions of an isolated state, where the natural resources needed for production are located in concentric zones around known market centers. Industries in the Weber model vary depending on the natural resources used; these are divided into localized (fossil fuels, ores) and ubiquitous (water, sand). Obviously, when choosing the location of the largest value (and for the mining industries – resource) have localized resources. The economic profitability of the location of individual enterprises depends on the ratio of supply and demand for products.

Where will the plant be located – closer to the sources of raw materials or to the market? The specific point of its placement is calculated by finding the point of minimum movement (otherwise - the minimum transport costs), which ensures optimal mixing of raw materials to the plant and finished products to the market. Its location relative to the source of raw materials and the market

Weber proposed to determine using the material index (K): $K = \frac{V_{\text{raw}}}{V_{\text{finished}}}$

where, V_{raw} is the weight of localized materials;

V_{finished} - weight of the finished product.

If $K > 1$, then the point of minimum mixing is closer to the source of materials, if $K < 1$, then - closer to the market.

The entrepreneur will build factories in places with minimal transport costs and labor costs. For some industries, the agglomeration of objects or their dispersion is important. Let us consider in more detail the functional dependence of each of the factors of production.

Transport costs depend on the weight of the materials carried and the distance traveled. This indicator, measured by ton-kilometers, is one of the most important for assessing the efficiency of transport.

The impact of labor costs is revealed through a working factor, calculated as the ratio of labor costs to the total weight of consumables and raw products. In cases where the coefficient is high, industrial enterprises migrate from the point of minimum displacement, since saving labor costs compensates for higher transportation costs.

The concentration of industrial objects may be due to the integrated development of localized natural resources or the location of enterprises in large transport sites. This factor may

encourage entrepreneurs to abandon places where transport costs and labor costs are minimal. The limit of unlimited value of profits from the agglomeration is the increase in prices for land, which, on the contrary, stimulates the dispersal of industrial enterprises.

Depending on the mutual combination of the main indicators (the volume and cost of transportation, the values of the operating coefficient and savings from agglomeration), Weber identified groups of industries, each of which has its own principles of placement:

- industries oriented to the processing of ubiquitous materials are usually located near markets. If you place these businesses near the sources of raw materials, there will be overhead costs for the transportation of bulky products;

- industries focused on the sources of raw materials, as in their production materials are used whose weight loss during processing is maximum;

- industries whose enterprises are located at intermediate points, if materials are used with the same weight loss during recycling.

The Model Of Tinbergen. What will be the optimal (i.e. with minimal production and transport costs) location of industrial centers in a closed economy, where agricultural production and population are evenly distributed [2, p. 132].

The comparison of transport costs showed that the food supply of one center, where all industrial enterprises are concentrated, is much more expensive than a few scattered centers with the same volume of demand. Thus, with high transportation costs, the most optimal would be the decentralization of industrial production to many small centers. The concentration of industry in a few large centers would be the best option for location only at high transport costs for the transport of specialized industries.

The location of localized and ubiquitous industries (construction, publishing, writing) is "tied" to cities of different levels of hierarchy. Thus, there is a certain dependence between the population of cities, the structure and scale of production. Localized industries have large scale, complex and specialized production. They develop mainly in regions with a large number of cities, which ensures the minimization of traffic volumes, since the main market for industrial products is industrial enterprises. Enterprises are located in cities of such size, the population and market capacity of which are large enough for the development of these industries.

The ubiquitous small-scale industries are more closely linked to the consumer market than to other industries. The exception is, perhaps, only the food industry, associated with the suppliers of agricultural products and plants that produce packaging. Concentration of the enterprises of universal productions in separate, but close located settlements provides economy only in the presence of close production communications.

Small population settlements have, as a rule, a limited set of ubiquitous industries: mines, quarries are located in their vicinity; and in the cities themselves - repair shops, food industry, production of building materials.

As the size of human settlements increases, the importance of extractive industries in their development falls, and the manufacturing industry grows. The share of the population employed in the manufacturing industry is much higher in medium-sized cities than in large cities, where the most important becomes the service sector - education, banking, management, communications.

In the early 90-ies in economically developed countries accounted for almost 3/4 of the cost of production industry in the world. These countries, where the industrial revolution began long ago, have a diversified and high-tech industry.

In developing countries, the industrialization of the modern type began relatively recently and is taking place with the participation of foreign capital. TNCs typically set up part-cycle enterprises that produce semi-finished products or assemble finished products from imported parts. This provides additional guarantees against attempts to nationalize in an unstable political environment.

Manufacturing enterprises are concentrated in the capitals with a favorable geographical location and relatively developed infrastructure; extraction of raw materials - the main export item is carried out in enclaves, little related to the local economy.

New trends in the development and mixing of industry are the concentration of enterprises in free economic zones and in border areas, where preferential tax conditions are created, as well as the formation of international economic areas with diversified industry [3 p.77].

One of the basic and traditional principles of mixing of industrial facilities is the analysis and synthesis of phenomena and processes of distribution of productive forces and territorial organization of economy. Another, no less common method is economic mapping. Geographical map is an indispensable tool for its clarity and specificity in the study area. It opens up great opportunities for the analysis of features of mixing and interrelations of subjects and phenomena, for their quantitative estimates, for the subsequent conclusions and obobsheny, including taking into account prospects of further development.

The principles of placing production in a market economy are the basic scientific provisions that guide the state in its economic policy. They are developed and deepened on the basis of studying and using the experience and models of market economy development in individual countries.

The patterns and principles of the distribution of productive forces are the most common relations between productive forces and territory. For the current state of economic development, rational distribution of productive forces is of particular importance, which allows to ensure high production efficiency, to obtain maximum profit with careful, rational use of natural resource potential, preservation and improvement of the environmental conditions of the population. At the same time, the integrated use of natural resources, the introduction of waste-free technologies in the processing of raw materials and fuel are of particular importance. Improving the territorial structure of the economy, ensuring a rational combination of economic and social development of each subject (republic and region) should be aimed at improving their interaction in the economic complex of the state, the complexity of the development, the formation of territorial - industrial complexes and industrial sites, the rational development of their natural and economic resources.

In a modern economy, the following major patterns of production are noted:

- rational, most efficient placement of production;
- integrated development of farms of economic regions of all subjects of the Republic of Kazakhstan;
- a rational territorial division of labor between regions within their territories;
- alignment of the levels of economic and social development of the region.

The rational, most efficient placement of production and industrial facilities means a full economy of funds for the production of products, accommodation in a specific area where possible all the stages of production up to the finished product. Natural resources in different regions of Kazakhstan differ in size reserves, the content of useful components, mining and geological conditions of occurrence. Transport conditions are of great importance, ensuring production is close to the sources of raw materials, fuel, energy and consumption. The cost of transportation has a huge impact on the location of production, especially in Kazakhstan, with its vast territory and uneven distribution of natural resources and wealth [4, p. 30].

Therefore, one of the main tasks of increasing efficiency, reducing cost costs is reducing excessively long-distance, especially cumbersome traffic, bringing material-intensive industries to sources of raw materials, and fuel and energy-intensive ones to energy sources.

An important condition for the rational, most efficient allocation of industrial production is the co-operation and combination of production, as well as the introduction of the latest achievements of scientific and technological progress, new, most progressive and waste-free

technologies. At the same time, the rational allocation of productive forces provides for the careful treatment of natural resources, their saving and improvement of environmental conditions. Increasingly important reduction of losses in the extraction and enrichment of minerals, careful use of natural resources.

The integrated development of the economy of economic regions involves a combination of branches of market specialization of national importance, branches of production that meet the needs of the population, as well as the needs of leading infrastructure sectors [5 p.7].

The complex sectorial structure of the modern economic complex of Kazakhstan is currently undergoing a radical restructuring towards sociologization. But even with the priority development of industries producing goods for the population, energy, the fuel industry, metallurgy, chemistry, engineering, construction and transport will remain the most important links in the industry structure.

In ensuring the effective development of the economy, it is important to equalize the levels of socio-economic development of all regions of the country. When entering the market, certain territories of Kazakhstan and regions are at different levels of economic development.

Leveling the levels of socio-economic development of the regions is the most important pattern of mixing production and industrial enterprises, a factor in accelerating the pace of development of not only the most backward territories, but the whole country as a whole.

Currently, with the universality of the processes of leveling the standard of living in the country, priority regions are being expanded, which the government of Kazakhstan should first of all pay attention to. Therefore, it is necessary to allocate additional funds from the budget of the DPJ to equalize the levels of socio-economic development of these regions, drawing up targeted programs for their development.

A rational territorial division of labor between regions and within their territories is a prerequisite for the effective allocation of production in a market economy. It is of particular importance for Kazakhstan with its vast territory and the richest and diverse natural resource potential. At the same time, the regions have different economic, natural resource and historical conditions and features, different levels of economic development. Therefore, each region can form its own, inherent only to him market specialization of the economy and on the basis of economic relations to exchange products with other regions.

Along with the patterns of distribution of the productive forces and industrial production, the principles of placing are of great importance as concrete manifestations of the spatial distribution of production in the modern period of the country's economic development. These principles can be considered as methods of management.

In the modern distribution of productive forces in the conditions of market relations, the following principles stand out:

- approximation of production to the sources of raw materials, fuel, energy and areas of consumption;

- priority development and integrated use of the most effective

- improvement of the environmental situation, the adoption of effective measures for the protection of nature and environmental management;

- exploiting the economic benefits of the international division of labour,

restoration and development of economic relations with the countries of near and far abroad [6 p.125].

Taking into account the principle of bringing production closer to the sources of raw materials, fuel, energy and consumption areas, the problem of reducing and eliminating long-distance transportation, reducing labor costs in General at all stages of production, improving economic efficiency is solved.

In the process of location and development of production forces in the regions and in market conditions, there are acute issues of improving environmental management. The analysis of domestic and foreign experience shows the need for a comprehensive system of solving environmental and resource problems of the region. In modern conditions, it is necessary to overcome environmental irresponsibility for damage to nature, for the production of environmentally dirty products, spraying of natural resources. Economic regulators are required to improve the environmental situation and achieve the efficiency of environmental management.

Particularly important is the approximation of energy-intensive industries to energy sources, such as non-ferrous metallurgy or chemical industries. On the one hand, the sources of raw materials are approached by.

Production of low-transportable products, especially light and food industries, are approaching areas of consumption, and knowledge - intensive industries-to areas provided with qualified human resources. metal-intensive industries, such as ferrous metallurgy, mechanical engineering .

In modern conditions, such forms of economic cooperation with foreign countries as joint financing and construction of production facilities in our country, the creation of joint ventures, cooperation in the financial and banking sectors are particularly important.

Other principles are taken into account in the allocation of productive forces, such as the principle of regulating the growth of large cities, the activation of large and small cities, etc.

Each time stage of economic development of the country has its own, inherent in this period, the principles of placement of productive forces and industrial enterprises [7 p.67].

Along with the laws and principles of placement of productive forces in the theoretical justification of the production of the important role played by the various factors that determine the localization of production, affecting the specific location of individual industrial enterprises and sectors of the economy, the formation of territorial complexes of different ranks-economic areas, intra-district ТРК, etc.

Factors of placement is considered to be a set of conditions for the most rational location of the economic object, a group of objects, industry, or a specific territorial organization of the structure of the economy of the Republic, economic region, ТРК.

All the variety of factors that have a huge impact on the location of the industrial facility can be combined into related groups of factors: natural, including the assessment of certain natural conditions and resources; economic factors, which include transport, scientific and technological progress and others; demographic factors, which are understood as the settlement system, the provision of individual territories with labor resources. These factors should include the state of social infrastructure. A particularly important role in the rational allocation of the country's productive forces is played by a variety of economic factors [8 p.137]. Placement of branch complexes, social infrastructure, and also economy of economic areas characterizes system of the territorial organization of a national economy. The placement of productive forces is the object of territorial planning, which involves the development of schemes for the development and placement of sectors of the economy, productive forces of regions and economic areas. On the basis of branch and territorial schemes make the General scheme of placement of productive forces of the country.

The comparative method of studying economic and economic - geographical phenomena, their specification and generalization belong to the traditional methods of analysis of the mixing of production forces. Borrowed from economic geography, which is widely used in applied research, is the cartographic method. Economic mapping is a clear and specific tool in the study of the territory, the analysis of the features of the location and the relationship of objects and phenomena. Of particular importance is the measurement of economic distances (in the isolines of tariffs for the transport of passengers and goods), population density. Of particular interest are the maps of

statistical surfaces (density of fixed assets per 1 sq. km of surface and per 1000 people), which make it possible to establish the relationship of economic phenomena with local conditions.

When modeling the location of production for the future, the normative method is widely used, the role of which increases in the new economic conditions aimed at overcoming the so-called cost mechanism.

However, modern economic phenomena and processes inherent in the territorial location of production, very often have a mass character and are due to a complex set of reasons. Therefore, they can be analyzed only with the help of accurate quantitative research methods, which are called economic and mathematical methods. The dryness of the latter consists in a formalized description of economic phenomena and processes in the form of appropriate models - systems of mathematical equations [9 p.322].

Two types of economic and mathematical models - balance and optimization - are used more often. Balance models are built in the form of systems of chess tables, they include balances of costs and output, capital investments, labor costs and natural resources. Inter-industry and inter-district balances of production and distribution are very widely used in practice. Optimization models are the highest form of technical and economic calculations. Their main purpose - the choice of optimal variant of mixing not only enterprises and industries, but also territorial-industrial complexes. In optimization models, the conditions of problems and their solutions can be presented in tabular (matrix) or graphical form. Since the range of finished products in the country has more than tens of millions of units, which are produced and consumed in thousands of points with their inherent technologies and modes of transport, the number of links that actually arise in the economy, can reach astronomical figures. Therefore, it is almost impossible to develop a model of development and mixing of productive forces across the country. Therefore, a model system should be used.

Currently, economic and mathematical programming is used to model the territorial proportions of the development of the economy, the formation of the economy of the regions of the country. The problem of creating economic and mathematical models of territorial proportions studied by many scientists and developed a system of Maudsley placement of sectors of the economy, the basis of which is considered a model of mixing of industrial production which has two characteristic features:

- conditions of development and placement of each production in the separate area presented in the form of function. which characterizes the change in costs in the industry as a whole, depending on the volume of production of its products in the area;

- economic indicators of production in certain areas and its transportation are presented in the form of coefficients of the objective function in the calculations of which direct costs are widely used.

The main purpose of research in this model is to determine the basic territorial proportions of the location of industries. The model makes it possible to make alternative calculations to determine the influence of the most important factors of production location. Thus, by changing the calculations to the maximum permissible size of the use of labor resources in certain areas, it is possible to study the impact on the formation of territorial distribution of production of such important factors as the ratio of employment in industry in different parts of the country.

The objective function of the optimization model of mixing production is the minimum cost and the limitations - the size of the needs for production and the volume of its production, raw material resources. fuel and materials capital investments [10 p.234].

In determining the performance of the enterprises use the system of cost indicators: sales and trade, number of employees, productive of labor, the price of fixed assets, material costs and capital investments.

General regularities of location and territorial development of social production (placement of productive forces):

- rational, the most effective placement of production;
- complex development of economy of economic regions and all subjects of the Russian Federation;
- rational territorial division of labor between regions and within their territories;
- equalization of the levels of economic and social development of the regions.

Rational, the most effective placement of production means saving the cost of production, placement in a particular area, if possible, all stages of production up to the finished product. One of the main tasks of increasing efficiency, reducing cost costs is to reduce excessively long-distance, especially cumbersome, transportation, the approximation of material-intensive industries to raw materials, and fuel and energy – to energy sources. An important condition for the rational placement of production is the cooperation and combination of production, as well as the introduction of the latest, most advanced and waste-free technologies.

Analysis of the territorial organization of farms involves the use of economic and statistical methods. Middle the most common are the calculation of indices and averages, correlational analysis, grouping n graphic-analytical method.

The comparative method of studying economic and economic - geographical phenomena, their specification and generalization belong to the traditional methods of analysis of the mixing of production forces. Borrowed from economic geography, which is widely used in applied research, is a cartographic method. Economic mapping is a clear and specific tool in the study of the territory, the analysis of the location and the relationship of objects and phenomena. Of particular importance is the measurement of economic distances that make it possible to establish interrelated economic phenomena with local conditions.

When modeling the location of production for the future, the normative method is widely used, the role of which increases in the new economic conditions aimed at overcoming the so-called cost mechanism.

However, modern economic phenomena and processes inherent in the territorial location of production, very often have a mass character and are due to a complex set of reasons. Therefore, they can be analyzed only with the help of accurate quantitative research methods, which are called economic and mathematical methods. The dryness of the latter consists in a formalized description of economic phenomena and processes in the form of appropriate models - systems of mathematical equations.

Two types of economic and mathematical models-balance and optimization - are used more often. Balance models are built in the form of systems of chess tables, they include balances of costs and output, capital investments, labor costs and natural resources. Inter-industry and inter-district balances of production and distribution are very widely used in practice. Optimization models are the highest form of technical and economic calculations. Their main purpose - the choice of optimal type of mixing not only enterprises and industries, but also territorial-industrial complexes. In optimization models, the conditions of problems and their solutions can be presented in tabular (matrix) form. Since the range of finished products in the country has more than tens of millions of units, which are produced and consumed in thousands of points with their inherent technologies and modes of transport, the number of links that actually arise in the economy, can reach astronomical figures. Therefore, it is almost impossible to develop a model of development and mixing of productive forces across the country. Therefore, a model system should be used.

Currently, economic and mathematical programming is used to model the territorial proportions of the development of the economy, the formation of the economy of the regions of the country. The problem of creating economic and mathematical models of territorial proportions

studied by many scientists and developed a system of models of placement of sectors of the economy. the basis of which is considered a model of mixing of industrial production which has two characteristics:

- conditions of development and placement of each production in the separate area presented in the form of function. which characterizes the change in costs in the industry as a whole, depending on the volume of production of its products in the area;

- economic indicators of production in certain areas and its transportation are presented in the form of coefficients of the objective function in the calculations of which direct costs are widely used.

The main purpose of research in this model is to determine the oen territorial proportions of the location of industries. The model gives the opportunity to make variational calculations to determine the impact of naibolee important factor in the location of production. Thus, by changing the calculations to the maximum permissible size of the use of labor resources in certain areas, it is possible to study the impact on the formation of territorial distribution of production of such important factors as the ratio of employment in industry in different parts of the country.

The target function of the optimization model of mixing production is the minimum cost, and the limitations - the size of the needs in the production volumes of its production, raw material resources. fuel and materials capital investments.

The final stage of research and forecasting of the territorial organization of the economy is to determine the possible economic effect of the new location of productive forces. There are a number of ways to assess the effect of cost savings in rationalizing the deployment of productive forces. The most common is the summation of the effect, which is calculated for individual industries, based on the comparison of the total cost of production and transportation of products for the consumer with different variants of the placement. But it does not take into account the savings from the introduction of elements of technological progress, concentration and specialization of production, not related to placement. You should avoid recalculating. At the same time, it is necessary to take into account the inter-sectoral effect of integrated development in each area of different industries, as well as the effect of group placement of enterprises in close proximity to one another in a compact area within the industrial hub.

BIBLIOGRAPHY

1. Bianchi P., Labory S. From "old" industrial policy to "new" Industrial development policies // International handbook on industrial policy / Ed. By P. Bianchi and S/ Labory. – Cheltenham, UK, Northampton. MA, USA: Edward Elgar, 2016.
2. Buhvalov N. Yu. Multisubject industrial policy in global trend of the new industrialization / Akberdina V. V., Buhvalov N. Yu. // 9th International Scientific Conference "European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches": Papers of the 9th International Scientific Conference. March 31, 2016. – Stuttgart, Germany. – P. 132-134.
3. Taylor G.M. Lean six sigma service excellence: A guide to green belt certification and bottom line improvement / G.M. Taylor. -NY, USA: J.Ross Publishing, 2017. - 289 с.
4. Игнатъева, Е.Д. Методические основы и инструментарий оценки устойчивости развития территориальных социально-экономических систем / Ин-т экономики УрО РАН. – Екатеринбург, 2018. – 115 с.
5. Ноғайбаева Г.Б. Өндірісті басқарудың ерекшеліктері // Транзиттік экономика, 2017. – №5. – 7-10 бб.
6. Тускаева М.Р. Теоретические основы к управлению модернизацией предприятий промышленности. – Владикавказ: Изд. «Терек» СКГМИ (ГТУ), 2016. – 325 с.

7. Экономика предприятия: учебник / В.Д.Грибов, В.П.Грузинов. – Москва: КУРС: Инфра-М, 2015. – 445 с.
8. Сидорова Е.И., Глаз А.Т. Экономика и управление организацией (предприятием): учебное пособие / И.П.Воробьев. – Минск: Квилориа В.Т., 2016. – 371 с.
9. Русак Е.С., Морозова Н.Н. Экономика организации (предприятия промышленности). – Минск, 2018. – 467 с.
10. Иванов И.Н. Экономика промышленного предприятия: учебник. – Москва: Инфра-М, 2016. – 393 с.

REFERENCES

1. Bianchi P., Labory S. From "old" industrial policy to "new" Industrial development policies // International handbook on industrial policy / Ed. By P. Bianchi and S/ Labory. – Cheltenham, UK, Northampton. MA, USA: Edward Elgar, 2016.
2. Buhvalov N. Yu. Multisubject industrial policy in global trend of the new industrialization / Akberdina V. V., Buhvalov N. Yu. // 9th International Scientific Conference "European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches": Papers of the 9th International Scientific Conference. March 31, 2016. – Stuttgart, Germany. – P. 132-134.
3. Taylor G.M. Lean six sigma service excellence: A guide to green belt certification and bottom line improvement / G.M. Taylor. -NY, USA: J.Ross Publishing, 2017. - 289 c.
4. Ignateva, E.D. Metodicheskiye osnovy i instrumentari otsenki ustoichivosti razvitiya territorialnyh sotsialno-ekonomicheskikh sistem / In-t ekonomiki UrO RAN. – Ekaterinburg, 2018. 115 s.
5. Nogaibaeva G.B. Ondiristi basqarudyn erekshelikteri/ Tranzittik ekonomika, 2017.-№5.-7-10 b.
6. Tyskaeva M.R. Teoreticheskiye osnovy k upravleniy modernizatsiyei predpriyat promyshlennosti. Izd. «Terek» SKGMI (GTŸ). Vladikavkaz, 2016. – 325 s.
7. Ekonomika predpriyatiya: uchebник / V. D. Gribov, V. P. Gruzinov. – Moskva: KYRS: Infra-M, 2015. – 445 s.
8. Sidorova E.I., Glaz A.T. Ekonomika i upravlenie organizatsiyie (predpriatiem): uchebnoe posobyie / I. P. Vorobev. – Minsk: Kvilorua V.T., 2016. – 371 s.
9. E. S. Rusak, N. N. Morozova. Ekonomika organizatsii (predpriatiya promyshlennosti): - Minsk: 2018. – 467 s.
10. Ivanov I.N. Ekonomika promyshlennogo predpriyatiya: uchebник / – Moskva: Infra-M, 2016. – 393 s.

ӘОЖ 72.012:37.02

МҒТАР 14. 013

Ұ.Н.НҰРЛАНОВА

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: ulmira.nurlanova@ayu.edu.kz*

ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ ДИЗАЙНЕРЛЕРДІҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ДАЯРЛАУ

Мақалада жас ұрпақты жан-жақты дамыта, үйлесімділікке тәрбиелеу қажеттілігі Мәңгілік Елді қалыптастыруда, дамыған, өркениетті елдердің алдыңғы қатарын иеленуге ұмтылу жағдайында, болашақ дизайнерлердің эстетикалық мәдениетін қолөнері арқылы қалыптастыруда бейнелеу өнерін оқыту үрдерісіндегі шешімі нақты табылмаған проблемалардың бірі ретінде айтылады. Ұлттық қолөнері ұғымын кең көлемде анықтау үшін суретшілердің, өнертанушылардың, суретші педагогтардың еңбектеріне талдау жасау қажеттігі туындайды. Бұл еңбектердегі жазылған ой-пікірлер қолөнері ұғымының ауқымын анықтап, оларды мазмұнына қарап жіктеме жасауға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар ұлттық қолөнерін жасау үдерісінде атқарылатын шығармашылық қызмет сипатын анықтауға жәрдемдесуі бойынша ұсыныстар айтылады.

Қазақ халқының өнерін, іскерлігін, өнер шеберлерінің қолынан шыққан алуан түрлі заттар мен бұйымдардың бұрынғысы мен бүгінгісін салыстыра отырып, ұлттық өнерді сүюге, құрметтеуге баулу, бүгінгі шәкірттерді ертеңгі еңбеккер, жан-жақты жетілген азамат етіп тәрбиелеу, оқушылардың жүрегіне жол тауып, олардың бойында еліне, жеріне, өнерге деген құрметті қалыптастыру туралы сөз болады.

Кілт сөздер: эстетика, өнер, қолөнер, бейнелеу өнері, шикізат, оқушы.

U.N.Nurlanova

*Senior Teacher of the Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), E-mail: ulmira.nurlanova@ayu.edu.kz*

Training of Future Designers for the Formation of Aesthetic Culture Through Crafts

The article refers to the development of the young generation, the need for harmonious education of young people according to the message “Mangilik El”, the desire to take the leading places in the number of developed civilized countries, the formation of the aesthetic culture of future designers through applied art is one of the unresolved problems of teaching applied art. There is the analyzes to the works of artists, teachers, art historians, artists in order to expand the concepts of national applied art. The opinions given in this article allow to systematize the meaning of the concept of national applied art. As well, there are suggestions on the definition of creative work in the process of performing national applied art.

It will also discuss the art of the Kazakh people, the activities of the masters of art, and their various works, compare the future and the past of Kazakh art; about raising students' diligence, communication skills, finding a way to the heart of students, instilling in them a love for their native land, art.

Keywords: aesthetics, art, applied art, fine art, raw, learner.

У.Н.Нурланова

*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), E-mail: ulmira.nurlanova@ayu.edu.kz*

Подготовка будущих дизайнеров к формированию эстетической культуры через ремесло

В статье говорится о развитии молодого поколения, потребности гармоничного воспитания молодежи в становлении «Мәңгілік Ел», стремления занять передовые места в ряду развитых цивилизованных стран. Формирование эстетической культуры будущих дизайнеров через прикладное искусство – один из нерешенных проблем обучения изобразительного искусства.

Возникает потребность анализировать труды художников-педагогов, искусствоведов, художников для того, чтобы расширить понятия национального прикладного искусства. Приведенные в этой статье мнения позволяют систематизировать значения понятия национального прикладного искусства. А так же приведены предложения об определении творческой работы при процессе выполнения национального прикладного искусства. Речь пойдет также об искусстве казахского народа, деятельности мастеров искусства и их разных трудах, сравниваются будущее и прошлое казахского искусства; о воспитании у учащихся трудолюбивости, коммуникабельности, находить путь к сердцу учащихся, прививая в них любовь к родной земле, искусству.

Ключевые слова: эстетика, искусство, прикладное искусство, изобразительное искусство, сырое, обучающийся.

Жас ұрпақты жан-жақты дамыта, үйлесімділікке тәрбиелеу қажаттігі Мәңгілік Ел қалыптастыруда, дамыған, өркениетті елдердің алдыңғы қатарын иеленуге ұмтылу жағдайында арта түседі. Оқушылардың эстетикалық мәдениетін қолөнері арқылы қалыптастыру барысында болашақ дизайнерлер даярлау ісін барынша жақсарту керек [1]. Бұл мәселенің қарама-қайшылықтары қолөнері ұғымына кіретін ұғымдардың жүйеге келтірілмеуі, терминдерінің тұрақсыздығы мен ретсіздігінің болуы, олардың оқу материалы ретінде жинақталған жүйесінің болмауы, эстетикалық мәдениетті қолөнері арқылы қалыптастыруды оқыту бағдарламасын жасау қажеттілігімен сипатталады.

Қазақстанның бейнелеу өнері әлі жас, бірақ қолөнері біздің заманымыздан бұрын өмір сүрген көшпелі тайпалардан бері қалыптасып келеді.

Қазіргі техникалық прогресс заманында қолөнеріне үлкен өзгерістер енгізілуде. Байырғы тұрмыстық, салттық дәстүрдің көпшілігі, олармен бірге қолөнерінің кейбір түрлері көпе-көрінеу ескіріп, кешегі күн еншісіне айналып үлгерді. Кейбіреулері басқаша мазмұн алып, қазіргі негізде дамып, өз өмірін жаңа жағдайда жалғастыруда. Әйтсе де, тауарлы-ақша қатынастарының қазіргі дамуы, жүн тоқымаларының молаюы үй жағдайында тоқылатын шекпенге мұқтажтықты жойды. Осы заманғы аяқ киім өндірісі үйде етіп тігуді қысқартты. Фарфор мен фаянс қолдан жасалған ағаш ыдыстарды ығыстырып шығарды. Көптен бері үй жағдайында ағаш шабылмайтын, табиғи бояулар шығарылмайтын, сабын қайнатылмайтын болды. Өнеркәсіп шығаратын кілем, үй жиһаздары, зергерлік бұйымдар барған сайын көбейіп келеді [2].

Тұрмыстық бұйымдарды күндеп, айлап жасағанға қарағанда дайын бұйым алғанды сатып алуды жөн көрген халық ұлттық өнерді ұмытып бара жатқан секілді. Халық жазушысы Өзбекәлі Жәнібеков: «ғасырлар бойы тоқпейілділік, бей-барақаттық құрсауында қалып қойған халықтың заттық тұрмыстық мәдениетін, оның дәстүрлі нұсқа-

ларын сақтап қалу үшін шаруашылықты, заттық өндірісті ғана уақытпен, кеңістікпен байланысты зерттеп-біліп қоймай, оны тарихи, археологиялық, этнологиялық материалдармен салыстыра отыра, қоғамның әр түрлі әлеуметтік топтарын қамтитын, тұрмыста, демалыс сағаттарында, тіптен өндіріс аясында жасалатын бірыңғай эстетикалық ортаға пайдаланған жөн», - деп ұлттық мәдениетімізді сақтау проблемасын шешу жолдарын айтады.

Ол әр түрлі формаларда, атап айтқанда, ғылым, өнер, техника, дін, мораль, т.б. көрінеді. Мәдениеттің құралдары болып саяси, құқық, институттары, медицина, білім жүйесі, бұқаралық ақпарат құралдары және т.б. табылады. Ол басқару, қызмет көрсету, қарым-қатынас жасау саласының әр түрлі формаларымен сипатталады. Дегенмен, мәдениетте ең бастысы – бұл өмірде оның біртұтастығы, оның өмір сүруінің, құрылымының және дамуының нақты формаларының кеңдігі, оның болмысының тарихи және функционалдық пәнділігі.

Мәдениет адамның ішкі жан дүниесін ғана емес, ішкі күйінің көрінісі болып табылатын мәдениетін, яғни эстетикалық мәдениетке тікелей қатысы бар рухани дүниесін де білдіреді.

Эстетика – грекше (asthetika) сезім, түйсік, бағыт деген сөзден келіп шыққан. Атау сөз болып, қазіргі беретін ұғымдық мағынасы – адамның болмысқа эстетикалық қатынасын, көркем жасампаздық заңдарын зерттейтін көркемдікті тану теориясы, әсемдік туралы ғылым [3].

Алайда ұлттық тәлім-тәрбиенің қызмет ететін оқу-тәрбие жұмыстарының міндеттерін, мазмұнын, әдістері мен тәсілдерін, оларды ұйымдастыру формаларын анықтау, олардың тиімді жолдарын мектеп практикасына ұсыну зерттеуші мен мұғалімнің «халықтық педагогика» және «этнопедагогика» ұғымдарын қалай түсінетініне байланысты [4, 5].

Қолөнерге баулудың технологиялық бағытын түсіну, алдымен «қолөнер» ұғымын қалай түсінуге байланысты болады.

Қазақ халқы өте талғампаз халық. Ұрпағына қалдырған бай мұрасы тұнған ғибрат өнеге, ұрпақ жалғыстығын байланыстырып тұрған халықтың өміршең тәжірибесіне толы. Әр халықтың ұлт екенін дәлелдейтін үш арнасы бар: сөз өнері, саз (музыка) өнері және қолөнер.

Қолөнер – халық өмірімен, тұрмысымен бірге жетіліп, біте қайнасып келе жатыр. Сан алуан түрлі қолөнер бұйымдар әсемдігі, өрнегі тұрмысқа сән берумен адамдарға руханил әкелген. Көз салып, байыптап қараған адамға бұйымдардағы түрлі – түсті ою-өрнек, оның орналасуы адамзат дүниесінің табиғатпен біте қайнасқан сонау заманнан келе жатқан қарым-қатынасын, көңіл-күйін, жан дүниесіндегі тылсым күштердің бірлігін аңғаруға болады. Қолөнер шеберлері табиғат сұлулығын өнер туындыларына арқау еткен. Өнер туындыларының бет-беттеріне ширатыла түскен ғажайып өрнектер өзгеше бір тілмен атқарыла сыр шертетіндей. Қазақ қолөнерінің түрі, сапасы, өрнегі, бояуының өмірге келуі көшпелі өмірмен тығыз байланысты.

Қолөнері туралы зерттеуші С.Қасиманов: «Қазақ халқының қол-өнері деп халық тұрмысында жиі қолданатын өру, тігу, тоқу, мүсіндеу, құрастыру, бейнелеу сияқты шығармашылық өнер жиынтығын айтады.» деп жазды.

Ал Қазақ совет энциклопедиясында: «Өнер – өмір шындығын көркем образдар жүйесі арқылы бейнелейтін қоғамдық сана мен адам іс-әрекетінің өзіне тән ерекшеліктерімен дараланатын формасы. Көркем образдар құрылымының ерекшеліктеріне қарай өнер туындылары бірнеше түрге бөлінеді. кең мағынасында өнер ұғымына, технологиялық және эстетикалық жақтарынан аса шеберлікпен орындалатын адамның

практикалық қызметінің барлық түрлері жатады» - делінген [6]. Бұл берілген анықтама тұрғысынан қарастырғанда қолөнері дене және ақыл-ой еңбектерінің жоғары жетістігі деуге болады.

Қолөнерінің ішінде сәндік-қолданбалы өнердің материалдық өндірістегі, халықтың тұрмысындағы өзіндік орны жөнінде көп айтылады. Қазақ совет энциклопедиясында: «Сән және қосалқы өнер – сән өнерінің бір саласы. Сән және қосалқы өнер негізінен тұрмысқа қажетті көркем көне жиһаздық заттарды өндіретін шығарма түрлерінің басын құрайды. ... Сән және қосалқы өнер туындылары материалына (металл, керамика, ағаш, тоқыма), жасалу әдісіне (көркем оймыш, шекіме, әсем жазба, кесте, көркем құйма, т.б) орай екі түрге жіктеледі» – деп мазмұндалған .

Қолөнерде қолданылатын бояуларды шеберлер өздері қолдан жасап алатын. Бұрын табиғатта жиі кездесетін және сол күйінде пайдалануға жарай беретін ақ, сары, көк, қызыл және қара топырақтар, түрлі түсті жосалар ағашты, теріні, қайысты бояуға жұмсалған. Сол сияқты малдың қанын, қара бауырын, көк бауырын да бояу ретінде пайдаланған. Көк тікеннің бүрі, мойыл, долана, қарақат, бүлдірген, итмұрын және тағы басқа да осылар тәрізді түрлі жемістердің шырыны да даяр тұрған бояу десе болғандай еді. Халық шеберлерін шие жемістерін, әр түрлі өсімдіктерді, олардың қабықтары мен тамырларын қайнатып бояу жасау әдісін көп қолданған. Мысалы, талдың, теректің, қарағайдың, еменнің, алма, анар, жүзім, өрік, ағаштарының қабықтарынан қызыл, сары, күрең, қошқыл түсті бояулар қайнатқан. Қабықтарды күздігүні жинап қол диірменге тартып не келіге түйіп ұнтақтап қайнатады. Шеберлер, қайнауына қарай, бояуынан арылған ұнтақтарды сүзіп алып тастап, қалған сұйықты одан әрі қайната беру арқылы оны қоюландырған, кейде порошок түріне келтірген. Мұндай қайнатынды бояуға ашудас, мұсатыр, тотияйын, тұз, қарағайдың шайырын қосатын. Сол сияқты қара күйе, ыс, құрым, өріктің, жаңғақтың сүйектері мен бидайдың, арпаның күйіктерінен де бояу жасаған. Бұлардың бір-бірімен қосу арқылы әр түсті бояулардың түрін жасаған. Бояулар сіңімді әрі оңбас үшін ермен, көкпен, итсигек, қара жусан сияқты ащы шөптердің тұндырмасын, құрттын сары суын, кейде май қосатын болған. Қолөнері – адамдардың көркем іс-әрекетінің ерекше саласы, практикалық мақсат үшін арналған өнімдері эстетикалық мақсатты пішінді шешіммен органикалық үйлесімділікке негізделген. Бұл ұғымды кең мағынада қарастырғанда алаңдарды, парктерді, үйлерді, сондай-ақ адамды әшекейлеуге арналған заттарды көркемдеп жасау. Сондықтан сәндік-қолданбалы өнерді өнердің мәнерлі түріне жатқызу қабылданған. Сәндік-қолданбалы өнер шығармаларының көркем мәнерлілігі олардың жоғары-эмоционалдылығы, сұңғаттылығы мен бояуында болып табылады. Сәндік-қолданбалы өнердегі ішкі түр топтамасы: материалдық, технологиялық, функционалдық принциптер бойынша жүргізіледі. Өзінің таңдалған негізіне байланысты оны: крамика, мата, жиһаз, ыдыс-аяқ, бояма, ою және т.б. мамандандырылған салаларға бөледі. Сәндік-қолданбалы өнерде адамның көркем іс-әрекеті дайын немесе дәстүрлі бұйымдарда жүзеге асырылады. Мұнда сәндік-қолданбалы өнер материалдарды әрлеудің түріне жататынын көрсетеді.

Екіншіден, «Қолөнер – қарапайым еңбек құрал-жабдығының көмегімен әртүрлі шикізаттардан дайын бұйымдар жасайтын ұсақ қол өндірісі». Өндіріс қоғам мүшелерінің материалдық игіліктер жөніндегі қажеттіліктерін қанағаттандыру мен олардың өмір сүруінің негізі, тірегі болып табылған. Өндіріс бір-бірімен тығыз байланысты: біріншіден, өндіргіш күштер – еңбек заттары, еңбек құрал-жабдығы және оларды қозғалысқа келтіретін адам еңбегі; екіншіден, өндірістік қатынастар – адамдардың өнім өндіру жөніндегі бірімен-бірінің арасындағы қатынастар, мұны экономикалық қатынастар деп атайтын екі жағы барын атап өту қажет. Өндіргіш күштер өндірістің мәні, мазмұны, ал

өндірістік-экономикалық қатынастар оның көрінісі, формасы болып саналады. Материалдық өндірістің қай түрі болмасын, оның ішінде қолөнер бұйымдарын дайындауда өндірістің аталған екі жағы өмір сүреді [7].

Демек, өндіріс біріншіден: әрекет; екіншіден: қоғамның өмір сүруі мен дамуы үшін қажетті материалдық игіліктерді түзу процесі, қоғамның өндірістік күштері және адамдардың өндірістік қатынастары (өндіріс құралдары, өндіріс тәсілі, товарлы өндіріс, әлеуметтік өндіріс); үшіншіден: тікелей өнім дайындау бойынша жұмыс; төртіншіден: өнеркәсіп саласы (автокөлік өндірісі, металлургия өндірісі т.б.). Олай болса, бұл анықтамаларға сәйкес қолөнер – еңбек болып саналады.

Еңбек – алға қойылған мақсатқа жеткізетін саналы іс-әрекет. «Іс-әрекет – бұл қоғамдық мәнді сипаты бар, саналы мақсатпен реттелетін адамның ішкі (психикалық) және сыртқы (дене бітімі) белсенділігі». Еңбек пен табиғат затының әрекеттесуі іс-әрекет өнімін көрсетеді. Өзінің композиция туралы пікірлерінде картина кеңістігін ұйымдастыру үшін ғылыми негізделген ұстанымдар қажеттігіне Г.С.Савицкий (1887-1949) ерекше көңіл бөлген. Г.К.Савицкий «Картина туралы» атты еңбегінде композициялық орталық ұғымына ерекше мән берумен қатар «тепе теңдік», «холстың толуы», бейнелердің байлығы ұғымдарын композиция заңдылықтары деп есептейді. Ол «ең бағалы композиция, одан еш нәрсені алып тастауға немесе бірдеңені қосуға болмайтын композиция» деп көрсеткен. Сонымен қатар ол «форма мен мазмұнды композициядағы маңызды белгісі ретінде таниды.

Швейцария суретшісі фердинанд Ходлер (1853-1913) «Түс затты сипаттайды және дифференциялайды, ол тіпті безендіру ұтымдылығымен көрінеді. Бояудың ғажаптығы бәрінен бұрын оның аккордтарында, бірғана түстің нюанстарының қайталануында», - деп анықтаған. Бұл анықтама бізге этнодизайн бұйымдарының мәнін ашудағы түстің рөлін айқындай түседі. Этнодизайн бұйымдарының түсі тұтыну қажеттігі мен сұранысынан бастау алады. Түс бұйымның образын ашуға қызмет етеді. Түстің байлығы оның аккордтары мен нюанстары байлығымен сипатталады.

Италиялық ғалым, сәулеткер суретші Альберти Леон Батиста (1404-1472) «Кескіндеме туралы үш кітап» атты еңбегінде «... жазықтық бетінің композициясынан денедегі әсемдік деп аталатын туындайды. Дене бетінің үлкен немесе кіші, шығыңқы немесе ойыс болуы мүмкін», - деп көрсеткен. Сонымен қатар ол дене мүшелеріне ерекше мән берген. Ол кейбір дене мүшелері бір біріне жақсы сәйкес келеді. Бұл сәйкес келу өлшемдері, орналуы, түрі, түсінің барлығының бірғана сұлулыққа сәйкес келуі тиіс екендігін көрсетеді. Әр дене мүшесінің атқаратын қызметі болады, әр мүше іс-әрекетсіз қалмауы керек деген ойды айтады. Ол дене мүшелерін, композиция элементі ретінде қарастырады. Л.Альберти дененің қозғалысына ерекше мән беріп қарайды. Денелердің сызықтардың қозғалысының бір бірін қайталамауының қажеттігіне мән беріп қарайды [8]. Қолөнерінде пайдаланған технология, қазіргі заман өндірісіне негіз болды. Қазақ халқының тыныс-тіршілігі малмен, көшіп-қонымға байланысты болғандығы белгілі. Сондықтан да қазақ халқы мал өнімдерін қалдықсыз пайдалана білген, яғни қалдықсыз технологияның қарапайым түрін игерген. Ол жөнінде С.Қасиманов: «Малдың етін, сүтін, майын тамаққа, терісі мен жүнін киім-кешек, киіз-сырмаққа жаратса, тезегін отынға, сүйегі мен мүйізін зергерлік өнеріне негізгі материал ретінде пайдаланды» деп жазды. Сондай-ақ желім дайындау қалдықсыз технологияның қарапайым түрі болған. Желім дайындауда қолөнершілер көтерем мал сүйегінен сылынған етпен түйенің көнін қазандағы суға ет езілгенше қайнатқан, содан соң ет пен көнді сүзіп алып, қалған суды суалғанша қайнатып, суыған соң дайын желімді пайдаланған.

Сонымен, қолөнерге жүргізілген зерттеу жұмыстарын материалдық өндіріс тұрғысынан қарастырғанда бұл өнер халықтық педагогикада тәрбие құралы ретінде және өндірістік білім беру құралы ретінде пайдалануға болатынын көреміз. Қолөнері бұл:

- шикізатты өңдеу және олардан қолмен бұйымдар дайындаудағы еңбек процесі;
- қол еңбегі құралдарымен шеберлікпен орындалатын іс-әрекет;
- шығармашылық сипаттағы көркем бұйымдарды дайындаудағы өнер болып табылады.

Осы мәселелерді талдай келе қолөнер – тұрмысқа қажетті бұйымдарды яғни, материалды өңдеудегі халықтың дүниетанымы бейнеленген мақсатты іс-әрекеттерінің жиынтығы екенін аңғарамыз.

Білімді меңгеру процесі – бұл күрделі бүтін психикалық іс-әрекет. Білімді меңгеру процесіне көптеген психикалық процестер қатысады (танымдық-қабылдау, елестету, ойлау, сезімдік-еріктік және т.б.). Білімді игеру жетістігі бірқатар субъективті және объективті факторларға байланысты: оқуға адамның психологиялық дайындығы, оның ғылым негіздері бойынша білім қоры. Білімді меңгеру анықталған психологиялық заңдар бойынша жүреді және өзінің жүйелілігі болады. Суретші-педагог Д.Н.Кардовский «форма деген кубке, шарға, цилиндрге, т.б. ұқсас геометриялық денелердің біріне немесе бірнешеуіне сәйкестік сипаты бар масса», - деп тұжырымдаған.

Этнодизайн бұйымдарының формасының көркемдік ерекшелігін тануға оның жеке бөліктерінің бір біріне сәйкес келуін, олардың үйлесімді сәйкес келуі басты көркемдік сапа ретінде қабылданады.

Этнодизайнерлік жобалау

Дизайн – бұл өндіріс бұйымдарын көркемдік-техникалық жобалау үдерісі мен нәтижесі, олардың кешені мен жүйесі, тұтастай алғанда жасалатын нысандардың, ортаның адамның тұтыну, эстетикалық қасиетсінуі мен неғұрлым толық сәйкес келуіне бағдарланатын шығармашылық әдіс [9].

Қазіргі көрнекті дизайнерлер мұны имидждік коллекцияларды жасау барысында қолданумен қатар өндірістік және коммерциялық ұтымды бұйымдарды жасау үдерісінде қолданылады.

Қазіргі дизайнның эталоны болып жобалаудың синтетикалық әдісі деп аталатын келесі кезеңдерден тұратын әдістер есептеледі:

1. Дизайндық шешім қабылдауды талап ететін жағдай, қазіргі бар үлгілердің, киім эталонының – оның формасы, пішімі, материалы, тұтастай мода образының технологияны нығайту немесе күрделендіру бойынша өзгертуге деген қажеттіліктің пайда болуы. Киім дизайнының кейбір облысында бұл проблема жұмысшылар, космонавттар, спорттық форма және т.б. киімдерінің талдаулары болып қалыптасады. Мысалы, 2012 жылы Олимпиада ойындарына арнап, костюм жобалау Қазақстанның дизайнерлер алдында жаңа костюм жобалау жаңа талаптарын қойды.

2. Қоғам санасында жаңа конструктивтік, көркемдік ұстанымдық шешім қажеттігі туралы ой қалыптастыру. Бұл жағдайда дизайнердің қатысуынсыз, проблеманы шешудің ұтымдылығы аз алғашқы қадамы қабылданады. Бұл кезеңдегі маңызды уақыт дизайнердің әлеуметтік тапсырысты «қабылдау» болып табылады. Фэши дизайнның бұл жағдайында да кейбір жеке моменттерді қарап шығумен қатар, бұл кезең де конструкцияға және бұйым технологиясына қатысты модаға прогноз жасаумен, мода талабын зерттеумен тікелей байланысты.

3. Әлеуметтік тапсырыстың жүзеге асуы үдерістің ең жауапты кезеңі.

Көркемдік жобалаудың өзі біріншіден мәселені талдау мен ой елегінен өткізу, бұйымның формасымен, материалымен, түсімен, тұтынушылар психологиясының ерекше-

лігімен, дайындау үдерісінің технологиясымен, мода талаптарымен, қолданыс аясымен арасындағы байланысымен қосып бірнеше кезеңдерге бөлуге болады.

Бірінші кезең – жобалау нысаны жайлы жағдайды қорыту, ой елегінен өткізу үдерісі.

Екінші кезең – мәселе бойынша визуалдық эсерді теориялық материалды, тәжірибені жинақтау немесе дайындық кезеңі.

Үшінші кезең – жинақталған материалды талдау мен ой елегінен өткізу, алғашқы эскиздеу, образ, форма, идея іздеу. Бұл үдеріске логикалық ойға, ассоциациялық іс-әрекетке жауапты болып табылатын мидың жарты шарында идея қайта өңделіп жатады. Бұл әлі танылып бітпеген инкубация кезеңіне сәйкес келеді. Инкубациялық қызметтің нәтижесі инсайт – таңжарықтық пайда болуы, жауаптың интуитивтік жауабының табылуы болып табылады.

Төртінші кезең – идеяны жасап шығару және нақтылау кезеңі, бөлшектерді жаса және оны түсініктеу.

Бесінші кезең – конструктивтік, техникалық шешімін табу және бұйымды материалда жүзеге асырудың қорытынды ізденісі. Бұл кезеңде дизайнер өндіріс ерекшелігіне байланысты әдепкі шығармашылық ойдан едәуір қайтуы мүмкін.

Алынған «өнімнің» әлеуметтік талаптарының көрсеткіштері ретінде танылатын оның функционалдық, тұтынушылық, эргономикалық және эстетикалық қатынасы жағынан жеткен жетістікті бағалау.

Идеялық жобаланған бұйым осы талаптардың бәрін ұсақ түйегіне дейін қанағаттандырады, сондықтан сын мен алдын ала қамдастырылған қимыл – кәсіби дизайнердің маңызды сапасы болып табылады. Бағалау алғашқыда минуттық іс болып көрінгенмен, жобаның белгілі кемшіліктерін табуға арналған салмақты уақытты талап етеді. Бұл жағдайда құлаған және қате кеткендердің өзінің тәжірибелік сабақ болатын жақтары болуы мүмкін.

Моделдің бір бөлшегін өзгертіп, оған жаңа форма бергеннің өзінде моделдің немесе дизайнердің қызметінде тіпті дұрыс болмай шығуы жиі болуы мүмкін.

Елестетулерді объективтендіру дизайнда өте маңызды, бұл бір тақырып көлемінде немесе бірдей шығармашылық бастауларды таңдау барысында ауқымды концептуальдық шешім шығаруға мүмкіндік туғызады. Әртүрлі дизайнерлердің коллекцияларында бір ғана тақырып, әр түрлі көрініс табады. Форманың автономиялығын сақтау барысында, ол конструкциямен өзара байланыста болатындықтан дизайн, стилизацияның барлық түрлерінен бөлектенеді. Конструкция «қатынастары» арқылы форма спектрі анықталады. Форма «қатынастары» конструкцияға эсер етеді. Көпшілік тұтынушылардың жоба бойынша білдірген тұтынушылық және эстетикалық сұраныстарына сәйкес «қатынас» шарттарын анықтайды.

Адамның образы аяқ киім, аксессуарлар, безендіру бұйымдарынан құралатындықтан шын мәніндегі костюмді жасау үдерісіне әр түрлі мамандандырылған дизайнерлері араласады. Сондықтан, текстиль дизайны негізгі құрамдаушы материал ретінде киім моделін жобалауда бірінші орынға шығарады.

Дизайн – жобалаудың барысында функционалдық немесе эстетикалық құндылықтың қайсысы біріншілікті алуы мәселесі қаншама рет қойылғанымен оны нақтылы жауабы әлі күнге дейін жоқтың қасы. Бірақ функционалдық немесе эстетикалық қатынастың біріне басымдық беру туралы қалыптасып, көп таралған қарым-қатынас бұйымының қолданыс мүмкіндігімен анықталуы болып табылады.

Этникалық немесе тарихи костюм дәстүрін қолданудың көкейкестілігі, кәзіргі дизайнда кейде ой елегінен өткізу немесе кейде асығыс қабылданылуында болып табылады, бірақ бір ғана модалық бағытта ауқымды үлкен санды, әр түрлі шешім болуы

мүмкін және дәстүрлі форма, шығармашылық қайта құрамдау өз кезегінде классикалық үлгі болып шығады. Ткен дәуір бірдің есімізде пішу және сызық, үлкен стильдер туралы түсініктер қалдырды. Онсыз бүгінгі мода қалай болып шығатыны белгісіз болар еді. Бұл саналы деңгейдегі өткеннің көрінген образы,-деп көрсетеді ресей дизайнері И.Ялышева. Валентин Юдашкин бұл коллекцияның тақырыбы халықтың өмірі мен мәдениетінен туады. Қазіргі көрнекті дизайнерлер бұл фактлерді мойындап, имидждік коллекциялар жасау барысында қолданумен қатар, өндірістік, коммерциялық ұтымды бұйымдарды жасау барысында басшылыққа алады.

Дизайн шығармашылық үдеріс ретінде интуицияға және батыл ойларға сүйенеді, бірақ интуиция және батылдық қазіргі дәуірдің әлеуметтік, техникалық және мәдени дамуына сай келетін терең де универсалдық білімге ғана негізделеді. Костюмдегі стиль дегеніміз киім образының толық қанды шығуын қамтамасыз ететін бейнелеу әдстері және көркемдік мүмкіндіктері.

Модельдеу – әр түрлі әдістер мен тәсілдер арқылы бұйымның формасын құрау үдерісі.

Модель (латын сөзінен шыққан) – сериялық өндіріске арналған бұйым үлгісі.

Пластина (грек) форманың бір бағыттан екінші бір бағытқа өту сапасы.

Форма (латын сөзі) – заттың өлшемін, геометриялық түрін, массивтігін, жарық көлеңкесін, фактурасын түсін білдіретін заттың көлемді-кеңістіктік сипаты.

Эргономика (грек) – адамның әртүрлі іс-әрекетті орындауды кедергісіз қамтамасыз ететін, және адам денесі құрылымы заңдылықтарымен қоса есептелетін, еңбек үдерісіне қолайлы жағдай туғызуды зерттейтін ғылыми пән [10].

Дизайн (ағылшын сөзі) – жобалау, сызу, ойлану деген мағынаны береді. Ол өндірістік әдіспен тұрмыстық бұйымдарды жасап шығару және заттың ортаны лайықты қолдануды қалыптастырумен айналысады.

Жобаның образы – дизайнер жасаған тұрмыстық немесе өндірістік заттың қолданыс және тұтынудың әртүрлі факторы есептелген көркемдік формасы.

Мода жасауға көптеген өнер мен техника саласындағы мамандар қатысады. Моданың суретші-дизайнерлері киімдегі жаңа эстетиканы қалыптастырады, жаңа форма мен образдарды ойлап шығарады.

Конструктор – моделерлер пішу жүйесі және жаңа конструкцияларды жасап шығарады.

Инженер – технологтар бұйым жасаудың жаңа технологиялық әдістерін табады.

Моделердің көркемдік ойын материалды қолдану арқылы пішушілер мен тігіншілер жүзеге асырады. Сондықтан мода қазіргі костюм саласындағы кәсіпқой мамандардың қатысуымен жасалатын өнер түрі деп айтуға болады.

Бұйымның сызықтарының өзіндік ерекшеліктері болады. Бұйым формасының сызықтары бұйымның мәніне сай мынандай түрлерге бөлінеді:

Силуэттік сызықтар –заттың сыртқы контурын суреттейді, олар форманы ішкі бөлшектерін нақтылау емес форма туралы жинақтық елестетуді білдіреді.

Конструктивтік сызық – форманың жеке бөлшектерінің кейбір бөліктерінің қалайша байланысып тұтастықты білдіретін тігіс сызығы, т.б. көріністерді білдіреді.

Безендіру сызығы – бұл безендіру бөліктерінің бөлшектерді, сонымен қатар өрнектердің конструктивтік сызықтармен бірлігі конструктивтік –безендіру сызығы деп аталады.

Мода кең мағынада алғанда заттың сыртқы көрінісіне байланысты талғамды осы талғамның өзгеруімен байланысты көріністі білдіреді.

Тар мағынада мода – бұл киім формасының жиі ауысуы. Моделер В.Зайцев моданы тұрақтылығы болмағандығы үшін кінәлауға болады,-деген.

Мода алғашқы костюм шыққаннан бастап өмірге келді. Өнертанушылар моданың шығуын кеш орта ғасыр нақтырақ айтқанда XIV- XV ғғ. басы деп түсіндіреді.

Мода адамдардың қоғамдық саяси өмірін білдіреді. Костюм формасы әр уақытта өнердегі стиль дамуымен байланысты.

Білімді игеру деп ғылыми ұғымдарды, фактілерді және басқа да мағлұматтарды өз бетінше және мұғалімнің көмегімен алу, бекіту және қолданылу процесі түсіндіріледі.

Оқушылардың еңбектік іс-әрекетін қолданудағы негізгі кезеңдерді: қажетті теориялық білімдерді игеру; жаттығу; негізгі әрекеттерді түзету және бекіту деп көрсетуге болады. Еңбектік іс-әрекетке өндірістік процестерді жоспарлау, дайындау, жүзеге асыру, бақылау, қызмет ету қатысты болып табылады [11].

Қорытынды. Мәселен, киіз даярлау барысында ою-өрнектерді қырку тәсілімен және олардың түстерінің үйлесімділігін, композициялық шешімдерін дұрыс таңдай білсе, онда оқушыларды мынадай шеберліктер жоғарылай түседі:

- ою-өрнектердің туындыларын ойлап шығару;
- ою-өрнектерді сызу және нақыштарын келтіру;
- түстердің үйлесімділігін сақтай білу;
- сапалылықтың көзін таба білу;
- олардың әшекейлеуші сәндік элементтерді дұрыс пайдалана алуы;
- жүннен жасалатын бұйымдардың қолданылу ерекшеліктерін ескеру;

Осы секілді қолөнерінің қыр-сырымен таныстыру, оның әсемдік құпиясын ашып көрсету, яғни білім беру, шеберлігін арттыру оларды еңбекке баулуды қажет етеді.

Мектеп оқушыларын қолөнерге баулуда төмендегідей міндеттер шешілуі тиіс:

- қазіргі заманғы өндірістің техникасы, технологиясы, экономикасы, өндірістік қатынастар туралы ұғымдарды оқушылардың санасында қалыптастыру;

- мектеп оқушыларында жалпыеңбектік, жалпыөндірістік ептіліктердің, сондай-ақ нақты қоғамға пайдалы, өнімді еңбекке қатысуы үшін қажетті кейбір арнайы ептіліктер мен дағдыларды қалыптастыру;

- еңбек процестері, құралдары және заттары туралы кейбір арнайы және талдап қорытындыланған білімдер жүйесін меңгерту.

Қазақ халқының өнерін, іскерлігін, өнер шеберлерінің қолынан шыққан алуан түрлі заттар мен бұйымдарды айтып, бұрынғысы мен бүгінгісін салыстыра отыра, ұлттық өнерді сүйеге, құрметтеуге баулу, бүгінгі шәкірттерді ертеңгі еңбеккер, жан – жақты жетілген азамат етіп тәрбиелеу, оқушылардың жүрегіне жол тауып, олардың бойында еліне, жеріне, өнерге деген құрметті қалыптастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ералин Қ. Қазақстан бейнелеу өнері. – Түркістан: Тұран, 2009.
2. Ералин К.Е. Искусствоведческая подготовка студентов средствами изобразительного искусства. – М.: Прометей, 1991.
3. Ералин Қ. Қазақтың бейнелеу өнері арқылы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру. – Алматы, Мектеп, 1988. – 60 б.
4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. – М., 1986.
5. Джакупов С. М. Управление познавательной деятельностью студентов в процессе обучения: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.

6. Қазақ совет энциклопедиясы / [Қазақ ССР ғылым академиясы, Қазақ ССР ғылым академиясының бас редакциясы]; Бас ред. М.Қ.Қаратаев. – Алматы, 1972-1978.
7. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 240 б.
8. Мастера искусств об искусстве. – Т.2. – М., 1966. – С.34-55.
9. Володаева Н.А. Творческий процесс в дизайне одежды: теория и практика / Преемственность традиций культуры и искусства в мировом пространстве. Сборник докладов. МНПК. Нац.акад. искусс. им Т.Жургенова. – Алматы, 2008. – С.274.
10. Бердник Т.О. Моделирование художественное оформление одежды. Учебник. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 352 с.
11. Әбдікәрім Камак, Әуелбеков Ержан, Жумабекова Фатима, Бегаим Жиентаева Алмагул Мандыкаева, Creative Development of Junior School Students in the Process of Fine Art Training // Journal of Entrepreneurship Education Volume 20, Issue 3, 2017.

REFERENCES

1. Eralın Q. Qazaqstan beıneleý óneri. – Túrkıstan: Turan, 2009.
2. Eralın K.E. Iskýsstvovedcheskaıa podgotovka stýdentov sredstvamı izobrazitelnoġo iskýsstva. – M.: Prometeı, 1991.
3. Eralın Q. Qazaqtıń beıneleý óneri arqyly oqýshylarga estetikalıq tárbie berý. –Almaty, Mektep, 1988. – 60 b.
4. Davydov V.V. Problemy razvıvaıýego obýchenıa: opyt teoreticheskogo i eksperimentalnogo psihologicheskogo issledovanıa. – M., 1986.
5. Djakýpov S. M. Ýpravlenie poznavatelnoı deıatelnostı stýdentov v protsesse obýchenıa: ýchebnoe posobie. – Almaty: Qazaq ýnıversiteti, 2002.
6. Qazaq sovet entsiklopedııasy / [Qazaq SSR gylım akademııasy, Qazaq SSR gylım akademııasynyń bas redaktsııasy] ; Bas red. M.Q.Qarataev. – Almaty, 1972-1978.
7. Argynbaev H. Qazaq halqynyń qolóneri. –Almaty: Qazaqstan, 1995. – 240 b.
8. Mastera iskýsstv ob iskýsstve. – T.2. – M.,1966. – S.34-55.
9. Volodaeva N.A. Tvorcheskıı protsess v dizaine odejdy: teorıa i praktıka / Preemstvennost traditsıı kúltúry i iskýsstva v mirovom prostranstve. Sbornık dokladov. MNPk. Nats.akad. iskýss. im T.Jýrgenova. – Almaty, 2008. – S.274.
10. Berdnık T.O. Modelirovanıe hýdojestvennoe oformlenıe odejdy. Ýchebnık. –Rostov-na-Doný: Fenıks, 2001. – 352 s.
11. Ábdıkárim Kamak, Áýelbekov Erjan, Jýmabekova Fatıma, Begaim Jıentaeva Almagýl Mandykaeva, Creative Development of Junior School Students in the Process of Fine Art Training // Journal of Entrepreneurship Education Volume 20, Issue 3, 2017.

МАЗМУНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ИСАЕВА Ж.И.
ЕРКІНБАЕВ Ұ.О.

Латын графикасын оқытудың төрт өлшемді жүйесі

7-18

KARAKULOVA U.E.
OTEGEN R.K.

Teaching Independent Reading in Secondary Schools

19-27

ҚҰЛЖАНОВА Б.Р.
ЖҮЗБАЕВА А.С.

Сөз басындағы й=дж=ж=т=д= ч=ш=с=з... сәйкестігі туралы ғылыми болжамдар

28-36

ARIPZHAN G.Zh.
DUISEBAEVA G.A.

Theoretical Bases of Synchronic Translation

37-48

ИСАЕВА Ж.И.

Лингвистикалық зерттеулердегі жарнаманың негізгі бағыттары

49-62

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

ТҮРСЫНБАЕВА А.Ө.
МАЛДЫБЕК А.Ж.

Дәстүрлі дүниетанымдағы мәдени-тарихи сабақтастықтың рөлі

63-73

BEGALINOVA K.K.
ALDJANOVA N.K.
YULDASHEV T.U.

The Relationship between Orthodoxy and Islam in the Republic of Kazakhstan at the Modern Stage

74-82

САТЫБАЛДИЕВА А.С.
ИСАХАН М.Б.

Имам ағзам Әбу Ханифаның өмірі, фикһтық көзқарастарының қалыптасу негіздері және әдет-ғұрыпқа қатысты ұстанымы

83-92

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

САЛЫБЕКОВА Н.Н.

ИСАЕВ Ғ.И.

АЙДАРХАНОВА Б.К.

ШЫНТЕМИРОВА А.С.

СӘУЛЕТ С.

Биологиялық білім беруде жоба жұмыстарын құру мен қолданудың мүмкіндіктері

93-103

MUSSABEKOVA G.T.

АТИКОЛ BURHAN UMUR

ZHOLDASBEKOVA B.A.

ZHOLDASBEKOVA K.A.

PILTEN PUSAT

Formation of Valuable Attitude to Professional Activity of the Future Teachers through Training Sessions

104-116

ОРАЗБАЕВ Е.Д.

МҰХАМЕДЖАНОВ Б.Қ.

ОМАРОВ Б.С.

ЖОО студенттерін мектептерде баскетболды ұйымдастырып өткізуге даярлаудың ғылыми-педагогикалық негіздері

117-128

ИСАБЕКОВА Г.Б.

АБДРАХМАН Г.Қ.

Көпмәдениеттілік дамуының әдіснамалық мәселесі

129-139

СЕЙТМЕТОВА А.М.

Оқушылардың кәсіптік бағдарын қалыптастыру жолдары

140-150

АЙДАРОВ Б.Ж.

ҰЗАҚБАЕВА С.А.

КАМАЛОВ Ю.Н.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби ұтқырлығын қалыптастырудың маңызы

151-160

ИСАЕВА Ж.И.

ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.

МУХИТОВА Р.Б.

ШЕРИЕВА Г.Т.

Шетел студенттеріне қазақ тілін оқытуда мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру

161-171

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ

ХАЗРЕТӘЛІҚЫЗЫ Р.
БЕРКИМБАЕВ К.М.
ПИРИЕВА-КАРАМАН С.А.

Түркістан облысы мемлекеттік архивінің археографиялық тәжірибелері 172-182

МҰСТАПАЕВА Д.

Дәруіштер асының мәні туралы 183-194

ЖУНИСБЕКОВА Ж.М.
АЙКОЗОВ С.И.

Практика решения национального вопроса в 20-е годы XX века 195-204

АБДУРАЗАКОВ М.Ф.
САДЫҚОВ Т.С.

Қала дамуының урбанизация үдерісіне ықпалы 205-214

МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ

ЖУМАШОВ С.Н.
ЖУМАШОВ Б.С.

Влияние желтого фосфора на гемопоэз экспериментальных животных и его коррекция гемотропными препаратами 215-224

ФИЗИКА

ИЛЬЯСОВ Н.И.
МҰҚАЕВА А.Ә.

Тепе-теңсіз жүйелердің энтропиясы 225-235

ЭКОНОМИКА

YERMANKULOVA R.I.
ALMUNAMBE TOVA B.Zh.

Regularities and Principles of Managing the Placement of Industry 236-246

ӨНЕРТАНУ

НҰРЛАНОВА Ұ.Н.

Қолөнер арқылы болашақ дизайнерлердің эстетикалық мәдениетін қалыптастыруға даярлау 247-256

МАЗМҰНЫ

257-268

İÇİNDEKİLER

FİLOLOJİ

KARAKULOVA U.E.
ÖTEGEN R.K.

Orta okullarda Kendi Kendine Okuma Becerilerini Kazandırma

19-27

KULZHANOVA B.R.
CUZBAYEVA A.S.

Kelime Başındaki $\ddot{y}=\partial\dot{\jmath}=\dot{\jmath}=\dot{m}=\partial=\dot{c}=\dot{u}=\dot{c}=\dot{z}$ ... Denklikleri Üzerine Görüşler

28-36

ARİPCAN G.C.
DUISEBAEVA G.A.

Senkronik Tercümenin Kuramsal Temelleri

37-48

İSAYEVAC.İ.

Linguistik Araştırmalardaki Reklamın Esas Rolü

49-62

FELSEFE, İLAHİYAT

TURSINBAYEVA A.Ö.
MALDİBEK A.C.

Geleneksel Dünya Görüşünde Kültürel ve Tarihsel Sürekliliğin Rolü

63-73

BEGALİNOVA K.K.
ALDJANOVA N.K.
YULDAŞEV T.U.

Modern Kazakistan'da Ortodoksluk ve İslam Arasındaki İlişki

74-82

SATİBALDİYEVA A.S.
İSAHAN M.B.

İmam-ı A'zam Ebu Hanife'nin Hayatı, Fıkıh Hakkındaki Görüşlerinin Oluşum Esasları ve Geleneklere İlişkin Tutumu

83-92

PEDAGOJİ VE ÖĞRETİM TEKNİKLERİ

SALİBEKOVA N.N.
İSAYEV Ğ.İ.
AİDARHANOVA B.K.
ŞİNTEMİROVA A.S.
SAULET S.

Biyolojik Eğitimde Tasarım Çalışmaları Oluşturma ve Kullanma Olanakları

93-103

MUSABEKOVA G.T.
ATIKOL BURHAN UMUR
COLDASBEKOVA B.A.
COLDASBEKOVA K.A.
PİLTEN PUSAT

Profesyonel Etkinlikler Aracılığıyla Gelecekteki Öğretmenlerin Mesleki Çalışmaları İçin Değer Tutumu Formasyonu 104-116

ORAZBAYEV E.D.
MUHAMEDCANOV B.K.
OMAROV B.S.

Okullarda Basketbol Organizasyonu İçin Üniversite Öğrencilerinin Hazırlanmasının Bilimsel ve Pedagojik Temelleri 117-128

İSABEKOVA G.B.
ABDRAHMAN G.K.

Çok Kültürlü Gelişimin Metodik Problemleri 129-139

SEİTMETOVA A.M.

Öğrencilerin Mesleki Yönelimlerini Şekillendirmenin Yolları 140-150

AİDAROV B.C.
UZAKBAYEVA S.A.
KAMALOV Yu.N.

Gelecekteki Öğretmenlerin Mesleki Yeterliliğini Oluşturmanın Önemi 151-160

İSAYEVA C.İ.
ORAZBEKULI K.
MUHİTOVA R.B.
ŞERİYEVA G.T.

Yabancı Öğrencilere Kazak Dili Öğretiminde Kültürler arası İletişimsel Yetkinliğin Kazandırılması 161-171

TARİH, ARKEOLOJİ

HAZRETALİKIZI R.
BERKİMBAYEV K.M.
PİRİYEVA-KARAMAN S.A.

Türkistan Bölgesi Devlet Arşivinin Arkeografik Deneyimleri 172-182

MUSTAPAYEVA D.

Dervişlerin Yemeğinin Anlamı Hakkında 183-194

CUNİSBEKOVA C.M.
AİKOZOV S.İ.

1920'li yıllarda Ulusal Problemleri Çözme Uygulamaları

195-204

ABDURAZAKOV M.F.
SADIKOV T.S.

Şehir Gelişiminin Kentleşme Sürecine Etkisi

205-214

TIP, BİYOLOJİ

CUMAŞOV S.N.
CUMAŞOV B.S.

Sarı Fosforun Kobayalar Üzerindeki Hematopoezi Etkisi ve Hemotropik İlaçlarla Tedavisi

215-224

FİZİK

İLYASOV N.İ.
MUKAYEVA A.A.

Denge Dışı Sistemlerin Entropisi

225-235

EKONOMİ

ERMANKULOVA R.İ.
ALMUHAMBETOVA B.C.

Endüstri Yerleşiminin Yönetilmesi ile İlgili Düzenlemeler ve İlkeler

236-246

SANAT TARİHİ

NURLANOVA U.N.

Zanaat Yoluyla Gelecekteki Tasarımcıların Estetik Anlayışı Oluşumunun Hazırlanması

247-256

İÇİNDEKİLER

257-268

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ

ИСАЕВА Ж.И.
ЕРКИНБАЕВ У.О.

Четырехмерная система обучения латинской графике

7-18

КАРАКУЛОВА У.Е.
УТЕГЕН Р.К.

Обучение самостоятельному чтению в средней школе

19-27

КУЛЖАНОВА Б.Р.
ЖУЗБАЕВА А.С.

Научные гипотезы о соответствии $\dot{y}=\dot{d}j=\dot{z}=\dot{m}=\dot{d}=\dot{c}=\dot{w}=\dot{c}=\dot{z}...$ в начале слов

28-36

АРИПЖАН Г.Ж.
ДУЙСЕБАЕВА Г.А.

Теоретические основы синхронного перевода

37-48

ИСАЕВА Ж.И.

Основные направления рекламы в лингвистических исследованиях

49-62

ФИЛОСОФИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

ТУРСЫНБАЕВА А.О.
МАЛДЫБЕК А.Ж.

Роль культурно-исторической преемственности в традиционном мировоззрении

63-73

БЕГАЛИНОВА К.К.
АЛЬЖАНОВА Н.К.
ЮЛДАШЕВ Т.У.

Взаимоотношения православия и ислама в Республике Казахстан на современном этапе

74-82

САТЫБАЛДИЕВА А.С.
ИСАХАН М.Б.

Жизнь Имама Агзама Абу Ханифы, основы формирования его богословских (фикх) взглядов и принципы относительно традиций и обычаев

83-92

ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТА

САЛЫБЕКОВА Н.Н.

ИСАЕВ Г.И.

АЙДАРХАНОВА Б.К.

ШЫНТЕМИРОВА А.С.

САУЛЕТ С.

Возможности создания и использования проектных работ в биологическом образовании

93-103

МУСАБЕКОВА Г.Т.

АТИКОЛ БУРХАН УМУР

ЖОЛДАСБЕКОВА Б.А.

ЖОЛДАСБЕКОВА К.А.

ПИЛТЕН ПУСАТ

Формирование ценностного отношения к профессиональной деятельности у будущих учителей посредством тренинговых занятий

104-116

ОРАЗБАЕВ Е.Д.

МУХАМЕДЖАНОВ Б.К.

ОМАРОВ Б.С.

Научно-педагогические основы подготовки студентов вузов к организации баскетбола в школах

117-128

ИСАБЕКОВА Г.Б.

АБДРАХМАН Г.К.

Методические проблемы поликультурного развития

129-139

СЕЙТМЕТОВА А.М.

Пути формирования профессиональной ориентации школьников

140-150

АЙДАРОВ Б.Ж.

УЗАКБАЕВА С.А.

КАМАЛОВ Ю.Н.

Значение формирования профессиональной мобильности будущих учителей

151-160

ИСАЕВА Ж.И.

ОРАЗБЕКУЛЫ К.

МУХИТОВА Р.Б.

ШЕРИЕВА Г.Т.

Формирование межкультурной коммуникативной компетенции в обучении казахскому языку иностранным студентам

161-171

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ

ХАЗРЕТАЛИКЫЗЫ Р.
БЕРКИМБАЕВ К.М.
ПИРИЕВА-КАРАМАН С.А.

Археографический опыт Государственного архива Туркестанской области 172-182

МУСТАПАЕВА Д.

О значении пищи дервишей 183-194

ЖУНИСБЕКОВА Ж.М.
АЙКОЗОВ С.И.

Практика решения национального вопроса в 20-е годы XX века 195-204

АБДУРАЗАКОВ М.Ф.
САДЫКОВ Т.С.

Влияние развития города на урбанизационный процесс 205-214

МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ

ЖУМАШОВ С.Н.
ЖУМАШОВ Б.С.

Влияние желтого фосфора на гемопозз экспериментальных животных и его коррекция гемотропными препаратами 215-224

ФИЗИКА

ИЛЬЯСОВ Н.И.
МУКАЕВА А.А.

Энтропия неравновесных систем 225-235

ЭКОНОМИКА

ЕРМАНКУЛОВА Р.И.
АЛЬМУХАМБЕТОВА Б.Ж.

Закономерности и принципы управления размещением промышленности 236-246

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

НУРЛАНОВА У.Н.

Подготовка будущих дизайнеров к формированию эстетической культуры через ремесло 247-256

СОДЕРЖАНИЕ 257-268

CONTENT

PHILOLOGY

ISSAYEVA Zh.I.
ERKINBAEV U.U.

Four-Dimensional System of Teaching the Latin Graphics

7-18

KARAKULOVA U.E.
OTEGEN R.K.

Teaching Independent Reading in Secondary Schools

19-27

KULJANOVA B.R.
JUZBAEVA A.S.

Scientific Hypotheses About the Compliance $\dot{y}=\partial\dot{x}=\dot{x}=m=\partial= \dot{y}=\dot{u}=\dot{c}=3\dots$ at the Beginning of Words

28-36

ARIPZHAN G.Zh.
DUISEBAEVA G.A.

Theoretical Bases of Synchronic Translation

37-48

ISSAYEVA Zh.I.

The Main Directions of Advertising in Linguistic Research

49-62

PHILOSOPHY, RELIGIOUS STUDIES

TURSYNBAYEVA A.O.
MALDYBEK A.Zh.

The Role of Cultural and Historical Continuity in the Traditional Worldview

63-73

BEGALINOVA K.K.
ALDJANOVA N.K.
YULDASHEV T.U.

The Relationship between Orthodoxy and Islam in the Republic of Kazakhstan at the Modern Stage

74-82

SATYBALDIYEVA A.S.
ISAKHAN M.B.

The life of Imam Agzam Abu Hanifa, and the Foundations of the Theological views and principles of him regarding tradition and customs

83-92

PEDAGOGY AND METHODS OF TEACHING

SALYBEKOVA N.N.

ISSAEV G.I.

AYDARHANOVA B.K.

SHYNTEMIROVA A.S.

SAULET S.

Possibilities of Creation and use of Design Works in Biological Education

93-103

MUSSABEKOVA G.T.

ATIKOL BURHAN UMUR

ZHOLDASBEKOVA B.A.

ZHOLDASBEKOVA K.A.

PILTEN PUSAT

Formation of Valuable Attitude to Professional Activity of the Future Teachers through Training Sessions

104-116

ORAZBAEV E.D.

MUHAMEDJANOV B.K.

OMAROV B.S.

Scientific and Pedagogical Bases of Training of University Students to the Organization of Basketball in Schools

117-128

ISSABEKOVA G.B.

ABDRAKHMAN G.K.

Methodical Problems of Multicultural Development

129-139

SEYTMETOVA A.M.

Ways of Formation of Professional Orientation of Students

140-150

AIDAROV B.Zh.

UZAKBAYEVA S.A.

KAMALOV Yu.N.

The Importance of Formation of Professional Mobility of Future Teachers

151-160

ISSAYEVA Zh.I.

ORAZBEKULY K.

MUKHITOVA R.B.

SHERIYEVA G.T.

Formation of Intercultural Communicative Competence in Teaching the Kazakh Language to Foreign Students

161-171

HISTORY, ARCHAEOLOGY

KHAZRETALIKYZY R.
BERKIMBAYEV K.M.
PIRIYEVA-KARAMAN S.A.

Archaeographic Experience of the State Archive of the Turkestan Region 172-182

MUSTAPAYEVA D.U.

On the Significance of Dervishes' Food 183-194

ZHUNISBEKOVA Zh.M.
AIKOZOV S.

Practice of the Decision of the National Question in the 20s of the XX century 195-204

ABDURAZAKOV M.F.
SADYKOV T.S.

The Impact of City Development on the Urbanization Process 205-214

MEDICINE, BIOLOGY

ZHUMASHOV S.N.
ZHUMASHOV B.S.

Effects of Yellow Phosphor to Hemopoiesis on Experimental Animals and Its Correction Hemotrop 215-224

PHYSICS

ILYASOV N.I.
MUKAYEVA A.A.

Entropy of Nonequilibrium Systems 225-235

ECONOMY

YERMANKULOVA R.I.
ALMUHAMBETOVA B.Zh.

Regularities and Principles of Managing the Placement of Industry 236-246

ART CRITICISM

NURLANOVA U.N.

Training of Future Designers for the Formation of Aesthetic Culture through Crafts 247-256

CONTENT 257-268

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Редакцияның мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, Бас ғимарат, 404-бөлме*
☎(8-725-33) 6-36-36 (1960),
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Ғылыми редакторлар: ф.ғ.к., профессор Бекжігіт Сердәлі
Phd доктор Ержан Петек
Аға редактор: Әбілдаева Гүлжан
Редактор: Садыкова Айгүл

Жарияланған мақала авторының пікірі
редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Ясауи университетінің Хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.
Басуға 23.12.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60 X 84 1/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 16.8. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 865. ©

Баспахана мекен-жайы:
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 2-ші ғимарат*
☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)
E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz